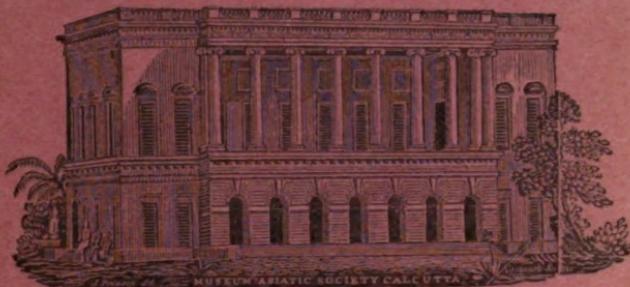

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 4.

कणाद-मुनि-प्रणीतम् वैशेषिकदर्शनम् ॥
शङ्कर-मिश्रकृत-वैशेषिक-सूत्रोपस्थार जयनारायण-तर्का-
पञ्चानन-कृत-कणादसूत्रविवरितिभ्यां सहितम् ॥

श्रीयुक्त जयनारायण-तर्कपञ्चानन
श्रीयुक्त नन्दकुमार-तर्करनाभ्यां
परिच्छेधितम् ॥

THE VAISESHIKA DARSANA
WITH THE
COMMENTARIES OF S'ANKARA MIS'RA AND JAYA-
NARAYANA TARKA PANCHANANA.
EDITED BY-
PANDITA JAYANĀRĀYANA TARKA PANCHĀNANA AND PANDITA
NANDA KUMĀRA TARKARATNA,
Professors of the Sanskrit College of Bengal.

FASCICULUS I. 5

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1860.

BIBLIOTHECA
REGIA.
MONACENSIS.

A. or. 22
(32)

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

THE

VAI'SESHIKA DARS'ANA,

WITH THE COMMENTARIES OF S'ANKARA MIS'RA
AND JAYANĀRAYANA TARKA PANCHĀNANA.

EDITED BY

PANDITA JAYANĀRAYANA TARKA PANCHĀNANA.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS,
1861.

कणाद-मुनि-प्रणोत्तम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

इहर-मिश्रकृत-वैशेषिक-सूचोपस्कार

जयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृत-कणादसूचविवृतिभाँ
सहितम् ।

ओयुक्त-जयनारायण-तर्कपञ्चाननेन
परिशोधितम् ॥

कलिकातानगरे.

आस्ति मिसन् यन्मे यन्मोऽयं मुक्राङ्गितोऽभूत् ।
शकाब्दा: १७८३ इ० १८६१.

वैशेषिकदर्शनस्य

निर्धारणपत्रम्।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।

इष्टाङ्गः । पक्षाङ्गः ।

मङ्गलाचरणधर्मगिरुपयप्रतिचार्दि..	३	२
धर्मविद्याम्	४	२
वेदप्रमाणकथनम्	८	२
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनम् पदार्थोद्देश्य ..	१०	२	
इत्यविभागसूचनम्	१६	२
गुणविभागसूचनम्	२१	२
कर्मविभागसूचनम्	२३	२
इत्यादिव्यसाधर्म्यकथनम्	२७	२
कर्मणोद्यत्यगुणवैधर्म्यकथनम्	२८	१
इत्यस्य गुणकर्मवैधर्म्यकथनम्	३०	२
इत्याचाराम्	३२	२
गुणविद्याम्	३५	२
कर्मविद्याम्	३५	२
इत्यगुणकर्मणा कारणमुखेन साधर्म्यकथनम् ..	३६	२	
एकस्मिन् कार्ये बहुतामारभक्तवत्म्	३६	१	

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

कार्यकारणभावव्यवस्थापनम्	४७	२
सामान्यपदार्थस्य वाक्यादिकथनम्	५१	२

वैश्वेविकदर्शनस्य निर्षणटपत्रम्।

प्रकरणम्।		इष्टाङ्गः ।	पद्मलङ्गः ।
सत्तासामान्यवस्थापनादिकम्	५६	२	
अच्छालसामान्यवस्थापनादि	६१	२	
मुखलसामान्यवस्थापनादि	६२	२	
कर्मत्वात्तिवस्थापनादि	६३	२	
सत्ताया नानात्वनिराकरणम्	६४	२	
प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।			
पृथिव्या लक्षणम्	६५	२	
जलालक्षणम्	६६	२	
तेजोलक्षणम्	७३	२	
वायुलक्षणादि	७४	२	
वायुसाधनप्रकरणम्	७५	२	
ईश्वरानुमानप्रकरणम्	८३	२	
आकाशनिरूपणम्	८५	२	
द्वितीयाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।			
ग्रन्थस्य खाभाविकत्वैपाधिकत्वादिकथनम् ..	१०५	२	
उच्चस्पर्शस्य तेजोमात्रनिष्ठलकथनम् ..	१०७	२	
श्रीतस्पर्शस्य जलमात्रहृत्तिवाप्रतिपादनम् ..	१०७	२	
कालनिरूपणम्	१०८	२	
दिशोलक्षणादिकम्	११०	२	
शब्दपरीक्षार्थसंश्लयव्युत्पादनम्	१२०	२	
शब्दवस्थापनादि	१२५	२	
द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।			
आत्मपरीक्षाप्रकरणम्	१३८	२	
व्याप्तिशानस्य व्यायोपयोगित्वादि	१४८	२	
प्रसङ्गतोहेत्वाभासविरूपणम्	१५५	२	

वैशेषिकदर्शनस्य निर्वाचनपत्रम् ।

३

प्रकरणम् । इष्टाङ्गः । पञ्चाङ्गः ।

आत्मसाधने ज्ञानहोतोरनाभासत्त्वकरणम् .. १६१ २

परात्मानुभावप्रकारः १६४ २

द्वयोधाय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

मनोगिरुपदम् १६५ २

आत्मसाधकलिङ्गान्तरकथमादि १७० २

निवृद्धज्ञानात्मतानिराकरणम् १८७ २

आत्मनानात्मप्रकरणम् १६० २

द्वयोधायसमाप्तिः ।

परमाणुमूलकारब्दताथवस्थापनादि १६६ २

परमाणुरनिखत्तानिराकरणादि १६६ २

परमाणुरतीक्ष्यत्वेष्यादगादि १६८ २

गुरुप्रब्रह्मताप्रकरणम् २०१ २

परमाणुरसादोनामप्रब्रह्मता २०२ २

गुरुत्वादेरप्रब्रह्मतप्रतिपादनम् २०३ २

दीक्षिययाद्यगुरुप्रब्रह्म २०४ २

अद्योग्यत्वसीनां तेषामप्रब्रह्मतप्रतिपादनम् .. २०६ २

सत्त्वागुरुत्वयोः सर्वेऽक्षिययाद्यतप्रतिपादनम् .. २०७ २

चतुर्थाधाय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

अनिवृद्धविभागः २०८ २

श्रद्धोरस्य चातुर्मौतिकल्पाद्यमौतिकल्पयोर्विराकरणम् २१० २

श्रद्धीरस्य भूतचयारब्दतानिराकरणम् २११ २

श्रद्धीरविभागः २१२ २

अद्योनिजश्रद्धीरविशेषोत्पत्तिप्रकारः २१४ २

अद्योनिजश्रद्धीरविशेषसत्त्वे मानादिकथनम् .. २१६ २

चतुर्थाधायसमाप्तिः ।

प्रकारम् ।		इष्टाङ्गाः ।	पठ्यत्वाङ्गाः ।
कर्मपरीक्षारम्भः प्रयत्निव्याद्यकर्मप्रतिपादनम्	२६०		२
चेष्टाधीनकर्मप्रतिपादनम्	२२१		२
चेष्टाव्यर्तिरेकेव जायमानकर्मप्रतिपादनम् ..	२२१		२
मूषकेन सहोत्पत्तोऽहलस्य कर्मजि कारणाभि-			
धानम्	२२३		२
प्रतिबन्धकाभावसङ्घातस्य गुह्यत्वस्य पतनकारण-			
त्वाभिधानम्	२२५		२
कोष्ठादिक्रियाविशेषे हेतुविशेषकथनम्	२२६		२
आततायिवधजनकर्मणि पुण्यपापाहेतुकथनम्	२२८		२
यत्वानधीनकर्मकथनम्	२१८		२
अभिमन्त्रितकांस्थादेस्त्वराभिमुखग- } मनस्य स्त्रादीगमयस्तान्ताभिमुख- } गमनस्य द्वजादेस्त्वराभिमुख- } २२६			२
गमनस्य चाहृष्टाधीनत्वकथनम्			
वाक्येपादिस्थापे उपरमपर्यन्तं कर्मजां नानात्मम्	२११		२
वेगजनकर्मकथनम्	२३९		२
वेगनाशानन्तरश्चरादिपत्तने हेतुकथनम्	२३३		२
पञ्चमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।			
नोदगादेः कर्महेतुताकथनम्	२१५		२
भूखम्यादौ हेतुविशेषकथनम्	२३६		२
उवद्यकर्मप्रशीक्षा	२३८		२
जजादीनां स्थन्दने हेतुविशेषकथनम्	२३७		२
भूखम्याद्यस्योर्ध्वगमने हेतुकथनम्	२१७		२
दृक्षमूले सिद्धाज्ञास्य दृक्षाभ्यन्तरेषोर्ध्वगमने हेतु-			
विशेषकथनम्	२३६		२

प्रकारधर्मः।

शुष्ठाङ्गः। पद्मालाः।

हिमकरकादेवतपत्रिप्रकारः	२४०	२
वर्षनिर्वाचे हेतुविषयकथनम्	२४२	३
दिग्दाहभज्ञादौ हेतुविशेषकथनम्	२४३	३
ऊर्ध्ववलग्नादौ हेतुविशेषकथनम्	२४४	३
इच्छियसंयोगजनकमनःकर्मणि हेतुविशेषकथनम्	२४४	३
मनःकर्मणि मानवकथनम्	२४५	३
मनसः खीर्यसम्यादने हेतुविशेषकथनम्	२४६	३
मरणावस्थायां मनसो देहादुत्क्रमणे देहान्तर-		
प्रवेशे च हेतुविशेषकथनम्	२४८	३
तमसोऽभावस्त्रूपत्वकथनम्	२५०	३
आकाशादोनां निष्क्रियत्वकथनम्	२५१	३
गृकादिसम्बन्धस्य समवायस्याजन्यत्वकथनम्	२५२	३
गुणादोनामसमवायिकारखताकथनम्	२५३	३
पद्ममाध्यायसमाप्तिः।		
वेदप्रामाण्योपादनम्	२५४	३
धर्मादीनां साधिकरणे सर्गादिजननम्	२५८	३
आङ्गादौ दुष्टब्राह्मणभोजनायां पक्षाभावः . . .	२६१	३
दुष्टब्राह्मणक्षम्यम्	२६१	३
दुष्टसंसर्गादपि देवोत्पत्तिः	२६२	३
दुष्टब्राह्मणदारा कर्मसम्यादने पुनरुत्कर्मणः		
अदुष्टदारा कर्त्तव्यताकथनम्	२६३	३
उत्तमालाभे होनसमादुष्टब्राह्मणयहृष्म . . .	२६३	३
होनसमविशिष्टेभ्यः प्रतियहे पक्षात्तरतम्यम् . . .	२६४	३
प्रावसंशये परस्यहये न दोषः एवं वद्यहृष्म-		
प्रतिकूलस्य वधे न धर्महानिर्वापुधर्मात्पत्तिः	२६५	३

प्रकरणम् ।		षष्ठाङ्गः । पञ्चमः ।
तत्र होनसमविशिष्टेषु विशेषः	२६५	३
वषष्टाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।		
वैधकर्मफलवेचनम्	२६८	२
अट्टफलकक्तिप्रयकर्मप्रदर्शनम्	२६९	२
अधर्मसाधनकथनम्	२७१	२
शुच्युचिनिरूपणम्	२७२	२
संयमस्य कर्मसहकारिताकथनम्	२७३	२
दोषनिदानकथनम्	२७५	२
दोषाणां प्रदृष्टिदारेण धर्मादिइतुत्वम्	२७८	२
धर्मादीनां प्रेतभावनिदानत्वकथनम्	२७९	३
मात्रोपायकथनम्	२८०	२
वषष्टाध्यायसमाप्तिः ।		
निरानितरूपादिकथनम्	२८२	२
केषाचित् कारणगुणपूर्वकत्वं केषाचित्प्राकजलत्वं	२८५	१
पार्थिवपरमाद्यरूपादीनां पाकजलसाधनम् ..	२८३	२
परिमाणपरीक्षा	२८४	२
परिमाणानिक्तत्वादि	२९६	२
आकाशादौ परिमाणविशेषकथनम्	२९६	२
मनसो महत्त्वाभावः	२९७	१
दिगादीनां परममहत्त्वकथनम्	२९८	१
सप्तमाध्यायप्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।		
सह्यापरीक्षा	३१०	१
प्रथक्त्वपरीक्षा	३११	२
गुणादीनां निःसंख्यत्वम्	३१४	१
गुणादावेक्तत्वादिबुद्धेर्भवत्वम्	३१५	२

प्रकरणम् ।		इष्टाङ्गः ।	पद्मावतः ।
अवयवावयविनोरभेदनिराकरणम्	३१६	२	
संयोगपरीक्षारम्भः	३२४	२	
विभागे तदतिदेशः	३२७	१	
अवयवावयविनोः संयोगविभागाभावः	३३३	५	
पदपदार्थयोः साक्षेतिक सम्बन्धसाधन प्रकरणम्	३३४	२	
परत्वापरत्वपरीक्षा	३४१	२	
समवायपरीक्षा	३४८	१	
सत्तमाध्यायसमाप्तिः ।			
बुद्धिपरीक्षारम्भः	३५५	२	
प्रबद्धहेतुसद्विकर्षविशेषकथनम्	३६०	२	
विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुविशेषादिकथनम्	३६३	१	
चतुर्थमाध्याय-प्रथमाक्रिकसमाप्तिः ।			
अर्थपदपरिभाषा	३६६	१	
हस्तियविशेषाखामुपादानविशेषस्य यात्मविशेषस्य			
चक्रथनम्	३७१	१	
चतुर्थमाध्यायसमाप्तिः ।			
अभावप्रत्यक्षकथने भूमिका	३७३	१	
धंसप्रत्यक्षसामयीकथनम्	३७८	१	
प्रागभावे तदतिदेशः	३७९	१	
अन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रकारः	३८०	१	
अत्यन्ताभावप्रत्यक्षप्रकारः	३८१	१	
योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षकथनम्	३८६	१	
नवमाध्याय-प्रथमाक्रिकसमाप्तिः ।			
क्लैंकिकञ्चाननिरूपणम्	३८१	१	
शास्त्रवोधस्यानुभितावन्तर्भावः	३८३	१	

प्रकरणम् ।	उठाइः ।	पड़ायः ।
उपमित्यादीनामनुमितावन्तभावः..	४०३	२
सूतिनिरूपणम्..	४०८	२
खप्रहेतुनिरूपणम्	४०६	२
खप्रान्तिकज्ञानहेतुकथनम्	४११	२
धमज्ञाने हेतुकथनम्	४१२	२
अविद्यालक्षणम्..	४१३	२
विद्यालक्षणम्	४१५	२
आर्थज्ञानवैशेषहेतुकथनम्..	४१६	२
नवमाध्यायसमाप्तिः ।		
सुखदुःखयोर्भेदप्रतिपादनम्	४१६	२
तयोर्ज्ञानन्तर्भावकथनम्	४१८	२
श्रीरावयवाणां परस्यरभेदसंस्थापनम् ..	४२२	२
दशमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।		
चिविधानां कारणां विशेषविवेचनम् ..	४२४	२
आध्यायप्रामाण्यस्य दार्ढसम्यादनम्	४२०	२
दशमाध्यायसमाप्तिः ।		
वैशेषिकसूचाणां निर्धणपत्रं समाप्तम् । ० ।		

वैशेषिकत्वोपस्थारस्य

निर्धारणम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।		शास्त्राः ।	पठ्याः ।
मङ्गलापरवादि..	१	५
धर्मव्याख्यानप्रतिज्ञावतरदिका	२	२
मङ्गलविचारः	३	१४
श्रुतेरप्रामाण्यसाधिकानां वैद्यकानां युक्तीनां कथगम् ७	७	११
तत्खण्डनम्	८	१८
मुक्तिविचारः	१०	१२
स्वकारार्थविचारः	१७	१३
कर्मविचारः	२३	१५
स्वतन्त्रकपटनिराकरणम्	४०	४
प्रथमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।			
कार्यकारणभावसिद्धिप्रकारः	४७	६
सांख्यानां सत्त्वार्थवादस्य निराकरणप्रकारः	४८	८
जातिविचारः	५२	२
इत्यादिजातिसिद्धिः	५६	११
आदित्यगत्यनुमान प्रकारः	५७	२०
प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।			
एथिवीक्षणवानि	६५	७
अतिरेकिहेतुस्थले दोषाः	६६	१०

प्रकरणम्।	प्रष्ठाङ्कः।	पृष्ठाङ्कः।
तत्परीहारः	६७	१२
जले मुक्तारूपमधुरसधीतस्यर्थावस्थापनम् ..	६८	१६
तेजस उद्गृतरूपस्यर्थादिभेदेन चातुर्विधकथनम्	७४	७
बायुलक्षणानि	७५	५
आकाशे मुक्तानीजरूपभान्तौ वीजकथनम्	७६	३
सुवर्णादीनां सेजस्विद्धिप्रकारः	७८	४
वायोरत्नमानप्रकारः	८१	१२
वायोरतीक्ष्णियत्ववस्थापनम्	८२	१७
परमाकुसिद्धिप्रकारः	८६	१९
ईश्वरानुमानप्रकारः	९३	१२
चित्तादिगुबकथनम्	१०४	५
हितीयाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः।		
महाकालसिद्धिप्रकारः	१०८	१४
तदेकत्ववस्थापनम्	१११	६
दिक्सिद्धिप्रकारः	११४	६
शब्दे विप्रतिपत्तयः पञ्च	११६	१६
व्यायभाव्योक्तसंश्योपश्चविद्वत्वार्पित्वोक्तचैविष्योः		
खण्डनम् एकविधत्ववस्थापनम्	१२१	३
संश्योक्तस्याकथनम्	१२१	१७
स्कोटवादगिराकरणम्	१२५	६
शब्दस्यैर्यविचारः	१२६	१०
हितीयाध्यायसमाप्तिः।		
प्रसङ्गाद्यासिनिरूपयम्	१४६	६
उपाधिविचारः	१५२	१६
अनुकूलतर्काभावादेवसिद्धिमध्ये प्रवेशः	१५८	१८

प्रकरणम् ।	शुष्ठाङ्कः १	वर्षाङ्कः ।
हेतोः क्षेवकान्वयादिभेदेन चैविधकथनम् ...	१५६	३
देलाभासस्य चैविधकथनम्	१६९	८
चैविधकविद्वानात्मवादस्य योगाधारोऽप्यस्य निरा-		
करणम्	१६२	६
द्वितीयाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।		
मनोऽबुलविचारः	१६५	१३
देहात्मवादविचारः	१७२	७
द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।		
परमाणु विप्रतिपत्तिनिराकः	१६४	८
परमाणुरनिवारायां हेतवः पराभिमताः ...	१६६	१५
अनेकप्रकाशस्य प्रत्यक्षोपयोगितात्मवादाप्यनम्	१६८	८
उद्भूतत्वादिनिर्विचनम्	२०१	१९
सञ्चारस्य गुणगतजातिवाधकात्मभाववादिमतम् ...	२०२	६
अभिभवत्त्वरूपकथनम्	२०३	८
मतविशेषे गुरुत्वस्य स्पार्शनप्रत्यक्षकथनम् ...	२०४	१२
चतुर्थाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।		
प्रतीरत्वस्त्वरूपनिर्विचनम्	२०८	७
इन्द्रियत्वनिर्विचनम्	२०८	६
विषयत्वनिर्विचनम्	२०९	६
इन्द्रियादां विशेषधर्मकथनम्	२१७	२७
व्राक्तादीनां पार्थिवत्वसाधनप्रकारः ...	२१८	६
एथिवादीनां विषयाभिधानम्	२१९	१०
विषयरूपतेजसञ्चातुर्विधकथनम्	२२६	२
चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।		
चेष्टाखरूपकथनम्	२२०	१०

प्रकरणम् ।		इष्टाङ्गाः ।	पश्चात्यङ्गाः ।
यतनप्रतिबन्धवकाशयनम्	२२५	५	
आत्मायिकथनम्	२२८	१२	
कर्मगाश्चप्रकारः	२३९	८	
पञ्चमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।			
हिमवरकादौ इवत्वाभावकथनम्... ...	२४०	५	
ज्ञामधेदिव्यतेजोऽनुपवेशे प्रमाणम्	२४२	६	
अपवर्गीत्यचिप्रकारः	२४८	१५	
पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।			
वेदस्य ज्ञानाभिधानम्	२५७	५	
पुच्छतश्चाङ्गादेः पिठखर्गादिजनकाताविचारः... ...	२५९	५	
क्षुधापीडितात्मादिरक्षार्थं सप्तमदिवसादौ शू-			
आदिधनापहारे दोषाभावः	२६४	१०	
आत्मरक्षार्थं परद्वयापहारसमये तत्प्रतिकूलस्य			
बघादौ दोषाभावे प्रमाणम्	२६५	१०	
षष्ठाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।			
प्रदृच्छिविशेष प्रतिपादनम्	२७८	८	
आत्मकार्मस्तरूपकथनम्	२७९	११	
षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।			
गुणकथागानि	२८१	६	
गीजादेरेकताखण्डनम्	२८५	१५	
गीजादेर्ज्ञयभिन्नत्वप्रतिपादनम्	२८६	५	
चित्ररूपकथनम्	२८७	३	
कर्वच्छादौ माधुर्यवस्थापनम्	२८७	१३	
पाकजप्रक्रियाभिधानम्	२८८	१५	
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजस्तसिद्धिप्रकारः	१६३	६	

प्रकरणम् ।		इष्टाङ्गः ।	पठ्यलिप्तः ।
परिमाणवातुविश्वादिकथनम्	२६५	३
दीर्घत्वादिपरिमाणवान्कौकर्त्तमतम्	२६५	१२
अन्यपरिमाणानां हेतुविशेषकथनम्	२६६	४
परिमाणवान्शकादिकथनम्	३०३	५
संस्काराध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।			
स्वत्वसंख्यायाः सामान्यत्वखण्डनम्	३१०	१४
भूषणमत्स्वखण्डनम्	३११	६
एथक्त्वस्यान्याभावरूपताखण्डनम्	३११	१५
एथक्त्वस्य वैधम्यरूपतादिखण्डनम्	३१२	११
दिलाद्युत्यादविनाशकमाभिधानम्	३१८	११
संयोगे प्रमाणाभिधानम्	३२४	१६
संयोगजसंयोगोत्पत्तौ विशेषाभिधानम्	३२५	५
विभूद्यसंयोगनिराकरणम्	३२६	२
संयोगनाशकहेतुकथनम्	३२६	१०
संयोगस्य इच्छारम्भे निरपेक्षत्वं गुणाद्यारम्भे सापे-			
क्षत्वमध्याप्यहस्तित्वम्	३२६	१६
विभागजविभागविभागादि..	३२७	१८
विभागस्य संयोगाभावादिनाऽन्यथासिद्धत्वखण्डनम्	३२८		६
विभागनाशककथनम्	३२८	१६
विभागस्य कार्यविशेषकथनम्	३२९	१६
विभागनाशे विशेषाभिधानम्	३३१	१६
सहेत्याइकहेतुगणाभिधानम्	३३८	६
जातिशक्तिवादिभृमताभिधानम्	३४०	७
प्राभाकरमताभिधानम्	३४०	८
नैयायिकमताभिधानम्	३४१	८

प्रकरणम् ।		शुष्ठाङ्कः ।	पद्धतिशङ्कः ।
परत्वापरत्वयोः सप्तधाविनाशप्रकारः	३४३	१४	
काचिकपरत्वापरत्वनाशे विशेषः	३४६	१५	
अयुतसिद्धेर्णक्षब्दम्	३४८	१६	
समवायस्यैकत्वनित्यत्ववस्थापनम्... ...	३४९	१	
समवायस्य नानात्मनित्यत्वचेतिप्राभाकरमत-			
खण्डनम्	३५३	८	
समवायस्यातीक्ष्णियत्ववस्थापनम्... ...	३५३	११	
सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।			
संख्यमते बृद्धादिनिरूपणम्	३५५	११	
तत्त्वत्खण्डनम्	३५६	१५	
विद्यादिभेदेन ज्ञानदैविध्यम्, प्रत्य-			
ज्ञानभेदेन विद्यायाचातुर्विध्यम्,	३५७	८	
संश्यादिभेदेनाविद्यायाचातुर्विध्यम्			
सर्वज्ञीयादिभेदेन प्रत्यक्षदैविध्यम्	३५७	१५	
सविष्यकनिर्विषयकभेदेनासर्वज्ञीयप्रत्यक्ष-			
दैविध्यम्	३५८	८	
अष्टमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।			
ग्राहादीनां गन्धादिसत्त्वे प्रमाणकरणम्	३७१	८	
अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।			
प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वादि..	३७४	८	
अन्योन्याभावप्रत्यक्षे विशेषः	३८१	४	
अव्यन्ताभावप्रत्यक्षे विशेषः	३८२	१३	
गात्तिष्ठटोगेहे इति प्रतीतिविवेचनम्	३८४	९	
युक्तवियुक्तयोः खण्डपकरणम्	३८५	९	
असमाहितान्तःकरबस्य प्रत्यक्षप्रकारः	३८८	७	

प्रकरणम् ।	शठाङ्गः ।	पञ्चाङ्गः ।
योगजधर्मस्य प्रभावविशेषकथनम्	६४८	१२
नवमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।		
पद्मतानिर्विचनम्	६६१	६
आयगानजिङ्गस्यानुभितिकरणतथावस्थापत्रम् ...	६६२	६
षष्ठीपाधिकतनिष्ठयप्रकारः...	६६५	१४
खार्थपरार्थभेदेन अनुमानदैविधादिकथनम् ...	६६६	८
व्यायतदवयवादिकान्ताभिधानम्... ...	६६८	११
इष्टजन्यबोधस्यके आनुमानिकबोधप्रकारः ...	६६९	१५
चेत्तावः प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्	८००	१५
वरवगतेऽविधाभिधानम्	८०२	१३
उपमानस्य नुमानान्तरभावप्रकारः	८०४	९
षष्ठीपत्तेनुमानान्तरभावप्रकारः	८०५	६
सम्बवस्यानुमानान्तरत्वखण्डनम्	८०६	६
षष्ठीपत्तेनुमानान्तरत्वखण्डनम्	८०७	६
अनुपस्थेः प्रत्यक्षाध्यनभावः	८०९	५
येतिद्वास्य प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्	८०७	६
चार्वच्छानविशेषकथनम्	८०८	१३
सप्तप्रज्ञानस्य चैविधादिकथनम्	८०९	१०
सिद्धदर्शनस्य विशेषाभिधानम्	८१५	८
नवमाध्यायसमाप्तिः ।		
सुखस्य चातुर्विधकथनम्	८१६	८
सुखदुःखयोरनुभवभेदानुमानप्रकारः	८२२	८
द्वात्रमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।		
प्रसमवायिकारत्वतालक्षणविभागौ	८२६	८
प्रवयवावयवसंयोगस्यावयविकारत्वतामतम् ...	८२८	८

प्रकरणम् ।		षष्ठाङ्गाः ।	पञ्चमङ्गाः ।
वेदानामाप्तोऽप्तालसाधनप्रकारः	४३२	५	
यग्न्यकर्तुर्मातापि वोर्नमानुकीर्तनम्, यग्न्यकर्तुर्नाम-			
कीर्तनम्	४३३	५	
यग्न्यस्य समत्सदानादर्शो वलेऽपि निषिद्धिपर-			
म्परादर्शो वलाभिधानम्	४३४	६	
दशमाभ्यावस्थास्त्रिः ।			
वैश्वेषिकस्त्रोपस्कारस्य निर्वर्णपत्रं सम्पूर्णम् ।			

कणादस्त्रविवृते-

र्णिर्घंटपत्रम् ।

प्रकरणम् ।		इडाइः ।	प्रकरणहाः ।
मङ्गलाचरत्वादि	१	१२
यग्न्यावतरविका	२	६
श्राव्ये मङ्गलाचरत्वप्रतिपादनम्	३	१०
धर्मस्य शानोपयोगिताकथनम्	५	२९
धर्मकथवाभिधानम्	७	१६
उपकारत्वाल्लानदूषबन्धम्	११	१८
अभावस्य समस्यपदार्थस्ये मुनेष्वात्पर्यम्	१४	१६
साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानस्य निःश्रेयसोपयोगिताप्रकारः		१५	१५
पदार्थविभाजककथनम्	१५	१७
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानां स्वरूपकथनम्	१५	२०
मतविश्वेषे मोक्षविश्वेषकथनम्	१६	१५
शक्तिसादस्थयोरतिरिक्तपदार्थताखण्डनम्	१७	२१
इत्यत्त्वातिसिद्धिः	१८	२०
अव्यक्तारस्य इत्यत्वखण्डनम्	१९	२२
गुणत्वातिसिद्धिप्रकारः	२२	१६
विष्णुमत्वादेष्ज्ञातित्वखण्डनम्	२४	२३
उपकारदूषबन्धवाल्लरम्	२९	१८
प्रथमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।			

प्रकरणम्।		पठाहा:	पठत्यहा:
प्रसङ्गात् सांख्यमतखण्डनम्	४८	१५	
आतिबाधकाभिधानम्	५३	१८	
प्राभाकरमते गुणादौ जात्यभावः	५५	१९	
प्रथमाध्यायसमाप्तिः।			
षट्यवीजचक्राणि	६५	२३	
उपखारदूषयान्तरम्	६७	२१	
अज्ञचक्राणि	६८	२३	
जले शुक्लरूपादिव्यवस्थापत्रम्	७०	२१	
द्वितीयाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः।			
उपखारदूषयान्तरम्	१०८	१७	
कालसाधनप्रकारः	१०८	१४	
प्राच्यादिव्यवहारे उपाधिकथनम्	११५	१६	
उदयगिरौ प्राचीव्यवहारानुपपत्तिकथनम् ..	११८	१७	
बीचीतरङ्गन्यायकादम्बगोषकन्यायाभिधानम् ..	१३७	१६	
द्वितीयाध्यायसमाप्तिः।			
शरीरे चैतन्यखीकारे देवाः	१४१	१८	
आत्मेनिष्ठृष्टजक्षयम्	१४४	१९	
दोषचक्रान्तराभिधानम्	१५५	२०	
दोषविशेषाणां खरूपाद्यभिधानम्	१५६	२४	
ठृतीयाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः।			
चाच्छुषादिकाले त्वाचाद्यनुत्पत्तौ वीजकथनम् ..	१६७	१६	
मनसःसङ्गेचादिनिशाकरणम्	१६८	२१	
ठृतीयाध्यायसमाप्तिः।			
शून्यतोपादानमतकथनम्	१६९	१४	
परमाणुसिद्धिप्रकारः	१६४	२०	

प्रकरणम् ।		शष्ठाङ्कः ।	पञ्चाङ्कः ।
यदमाद्वारनिवायां इति॒वः	१६७	१८	
उद्गृहस्तरूपस्य प्रबद्धैतुतायां विशेषः	२०२	२२	
गुरुत्वादीनां प्रबद्धप्रतिबन्धकत्वादिकथनम् ..	२०४	१६	
चतुर्थाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।			
श्रद्धीरजनक्षमम्	२०८	१५	
इन्द्रियजनक्षमम्	२०८	२४	
विषयजनक्षमम्	२०८	२३	
रुक्षादीनां श्रद्धीरत्वे मात्रम्	२१३	२१	
आवादीनां पर्थिवत्वादिसाधनप्रकारादि.. . .	२१७	२३	
चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।			
प्रबन्धस्य चेष्टाजनकत्वे प्राचां संवादः	२२०	२२	
मनिगमनादौ विशेषाभिधानम्	२२६	२३	
पञ्चमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।			
हिमकरकाद्युत्पत्तिप्रकारः	२४०	१६	
मनःकर्मज्ञैतुविशेषाभिधानम्	२४४	२२	
मनसः श्वैर्यसम्यादनम्	२४७	१६	
पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।			
वेदजनक्षमम्	२५६	२६	
कर्मज्ञामद्वृत्तैतुतायां विशेषः	२५६	१८	
आतताविष्णुके विशेषः	२६६	२१	
षष्ठाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।			
यागादीनां सप्तजन्तव्यवस्थापत्रम्	२६८	२१	
षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।			
अनिवार्यजनक्षमम्	२८२	१६	
पीजुपाकपिठरपाकमताभिधानम्	२८७	२३	

प्रकरणम् ।	शास्त्रः ।	पद्मलक्षणम् ।
गोजाद्यैववादिमतनिशाकरणम्	२८६	२१
गुणगुणिनोरभेदनिराकरणम्	२८०	२२
चित्रहृषाभिधातम्	२८०	२३
तदनक्षीकर्णनव्यमतम्	२८१	२०
रसग्नव्ययोचित्वानक्षीकारः	२८२	२०
परिमाणस्याभ्यन्नाशनाश्वले विप्रतिपत्तिनिरा-		
करणम्	१०६	१५
सप्तमाध्यात्-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।		
एषक्षत्युगुणत्वव्याप्तयनम्	११९	२१
द्वं रूपमित्यादिव्यवहारोपादनम्	११५	१६
द्विविधिभागोदाहरणम्	१२८	२०
सहेतविभागतद्युग्मेयायादि	१३७	२०
परत्वापरत्वात्पत्तिप्रकारादि	१४२	१५
समवायसिद्धिप्रकारः	१४८	१९
समवायस्याक्षीक्रियत्वादि	१५३	१६
सप्तमाध्यात्वसमाप्तिः ।		
बुद्धिविभागादि	१६०	•
अष्टमाध्यात्-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।		
इदमादिशब्दानां शक्तार्थकथनम्	१८८	१३
अष्टमाध्यात्-समाप्तिः ।		
अभावं प्रतियोगिनोविरेधिता	१०६	१७
उपर्कारमतदूषणम्	१८२	२०
नात्ति गेहे घट इतिप्रतीतिविषयविवेचनम् ..	१८४	१८
युक्तयुक्तानयोर्बन्धवादि	१८६	१९
नवमाध्यात्-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।		

प्रकाशम् ।

इष्टाङ्गः । प्रकाशम् ।

अनुमितिलक्षणपरिस्कारः	३६९	१६
मतभेदे पद्धताभेदकथनम्	३६८	२१
शास्त्रस्थानुमितिलक्षणभावप्रकारः	३६४	१६
उपमितिलादीनामगुमितिलावन्तर्भावप्रकारः	४०४	१७
लक्षणे विशेषः	४०५	१६

नवमाध्यादसमाप्तिः ।

इश्वरावयवाणी परस्परभेदकथनम्	४२३	१०
दध्माक्षात्-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।			

कारबलक्षणादिकम्	४२६	१५
समवायिकारबलविवेचनम्	४२५	६
असमवायिकारबलविवेचनम्	४२६	१५
संक्षेपतः शास्त्रार्थसंग्रहः, तच पदार्थ तदिभाज-			
काकथनम्	४३२	१५
जयतदिभाजकादि	४३३	१४
एथिवोनिरूपयनम्	४३१	२५
अवनिरूपयनम्	४३४	१६
तेजोनिरूपयनम्	४३५	१४
वायनिरूपयनम्	४३६	१५
आकाशनिरूपयनम्	४३६	२७
कालनिरूपयनम्	४३७	१७
दिशोनिरूपयनम्	४३८	१०
संसार्थात्मनिरूपयनम्	४३८	१६
ईश्वरनिरूपयनम्	४४२	२४
गुणसामान्यनिरूपयनम्	४४३	२४
रूपनिरूपयनम्	४४४	२३

प्रकारपत्रम्।		इष्टाङ्काः।	प्रकारहाः।
रसनिरूपपत्रम्...	८८५	२६
मन्त्रनिरूपपत्रम्...	८८६	२
स्पर्शनिरूपपत्रम्	८८६	५
पाषाणकथनम्...	८८६	१५
संख्यानिरूपपत्रम्	८८७	२
परिमाणनिरूपपत्रम्	८८७	१६
एथकलनिरूपपत्रम्	८८८	५
संयोगनिरूपपत्रम्	८८८	१९
विभागनिरूपपत्रम्	८८८	१६
परतापरतनिरूपपत्रम्	८८९	१०
बुद्धनिरूपपत्रम्	८८९	२४
हेताभासनिरूपपत्रम्	८५२	२४
अनुमानविभागः	८५३	२१
मृदिनिरूपपत्रम्	८५४	७
प्रकारान्तरेष्व बुद्धेर्विभागः	८५४	१७
सुखनिरूपपत्रम्...	८५५	८
दुःखनिरूपपत्रम्...	८५५	०
इश्वानिरूपपत्रम्	८५५	६
देवनिरूपपत्रम्	८५५	१८
वदनिरूपपत्रम्...	८५५	२१
मुखतनिरूपपत्रम्	८५६	२
इवतनिरूपपत्रम्	८५६	६
चेहनिरूपपत्रम्	८५६	१८
संखारनिरूपपत्रम्	८५६	१६
धर्मनिरूपपत्रम्	८५७	८

प्रकरणम्।		शठाङ्गः।	पञ्चाङ्गः।
अधर्मनिरूपम्	४५७	२२
द्वद्वनिरूपम्	४६८	२
कर्मनिरूपम्	४५८	१६
सामाजिकनिरूपम्	४५८	२९
विशेषनिरूपम्	४५८	६
समवाचनिरूपम्	४५९	१७
अभावनिरूपम्	४६०	२
इत्यादिसप्तपदार्थे गोतमोक्षानां प्रमाणादिष्ठोऽ-			
शपदार्थानामन्तर्भावप्रकारः	४६०	१८
तुतावभद्रमतम्	४६१	१७
तुतमतम्	४६१	१८
शिरोमविकृतखण्डनयग्न्यसंयज्ञः, दिक्काचयोः-			
खण्डनम्	४६१	२२
आकाशखण्डनम्	४६२	१६
मगसः खण्डनम्	४६२	२४
परमादुद्युक्तयोः खण्डनम्	४६२	२७
इंश्वरपरिमाणखण्डनम्	४६३	६
अनुदूतानां रूपरसग्रन्थस्पर्शानां खण्डनम्	..	४६३	१९
एथक्लस्य खण्डनम्	४६४	२
परत्वापरत्वयोः खण्डनम्	४६४	२२
विशेषपदार्थखण्डनम्	४६५	५
अव्याप्तिरूपादिक्षवस्त्रापनम्	४६५	६
चित्ररूपखण्डनम्	४६५	१७
कर्मगोचाराप्तिरूपखण्डनम्	४६५	२७
दक्षत्वसंख्याया असयवायिकारखजन्यत्वखण्डनम्	४६६	१५	

प्रकरणम् ।	शुष्ठाः ।	पश्चाष्ठाः ।
अथनाश्वस्य समवायिकारबनाश्वजन्मत्वखण्डनम्	४६६	१७
अवस्पार्शनप्रबच्छे उद्भूतरूपस्य कारबनाखण्डनम्	४६६	१८
घटत्वाद्यभावस्य प्रबच्छखण्डनम्	४६८	७
सत्ताजातिखण्डनम्	४६८	१९
गुबत्तजातिखण्डनम्	४६८	२०
अनुभवत्तजातिखण्डनम्	४६८	८
घटाभावाभावस्य घटत्वरूपताखण्डनम् ..	४६८	८
भेदभेदखण्डनम्	४६८	१३
भंसप्रागभावस्य प्रतियोगितप्रागभावात्मकत्वखण्डनम्,		
प्रागभावभंसस्य प्रतियोगितात्मसामकत्वखण्डनम्	४६८	१५
प्रबभिक्षायाः संखारजन्मत्ववस्थापनम् ..	४६८	१६
संश्वस्य शास्त्रबोधात्मकत्ववस्थापनम्	४७०	२
खलस्थातिरिक्तपदार्थत्ववस्थापनम्	४७०	१९
शक्तेऽतिरिक्तपदार्थत्ववस्थापनम्	४७०	२०
दशरथपिशाचादिपदस्याले वेन रूपेण पदार्थोपयि-		
त्वादि	४७१	८
संखायाः पदार्थान्तरत्ववस्थापनम्	४७१	१०
समवायस्य नानात्मवस्थापनम्	४७१	२०
अभावसम्बन्धस्य पदार्थान्तरत्ववस्थापनम् ..	४७१	२१
कारबन्धस्य कार्यत्वस्य च पदार्थान्तरत्ववस्थापनम्	४७१	२७
नन्दपदानुसरवर्त्तिविभक्त्यर्थेनापि नन्दर्थान्वयः ..	४७१	८
शिरोमणिकातपदानि	४७२	१७
साधस्थैर्यवैधस्थैर्यकर्त्तव्यनम्	४७२	२१
यग्न्यकर्तुः परिचायकानि पदानि	४७४	१०

॥ * ॥ कणादस्त्रविद्वतेनिर्बंधपञ्चं समाप्तम् ॥ * ॥

वैशेषिकदर्शनम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमाद्विकम् ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारः ।

ओगवेश्चाय नमः ॥

- उ० अर्जुनद्वयटागूटकोउल्लुरापगम् ।
 नमामि यामिनीकाम्नकाम्नभास्त्रस्त्रयं इरम् ॥ १ ॥
 याभ्यां वैशेषिके तन्मे सम्बग् व्युत्पादितोऽस्त्रयहम् ।
 कषादभवनाचाभ्यां ताभ्यां मम नमः बदा ॥ २ ॥
 सूत्रमाचावस्त्रमेन विरासमेऽपि गच्छतः ।
 देखेत्वमायत्र साहसं सिद्धिमेष्विनि ॥ ३ ॥

कणादसूत्रविद्वतिः ।

- वि० उत्पत्तिस्थितिसंहतीर्वितनुते विश्वस्य यः स्वेच्छया
 वदित्य य परिस्फुरद्वयि न यः प्राप्नेतरैर्ज्ञायते ।
 यत्तत्त्वं विदुषां न संख्तिसरित्युर्दे पुनर्मन्त्रजं
 क्षोऽयं वः श्विरभक्तियोगसुखभो भूयाद्वो भूतवे ॥ १ ॥
 मेघाङ्गोमपि समृतांशुनिकरैर्ज्ञानौषविभवित्विनीं
 भक्तानां भवभेदिनीमपि भवप्रेस्त्रा सदानन्दिनीं ।
 माहेश्वरीं कुलकामिनीमपि दिश्चो वासो वसानां श्रज्ञ-
 गंग्नीमप्यग्रां शिवामपि शिवाक्षीनां भवानीं भजे ॥ २ ॥
 प्रथम्य ओगुरुन् श्रीमान् जयनारायणो दिवः ।
 कणादसूत्रविद्वतिं तनीतोश्वरस्तुष्टये ॥ ३ ॥

अ० तापचयपराहता विवेकिनस्तापचयनिवृत्तिनिदानमनु-
सन्धाना नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वात्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारमेव तदुपायमाकलयाम्भूत्वः। तत्राप्तिहेतुमपि पन्थानं
जिज्ञासमानाः परमकार्याणिकं कणादं मुनिमुपसेदुरथ
कणादो मुनिसात्त्वानवैराग्यैश्वर्यसम्बन्धः षष्ठां पदार्थानां
साधमर्थवैधमर्थाभ्यां तत्त्वानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तये
परमः पन्था इति मनसिङ्गत्य तत्त्व निवृत्तिस्तत्त्वणाऽद्वर्षी-

बि० इह सबु वचनरामरकादिवनितवापक्षापं विहासवः सर्वं
श्वान्तेवासिनक्षाननिदानमात्मतत्त्वदर्शनमाकर्त्त्वयन्ति श्रुति-
स्मृतीतिहासपुराणादिषु । तथा हि श्रुतिः,

“आत्मा वा अरे इष्टव्यः श्रोतव्यो मनव्यो निदिष्ठासितव्य-
चैतावदरे खल्पमृततत्त्वमिति” ।

“यदात्मन्म विज्ञानोयादहमस्तीति पूरवः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत्” ।

इत्यादि ।

स्मृतिस्मृ,

“आगमेनानुभावेन आनाभासरसेन च ।

त्रिधा प्रकाशयन् प्रभां जभते योगमुत्तमम्” । इति ।

अथ केचिदन्तेवासिनो विधिवदधीतवेदवेदाङ्गा अनन्त्रयकाः
सम्प्रस्तुतव्या मनव्यार्थं भगवन्न कवादमहर्विं विधिवदुपलेदुः ।
ततः परमकार्यादिकः स मुनिर्दशाध्यादीतन्म तानुपरिदेश ।
तत्र प्रथमाध्यादे समवेताष्वपदार्थकथनम् । इतीयाध्यादे इत्य-
गिरुपदम् । द्वतीयाध्यादे आत्मान्तःकरुद्वजक्षम् । चतुर्थाध्यादे
श्वरीरतदुपयोगिविवेचनम् । पञ्चमाध्यादे कर्मप्रतिपादनम् ।
षष्ठाध्यादे औदधर्मविवेचनम् । षष्ठमाध्यादे तु ब्रह्मव्याययोः

सू० अथातो धर्मं वास्यास्यामः ॥ १ ॥

सू० इतेषामनाथासेन सेत्यतीति लक्षणतः स्वरूपतस्य धर्ममेव
प्रथममुपदिश्चानन्तरं षडपि पदार्थानुहेत्वस्तज्ज्ञपरी-
चाभिहपदेच्छामीति इदि निधाय तेषामवधानाय प्रति-
आनीते ।

अथेति शिव्याकाङ्क्षानन्तर्यमाइ । अत इति । यतः
अवणादिपटवोऽनसूयकाचान्तेवासिन उपसेदुरित्यर्थः ।
यदा अथशब्दो मङ्गलार्थः । तदुक्तम्,

“ओङ्कारसाथशब्दस्य इवेतो ग्रन्थाणः पुरा ।

कण्ठं भिन्ना विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावूभौ” ॥ इति ।

युक्त्यैतत् कथमन्यथा सदाचारपरम्पराप्राप्तकर्त्त-
व्यताकस्य मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महामुनेर-
नाचरणं सम्भाव्यते । न च कृतमङ्गलस्यापि फलादर्शना-
दकृतमङ्गलस्यापि फलदर्शनादग्नुष्ठानं न हि निष्फले

वि० प्रतिपादनम् । अष्टमाध्याये शानोत्पत्तितत्त्वानादिनिरूपश्चम् ।
नवमाध्याये बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमाध्याये आत्मगुणभेद-
प्रतिपादनम् । उद्देश्यो वक्ष्यते यदीक्षा चेति विविधात्म्यं शास्त्रस्य
प्रवृत्तिः विभादक्षु विश्वेषोद्देश इवेति नाचिक्षम् । यद्यप्यत तन्मे
पदार्थनिरूपश्चस्यैव प्राचुर्यं तथापि पदार्थतत्त्वान्निरानतया
स्वर्मस्यैव प्राप्तान्वात् तत्त्विरूपश्चमेव प्रथमं प्रविजानीते ।

अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थः शिव्यविचासानन्तरमित्यर्थः यतः
अवणादिपटवोऽनसूयकाचान्तेवासिन उपस्थिताः । अतः कारबात्

उ० प्रेक्षावान् प्रवर्त्तत इति वाच्यम्, अकरणस्त्वे जग्मान्तरी-
यस्य करणस्त्वे चाङ्गवैगुण्यस्य कल्पनया सफलतग्निस-
थात् । न हि शिष्टाचारानुभितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यता-
कस्यापाततः फलादर्शनमाचेणाकारणत्वाद्वाऽपि न चै-
हिकमाचफलकत्वात् जग्मान्तरीयानुमानं पुत्रेणिवदैहिक-
माचफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्थादै तु तथा कामनयै-
वानुषानादैहिकमाचफलकत्वम् । अत्र च समाप्तिकामोऽधि-
कारी स्वर्गकाम इव यागे तचापूर्वं द्वारमिह तु विन्न-
धंस इति विशेषः निर्विघ्नमारब्धं समाप्तताभिति काम-
नया प्रवृत्ततेः । न च विन्नधंसमाचं फलं समाप्तिस्तु स्व-
कारणादेवेति वाच्यम्, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थलात् समाप्तेस्तु
सुखसाधनतथा पुरुषार्थलात् उपस्थितलाच्च, किञ्च इुरि-
तधंसमाचं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकीर्तनकर्मनाशपार-
गमनादिसाधनतथा अभिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रति-

वि० आननिदानं धर्मं आख्यायामो निरूपयित्वाम इत्यर्थः ।
केचित्तु अथशब्दो मङ्गलार्थः,

“ओङ्कारसाधशब्दज्ञ दावेतौ ब्रह्मवः पुरा ।

करुणं भित्त्वा विनिर्दत्तौ केन माङ्गलिकातुभै” ॥

इति सर्वात् एतेन आस्तं प्रवयता महर्षिणा शिष्टाचार-
परम्परायरिप्रत्याभिमतकर्मात्मसमयकर्त्तव्यताकं मङ्गलार्थ-
रब्धं कथं न छतमित्वाक्षेपोऽपि निरक्ष इत्याङ्गः । अन्ये तु
योगजधर्मेण विन्नाभावनिष्ठयात् मुनिना मङ्गलार्थरब्धं न छतं
छतं वा किन्तु यथादै वन्न निवड्मित्वाङ्गः । नवाङ्गु गैतमीये

४० वभकदुरितञ्चस्तेन फलस्ते समाप्तेरेव फलस्तोचिततात्
तत्त्वापि च हिरण्यदानप्रयागस्तानादिजन्यस्तेन व्यभिचारा-
त् तेषामपि मङ्गलस्ताभिधानं साहसम् । किञ्च मङ्गले
सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्त कारणता तदुक्तम्
“श्रीतात् साङ्गत् कर्मणः फलावश्यमावनियमादिति” ।
अतएव विकस्थितमपि कारणं कारणमेव फलावश्य-
नियमस्यैव वैदिककारणतात् विकर्षे हु वैजात्यकर्त्यनं
वैजात्यमेव । यत्रान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र फल-
पूर्वभावनियमो याद्वा न हु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभा-
गस्य गुह्यतेनानुपस्थितेः तथा च साङ्गे मङ्गले समाप्ति-
रावश्यकीति न व्यभिचारः समाप्तिस्तु वस्त्रिन् अनुष्ठिते
सम्बूर्णमिदं कर्मेति प्रमाणा च यन्यादौ चरमवाक्य-
सिखने यागादौ चरमाङ्गतौ पटादावश्यतन्तुसंयोगे
यामगमनादौ यामचरणचरमसंयोगे एवं तत्र ततोऽग्नी-
यमिति मङ्गलजन्यसमाप्तौ वैजात्यकर्त्यनेऽपि नोभयथा
व्यभिचारः । मङ्गलस्त विज्ञधंसदारकसमाप्तिफलकं कर्म
तत्र देवतानमस्तारादिरूपमेव स्त्रतःसिद्धविज्ञाभावश्य-

५० भगवद्वामगवाक्तःपातिप्रमाणशब्दोचारब्दवत् अत्र शास्त्रे तथा-
विधधर्मशब्दोचारब्दूपनेव मङ्गलमित्याङ्गः । अत्र धर्मस्य चा-
वोपयोगिता वित्तमुद्दिविविदिषादिदारिकैव “विविदिषति
वस्त्रेनेवादि” अुतेः,

“कषाये कर्मभिः पक्षे ततो ज्ञानं प्रजायते” ।

सू० यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

उ० सेऽपि सामान्यतो गृहीतस्य विन्नधंशद्वारकत्वस्थानपायात्
नमस्त्वारादीनां ताद्रूपेणैव विन्नधंशद्वारकत्वप्रतिपत्ते ना-
व्याप्तिरिति दिक् ॥ १ ॥

अथ प्रतिज्ञतार्थमाह ।

अभ्युदयस्त्वज्ञानं निःश्रेयसमाल्यनिकीदुःखनिदृत्तिः
तदुभयं अतः स धर्मः अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति
मध्यपदसोपो समाप्तः पञ्चमीतत्पुरुषो वा स च धर्मो
निदृत्तिस्त्वज्ञो वक्षते, अदि तु निदिध्यासनादियोग-
साध्यो धर्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः । दृत्तिस्त्वज्ञ
अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककालीनसकलात्मविशेषगुण-
धंशः प्रमाणस्य धर्मं देवदत्तशरीरादिकं भेदानुविशेषगुण-
प्रेरितभूतपूर्वकं कार्यते सति तद्वागसाधनत्वात्तच्छिर्षित-
स्त्वज्ञदित्याङ्गः । तदेतद्वाग्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न
व्यापकं इत्यर्बाचीनैरुपेचितं वस्तुतस्य को धर्मः किं
स्त्वज्ञस्येति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासाधार्थां यतोऽभ्युदय-

वि० हत्वादि सूतेष्वेति मन्त्रम् ॥ १ ॥

वनु धर्मस्याक्षिप्तिरत्वेन तप्तिरूपयं अर्थमतो धर्मस्य
यदमपुरुषार्थसाधनत्वं दर्शयन् वक्षत्वज्ञमाह ।

अभ्युदयः खर्मः निःश्रेयसं मोक्षस्योः सिद्धिरूपत्तिर्यतः
कारणात् स धर्मः तथा च खर्मापवर्गरूपयदमपुरुषार्थसाधन-
तवा बुभुद्युवां मुमुक्षुवाचोपादेयत्वाद्दम्भेष्य वात्त्वानं युक्तमेव

उ० निःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तदा च अवोऽभ्युदयसिद्धिः
र्थतस्य निःश्रेयससिद्धिसदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थासाधा-
रणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदु-
खाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरि-
त्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्वेच्छानधीनेच्छाविषयलेन परम-
पुरुषार्थत्वात् साधयित्वते च दुःखाभावसापि पुरुषा-
र्थत्वम् ॥ १ ॥

ननु गिरुत्तिसत्त्वयो धर्मस्त्वज्ञानदारा निःश्रेयस-
हेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रति-
पद्यामहे अनूत्पादातपुनदक्षदोषेभ्यः पुनेष्ट्रौ द्वतायामपि
पुचानुत्पादादनूत्पत्तम् “उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति
समयाभ्युषिते जुहोतीति” विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले
द्वेषो व्याहन्ते “अवोऽस्याङ्गतिमभ्यवहरति य उदिते
जुहोति ग्रवलोऽस्याङ्गतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति
अवश्ववस्त्रावस्थाङ्गतिमभ्यवहरते यः समयाभ्युषिते जुहोति”
इत्यादिना । तथा “निः प्रथमामन्वाह चिरुत्तमामन्वाह”

वि० अत च धर्मस्य स्वर्गसाधनता साक्षादेव अपवर्गसाधनता तु
तत्त्वज्ञानदारेति विशेषः अत सुखनक्षत्रवक्षेदक्षतया सिद्धा
धर्मत्वातिर्धर्मपदवाच्यत्वं वा धर्मस्य चक्रवर्मभिषेदमिति
ध्येयम् ॥ २ ॥

ननु धर्मे ससु तत्त्वज्ञानादिक्षाधनत्वे च किं मावं वेद एव
ज्ञानमिति चेत् न तत्प्राप्तात्प्रस्तापि सन्दिग्धत्वात् तथा स्वय-

सू० तदचनादाकायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

सू० इत्यनेन प्रथमोऽनुभासामिधेन्योच्चिरचारणाभिधानात्
पैदंहस्तमेव । न आकायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्मि-
गित्यले विप्रतिपत्तौ नियन्तिर्हाषत्वमपि सन्दिग्धं पैदं-
यत्वे तु भमप्रमादविप्रतिपत्तिकरणापाटवादिसम्भावनया
आप्नोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रेयसं न वा तत्त-
तस्यानं द्वारं न वा धर्मं इति सर्वमेतदाकुलमत
आह ।

तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिचिह्नतयेष्वरं परामृद्धति
यथा “तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरक्तदोषेभ्य” इति गौत-
मीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा
च तदचनानेश्वरेण प्रणयनादाकायस्य वेदस्य प्रामाण्यं
यद्वा तदिति बन्धिहितं धर्ममेव परामृद्धति तथाच
धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आकायस्य वेदस्य प्रामाण्यं
यद्वा वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव
यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्तत्वस्तु बाधयिष्यते यज्ञोक्तम-
नृतव्याघातपुनरक्तदोषेभ्य इति तत्रानृत्वे जग्मान्तरीय-

वि० चरणसूत्रं “तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरक्तदोषेभ्य” इतीता-
इहां निरस्यति ।

तेनेश्वरेण वचनात् कथनात् आकायस्य वेदस्य प्रामाण्यमवश्यं
खीकार्यमिति श्रेष्ठः । ईश्वरस्याप्रक्रान्तत्वेऽपि प्रसिद्धार्थकेन तच्छ-
ब्देन परामर्द्दो भवत्वेव यथा कला च सा कान्तिमती कलावत

स० फलकस्तनं कर्मकर्त्रसाधनवैगुण्यकस्यनं वा जैतात् साङ्गात्
कर्मणः फलावश्चभावनिश्चयात् न च कारोरोवदैहिक-
माचफलकलं तच हि शुश्चक्ष्यसञ्चीवनकामस्याधिकारः
पुच्छेष्टौ पुचमाचकामस्येतिविशेषात् न च व्याघ्रातेऽपि
उदितादिहोमं विशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमा-
नुष्ठाने “श्वावोऽस्याङ्गतिमभ्यवहरति” इत्यादिनिन्दाप्रति-
पादनात् न च पुनरुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां
प्रकृतौ पाठात् “पञ्चदशावरेण वाम्बज्जेषावबाधे तमिमं
भाव्यम्” इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशतस्य प्रथमोत्तम-
सामिधेन्योऽस्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्थाभिधानात् ॥

॥ ३ ॥

ग्रन्थाकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतो सच्चण्टतस्य धर्मं व्या-
ख्यायाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनाथ सूतम् ।

वि० इति जुमारसम्बवे तच्चन्दस्याप्रकान्तवाचित्वं यथा वा तदप्रा-
माण्यमित्यादिगोतमस्तुते अप्रकान्तस्य वेदस्य तच्चन्देज परामर्शः
तदा ईश्वरवाचकमेवाच तत्पदम्,

“कुं तत्पुर्दिति निर्देशो ब्रह्मण्यस्त्रिविधः सृतः” ।

इति वज्रनाम तथा च निवार्त्त्वं निर्देशपुरुषप्रयोतत्वात्
वेदस्य प्रामाण्यमवश्यमेवाभ्युपेयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं प्रेक्षाकरां प्रकृतये शास्त्रस्य प्रयोगनाभिधेयसम्बन्धान्
प्रदर्शयन् पदार्थानुद्दिशति ।

सू० धर्मविशेषप्रसूताद्* द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-

उ० एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैश्वेषिकशास्त्राधीनमिति तत्त्वापि
निःश्रेयसहेतुलं दण्डापूर्पायितम्। तत्त्वं ज्ञायते इनेनेति
करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानन्व-
यापत्तेः। सर्वपदार्थप्रधानो इन्द्रज्ञात्र समाप्तः सर्वपदार्थ-
तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुलात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयो-
र्वेतुहेतुमङ्गात्रः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्यापारव्यापारभावः
निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थ-
शास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एते-
षाच्च सम्बन्धानां ज्ञानात्मिःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रदृ-
त्तिः मोक्षमाणाच्च मुनेर्गृहीतात्मभावा एव शास्त्रे प्रव-
र्त्तन्ते। निःश्रेयसमान्यन्तिको दुःखनिवृत्तिः। दुःखनि-
वृत्तेश्वात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमान-
कालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुण-
धंससमानकालीनत्वं वा। अशेषविशेषगुणधंसावधिकदुःख-

वि० धर्मविशेषः येहिको जन्मान्तरीयो वा सुकृतविशेषः तत्-
प्रसूतात् तत्त्वान्यादिवर्थः। इदच्च तत्त्वज्ञानादिवस्य विशेषेण
साधर्म्यं समानो धर्मः, वैधर्म्यं विशेषो धर्म इति मुक्तावक्षी-
कारः छत्रीया प्रकारे तत्त्वज्ञानादिवर्थं पश्यत्यर्थः प्रयोज्यत्वं
तथाच सुकृतविशेषेण द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभां
तत्त्वज्ञानं ज्ञायते, तत आत्ममननं अनन्तरं निदिथासनेनात्म-

* धर्मविशेषप्रसूतादित्यपि पाठः।

**सू० श्रेष्ठसमवायानां पदार्थानां साधमर्म्यवैधमर्म्याभ्यां
तत्त्वज्ञानान्तिःश्रेयसम् ॥ ४ ॥**

उ० प्रागभावो वा मुक्तिः न चासाध्यलाभाद्यं पुरुषार्थः कारण-
विघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यलाभात् न च तत्त्वं प्राग-
भावलक्षतिः प्रतियोगिजनकाभावलेन तथालाभात् जनक-
लभ्य खरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावस्वरमसामयी
येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्या-
प्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा सहकारिविरहादियन्तं
कालं नाजीजनत् तथायेऽपि तद्विरहात् जनयिष्यति हेतु-
च्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालनं एव
तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयदितीयसूत्रे “दुःखजन्मप्रवृ-
त्तिदोषमिथाज्ञानानामुक्तरोक्तरापाये तदनन्तरापाया-
दपर्वगः” इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं
दुःखप्रागभावरूपाभेदं मुक्तिं द्रढयति नहि दोषापाये
प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय

बि० साक्षात्कारो जायते, तदनन्तरं मिथ्याज्ञानादिनाशकमेव मोक्षो
भवतीत्वर्थः । उपखारकाराकु द्वृत्यतत्त्वज्ञानपदमात्रसाक्षा-
त्कारपरं करुद्युतपाया ताटशसाक्षात्कारकरुद्यग्नात्मपरं वा
तचाद्ये धर्मविशेषपदं निष्ठतिजक्षवधर्मपरम् अन्ये ईश्वरनि-
यागप्रसादरूपधर्मविशेषपरं कर्णादो महर्षिरीश्वरनियोग-
प्रसादावधिग्रन्थं एतच्छास्त्रं प्रखोतवानिति किंवदन्ती । आत्म-
साक्षात्कारस्य शास्त्रान्मनननिदिध्यासनादिप्रस्तरयेवि हेतु-

उ० इत्यपायो ध्वंसः किञ्चनुत्पत्तिः सच्च प्रागभाव एव न च
प्रतियोग्यप्रसिद्धिः साभान्वतो दुःखेनैव प्रतियोगिप्र-
सिद्धेः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसदारा दुःखा-
नुत्पत्तेरेवापेच्चितलात् लोके अथिकण्ठकादिनिवृत्तेर्दुःखा-
नुत्पत्तिफलकलदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्यर्थमेव प्रेक्षा-
वतां प्रवृत्तिः। केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः
सच्च अद्यपि नात्मनिष्ठस्थापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि
साधते सिद्धिश्च तस्य दुःखप्रागभावावहवर्त्तिदुःखध्वंस
एव तस्य तस्मन्बन्धतयोपगमात् तस्मिन् चति तत्र दुःखा-
त्यन्ताभावप्रतीतेः एवस्य चति “दुःखेनात्यनं विमुक्ष्य-
रति” इत्यादिश्रुतिरथुपपादिता भवतीत्याङ्गः। तस्य दुः-
खात्यन्ताभावसाधलेनापुरुषार्थलात् दुःखध्वंसस्य च न
तत्र सम्बन्धलं परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्यनं विमुक्ष्यरति”
इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ता-
भावसमानरूपतात्पर्यकलात् नन्दयं न पुरुषार्थः निर-

वि० पञ्चम्याः प्रयोज्यत्वार्थकल्पात् “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति” “दे-
शस्याणि वेदित्ये” इत्यादि श्रुतौ वेदनपदं साक्षात्कारपरं तस्यैव
स्वासनमिथाचानोमूलनक्षमत्वादित्वाऽक्षस्तच्चिक्षं सूक्ष्मतत्त्व-
चानपदस्य स्वासनमिथाचानविरोधिसामसाक्षात्कारपरत्वे
साधन्यवैधन्याभासित्वस्य पदार्थानामिति यथन्तार्थस्य चा-
नन्दयापत्तेः नक्षात्मसाक्षात्कारे साधन्यवैधन्यप्रकारकल्पं
घटपदार्थविशेष्यकलं वाच्ति देहादिभिन्नतेनात्मसाक्षात्कारस्यैव
देहाद्यभेदवासनाद्यमूलनक्षमत्वेन तत्र तदभावात् न च योगज-

उ० पाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकासे सुखं तावन्नोत्पद्यते
इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेरिति चेत्त
वैपरीत्यस्यापि सुवचलात् सुखेच्छापि दुःखाभावौपाधि-
कीत्वेव किं न स्तात् शोकाकुसानां सुखविमुखानामपि
दुःखाभावमाचमभिसन्धाय विषभज्जणोद्भवनादौ प्रवृत्ति-
दर्शनात् ननु पुरुषार्थाप्ययं ज्ञायमान एव मुक्तेषु दुः-
खाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्वया मूर्च्छाद्यवस्था-
र्थमपि प्रवर्त्तेति चेत्त श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावे-
स्थलानुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्यनं विमुक्त-
स्त्ररिति” “तमेव विदिलाऽनिमृत्युमेति” इत्यादिका ।
अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्तिरत्यन्मुच्छ्यते सन्ततिलात्
प्रदीपसन्तिविदित्यादि चरमदुःखधंसस्य दुःखसाक्षात्का-
रणे ज्ञणं विषयीकरणात् प्रत्यज्जवेद्यताऽपि । योगिनां
योगजधर्मवस्त्रेनागामिनो दुःखधंसस्य प्रत्यज्जोपगमाच्च ।

वि० धर्मसाक्षात्मनोत्तरभेदसाक्षात्कारदशायां तादृशसन्निकर्त्त्वे सा-
धर्म्यवैधर्म्याभ्यां इत्यादिष्टप्रदार्थस्यानमपि जायते तत्प्रामयी-
सत्त्वादिति वाच्यं तादृशसाक्षात्कारस्य तादृशेदासीनसाधर्म्या-
दिविषयकत्वेऽपि तस्य प्रकृतानुपयोगितया मुनीनां तदभि-
धानस्योन्मत्तप्रकृतिपत्त्वापत्तेः यस्तूपस्याकारकारैरात्मसाक्षात्कारस्य
मित्राद्वैतुतायां “तमेव विदित्वेति” श्रुतिः प्रमाणतयोपन्थका तद-
प्यसङ्कृतं “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्”
इत्यनेन परमात्मन एवोपक्रान्तस्वेग तत्त्वस्त्रस्य तत्परतयाऽनुप-
कान्तजीवात्मपरत्वासम्बवादिति संक्षेपः चत्र षट्प्रदार्थकीर्त्तनं

अ० तथापि तु स्थायव्ययतया नायं पुरुषार्थी दुःखवत् सुख-
स्थापि हानेः इयोरपि समानसामग्रीकलादिति चेत्
उत्सुर्गते वीतरागाणां दुःखदुर्दिनभीरुणां सुखखद्यो-
तिकामात्रेऽखम्प्रत्ययवतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि
दुःखनिवृत्तिर्ण पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यतात्
अतीतदुःखस्तोतत्वात् वर्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन-
रेणैव निवृत्तेरिति चेत्र इदृच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्राय-
श्चित्तवत् तथाहि स्वासनं मिथाज्ञानं संसारहेतुसुदु-
क्षेदस्वात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानस्य योगविधिसाधमिति
तदर्थं प्रवृत्त्युपयत्तेः । ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिरेव मुक्तिर्णतु
दुःखाभाव इति चेत्र नित्यसुखे प्रमाणाभावात् भावेवा-
नित्यं तदभिव्यक्तेमुक्तसंसारिणोरविशेषायातात् अभिव्यक्तेह-
त्याद्यत्वेन तन्निवृत्तौ पुनः संसारापत्तेश्च । ब्रह्मात्मनि
जीवात्मस्त्रयो मुक्तिरिति चेत्र स्यो यदेकीभावस्तदावा-
वि० भावाभिप्रायेण वक्तुतोऽभावोऽपि पदार्थान्तरतया सुनेत्रभि-
मेतः । अत एव द्वितीयाङ्किके “कारणाभावात् कार्याभाव” इति
स्मृत्य स्वमाधाये “क्रयागुणव्यपदेशाभावात्” इत्यादि स्मृता-
गाच्छ नासङ्कृतिः, अत एव न्यायलीलावद्यां “अभावस्य वक्त्वा
निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चवत् कारणाभावेन कार्याभावस्य
सर्वसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धेः” इत्यभिहितं न्यायाचार्येरपि
इत्यकिरणावद्यां “एते च पदार्थाः प्रधानतयोर्द्विष्टाः अभावस्तु
स्वरूपवानपि नोद्विष्टः प्रतियोगित्वात् भीननिरूपणत्वात् नतु
तुच्छत्वात्” इत्यन्ते नाभावस्य समस्पदार्थत्वमङ्गीकृतं तथाच स-

वि० भावाभिप्रायेण वक्तुतोऽभावोऽपि पदार्थान्तरतया सुनेत्रभि-
मेतः । अत एव द्वितीयाङ्किके “कारणाभावात् कार्याभाव” इति
स्मृत्य स्वमाधाये “क्रयागुणव्यपदेशाभावात्” इत्यादि स्मृता-
गाच्छ नासङ्कृतिः, अत एव न्यायलीलावद्यां “अभावस्य वक्त्वा
निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चवत् कारणाभावेन कार्याभावस्य
सर्वसिद्धत्वादुपयोगित्वसिद्धेः” इत्यभिहितं न्यायाचार्येरपि
इत्यकिरणावद्यां “एते च पदार्थाः प्रधानतयोर्द्विष्टाः अभावस्तु
स्वरूपवानपि नोद्विष्टः प्रतियोगित्वात् भीननिरूपणत्वात् नतु
तुच्छत्वात्” इत्यन्ते नाभावस्य समस्पदार्थत्वमङ्गीकृतं तथाच स-

उ० धात् नहि दयमेकं भवति लिङ्गशरीरापगमो सयो
लिङ्गस्त्रैकादशेन्द्रियाणि तेषां इरोरस्य च विगमो सय
इति चेत्त एतावता दुःखसामयीविरहस्योक्त्वात् तथाच
दुःखाभाव एव मुक्तिरिति पर्यवसानात्। एतेनाविद्या-
निवृत्तौ केवलात्मस्थितिमुक्तिरात्मा च विज्ञानसुखात्मक
इत्येकदण्डिमतमपास्तं आत्मनो ज्ञानत्वे सुखत्वे च प्रमा-
णाभावात्। नच “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” श्रुति-
र्माणं तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भवति हि
अहं जाने अहं सुखोतिप्रतीतिः न लहं ज्ञानम् अहं सुखमिति
किञ्च ब्रह्मण इदानीमपि सत्त्वात् मुक्तसंसारिणोरविशे-
षापत्तिः अविद्यानिवृत्तेस्थापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणस्य नि-
त्यत्वेनासाध्यत्वात् तत्पात्रात्कारस्य तदात्मकत्वेनासाध्य-
त्वात् एवमानन्दस्थापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थं

वि० सानामेव पदार्थानां साध्यम्बैधर्यज्ञानं निःअेयसेपयोगि
तदुपयोगिता चात्मनीतरभेदसाधने लिङ्गज्ञानादिविधयेति भ-
ग्नत्वम्, पदार्थविभाजकात्म इत्यत्वादयः समधर्माः तत्र इत्यत्वं
गुणत्वकर्मत्वानि जातयः नित्यत्वे सत्त्वनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वं
जातिमद्विभृत्वे सत्त्वेकमात्रसमवेतत्वं विशेषत्वं नित्यसम्बन्धत्वं
समवायत्वं इत्यादिषट्क्रमभिन्नत्वमभावत्वमिति अत्र प्रयोजनं
निःअेयसं अभिधेयाः पदार्थाः सम्बन्धस्य ज्ञात्वनिःअेयसयोः
पदार्थतत्त्वज्ञान-निःअेयसयोर्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः ज्ञात्व-पदा-
र्थतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः पदार्थतत्त्वज्ञानयोर्विविष-
यभावः पदार्थ ज्ञात्वयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्य निःअेयसत्त्व-

च० प्रवृत्तनुपपत्तिरेव । निहपश्चवा चित्तसञ्ज्ञतिर्मुक्तिरिति
चेन्न दुःखादिरूपस्य उपश्चवस्य विगमो चदि निहपश्चवतं
तदा तन्मात्रत्वैव पुरुषार्थत्वेन चित्तसञ्ज्ञतेरनुदृत्तौ प्रमा-
णभावः तदनुदृत्ततेरपि भरीरादिसाध्यत्वेन संसारानु-
दृत्ततेरावश्यकतादिति चिह्नं दुःखनिहपत्तिरेवोक्तरूपा निः-
अवेचयमिति । तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्त्तव्यिः पठो साध्यमर्य-
वैधमर्याभ्यामिति प्रकारे द्वतीया । तत्त्व साध्यमर्यमनुगतो
धर्यः, वैधमर्यस्य आदृतो धर्यः अथपि कचित् साध्यमर्य-
मपि कुतस्त्रिदैधर्मर्ये कुतस्त्रिदैधर्मर्यमपि केषाच्चित्
साध्यमर्ये तथापि ताद्रूपेण ज्ञानं विवक्षितम् । अत च
इत्यादिपदार्थानामुद्देश एव विभागः पर्यवसन्नः सच
न्यूनाधिकसञ्चायवच्छेदफलकसेन वडेव पदार्था इति
निषमः पर्यवसन्नति सचानुपयनः व्यवच्छेषस्य पदार्थानामरस्य

वि० ज्ञायवैश्वेषिकसाङ्गमतेषु आवृत्तिकदुःखनिहपतिरूपं स्वसमा-
नाधिकरणदुःखसमानज्ञातीनदुःखसंपर्ववसितम् । भवति हि
चरमदुःखधंसः स्वसमानाधिकरणदुःखसमानज्ञातीनः तदानीं
मुक्तात्मनि ज्ञायापि दुःखसानुतप्तेः । ज्ञायैकदेशिमते आवृ-
त्तिकदुरितनिहपत्तिरेव मोक्षकस्यैव साक्षात्तामसाक्षात्कार-
साध्यत्वात् “ज्ञायत्ते ज्ञास्य कर्मात्मि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति
श्रुतेः । एकदहिवेदात्मिमते अविद्यानिहपतिर्मोक्षः । अविद्या च
पदार्थान्तरं चिदङ्गिमते परमात्मनि जीवात्मगो ज्ञाये मोक्षः
स च जीवेषाधिजिङ्गात्मरोरनिहपतिपर्ववसितः खिङ्गश्चरी-
रस “पश्चप्राप्तमवोद्भिदेशेत्रिवक्षमन्वितम् । अपश्चीकृतमूलोत्यं

उ० प्रतिपत्तौ विष्वमानुपर्यन्तः अप्रतीतौ व्यवच्छेदानुप-
र्यन्तः । गनु जायमन्ययोनव्यवच्छेदः किञ्चलयोगव्यवच्छेदः
पदार्थेषु घड्सच्छायोगो व्यवच्छिष्टत इति चेत्पदार्थ-
पदेन प्रसिद्धुपदार्थमाचेषापसङ्गुष्ठे मिद्दुषाधनात् अन्यस्स
चाप्रतीतेरेव । किञ्च लक्षणानां मिलितानामयोगोव्यव-
च्छेदः प्रत्येकं वा चाचे मिलितायोजः सर्वत्रेति व्यव-
च्छेदानुपर्यन्तः । अन्तेऽपि प्रत्येकायोगः परस्यरं सर्व-
त्रेति व्यवच्छेदानुपर्यन्तिरेवेति चेत्प्रक्रियाशास्त्रादिषु
पदार्थेषु पराभिमतेषु घड्सच्छायोजः परैवच्छते तद्व-
च्छेदो निष्वमार्थः तथाच घडेव पदार्थो इत्यस्त्र प्रती-
तमानेषु घटां लक्षणानां मध्ये अन्यतमसच्छयोगोऽस्तेव
कलयोग इत्यर्थः । तच विशेषसङ्गतस्याच्योगव्यवच्छेदो
विशेषसङ्गतस्याच्योगव्यवच्छेदः क्रियासङ्गतस्य चात्यन्ता-
योगव्यवच्छेदस्त्रावत् प्रतीयते तच प्रक्रियमेवकारस्य-

वि० स्फुराङ्गं भोगसाधनमिति” प्रतिपादितम् । भट्टाच्छु विष्वसुख-
साक्षात्कारो भेदः निष्वसुखस्त्र अुतिसिङ्गं सर्वजीवमतमपि
संसारदशाबामव्यत्तिं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमेव साक्षात्-
कृतं भवतीति प्राज्ञः, एषु मनेषु सम्बन्धोऽपि दोषा यन्त्र-
ग्राहकभवान्नोद्भाविताः किञ्च सर्वेषु मनेषु मुक्ततादशायामा-
त्मनिकदुःखनिदृतिर्निरावधीवेति दिक् । गनु शक्तिसावृद्ध्या-
दद्वोऽप्यतिरिक्ताः सक्ति पदार्थाः कथमन्यथा मण्डादिसम्प्रिधाने
इहनेन दाहो न अन्यते अन्यते च तदस्त्रिधावतोमण्डादि-
दंहने दशानुकूलां शक्तिं नाशयति उच्चेजकं मण्डाद्यपसरवच्छ

७० त्येके अवच्छेदमाचे ब्रह्मिरयोगान्वयोगादयसु अवच्छेदाः
समभिवाहारसम्भा इत्यपरे । धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्व-
ज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निरूपितस्याणे
धर्मः थर्दि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं ज्ञास्यमु-
च्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः
अन्यते हीश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य कषादो महर्षिः
ज्ञास्यं प्रणीतवानिति तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह
विवक्षितस्यैव सवासनमिद्याज्ञानोच्चलनक्षमत्वात् “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽनाय” इत्यत्र “दे
न्नज्ञाणी वेदितव्ये” इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात्
“पश्यत्यचक्षुः” इत्यत्रापि तथा सत्र ज्ञास्यान्ननिदिध्या-
सनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात् ॥ ४ ॥

८० पुनरुत्पादयतीत्ववश्यं कल्पनीयम् । एवं साहस्रमयि पदार्थान्तरं
तद्वि वट्सु भावेषु जान्तर्भवति सामान्येऽपि सम्भात् यथा
ग्रोत्सं नित्यं तथाश्वलमपीति साहस्रमप्रतीतेः नाप्यभावः भावत्वेन
प्रतीयमानत्वादिति चेन्न मल्लाद्यसमविहितवद्यादेः खातस्यैव
मल्लभावादेवं दाहादिकं प्रति हेतुताकल्पनेनैव सामञ्चस्ये-
उन्नतशक्तित्वागभावतद्वंसकल्पनानौचित्वात् । न चेतेजक-
समविहितमविसत्त्वेऽपि कथं दाह इति वाच्यं उत्तेजकासमव-
हितमविसामान्यभावस्यैव तथात्वकल्पनात् एवं साहस्रमयि
न पदार्थान्तरं किञ्चु तद्विप्रत्वे सति वद्रूपभूयोधर्मवस्त्रं यथा
चक्रभिन्नत्वे सति चक्रगताङ्गादक्षतादिमत्त्रं मुखे चक्रसाहस्र-
मिति संक्षेपः ॥ ५ ॥

सू० पृष्ठिव्यापस्तेजो वायुराकाशं काञ्चो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

सू० हृदानोमपवर्गभागितया सर्वपदार्थान्तर्यतया च प्रच-
मोऽहिष्टस्त्र द्रव्यपदार्थस्त्र विभागं विशेषोऽहेऽस्त्र कुर्वन्नाह ॥

इतिकारोऽवधारणार्थः तेज नवैव द्रव्याणि नाधि-
काणि न न्यूनाणि वेत्त्वर्थः । ननु विभागवस्त्रादेव न्यूना-
धिकसङ्घात्यवच्छेदसिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उहेऽस्त्र-
माचपरतयाऽपि सूचसम्भवे विभागतात्पर्यस्तोरणार्थमे-
वेतिकाराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्त्र चाचैवानभी-
वात् चन्द्रकारस्त्र चाधिकलेनाश्रमस्त्रमानस्त्राभावलब्युत्पा-

वि० द्रव्याणि विभजते ।

इतिशब्दोऽवधारणपरक्लेनोक्ताणि नवैव द्रव्याणि नाधिकाणि
न वा न्यूनाणीर्थः । असमासकरवन्तु सर्वेषामितरगैरपेक्षेष
कार्यविशेषोत्पादकताप्रदर्शनार्थे स्वसमवेतकार्यजनने सर्वेषां
तुल्यतास्त्रापनार्थं वा न च विभागवस्त्रादेव न्यूनाधिकसङ्घात्यव-
चेदसमवात् अवधारणार्थक्लेतिशब्दो व्यर्थं इति वाचं यतो
विभागस्य अवधारणांपदासत्त्वे तदाश्चाहरेत्वैव न्यूना-
धिकसङ्घात्यवच्छेदो वोथते अत्र तथाहारं विनैव तादृशवव-
च्छेदोधार्थमेव मुनिना इतिशब्दोऽभिहित इति धोर्यं प्रच-
लनादित्तु कार्यसामान्यस्य संबोगस्य विभागस्त्र वा समवाय-
कारणतावच्छेदवत्या सिद्धाति ननु कन्दकोक्तारैः साङ्घात्यवैक्ष-
चन्द्रकारस्त्र द्रव्यतं स्त्रोक्ततं युक्तचैतत् कथमन्वयथा नीलं तम-

उ० इतादेसदध्यवस्थेयम् । असमाप्तकरणनु सर्वेषां प्राधाच्च-
प्रदर्शनाय सच्छमेतेषान्तु वैधर्म्यावसरे सूचकादेव इर्ष-
यिष्यति । ननु सुवर्णं न तस्वत् पृथिवी निर्गम्यतात् न
जलं खेहर्भासिद्धिकद्रवत्तशून्यतात् न तेजो गुह्यवत्त्वात्
अतएव न वायु नंवा कालादि ततो नवभ्यो भिस्यत इति
चेष्ट आद्यादितीययोरनाभासत्वं द्वतीयस्य खरूपासिद्धिलं
ततः परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपासिद्धिश्च । साधयिष्यते
च सुवर्णस्य तैजसत्वमिति ॥ ५ ॥

गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्य-
क्तत्वं द्रव्याभिव्यक्तत्वस्त्वेति द्रव्यानन्तरं मुण्डानामुद्देशं
विभागस्ताह ।

वि० खण्डतीति गुणक्रियाप्रत्ययसत्त्वं लोकानां । स हि न पृथिवी नि-
र्गम्यतात् नायस्य जलादावन्तर्भावः नौकरूपवत्त्वात् तथा चा-
धिकसङ्गात्यवस्थेऽप्य एवं सम्बद्धतीति चेष्ट आवश्यकतेजोऽविशे-
षाभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्यायतात् नौकरूप-
प्रतीतिलु गमन इव तत्र आन्तरिक्षमा चलनप्रतीतिरूप्य अप्यो-
कापस्तरकौपाधिको अरन्तिरेव यथा नौकादिचक्रनैपाधिको
सीरस्याद्यादौ खण्डतीतिर्णीस्यानां । तमसो द्रव्यत्वकस्थनेनुग-
म्नतदवयवप्रागभावधं सकल्पनापत्तेः कन्दजोकारमते तु तमसः
पृथिव्यामन्तर्भाव इति न तमसे व्यवस्थेदासङ्गतिरिति श्रीयम् ।
अत्र नवसु द्रव्यविभाजकेषु ग्रन्थवत्ताचाचत्वदिक्त्वानामेवैकमात्र-
दृष्टित्वाऽप्य जातित्वं झेष्ठाणां पुनर्जीतित्वमेवेति ॥ ५ ॥

गुणात् विभजते ।

द३० रूपरसगन्धस्पर्शः सङ्घाः परिमाणानि पृष्ठ-

७० चकारेषु गुह्यलद्रवत्वं ब्रह्मसंस्कारधर्माधर्माङ्गव्यान् समुच्चिनोति ते हि प्रसिद्धुगुणभावा एवेति कष्टतो नोक्ताः । गुह्यलघ्नाभीषां चथास्थानं सञ्ज्ञेतः स्वरूपतया वच्छ्यति रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकालीनरूपरसगन्धस्पर्शाभ्यामानाधिकरणं नास्तीति सूचनार्थं समाप्तः । सङ्घापरिमाणयोरुच्च समानकालीनरूपापरिमाणसामानाधिकरणस्त्रियाद्याद्यमासो वक्त्रवचननिर्देशं चथायेकत्वसमानाधिकरणं नैकत्वात्तरं न वा महत्तदीर्घलभसमानाधिकरणं महत्तदीर्घलात्तरं तथापि दिवादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरणं महत्तदीर्घलात्तरं तथापि दिवादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरणं तथापि दिवादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरणं तेज सङ्घावदङ्गलेनैव निर्देशुमर्हति तथापिभिरुद्गुलस्त्रियां सङ्घातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्देशः । संयोगविभागयोर्द्योर्योककर्मजन्यलस्त्रियाद्य दिवादीनं परत्वापरत्वयोरन्याश्रयनिरूपतया

७१ अथातु तस्माद्यक्षकारेषु गुह्यलद्रवत्वं ब्रह्मसंस्कारधर्माधर्माङ्गव्यानामन्यग्रहः, अतएव भावे “ब्रह्मसमुचिताच्च गुह्यलद्रवत्वं ब्रह्मसंस्काराद्युप्रव्याप्ताः सप्तैवेवेवं चतुर्विंशतिरुग्मा” इति प्रद्वचनदेवाचार्यैरभिहितम् । अत गुह्यविभाजकाति रूपत्वादीनि सर्वांक्षेव जातवः स्वत्तिकारक्षु वैमत्तिकारापक्षभाव-

सू० कृत्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुख-
दुःखे इच्छादेषौ प्रयत्नात् गुणाः ॥ ६ ॥

उ० दिक्षालिङ्गलाविशेषसूचनाय च दिवचनं बुद्धीनां विद्या-
दिभेदेन साक्षाभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बज्ञ-
वचनं सुखदुःखयोर्देहोरपि भोगतावच्छेषैककार्यजनकत्वं
अविशेषेण चादृष्टेन्नायकत्वं सुखस्यापि दुःखलेन भावनात्
स्थापयितुं दिवचनं इच्छादेषयोर्देहोरपि प्रवृत्तिं प्रति-
कारणलसूचनाय दिवचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धो-
कराणां दग्धविधानां पुण्येतुत्वं दग्धविधानात् पापेतु-
त्वमभिमन्त्राय बज्ञवचनमिष्ट्युक्तेयम् ।

यदा रूपरसगम्भस्यर्णानां भौतिकेश्चित्यवस्थाहेतुल-
ग्रापनार्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्तानाः
सञ्ज्ञार्थां दिलवज्ञलादौ विप्रतिपत्तिरिति तज्जिराकरण-
सूचनार्थं बज्ञलेनाभिधानं पृथक्त्वे तु सञ्ज्ञाबज्ञलेनवा-
स्थापि बज्ञलमिति सूचनायावधिज्ञानव्यच्छनीयत्वं सञ्ज्ञातो
वैधन्यमिति सूचनाय च पृथग्भिधानं परिमाणे तु

वि० नासु वर्तमानं संखारत्वं न जातिः प्रमाणाभावादित्वाह ।
अथ गुबत्तजाती किम्मानमिति चेत् इदं दद्यकर्मभिन्नसामा-
न्यवति या कारबता सा किञ्चिद्भौवच्छिप्ता निरवच्छि-
कारबताया असम्भवात् गहि रूपतादिकं सत्ता वा सत्ता-
वच्छेदिका न्यूनातिरिक्तदेश्वरतितात् अतस्तु विश्वनुग्रहं वाच्यं

सू० उत्तेपणमवक्षेपणमाकुञ्जनं प्रसारणं गमन- मिति कर्माणि ॥ ७ ॥

उ० दीर्घत्वद्वज्ञलादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बज्ञवचनं संयोग-
विभागयोरन्योन्यविरोधज्ञापनाय दिवचनं परत्वापरत्व-
योदैविककालिकभेदेन भिन्नजातीत्वसम्बन्धेन चतुष्ट्रापन्तौ
गुणविभागो न्यूनः स्थात् इति तत्रापि दिवचनमित्या-
शुचेयम् । एतेषां स वचनमये वक्ष्यते ॥ ६ ॥

कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवद्वय-
समवायाच्च प्रत्यक्षतेति द्रव्यगुणाभिधानन्तरं कर्मा-
द्वैविभागावाह ।

उत्तेपणं अवक्षेपणं आकुञ्जनं प्रसारणं गमनमिति
कर्माणि इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनाकर्त-
लात् अत्र च उत्तेपणलावक्षेपणलाकुञ्जनलप्रसारणलगमन-
लानि कर्मलवाचाद्वायाः पञ्च जातयः । नन्येतदनुपश्च

वि० तदेव गुणत्वमिति मुक्तावजीकारः । नव्याकुञ्जुमिति प्रत्यक्ष-
सिङ्गा इन्द्रियसंयुक्तसमवेत्समवायतत्त्वव्यक्तसम्भवात् न च त-
थाङ्गकविरहात् तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं सर्वत्र अङ्गकस्य जातिप्रत्य-
क्षप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा रूपलादेरप्यप्रत्यक्षताप-
त्तेतिरिति प्राञ्जः ॥ ६ ॥

कर्माणि विभजते ।

इतिः पूर्ववदवधारणपरः । कर्मलजातिः प्रत्यक्षसिङ्गा एव-
मुल्देपणलादिकमपीति मुक्तावजीकारः । गमनत्वं जातिविशेषे

स्तु गमनस्य कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति बुद्धेर्दृष्टवादु-
त्तेपणत्वादीनां चतुर्षणां जातोनां परस्तरात्यन्ताभाव-
समानाधिकरणानां सामानाधिकरणानुभवात् चतुर्स्य
एव कर्मत्वव्याप्ता जातय इति चेत् सत्यं कर्मपर्याय एव
गमनं पृथगभिधानम् भ्रमणरेचनस्यन्दनोऽर्द्धज्ञलननम-
नोऽन्नमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धियपदेशभाजामेकेन शब्देन
सङ्कृहार्थं यदा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्ता पञ्चमी जाति-
रेव तेन भ्रमणरेचनादिव्येव गमनप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेप-
णावक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगसदा भास्तः खा-
श्यसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौणमुख्यमाधा-
रणो धर्मः गमनत्वजातेस्त्रियतदिग्देशसंयोगविभागा-
समवायिकारणत्वमेव अच्छकं तत्र भ्रमणादिषु सर्व-
त्वेति गमनयहणेनैव तेषां यहणमिति । निष्क्रमणत्वप्रवेश-
न्नत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि गृहाद्
गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् इष्टुः प्रविशतीति
प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तत्र जातिसङ्करः स्वात्
तथा भ्रमणादेरेकस्या जस्तप्रणाल्या निष्क्रम्यापरां प्रवि-
शति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययदयदर्शनादुपाधिष्ठा-

वि० भ्रमणरेचनस्यन्दनोऽर्द्धज्ञलननमनोऽन्नमनादिव्यपि वर्तते तो जा-
धिकं तद्यन्नकस्य नियतदिग्देशसंयोगविभागकारणत्वं उत्क्षेप-
णादिषु भ्रमनयवहारो भास्तः खाश्यसंयोगविभागासमवाय-
कारणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्मः । निष्क्रमणत्वप्रवेशन-

उ० मान्यमेवैतदध्यवस्थेयम् । उत्तेपणादौ तु मुषलमुत्तिपा-
भीतीच्छाजनितेन प्रथमेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवा-
यिकारणाद्वासे तावदुत्तेपणं तत उत्तेपणविशिष्टहस्तानो-
दनादसमवायिकारणात् मुषलेऽप्युत्तेपणाख्यं कर्वा युग-
पदा तत ऊर्ध्मुत्तिप्रयोर्हस्तमुषलयोरवत्तेपणेच्छाजनित-
प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्वास्तानोदनाच युगपदेव हस्ते मुषले
चावत्तेपणं उत्तेप्यसपातानुकूलं संजायते ततो दृढ-
तरद्रव्यसंयोगाद् यदकस्मान्मुषलस्तोर्द्वगमनं भवति तत्र
नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं किन्तु संखारमाचादेव
मुषलस्योत्तयतनं तत्र गमनमाचं नदुत्तेपणं भाक्तसत्तो-
त्तेपणव्यवहारः एवमनुसोमप्रतिलोमवायुदयसङ्घटवशा-
दाव्योक्तव्येरितदण्डलकादौ चोत्तेपणव्यवहारो भाक्तः ।
एवं स्वातोदयसङ्घटवशाच्चस्तोर्द्वगमनेऽपि । एवमुत्तेपणाव-
त्तेपणव्यवहारः अरीरतदवयवतस्युक्तमुषलतोमरादिव्येव
मुख्यः भवति हि हस्तमुत्तिपति मुषलमुत्तिपति तोमरमु-
त्तिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि । आकुञ्जनन्तु सत्तेवावयवा-
नामारम्भकसंयोगेषु परस्यरमवयवानामगारम्भकसंयोगो-

वि० लादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मचिं एकस्मादावरकादाव-
रकान्तरं गच्छति पुरुषे प्रविशत्यमिति कस्युचिद्ब्रह्मः प्रवयः
कस्युचिच्च निष्क्रामतीत्वतो जातिसङ्गरप्रसङ्गात् । जगदीश्वतर्का-
च्छारलु ऊर्ध्मसंयोगफलक्रियावस्थापारत्वमेवोत्तेपण-

अ० त्यादकं वस्त्राद्यवयविकौटि स्त्रोत्पादकं कर्म यतो भवति
वकुचति पश्चं सकुचति वस्त्रं सकुचति चर्णतिप्रत्ययः
एवमवयवानां पूर्वोत्पन्नानारक्षकसंयोगविनाशकं कर्म
प्रसारणं यतो भवति प्रसरति वस्त्रं प्रसरति चर्णं प्रविक-
चति पद्ममित्यादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टयभिन्नं यत् कर्ण-
जातं तत्पूर्वं गमनविशेषः । तत्र भ्रमणं प्रथलवदात्म-
संयोगाद्वासे कर्मवता इसेन गोदनास्त्रसंयोगादवयवहनाच
चक्रादै तिर्थक्संयोगानुकूलं कर्म एवं रेचनाद्यपि आ-
ख्येयं स्फुटीकरिष्यति चाये तदेतेषां कर्मलां विहित-
यागस्त्रानदानादिषु धर्मानुकूलप्रथलवदात्मसंयोगजन्मलं
निषिद्धदेशगमनहिंसाक्षम्भक्षणादिषु चाधर्मानुकूल-
प्रथलवदात्मसंयोगजन्मलमध्यवस्थेयमिति ॥ ७ ॥

इवादीनामुद्देशानन्तरं चयाणां साधन्म्यप्रकरणमा-
रभते । तत्र इवादीनां चयाणां साधन्म्यस्य तस्यज्ञाना-
नुकूलतया प्रथमं ज्ञिष्ठाकाङ्क्षितत्वात् सामान्यादिपदार्थ-
चयस्य उद्देश्यात् प्रागेव चयाणां साधन्म्यमाह ।

बि० तं तदेवोत्क्षणपतीत्वं धात्वर्थतावच्छेदकं न तृत्येपेषत्वं जातिः
प्रवेशगत्वादिना सहस्रात् जोडमुलिक्षपतोलादै जोडादेः कर्म-
त्वानुपपत्तेचेति प्रकाशिष्ठायां प्राह । गमनत्वं न जातिः किञ्चु
संबोगावच्छिन्नक्रियात्ममेवेति तु नवाः ॥ ७ ॥

इदानीं प्रथमुक्तकर्मणां साधन्म्यमाह ।

सू० सदनित्यं इव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेष- वदिति इव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

सू० विशेषे चत्यपि अवमविशेषज्ञव्यः साधमयं परः । वदिति सदाकारप्रत्यच्चवपदेवविशेषलं चयाणामेव सत्तायोगिलात् अनित्यमिति भवं प्रतियोगिलं यस्यपि न परमास्त्रादिषाधारणं तथापि भवं प्रतियोगिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं विवक्षितम् । इव्यवदिति इव्यं समवायिकारणतया इस्तोति इव्यवत् एतदपि परमाणादौ नास्तोति इव्यवमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं विवक्षितम् । कार्यमिति प्रागभावप्रतियोगिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं तेन स्वसाकारारे विषयतयाकारणे गोत्रादौ नातिप्रवक्तिर्वापारिमाणस्यादावजनकेऽव्याप्तिः सामान्यविशेषवदिति सामान्यं सदिशेषोऽन्योन्यवावर्त्तकतया इव्यत्यगुणतकर्मलादि तदन्तमित्यर्थः । ननु “गां दद्यात्”

सू० इसीलक्षणात् प्रत्यय इत्यधाहार्थम्, सामान्यं सदिशेषो इव्यत्यादि वदत् । सदिक्षादिप्रत्ययो यथा इत्येतत्या गुणकर्मबोरपि तत्र न कस्त्रित् विशेषः । तथाच सत्ताबद्धं भवं प्रतियोगिलं इव्यसमवायिकारणतयां प्रागभावप्रतियोगिलं कारणलं सत्तायाप्यातिमत्तस्य इव्यगुणकर्मणां साधर्म्यमिति भावः । यद्यप्यनिवादितिकं नित्ये इत्येतत्ये गुणे चावासं कारणतस्य पारिमाणस्यादौ

सू० द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधमर्यम् ॥६॥

उ० “गौः पदा न स्फृत्या” इति श्रुतेर्धर्षाधर्षाजनकत्वं जातेरपीति कारणत्वमतिव्यापीति चेन्न अवच्छेदकतामात्रेण जातेर्विनियोगात्। उपलब्धं स्वैतत् खसमवायार्थशब्दाभिधेयत्वमपि चयाणां साधमर्यं द्रव्यम्, यदि तु कार्यतानित्यते कारणत्वमेव “कारणत्वान्यत्र पारिमाणख्यादिभ्य” इति प्रश्नस्तदेवाचार्यवस्थितं साधमर्यमुच्यते तदा पदार्थविभाजकोपाधिमत्तया न विशेषं सूचोकरीत्या चयाणां गुणजनकत्वं गुणजन्यत्वान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ॥ ८ ॥

इदानीं द्रव्यगुणयोरेव साधमर्यमाह ।
एतदेव सूचान्तरेण स्फृत्यति ॥ ८ ॥

वि० तथापि अंसप्रतियोगिभावदृतिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं अनित्यत्वं द्रव्यसमवायिकारणदृतिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं द्रव्यवत्तं प्रागभावप्रतियोगिभावदृतिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं कार्यत्वं समवायसमवायन्यतरकारणदृतिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं कारणत्वं द्रव्यादीनां साधमर्यमित्यत्र तात्पर्यं प्रथमं चरमस्त्र यथाश्रुतमेवेति इदयम्। इदमुपलब्धत्वं समवायानुयोगित्वम् अर्थशब्दाभिधेयत्वस्त्र तेषां साधमर्यं बोध्यम् ॥ ८ ॥

द्रव्यगुणयोः साधमर्यमाह ।

पार्थिवाः परमात्मवः पार्थिवं द्युक्तमारम्भन्ते परमाद्युक्तीजरूपादिकस्त्र द्युक्तादिगतं नीजरूपादिकमारम्भते इति द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं यद्यपि गगनादावस्थावयविलितदूषे चात

सू० इव्याखि इव्यान्तरमारभन्ते गुणाच्च गुणान्त-
रम् ॥ १० ॥
कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

उ० अन्यावयविविभुद्व्याखि तथान्यावयविगुणान् इति-
दिष्टृथक्षपरलापरलादीन् गुणांश्च विद्यय सजातीया-
रभकलं साधन्यं द्रष्टव्यं सजातीयारभकृत्तिपदार्थ-
विभाजकोपाधिमत्तं वा विवक्षितं तेनाजकद्रव्यव्यक्तीना-
मषुपयहः ॥ १० ॥

ननु कर्माणि कुतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह ।

विदिरयं ज्ञानार्थी नतु सन्ताभिधायी । सजातीया-
रभद्रव्यगुणयोरिव कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ।
इदमत्राकूतम् । कर्म यदि कर्म जनयेत् स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव
जनयेत् शब्दवत् । तथाच पूर्वकर्मणैव यावत् संयोगि-
द्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन सह विभागं

वि० आप्स्तिक्षयापि सजातीयारभकृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिम-
त्तस्य साधन्यत्वे तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तमेव स्यद्यति ।

सुगमम् ॥ १० ॥

नैतादृशं कर्मेत्वाह ।

कर्मसाध्यं कर्म न विद्यते तथाच प्रमाणाभावात् कर्मणः
कर्मान्तरभकृत्वमिति भावः । अयमभिसन्धिः क्रिया चेत् क्रिया-
करं जनयेत् तदा स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षम एव जनयेत् शब्दवत्

४० न इत्यं कार्यं कारणस्य वधति ॥ १२ ॥

उ० जनयेत् विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च
तत्त्वाधिकरणेऽनुत्पत्तत्वात् विभागाजने तु कर्मसञ्चालकते:
जन्म ज्ञानान्तरे कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य
चेपायोगात् अपेक्षणीयान्तराभावात् पूर्वसंयोगनाशक्षणे-
इपि जनने विभागजनकत्वानुपपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्प-
त्तिकालेऽपि जनने तथैव । उत्तरसंयोगोत्पत्त्वनन्तरका-
र्यम् कर्मनाश एव तथाच सुहूतं कर्म कर्मसाधं न वि-
चयत् इति ॥ ११ ॥

गुणकर्मभ्यां इत्यस्य वैधम्यमाह ।

इत्यं न स्वकार्यं इन्ति न वा स्वकारणं इन्ति का-
र्यकारणभावापम्बयोर्द्वयोर्बद्धघातकभावो नास्तीत्यर्थः ।
आश्रयनाशारम्भकसंयोगनाशाभ्यामेव इत्यनाशादितिभावः ।
वधतीति सौत्रो निर्देशः ॥ १२ ॥

वि० सत्यां हि सामग्र्यां पदविलम्बस्यादृष्टचरत्वात् तथाच प्रथम-
कर्मबैव विभागे जनिते द्वितीयं कर्म कर्तमं विभागं जनयिष्यति
विभागाजने च तस्य कर्मत्वानुपपत्तिः संयोगविभागयोरन-
पेक्षकारणं कर्मेति तस्माच्चादिति ॥ १३ ॥

इदानीं मुखकर्मभ्यां इत्यस्य वैधम्यमाह ।

इत्यं स्वस्य कार्यं कारणं वा न इन्तीत्यर्थः । वधतीति सौत्रः
प्रयोगः । अयं भावः जन्मद्वयं हि आश्रयनाशादारम्भकसंयोग-
नाशादा नश्वति न तु इत्यस्य कारणं कार्यं वा तप्ताश्वतीति ।
॥ १४ ॥

सू० उभयवा गुह्याः ॥ १३ ॥ कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

उ० गुणस्य कार्यकारणबध्यतमाह ।
कार्यबध्याः कारणबध्यास्त्वयर्थः, आद्यन्नदादीनां
कार्यबध्यतं चरमस्य तु कारणबध्यतम् उपाख्येन इन्द्रेन
अन्यस्य नाशात् ॥ १३ ॥

गुणानां कार्यकारणोभयविरोधितमुक्ता कर्मणः का-
र्यविरोधितमाह ।

कार्यं विरोधि च स्तेति बड्डब्रीहिः स्तजन्योन्नरसंयोग-
नाश्वतात् कर्मणः द्रव्याणां कार्यकारणाविरोधित्वं नि-
यतमेव गुणकर्षणोत्तनियमः आश्रयनाश्वासमवायिका-
रणमाश्रन्मित्तनाशविरोधिगुणानां नाशकत्वस्य वस्त्र-
माणलात् ॥ १४ ॥

शिव्याकाञ्जानुरोधेन चयाणां साधन्मर्यमभिधायेदानों
चयाणां स्त्रेणमारभमाण आह ।

षि० नैतादृष्टा मुवा इत्वाह ।

कस्त्रिद्गुणः चकार्येव नाश्वते यथादिमः इन्द्रो हितीयेन
इन्द्रेन कस्त्रिच चकारवेन नाश्वते यथोपान्त्यश्वन्देनाश्वश्वन्दः ।

॥ १५ ॥

चकार्यमेव कर्मणो नाशकमिलाह ।

चकार्येवोन्नरसंयोगस्त्रपेव द्वितो यो विदोधो नाशस्त्रवत् कर्म-
त्वयः । अथवा चकार्यं विरोधि नाश्वतं यस्तेति बड्डब्रीहिः ॥ १५ ॥
अन्यस्य चकार्यमाह ।

सू० क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यस- क्षरम् ॥ १५ ॥

सू० क्रियास्य गुणास्य विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् च च
सञ्जलदर्शस्मिन्नवचनः समानासमानजातीयव्यवस्थेदक-
व्यतिरेकिलिङ्गविशेषवचनस्य सञ्जलतेऽनेनेतिव्युत्पत्तिवसात्
तत्र क्रियया कर्मणा द्रव्यमिदमिति सञ्जले गुण-
वत्तेन च समानासमानजातीयेभ्यो व्याघ्रतं द्रव्यं सञ्जले
तत्र समानजातीया भावत्तेन गुणादद्यः पञ्च असमान-
जातीयस्तभावः तेज द्रव्यं गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्तात्
चन्न गुणादिभ्यो भिन्नते तत्र गुणवत् यथा गुणादोति ।
गुणवत्तं यद्यथाद्यन्तेऽववविनि नास्ति तथापि गुणात्य-
न्नाभावविरोधिमत्तं विवक्षितं गुणप्रागभावप्रधंसयोरपि
गुणात्यन्नाभावविरोधित्वात् एवं समवायिकारणत्वमपि

वि० क्रियास्य गुणास्य सन्दर्भमिति क्रियागुणवत् च च क्रियावस्थं
कर्मवदृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं नातो मन्त्रादावस्थास्ति:
वदाच क्रियावस्थं सञ्जलसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन सञ्जलविभागवत्त्व-
सम्बन्धेन वा बोध्यम् । उपर्याकारात्मु चिङ्गतरूपवक्ष्यत्वत्तं
क्रियायाः गुणवत्त्वसमवायिकारणत्वयोस्य समानासमानजातीय-
व्यवस्थेदक्षरूपवक्ष्यत्वत्तं सञ्जलेऽनेतिव्युत्पत्तेदिविभागवत्ववो-
धादिकाङ्क्षिक्यम्, इतरभेदानुमापकत्वातिरिक्तस्य चिङ्गतस्य
दुर्बलत्वात् च च द्रव्यत्वसामानाधिकरणेतरभेदानुमापकत्वं
द्रव्यचिङ्गतं तदवक्षेदेनेतरभेदानुमापकत्वं व्यवस्थेदक्षत्वं नातो-

**सू० इवाश्रयगुरुवान् संयोगविभागेषकारखम-
नपेष्ठ इति गुणसक्षमम् ॥ १६ ॥**

च० षट्पदार्थभेदकमेव इवपदार्थस्य उच्चसं न च साधाप्र-
सिद्धिर्गुरुवादिभेदस्य घटादावेव प्रत्यचिद्दलात् न चाच
सिद्धसाधनं घटलावच्छेदेनेतरभेदस्य सिद्धलेऽपि इव्य-
लावच्छेदेन साध्यलात् पचतावच्छेदकभेदे न सिद्धसाधनं
यथा नित्ये वाक्यनसे इत्यच इति केचित्स्य पचतावच्छेद-
कावच्छेदे क्वचिदपि साध्यसिद्धौ पचतास्तेष्याप्या-
वश्यकलात् इतिशब्दस्य इत्यादिपरस्नेन उद्घावन्नपरि-
माणवन्नपृथक्लवन्नसंयोगवन्नविभागवन्नान्वपि इवसच-
चत्वेन सङ्कृद्धन्ते ॥ १५ ॥

इवानन्नरं गुणानामुद्देशात् तत्त्वचक्षमाह ।

इवमात्रवितुं श्रीखमस्तेति इवाश्रयो एतच्च इवेऽपि
गतमत आह अगुणवानिति तथापि कर्मस्तिव्याप्तिरि-

वि० भागासिद्धिरिति वाचं गन्ववन्नादेरपि इवचिङ्गलापत्ते नंचेष्टा-
पत्तिरहेष्टलक्ष्यपरीक्षाप्रकाशकशास्त्रेषु केनापि मुनिना निब-
न्धकारेष्ट वा चिङ्गलक्ष्यस्यानभिधानदिवलमन्त्यजस्यनेन ।
अत्रेति इव्यो ग्रन्थस्त्रवक्षः तेन सङ्कृदीनां पद्धानां प्रत्येकस्यापि
अन्नवत्त्वं स्फुचितमिति दिव्य ॥ १५ ॥

गुणवन्नमाह ।

इवरूपो वा आश्रयः सोऽस्यालीति इवमात्रवितुं श्रीष्टं व-
स्तेति वा इवाश्रयो यद्यपि इवामितत्वं इवकर्मादावतिव्याप्तं

उ० त्यत आह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोग-
विभागधर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनामसङ्ग्रहःस्थादतउक्तमनपेच-
इति अचानपेच इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोग-
विभागेष्वनपेचः सन् कारणं यो न भवति स गुणइत्यर्थः ।
संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सापेच्चलात् ।
नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्त्वात्याप्यजातिमत्तं गुणतं संयोग-
विभागौ मिलितौ प्रति समवायिकारणलाभसमवायिका-
रणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणतं तद्गुणलाभिव्य-
ञ्जकं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभागकारणकत्वं
न मिलितयोः धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां इयोर्निर्मित्त-
कारणत्वमात्रं न समवायिकारणतं नाप्यसमवायिकारण-
त्वमिति तेषां सङ्ग्रहः, यदा संयोगविभागसमवायित्वा-
समवायिकारणत्वस्त्रूप्त्वतं सामान्यसमानाधिकरणं गुणत-
व्यञ्जकं सामान्यवत्ते एति कर्मान्वते च सत्यगुणत्वमेव
वा गुणत्वणम् ॥ १६ ॥

वि० तथापि सकलदत्यगताश्रयता निरूपकतावच्छेदकसत्तान्यजाति-
मत्तस्य लक्षणाते तात्पर्यं इत्यतं कर्मत्वं न तादृशं गगनादौ
इत्यकर्मयोहाश्रयत्वाभावात् सामान्यत्वं न जातिः सत्ताया-
त्तादृशत्वेऽपि न सत्तान्यत्वमिति अगुणवानित्यादि अनपेक्षादत्त-
त्वमेकं लक्षणम्, अनपेच्च इत्यनन्तरं गुण इति लक्षणपदं पूर-
णीयं संयोगविभागेषु निरपेच्चः स्वोत्तरभावानपेच्चः सन् कारणं
यो न भवति कर्मभिन्न इति परिचार्थः सामान्यवानिति पूरणीयं
तथाच गुणवद्विज्ञः कर्मान्यो यः सामान्यवान् स गुण इत्यर्थः ।

द० एकद्रव्यमगुणं *संयोगविभागेष्वनपेष्ठकारण- मिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

उ० गुणानन्तरमुहिष्टस्य कर्मणो सत्त्वमाह ।

एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते
गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेष्ठकारणमिति खो-
त्पत्त्वनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेष्ठमित्यर्थः । तेज समवा-
यिकारणपेष्ठार्थं पूर्वसंयोगाभावापेष्ठायात् नासिद्धत्वं
खोत्पत्त्वनन्तरोत्पत्तिकामपेष्ठत्वं वा विविचितं पूर्वसंयोग-
धंसस्यापि खोत्पत्त्वनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन त-
स्माद्यज्ञसमन्व्याभावात् नित्यादृत्तिसत्तासाक्षाद्वायजा-
तिमत्त्वं कर्मत्वं चतुर्तीतिप्रत्ययासाधारणकारणतावच्छे-
दकजातिमत्त्वं वा गुणान्वनिर्गुणमाचदृत्तिजातिमत्त्वं वा

वि० इवकर्मणोर्दुरासाय विशेषवद्यं सामान्यादिदुरासार्थं विशे-
षद्वमिति ॥ १६ ॥

कर्मलक्षणमाह ।

एवं इवमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं यथावयविद्रव्यं संयोगादि-
दुरासानेकात्रिताः तथा क्रिमपि कर्म नानेकात्रितं तथा-
चानेकात्रितादृत्तिसत्तासाक्षाद्वायजातिमत्त्वं कर्मणो सत्त्वम-
मित्यर्थः अगुणमिति गुणवद्विद्वमित्यर्थः तथाच गुणवद्विद्वदृत्ति-
मुवादृत्तिजातिमत्त्वं पर्यवसितं जन्मत्वं संयोगविभागेषु साग-
न्तरोत्पत्तिभावनैतपेष्ठेष्व कारबद्वत्वं दृतीयं जन्मत्वं कर्मत्वं उत्तर-

* संयोगविभागयोरित्यपि छात्रित् पाठः ।

सू० द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥

उ० स्त्रोत्प्रथमव्यवहितोन्नरचणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमन्त्रं वा च चाचं चक्षतीतिप्रत्ययसाक्षिकः पदार्थी नाविरक्षदेशोत्पादनादिगोपयात् । उणभङ्गसाये विरक्तिरिक्षमाणलात् । उच्चणस्त्र इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्वोक्त एव ॥ १७ ॥

इदानीं कारणमुखेन चयाणामेव साधन्मर्यप्रकरणमुपक्रमते ।

समानमेव सामान्यं एकमित्यर्थः अनयोः समाना मातेतिवत् । एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्मणि वर्तमाने द्रव्यर्थः द्रव्यहमवायिकारणकवृत्तिजातिमन्त्रं चयाणां साधन्मर्यम् ॥ १८ ॥

गुणासमवायिकारणकत्वं चयाणां साधन्मर्यमाह ।

वि० संयोगजनने समवायिद्रव्यकाराद्देशरादिभावापेक्षणात् पूर्वसंयोगनाशपेक्षणात् खाननदोत्प्रभावेत्युक्तमधिकमन्यचानुसन्धेयम् । सूत्रे संयोगविभागयोरिति व्यञ्जपाठो मुक्तावलीकारादिसम्मतः ॥ १९ ॥

कारणव्यवहयनान्नेन चयाणां साधन्मर्यमाह ।

समानमेव सामान्यं खार्थिकप्रत्ययात् एकमित्यर्थः अनयोः समानमधिकरव्यवहितवत् द्रव्यगुणकर्मणां चयाणामेव समवायिकारणमेकं द्रव्यं तथाच द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमन्त्रं चयाणां साधन्मर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

साधन्मर्यान्तरमाह ।

सू० तथागुणः ॥ १६ ॥

उ० गुणासमवायिकारणकृत्तिजातिमत्तं चितयसाधम्भ्यं
इव्याप्तां संयोगेऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरस-
गन्धसर्वसङ्खापरिमाणपृथक्लादीनां सजातीयकारण-
गुणासमवायिकारणकलं बुद्धादीनामात्मगुणानां मनः-
संयोगासमवायिकारणकलं पार्थिवपरमःएुगुणानामग्नि-
संयोगासमवायिकारणकलं कर्मणान्तु वज्रादिनोदना-
भिष्मातगुरुत्वद्वलसंखारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्म-
संयोगासमवायिकारणकलं यथायथं स्थयमूहनोयम् ।
कचिदेकस्यापि गुणस्य चयाणां इव्यगुणकर्मणामारभ-
कलं तद्यथा वेगवत्तुत्पिष्ठसंयोगस्तुत्पिष्ठान्तरे कर्म
करोति द्विद्वयकम् इव्यमारभते तत्परिमाणम् । कचि-
देको गुणो इव्यगुणावारभते यथा द्वयपिष्ठसंयोग एव
वेगानपेत्प्रचयास्यो द्विद्वयकं इवं तत्परिमाणमार-
भते ॥ १६ ॥

वि० इत्यगुणकर्मणां चयाणां यथा एवं इत्यं समवायिकारणं
तथा एको गुणोऽसमवायिकारणं सथाप्तं गुणासमवायिकार-
णकृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्तं चयाणां साधम्भ्यमित्यर्थः
भवति हि इत्यम् अवयवसंयोगासमवायिकारणकम् अवयविगता
रूपरसादिगुणा अवयवगतसमानजातीयगुणासमवायिकारण-
काः पर्माणि नोदनाद्यसमवायिकारणकानीति गुणासमवायि-
कारणकृत्तितं इत्यत्वादिपदार्थविभाजकोपाधित्रिके इति । १६ ।

सू० संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥
न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

उ० क्षणिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्यनुष्ठः । अत्र द्रव्ये कर्मात्पञ्चं तेज समं
 आवद्वयं संयुक्तमासीत् तावत्सञ्चकान् विभागान् जन-
 यित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्वच जनयति वेगं पुन-
 रेकमेव स्थान्नये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकमप्युपसन्न-
 यति ॥ २० ॥

ननु क्रियावता द्रव्येणारभक्तसंयोगे जनिते तेज च
 द्रव्यमारब्धं यज्ञदपि कर्मजन्ममेव कर्मणस्तपूर्ववर्त्तिला-
 इत आह ।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

कुत एव मत आह ।

वि० द्रव्यगुणयोरिव कर्मणोऽप्यनेककार्यकारित्वमाह ।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरुषीयं पूर्वसूचनास्य का-
 रबमित्यस्यानुष्ठः वा श्वरादौ यत् कर्म जायते तद्गुणः श्वरस्य
 विभागम् उत्तरदेशेन संयोगं श्वरे वेगस्त्र जनयतीति भावः ।

॥ २० ॥

त्रयेषु कर्मणः कारबलं नास्तीत्याह ।

कारबमित्यस्य पूर्ववत् पूरबमनुष्ठः वा । कर्मपदर्थो
 द्रव्याणां कारबं न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्दवद्यवसंयोगव्यवहरं कर्म कुतो न द्रव्यकारबमित्यत आह ।

सू० व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

इव्याणां इव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥

उ० व्यतिरेकादिति निष्ठुन्तेरित्यर्थः। उप्तरसंयोगेन कर्मणि
निष्ठुन्ते इव्यमुत्पद्यते इति न कर्मणो इव्यकारणलं वि-
नश्चदवस्था कर्म न इव्यकारणम्। किञ्च कर्म इव्यस्था-
समवायिकारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा न तावदायः
इव्यस्थासमवायिकारणनाश्चनाश्चत्वेन अवयवकर्मनाश्चादेव
इव्यनाशापत्तेः न द्वितीयः महापटनाश्चेऽवस्थितसंयोगेभ-
एव सुष्ठुपटोत्पत्तौ निष्ठकर्मणमेवावयवानां इव्यारम्भ-
दर्शनाद्यभिचारात् ॥ २२ ॥

बहूनामेकस्यारम्भकलमुक्ता इदानीमेकस्मिन् कार्यं
बहूनामारम्भकलमाह ।

इव्ये च इव्याणि चेति इव्याणि तेषां इव्याणां । तच

वि० व्यतिरेकात् इव्योत्पत्तिसमये कर्मणोऽभावात् यत् कर्मावय-
वारम्भसंयोगं जनयति संयोगस्य तद्वाश्चत्वेन संयोगेत्तरं
इव्योत्पत्तिकाले तस्य नाश्चात् न च कर्मणः कार्यकालेऽसत्त्वेऽपि
तत्पूर्वकवृत्तिलात् कारणलं निरावाधमिति वाचं महापट-
नाश्चनक्तरं खण्डपटाद्युत्पत्तेः पूर्वक्त्वेऽपि तदवयवेषु कर्मणो
अभावात् वस्तुतः कर्मजग्नितारम्भसंयोगाधीनक्रयेऽपि न कर्म
कारणं संयोगेनान्यथासिद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

इदानीमेकस्यानेककारणकलमाह ।

बहूनामवयवरूपद्व्यावामवयविरूपमेकं इव्यं कार्यमित्यर्थः

सू० गुणवैधम्र्यान्व कर्मणं कर्म ॥ २४ ॥

उ० दाभां तनुभां द्वितमुकः पटो बङ्गभिरपि तनुभिरेकः
पट आरभते । नन्वेकतनुकोऽपि पटो दृश्यते चैकेनैव
तनुना तानप्रतितन्त्रौ भवत इति चेन्न तचैकस्य संयो-
गाभावेनासमवायिकारणाभावात् पटानुत्पत्तेः । नचां-
इदुकतनुसंयोगोऽसमवायिकारणम् आवयवावयविनोरय-
तसिद्धलेन संयोगभावात् आरभारम्भकभावानभ्युपग-
मात् मूर्त्तीनां समानदेशताविरोधात् । दृश्यते तावदेव-
मिति चेन्न तत्र वेमाद्यभिघातेन महावयविनसन्तोर्ना-
शात् खण्डावयविनानातन्त्रूत्पत्तौ तेषामन्योन्यसंयोगात्
पटात्पत्तेः वस्तुगत्या तत्र नानाभृतेषु तनुषु एकत्वाभि-
मानात् ॥ २३ ॥

ननु यथा इव्याणां इव्यं कार्यं गुणानाम् गुणस्था
किं कर्मणामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यमिति शेषः इव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं सा-
धन्मर्यमुकं तत्र कर्म कर्मसाधं न विद्यते इति सूचेण

वि० सामान्यशब्दस्य पूर्वोक्तरीया एकबोधकत्वात् । इदमुपलक्ष्यत्वं
इयोरपि इयोरेकं इव्यं कार्यमित्यपि इष्टव्यम् असमवायिका-
रम्भसंयोगभावादेकस्यावयवस्य नावयव्यारम्भकत्वमिति ॥ २४ ॥

एकस्मिन् कर्मण्यनेककर्मजन्यत्वं नाल्पीव्याह ।

कर्मति कार्यमिति शेषः ननु गुणकर्मयोर्द्वयसमवेतत्वावि-
शेषात् गुणानां गुणजन्यत्ववत् कर्त्तव्यं न कर्मणां कर्मजन्यत्वमि-

सू० दित्यप्रसृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाच्च ॥
॥ २५ ॥

**सू० कर्मणां कर्मजनकलं प्रतिष्ठामेव तदिहानुच्छते इति
भावः ॥ २४ ॥**

इदानीं वासञ्जवृक्षीनां गुणानां अनेकद्रव्यारभ्यलं
दर्शयन्नाह ।

अनेकद्रव्यारभ्या इति ज्ञेषः दित्यादिसमभिवाहतं
पृथक्त्वपदमपि दिष्टथक्त्वादिपरम्, एवच्च दित्यादिकाः
परार्द्धपर्यन्ताः सङ्क्षा दिष्टथक्त्वादीनि च संयोग विभा-
गाच्च दाभ्यां बङ्गभिसैव इव्यैरारभ्यन्ते इत्यनेकवृक्षिलम-
भीषां तच्च समवायन्योन्याभावमामानाधिकरण्म् ॥ २५ ॥

नन्यवयविद्रव्याणां गुणानां वृक्षानां यथा वासञ्ज-
वृक्षिलं तथा कर्मणामपि किं न खादत आह ।

**सू० तत उक्तं गुबैधर्म्यादिति । यथा द्रव्यसमवेतत्वरूपं गुबसा-
धर्म्यं कर्मजि तथा कर्मत्वादिरूपं गुबैधर्म्यमपीति सज्ञा-
तीयानारभ्यकलमपि वैधर्म्यान्तरं कर्मणीति भावः एतच्च पूर्वो-
क्षमपि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ २६ ॥**

केवाच्चित् गुबानामप्यनेकद्रव्यारभ्यलमित्याह ।

अत्र एषक्त्वपदं द्विएषक्त्वादिपरं तथाच दित्यादिपरार्द्ध-
पर्यन्ताः सङ्क्षा दिएषक्त्वादीनि संयोगा विभागाच्च अनेकद्रव्या-
रभ्या इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कर्मस्यनेकारभ्यलं नास्तीत्याह ।

**सू० असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते॥
॥ २६ ॥**

उ० असमवायादित्यच इवयोर्द्वयेभिति योज्यं तथाच
न इवयोरेकं कर्म समवैति न वा इवेवेकं कर्म समवैति
तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्यं कर्म न विद्यते अत्रापि
विदिर्ज्ञानार्थी न सन्तावत्तनः यदि कर्म व्यासञ्चट्टन्ति
स्यात् एकस्मिन् इव्ये चलति इयोर्द्वययोर्बङ्गु च इवेषु
चलतीति-प्रत्ययः स्यात् न चैतत् तस्मान्न कर्म व्यासञ्चट-
न्तीत्यर्थः । ननु ग्ररीरतदवयवानां कर्म ग्ररीरतदवयवै-
र्बङ्गभिरारभ्यत एव कथमन्यथा ग्ररीरे चलति कर-
चरणादावपि चलतीति-प्रत्ययः एवमन्यत्राप्यवयविनो-
तिचेत्र अवयविकर्मसामग्या अवयवकर्मसामग्याप्तत्वात्
तथोपलक्ष्येः ननु वैपरोत्य न द्वयवयवे चलति सर्वत्रावय-
विनि चलतीति-प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात्
कार्याकार्यसंयोगोऽपि न स्यात् कारणकर्मणैव कार्यस्यापि
संयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

पुनर्बङ्गनामेकं कार्यमाह ।

वि० असमवायात् इयोर्बङ्गु च समवायेन कर्मणोभावात् सा-
मान्यकार्यम् अनेकारब्धं कर्म न विद्यते नास्तीत्यर्थः तथाच
प्रतिब्रह्मं भिन्नं भिन्नं कर्म अनुभवसिद्धम् ॥ २६ ॥
पुनर्बङ्गेकारब्धं कार्यमाह ।

द० संयोगानां इव्यम् ॥ २७ ॥

रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

उ० बहुनां संयोगानां इव्यमेकं कार्यमित्यर्थः निःस्पर्शानां
इव्याणाम् अन्यावचविनां विजातीयइव्याणाम् ये संयो-
गास्तान् विहायेति इष्टव्यम् ॥ २७ ॥

इदानीं बहुनां गुणानामेकं गुणकार्यमाह ॥

रूपमेकं कार्यमित्यत्यव्यः रूपपदमुभयमपि लाक्षणिकम्
अजहत्त्वार्थादेयं स्वच्छणा कारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्या
जन्यजनकभावात्रयत्वम् ग्रन्थलक्ष्यसाधारणोधर्मस्तेज रूप-
रसगम्भस्यस्तेहसांसिद्धिकद्रवलैकलैकपृथक्त्वानि संगृह्णन्ते
एते हि कारणे वर्तमानाः कार्येषु समानजातीय-
मेकमेव गुणमारभन्ते दिधाद्वसमवायिकारणानास्ति:
केचित् कारणैकार्थप्रत्यासत्या जनयन्ति, कारणमिह
समवायिकारणं तत् जन्यस्य रूपादिस्वच्छणस्य कार्यस्य तेज
रूपादिस्वच्छणकार्यस्य अत् समवायिकारणं घटादि तेज
सह कपाले वर्तमानं रूपं कारणैकार्थसमवायेन घट-

वि० बहुनां तत्त्वादिसंयोगानां पटादिरूपमेकं इत्थं कार्यमि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

रूपस्य गुबस्तुनेकगुबजन्यतमाह ॥

रूपपदे रसगम्भस्यस्तेहसांसिद्धिकद्रवलैकलैकपृथक्त्वपरि-
मात्रवेगस्थितिशापनगुबत्वानामयुपचक्रके ब्रह्माच समवायि-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

४० गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २६ ॥

उ० रूपमारभते एवं रसायपि क्वचिच्चु कार्येकार्थप्रत्यासत्त्वा-
इसमवायिकारणलं यथा कारणमपि शब्दो नभसि कार्य-
मपि शब्दान्तरभारभते नभस्येव रूपायपि पार्थिवपर-
माणावग्निसंयोगेन कार्येकार्थसमवायप्रत्यासत्त्वा जन्यते ॥
॥ २६ ॥

एकस्य कर्मणोऽनेककार्यलभावः ॥

उत्क्षेपणमेकं कार्यमभीषामित्यर्थः । अत्र गुरुत्वस्य
इस्त्वाण्टादिवर्जितो निमित्तकारणलं प्रथक्वदात्मसंयो-
गस्यासमवायिकारणलं इस्त्वनिष्ठोत्क्षेपणस्य, स्तोषनिष्ठोत्क्षे-
पणस्य तु इस्त्वानोदनमसमवायिकारणम्, अत्रायुत्क्षेपण-
पदमवक्षेपणादावपि स्तावणिकम् ॥ २६ ॥

ननु मूर्त्तिगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वा-
श्रयगुणपूर्वकत्वानां द्रव्यकर्मणोऽस्य न कर्म कारणमि-

वि० कारणगतैर्बहुभी रूपादिभिरवयविगतमेकं रूपादिकं जायते
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीमेकस्य कर्मणो बहुकारणकत्वमावः ॥

एकं कार्यमिति श्रेष्ठः । उत्क्षेपणपदमवक्षेपणादेरप्युपल-
क्षकम् उत्क्षेपणस्य गुरुत्वम् उत्क्षेप्तुः प्रयत्नः उत्क्षेप्त्वानोदनस्य
एते चय एवोऽप्तेपणाहेतवः, अतः कर्मण्यप्यनेककारणकत्वं
निरावधमिति भावः ॥ २८ ॥

ननु यथा धूमादिरूपकार्येण वस्त्रादिकारणागामनुभावं

द्व० संयोगविभागात् कर्मणाम् ॥ ३० ॥

उ० त्युक्तं तथाच कर्मणः किमपि न कार्यमित्यायातं तथा-
चातीन्द्रियाणां सूर्यादिगतीनाम् अनुभानमपि दुर्बलं
सिद्धाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति सूचो-
क्षमेव स्मारथत्वाऽह ॥

अन्या इति श्रेष्ठः व्यक्तमित्यायेण बहुवचनं संखारो-
प्युपस्थितीयः ॥ ३० ॥

ननु इव्यकर्षणी न कर्मकार्ये इति पूर्वमुक्तम्, संयोग-
विभागौ तु संयोगविभागकार्यावेव तथाचेदानों कर्मणः
कारणलाभिधानं विस्तृमित्यत आह ।

वि० तथातीन्द्रियाणां चक्रसूर्यादिगतीनां केन लिङ्गेनानुभानं कर्म-
णः कार्याभावादित्वतः पूर्वाक्तानि कर्मकार्याणि स्मारथति ।

चक्रार्द्धे वेगस्थितिस्थापकयोः समुच्चायकः तथाच एत एव
कर्मणो जायन्ते इति कर्मणो न कार्यदारिद्युमिति भावः ।
॥ ३० ॥

ननु संयोगो यदि कर्मजन्यतदात्रवयवसंयोगदाराऽवयवकर्म-
णोऽवयविद्वयं प्रति वङ्गिनोदनदारा वङ्गिकर्मणः परमाणुदा-
दिक्षियां प्रति च कारबलं दुरपङ्गवं यथा सजन्यसंयोगदारा चातु-
षादिकं प्रति चक्रुदादेः कारबलं तथाच कर्मणो यद्युक्तकर्मा-
कारबलमुक्तं तत् किं त्रयं प्रति क्रियां प्रति च कर्मणो नासमवा-
यिकारबलमित्वेतत्परमित्यत आह ।

सू० कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

४० कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारण-
सामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणोऽकारण-
तमुक्तं ननु सर्वथाथकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन
संयोगविभागात्तु कर्मणामिति सूचं व्याहन्तेति भावः ॥
॥ ३१ ॥

इति आङ्गरे वैश्वेषिकसूचोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमाक्षिकम् ॥ * ॥

५० द्रव्यकर्मणाम् अकारणं कर्म इति यत् पूर्वमुक्तं तत् कारण-
सामान्ये कारणसामान्यपरमित्वर्थः तथाच पूर्वं द्रव्यकर्मकारण-
सामान्यभिन्नत्वमेव कर्मणुक्तम्, ननु तदसमवायिकारणान्यतम्
अवयवकर्मणो वक्षिकर्मणस्य अवयवसंयोगेन वक्षिनोदनेन चा-
न्यथासिद्धतात् चक्षुरादेत्तु चाक्षुषादिकं प्रति संयोगेन नान्य-
थासिद्धत्वं व्यापारेण व्यापारिण्योऽनन्यथासिद्धतादिति भावः ।
॥ ३१ ॥

इति श्रीब्रह्मारायण-तर्कपञ्चाशन-छतायां कवादसूत्रविद्वौ
प्रथमाध्यायस्य प्रथमाक्षिकम् ॥ * ॥

द्व० कारणभावात्कार्यभावः ॥ १ ॥

उ० नन्मनेन प्रघटकेन इवादीनां चयाणां पदार्थानां
कार्यकलघटितं कारणकलघटितम् साधम्र्म्यमुक्तं तत्त्वा-
नुपपन्नं कार्यकारणभावस्यैवाभिज्ञेरित्यत आह ।

दृश्यते हि मृच्छकस्तिष्ठास्तुत्त्रादौ समवित्तेऽपि
दस्ताभावाद् घटाभावः भूषस्तिष्ठादौ समवित्तेऽपि
वोजाभावाद्युराभावः स च दण्डघटयोर्विजाकुरयोर्वा-
कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः । अन्यथा वेमाद्यभावे-
ऽपि घटाभावः श्रिष्टाभ्रकसाद्यभावेऽप्यकुराभावः स्त्रात्
किञ्च घटपटादीनां कादाचित्कलमनुभूयते तदपि हेतु-
फलभावमन्तरेणानुपपन्नं नहि किञ्चित्कासासत्त्वे सति
किञ्चित्कासासत्त्वरूपं कादाचित्कलं भावानां कारणापे-
क्षामन्तरेण सम्भवति तदा हि स्त्रादेव न स्त्रादेव वा न तु
कदाचित् स्त्रात् नहि भावो न भवत्येव नायहेतोर्भवति

वि० ननु पूर्वाङ्गिके कार्यकलघटितं कारणत्वघटितम् साधम्र्म्य-
मुक्तं तत्त्वात् सङ्गच्छते कार्यकारणभावस्याभिज्ञेन इत्यवि-
षाखसमानत्वादित्यतः कार्यकारणभावमेव व्यवस्थापयति ।

दण्डभावाद् घटाभाव इत्यादि-प्रतीतौ हि दण्डभावे घटा-
भावप्रयोजकत्वं भासते तत्त्वं दण्डघटयोः कार्यकारणभावं विना
नोपपद्यते अन्यथा दण्डभावात् पटाभाव इत्यपि प्रतीत्यापन्ते:
यत्वं घटादिकार्याणां किञ्चित्कासासत्त्वे सति किञ्चित्कासासत्त्व-

उ० नाथकस्मादेव भवति न वा निरपाख्यादेव अन्नविषाणा-
देर्भवति किञ्चु दण्डवेमादेः सोपाख्यखावधेर्घटपटादौ
कार्यं दर्शनादवधिस्तु कारणमेव एवं कार्यकारणभावा-
भावे प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्थातां तथाच निरोहं जगच्छा-
येत न हीष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिरनिष्टसाधनता-
ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः ॥ १ ॥

ननु सदेवोत्पद्यते नामत् “सदेव सौम्येदमय आसीत्”
इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् अन्यथाऽसत्त्वाविशेषे तनुभ्य एव

वि० रूपं कादाचित्कल्पमनुभूयते तदपि घटादेः कारखापेचामन्त-
रेण न सम्भवति अन्यथा घटादिः सर्वदैव स्थात् किं वा सर्व-
दैव न स्थात् नतु कदाचित् स्थात् अपि च कार्यकारणभावा-
भावे प्रवृत्तिनिवृत्तिच्च जोकानां न स्थात् तथाच निरोहं जग-
दापद्येत नहि प्रवृत्तिरन्तरेष्टसाधनताज्ञानं न वा विनाऽनि-
ष्टसाधनताबुद्धिं निवृत्तिः । साहृष्टु गृददौ पुरा तिरोभूतः
सन् कलसादिराविर्भवति पुनर्मुद्रप्रकारादिना तच्चैव तिरो-
भूतस्तिष्ठतोत्याविर्भावतिरोभावेवोत्पादविनाशै नतु वाक्षवौ
तथा सति कथं न तनुतः कलसोत्पादः । न चोत्पत्ते पूर्वं का-
र्याणां कारणे सत्त्वमप्रामाणिकमिति वाचम् “सदेव सौम्येदमय
आसीत्” इत्यादिश्रुतेरेव प्रमाणतादिव्याङ्गत्वचिन्त्यम् आविर्भाव-
ख्याविर्भावस्त्रीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात् आविर्भावस्य पूर्वमसत्त्वे-
ऽसदुत्पत्तिस्त्रीकारस्थावश्वकलेन घटादीनां पूर्वसत्त्वाङ्गीकारस्य
गिर्युक्तिकलादिति कारखत्वज्ञानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजा-
तीयलं सहकारिवैकल्प्यप्रयुक्ताकार्यभाववस्त्रं सरूपसम्बन्धविशे-
षोऽतिरिक्षपदार्था वेति ॥ १ ॥

उ० पटो च कपालेभ्य इति नियमो न स्वाहिति चेत् परिषामवादिभिरपि स्त्रीषुतकारणकैरयं नियमोऽभ्युपगत्य एव अन्यथा घटाभिव्यक्तिः कपालेष्वेव न तनुच्छिति कथं चात् किञ्च यद्यभिव्यक्तिरपि पूर्वमासीदेव तदा तस्मा अपि नित्यले आविर्भावतिरोभावावेवोत्पादविनाशाविति रितं वचः अथाविर्भावतिरोभावा कारणपेत्तौ तदा घटपटादीनामपि कारणपेत्तौवासतामयुत्पत्तिरित्यादातं यजु कारणं प्रति नियमानुपपत्तिरित्युक्तं तत्र स्वभावनियमेनैवोत्तरं सच्च स्वभावनियमोऽन्यथ्यतिरेकावगम्ये भवति, भवति हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे बति घट इति सर्वसाक्षिकोऽनुभवः एवज्ञानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातोयतं सहकारिवैकल्प्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वा कारणत्वम् । यद्यपि “यैर्यजेत श्रीहिभिर्वा” इत्यादौ नियतपूर्ववर्त्तिलं गात्रि नहि यद्यकरणकथागनिष्ठाद्ये फले श्रीहिकरणकथागस्य पूर्ववर्त्तिलं तथापि विकल्पितं विहितकारणं कारणमेव फलैकजात्येऽपि इयोः कारणत्वोपपत्तेः तथाच सहकारिवैकल्प्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं सौकरेदसाधारणी कारणता नियतपूर्ववर्त्तिलम् अन्यथ्यतिरेकगम्या कारणता सौकिकी, नहि “स्वर्गकामो यजेत्” इत्यादौ अतिरेकभागोऽपि विषयः प्रवृत्तेरन्यमाचशाशादेवोपपत्तेः, अतएव “विकल्पे उभयममास्तार्थ” इत्यपि घटते तत्त्वातीयस्य फलस्य एकेनैवोपपत्तेरपरानुष्ठान-

सू० नतु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥

उ० वैयर्थ्यात् । अतएव “श्रीतात् साङ्गात् कर्मणः फलावश्च-
भावनियम” इत्युचितम् “आगममूलताचासार्थस्य व्य-
भिचारो न दोषाय” इत्याचार्याभिधानसूत्रर्थतात्पर्यक-
मेव दणारणिमणिस्त्रे तु कार्यवैजात्यभावश्चकं तत्त्वा-
चयव्यतिरेकगम्यतात् कारणताया व्यतिरेकाद्वितिरेकसा-
बश्चकलात् विकल्पस्त्रे तु फलवैजात्यकर्त्त्वे राजसूय-
वाजपेयादावपि वैकस्त्रिकी कारणता स्थादिति कार्यका-
रणभावनियममेवोपपादयन्नाऽ ।

यदि कार्यकारणभावनियमो न भवति तदा कार्या-
भावादपि कारणाभावः स्त्रात् कार्याभावः कारणाभावं
प्रत्यतत्त्वं कारणाभावस्तु कार्याभावं प्रति तत्त्वं तेज दुः-
खाभावार्थं जन्माभावे, जन्माभावार्थं प्रदृश्यभावे; तदर्थस्तु
दोषाभावे, तदर्थं मिथ्याज्ञानगिदृश्यये, तदर्थस्त्रात्मसाज्ञा-
त्काराव लुमुचूषां प्रदृश्मिः प्रयोजनमौपोद्घातिकस्त्रा-
यस्त्र दिस्त्रकप्रकरणस्त्र ॥ २ ॥

कार्यकारणभावनियममेवोपपादयति ।

वि० कार्यकारणभावनियमाभावे कार्याभावः कारणाभावाप्रयो-
ज्ञः कारणाभावस्तु कार्याभावप्रयोज्ञक इति नियमानुपपत्ते-
रिति भावः ॥ २ ॥

सू० सामान्यं विशेष इति बुद्धपेत्तम् ॥ ३ ॥

सू० पर्वार्थचयोहेश्वरवानन्नरमिदानीमुहिष्ठस्य सामान्य-
पर्वार्थस्य लक्षणमाह ।

सामान्यं दिविधं परमपरस्य तच परं चक्षा अपरं
सप्ताव्याख्यं इत्यलादि तच सामान्यस्य तदित्तेष्व च लक्षणं
बुद्धिरेव । अनुदृश्य बुद्धिः सामान्यस्य ब्राह्मणबुद्धिर्विशेषस्य ।
इतिना इत्यमवच्छिष्य परामृश्यते तेज बुद्धपेत्तमिति नयु-
षकनिर्देशः । इत्तिकारस्य विशेषान्वयमाह परन्तु “नयु-
षकमनुष्टुप्सकेनैकवचासान्वतरस्याम्” इत्यगेनैकवद्वावो
नयुषकता चेत्याह । बुद्धिरपेषा लिङ्गं लक्षणं वा यस्य
तदुद्धयेष्व तच नित्यमनेकवक्त्रित्तिं सामान्यं नित्यले चति
खाश्रवान्योन्वाभावसमानाधिकरणं वा परमपि सामान्य-
मपरमपि तथा परन्तु सामान्यं विशेषसंज्ञामपि च भते
चक्षा इत्यमिदं इत्यमिदमित्यनुदृश्यप्रत्यये चत्येव नायं
गुणो नेदं कर्त्त्वेति विशेषप्रत्ययः तथाच इत्यलादीनां
सामान्यानामेव विशेषतम् ॥ ३ ॥

सू० सामान्यपर्वार्थस्य लक्षणमाह ।

सामान्यं परं विशेषः अपरं सामान्यम् इति इवं बुद्धपेत्तं
बुद्धिरपेत्ता लक्षणं वस्तु वत् तथाच सामान्यं दिविधं परमप-
रस्य तच परसामान्यं चक्षा इत्यलादिकल्पपरसामान्यं वच
सामान्यविशेषवोः परापरवेच्छावं बुद्धिरेव अनुदृश्यत्तुद्धिः

छ० नकु विधिरूपं सामान्यं नास्त्रैव अनुवत्तमतेरतङ्गाण्डृष्ट्यै-
वेषपक्षेः भवति हि गौरचमिति-प्रतीतेरगोव्याण्डृष्टोऽय-
मिति विषयः जातिवादिनाऽपि गोलादिविशिष्टप्रत्ययस्थ
तद्विषयलाभ्युपगमात् नहि वैश्विकमतङ्गाण्डृष्टेरन्यत्, गवा-
दिपदप्रवृत्तिनिमित्तमण्यगोव्याण्डृष्ट्यादिरेव। किञ्च गोलं
कुच वर्जते न तावद्गवि गोलवृत्तेः पूर्वं तस्याभावात्
नाष्यगवि विरोधात् यत्र गोपिष्ठ उत्पद्यते तत्र कुत आगत्य
गोलं वर्जते न तावत्तचैवासीत् देवस्थापि तस्य गोलायत्तेः
नापि गोलमपि तद्वालीमेवोत्पन्नं नित्यलाभ्युपगमात् ना-
ष्यन्यत आगतं निष्क्रियलाभ्युपगमात् यत्र एकस्त्रैव नित्यस्थ
नानाव्यक्तिवृत्तिलं कात्लैकदेवविकल्पानुपपक्षेः। नहि
कृत्वमेकचैव वर्जते अन्यत तद्विष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्।
नाष्येकदेशेन, जातेरेकदेवस्थाभावात्। तदुक्तं “न याति न च
तचासीम्बोत्पन्नं न चांश्वत्। यहाति पूर्वं नाधारमहो-
यसनसन्नतिः” इति। सामान्यमस्ति तच संखानमाचयज्ञं
गोलघटलादिवत् न तु गुणकर्णगतमपोति सगेचकस्त्रहः।

वि० सामान्यस्य, व्याघ्रतत्त्वदुद्धिर्विशेषस्य लक्ष्यम्, अनुवत्तम् अविधि-
कदेशवृत्तिलं व्याघ्रतत्वमत्यदेशवृत्तिलं तथाच सक्षात्याः सर्वं-
सामान्यापेक्षयाऽधिकदेशवृत्तिलात् परत्वमेव इवादिजातेकु
सक्षापेक्षया व्यूनदेशवृत्तिलादपरत्वं एथिवीत्वादपेक्षयाऽधिक-
देशवृत्तिलात् परत्वमपोति परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्व-
रूपं विशेषत्वस्य न नियतं किन्तु वृद्धपेक्षमिति। जातिवाधका

उ० अत्रोच्चते सामान्यं नित्यं व्यापकस्त्र व्यापकत्वमपि स्वरूपतः शर्वदेहसमद्भूतं न देहानां गोव्यवहारापन्तिः समवायेन तद्वावहारस्याभ्युपगमात् कासे रूपादिमन्त्रेऽपि कासो रूपवानित्यप्रतीतिव्यवहारवत् न च कासो नास्येव पञ्चरूपन्थसंज्ञाभेदमात्रमित्यभ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधयित्यमाणसात् । तथाच यत्र पिष्ठ उत्पद्यते तत्पद्यमेव गोत्वं तेज समध्यते जातः समद्भूतेत्येकः कास इत्यभ्युपगमात् एतेन कीदृशाश्रये वर्तते इत्यत्र यत्र प्रतीष्टते इत्युत्तरम्, कुच प्रतीष्टते इत्यत्र यत्र वर्तते इत्युत्तरम्, गोत्वं दृक्तः पूर्वं स पिष्ठः कीदृगासोदित्यच नासोदित्येवोत्तरम्, एवस्तु “न जाति न च तत्रासीत्” इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्, अतद्वादृत्तिरेव गोत्वमित्यच गौरथमिति विधिमुखः प्रत्यय एव वाधकः । न द्वयनुभवेऽपि व्याख्यायते तदुक्तं “विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थकं” इति नहि गौरथमिति प्रत्ययेऽगोव्यादृत्तिरपि भासते काल्पकदेहविकल्पस्तदाभवेत् यदेकस्य सामान्यस्य कार्यं भवेदेकदेहो वा उत्पत्तता

वि० उक्ता न्यायाचार्यैः, “वक्त्रेभेदकल्पतं सद्वरोऽयानवस्थितिः । रूपहानिरसमन्वो जाविवाधकसंयह” इति । तचैकव्यक्तिकल्पदात्राश्रयं न जातिः अन्युगामतिरित्यक्तिकलाद् बटलं कलसस्त्रं न जाविद्यं परस्पराव्यक्ताभावसमानाधिकरणबोरेकव्यक्तिसमावेशेन सद्वरेण भूतलं मूर्त्सत्त्वं न जातिः अनवस्थाभयात् सामान्यतं न जातिः विशेषस्य व्याहतस्यभावस्य रूपहानिर्विशेष-

उ० चानेकाङ्गेषता सा चैकस्मिन्नोपपन्ना गौरथमित्याद्युभव
एवासद्विषयो न वस्तुव्यवस्थापनक्षम इत्यचोक्तरं वक्ष्यते ।
प्राभाकरास्तु चंस्यानमाचयज्ञं सामान्यमाचयते तद्यथा-
नुगतप्रतीतिसाच्चिकं तदा किमपराह्वं गुणकर्मगतैः सा-
मान्यैः, भवति हि रूपरसादावनुगतधीः सा च जातिव्यव-
स्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिजातिषु न तावद्यन्त-
भेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तीनामने-
कल्पात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकल्पत्वादिवदा
तुस्यत्वं बाधकं तस्मान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकल्पं गुणत्वापेक्षया
न्यूनव्यक्तिकल्पात् जीलत्वाद्यपेक्षयाचाधिकव्यक्तिकल्पात् अत-
एव न सहरः भूतत्वमूर्त्तित्वत्, परस्यरात्यन्ताभाव-
सामानाधिकरणे सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्या-
भावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपग-
मात् नापि रूपहानिर्विशेषत्वत् यदि विशेषाः इव्या-
श्रितत्वे सति जातिमनः सुः गुणाः कर्माणि वा सुः
विभुद्वत्तित्वे सति यदि जातिमनः सुर्गुणाः सुरिति

वि० लक्षातिवाचिका, यदि विशेषत्वं जातिः स्त्रात् तदा जातिमनः
स्त्रो व्याघ्रत्वासम्बवेन स्त्रोव्याघ्रत्वरूपस्य अवाधारव्यवर्मस्य
आधातः स्त्रादतो विशेषत्वं न जातिः, अथवा रूपहानिः स्त्ररूप-
हानिः तथाच विशेषा यदि मूर्त्तित्वत्वे सति जातिमनः सु-
सदा गुणाः कर्माणि वा सुः विभुद्वत्तित्वे सति जातिमनः सु-
सदा गुणाः सुरिति विशेषस्य स्त्ररूपहानिर्विशेषत्वजातिवा-

४० भावोऽनुदृतेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

४० अथा विशेषपदार्थस्त्रूपशानिस्थाया प्रष्टतेऽभावात् नापि
समवायलवदसमन्वयः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्था-
भयास्थास्तु, प्रष्टते तु समवायस्त्रैव समन्वयस्थाभ्युपगमात् ।
चतुष्पि समवायलजातिबाधकोव्यक्तभेदेव तथापि यन्मते
उत्पादविनाशजीवाः वहवः समवायासामते इष्टव्यम्,
अभावलादिजात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्, विवादपदम-
नुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाधा अवाधितानुगतमतिलात्
दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति दृक्तिकारा-
स्त्रचिन्त्यम् ॥ ३ ॥

सामान्यं विशेष इति दैविष्णं यदुक्तं तदुपपादयन्नाह ।

भावःसत्ता अनुदृतेरेव हेतुः न तु व्यादृत्तेरपि हेतुः
तथाच विशेषसंज्ञां न स्तभते ॥ ४ ॥

५० द्विका समवायसमन्वाभावात् समवायत्वं न जातिः समवाये
समवायन्तरस्त्रीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात् उत्पादविनाशशालिनो व-
हव समवाया इतिमतेनैतत् अन्यथैकव्यक्तिकलादपि समवायत्वं
न जातिः स्यात् एवमभावलस्य जातिले समवायसमन्वाभाव
एव बाधक इत्यादिकमूहनोयम् । प्राभाकरास्तु संसारव्यक्तैव
जातिः साच्च गुणकर्मवोर्नास्त्रीत्वाऽऽः ॥ ३ ॥

सत्तायाः परत्वमेव नापरत्वमिलाह ।

भावः सत्ता अनुदृत्तेरधिकदेशदत्तिलबुद्धेहेतुत्वात् एवका-
रेत्वाच्यदेशदत्तिलबुद्धिव्यवक्षेदः तादृशबुद्धिलु सत्ता इत्यत्वाद-

सू० द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वाच सामान्यानि विश्वेषात् ॥ ५ ॥

उ० केषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह ।

चकारः पृथिवीलादीनि द्रव्यगतजातीः रूपलादीनि
गुणगतजातीः उत्क्षेपणलादीनि कर्मगतजातीः समुच्चि-
नोति, द्रव्यत्वमित्यादावस्थासः परस्यरं व्याप्त्यापक-
भावाभावसूचनार्थः सामान्यानि विशेषास्त्रेत्यचासमासः सा-
मान्यते सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा
सामान्यविशेषा इति यष्टीसमावभ्रमः स्थात् तथाच सा-
मान्यते सति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकारानुग-
तमतिषाणिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथचित् तत्पृच्छे-
ऽपि वायाकाङ्क्षादौ तदसम्भवात् न च मुण्डावच्छिन्नका-
र्यसमवायिकारणतावच्छेदकतथा तस्मिद्द्विः नियागित्य-
वृक्षितया गुणलख्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुणलार्थमपि
पर्यनुयोगस्य तादवस्थ्यात्, मैवं संयोगलावच्छिन्नकार्यसम-

वि० येषायाऽधिकदेशदत्तिरिलाकारिका तस्याः प्रत्यक्षात्मिकाया-
हेतुत्वं सत्तावां विषयमुदया तथाच सत्तायां कास्त्रिहपि जाति-
मपेश्वाल्पदेशदत्तिरिलबुद्धेरभावात् विशेषत्वं किञ्चु परत्वमाच-
मेवेति । ४ ।

ननु के विशेषा इवाकाङ्क्षायामाह ।

चकारेत् पृथिवीलादीनां उत्क्षेपत्वानां रूपलादीनां गुण-
त्वानाम् उत्क्षेपत्वादीनां कर्मत्वानां जावोनां समुच्चय-

उ० वायिकारणतावच्छेदकतया इवलभिद्वे: साहि न पृथि-
वीलाद्यवच्छेद्या न्यूनदृच्छिलात् नापि सत्तावच्छेद्या उधिक-
दृच्छिलात् अवश्यं इवच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्यथाक-
स्थिकतापञ्चे: तत्र परमाणुषु द्वाणुकासमवायिकारणव-
त्तया द्वाणुकेषु अणुकासमवायिकारणवत्तया विभुचतु-
ष्टवस्य सर्वमूर्त्तसंयोगितयैव यिद्वे: मनसि इत्त्रियमनः-
संयोगाधारतया वायौ दृष्टादिनोदनाश्रयतया प्रत्यच्छ-
इव्येषु प्रत्यच्छतयैव संयोगभ्युपगमस्यावस्थकलात् अजस्तु
संयोगे नास्येव येन संयोगतस्यापि कार्याकार्यदृच्छितया
कार्यतावच्छेदकता न स्थात् एवं विभागसमवायिकारण-
तावच्छेदकतयाऽपि इवलभिद्वे: सुप्रतिपदलात् । गुणतत्त्वु
संयोगविभागसमवायिकारणलासमवायिकारणतत्त्वे सा-
मान्यवति यस्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव यिद्वमित्युक्तलात्
कर्मलभिपि प्रत्यच्छइव्येषु चलतीति-प्रत्यच्यसाच्चिकम्, अन्यच्छ
तु संयोगविभागानुमेयं संयोगविभागोभयासमवायिका-
रणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मलभिद्वेरावस्थकलात् अतएवा-
दित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानं तत्र च देशान्तर-
स्थाकाशादेरतीत्रियलेऽपि तत्किरणसंयोगविभागयोस्त-
माष्ठसेन प्रत्यच्छतात् तत एव गत्यनुमानं, देशान्तरप्रा-
प्तिमान् आदित्यः अविनाशिले इवले च स्ति प्राज्ञुखो-

वि० तथाच इवलादीनां परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्वरूपं विश्वे-
षत्वच्छेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सू० अन्यथान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

उ० पश्चस्य प्रत्यक्षुखेन तेनैवोपच्छयतया प्रत्यभिज्ञाय मान्यादिति देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया आदित्यगत्यनुमानमित्युद्योतकराचार्याः ॥ ५ ॥

ननु य एव विशेषपदार्थं उद्दिष्टः स एव किं सामान्यविशेषलेनाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयनाह ।

अन्यथा विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहिताः तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्या विशेषा इति वृत्तिकृतः । ते हि विशेषा एव व्यादृत्तिबुद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

सत्तासामान्यमित्यच बह्नां विप्रतिपत्तिरतस्त्र प्राणमाह ।

वि० ननु सामान्यस्य विशेषताभ्युपगमे भावानां षट्खसंख्या आहन्तेति तटस्थाशङ्कां निरस्ति ।

अन्यथा नित्यद्रव्यवृत्तयो ये विशेषा अभिहितात्मान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने तिष्ठन्ति यदपेक्ष्या विशेषो नात्ति एकमात्रवृत्तय इति यजितार्थः, तथाच पूर्वस्त्रुते विशेषपदं नैकमात्रवृत्तिविशेषपदार्थपरं किन्तु आप्सामान्यपरमिति न षट्खसंख्याचारात इति भावः ॥ ६ ॥

सत्तासामान्ये प्रमात्रमाह ।

ख० सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥
द्रव्यगुणकर्मभ्येऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥

उ० इतिकारेण प्रत्ययव्यवहारयोः प्रकारमुपदिशति ।
 तथाच इच्छादिषु चिषु सत्सदिति-प्रकारको अतः प्रत्ययः
 सदिदं सदिदमित्याकारकः इद्यप्रयोगेवा यदधीनः सा
 सत्ता ॥ ७ ॥

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नानुभूयते-
 इतो द्रव्याद्यन्तममेव सत्ता यतो हि यद् भिक्षं भवति
 तत्ततो भेदेनानुभूयते यथा घटः पटात् न च सत्ता
 तेभ्यो भेदेनानुभूयते इति तदात्मिकैवेत्यत आह ॥

द्रव्यादयोऽनुगताः सत्ताचानुगता । तथाच अनु-
 गतत्वाऽनुगतत्वस्त्रणविहृद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्य
 सिद्धत्वात् अनु तेभ्योऽन्यत्र नोपलभते तदयुतसिद्धिवत्तात्
 घटपटयोस्तु युतसिद्धिः न च व्यक्तिस्त्रूपमेव सत्ता, व्यक्ती-

वि० इतिशब्देन प्रत्ययव्यवहारयोः संयहः । यतो यस्ताः सत्ताया
इतोऽर्थगुणकर्मसु अयं सत्तियाकारकः प्रत्ययः अवहारस्य
भवति सा सत्ता इत्यर्थः । तथाच सत्तायामनुगतः प्रत्ययो व्यव-
हारस्य मानमितिभावः ॥ ७ ॥

ननु स्त्रूपसम्बन्धपैव सत्ता सा च इच्छादिस्त्रूपानविरिक्त-
 त्वाशङ्कां निरस्यति ।

अर्थान्तरं भिन्ना तथाच इच्छादिषु चिषु सदित्यबुगतप्रत्ययस्य

सू० गुणकर्मसु च भावान्त कर्मस न गुणः ॥ ८ ॥

उ० नामनुगमात् खरूपलं यद्यनुगतं तदा सैव सन्ता अनुगतैरपि खरूपैरनुगत्यवहारस्येतदा गोलादिभिरपि गतम् । अतएव यच्च सन्ता समवैति तादृशैराधारैरेव तद्वाहारोपयज्ञौ किं सन्त्येत्यपास्तुम् । अतएवार्थकियाकारित्वं प्रामाणिकत्वं वा सन्त्यमित्ययुक्तं तदनुषन्वानेऽपि सन् इति प्रत्यथात् ॥ ८ ॥

भेदकान्तरमाह ।

न गुणो न कर्मेति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न इत्यमित्यपि स्मृच्यति नहि कर्म कर्मसु वर्तते न वा गुणो गुणेषु न वा इत्यं गुणे कर्मणि वा, सन्ता तु गुणे कर्मणि च वर्तते तेज इत्यगुणकर्मवैधर्म्यान्तेभ्यो भिन्नैव सन्ता ॥ ८ ॥

भेदकान्तरमाह ।

वि० सर्वसिद्धिनेनानुगता सन्ता खोकार्यी सन्ताया अनुगतइत्यादिस्खरूपत्वे तादृशानुगतप्रत्ययापकायप्रसङ्गादिविभावः ॥ ८ ॥

इतोऽपि सन्ता न इत्यादिस्खरूपत्वाह ।

न कर्म न गुण इति व्यत्ययेनाभिधानात् न इत्यमित्यपि मुनेरभिप्रेतं तथाच सन्ताया गुणकर्महत्तित्वात् इत्यादीनां तदभावात् सन्ता इत्यादिभ्यो भिद्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भेदकान्तरमाह ।

सू० सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ अनेकद्रव्यवस्थेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

८० यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्त्ता वा स्तात् तदा सामान्य-
विशेषवती स्तात् न च सत्तायां सामान्यविशेषा द्रव्यत्वा-
द्य उपस्थित्यन्ते नहि भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्त्ता वेति
केषास्त्रिहनुभवः ॥ १० ॥

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्त्ताभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्य-
त्वस्त्र तेभ्योऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत्
अनेकपदमिति सर्वपरं तेज पृथिवीलादिभ्यो भेदः, नित्य-
त्वन्तु सामान्यत्वज्ञणप्राप्तमेव तेजावयविभ्यो भेदः, अनेक-
द्रव्यवत्वस्त्र अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं तेज सत्ताया भेदः ।
तेज नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेत द्रव्यत्वम्, अतः संयोगे
नेत्यत इत्युक्तं द्रव्यत्वस्त्र साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति
द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

दि० सामान्यविशेषाः पूर्वोक्ताः द्रव्यत्वाद्यः तथाच द्रव्यत्वाद्यभावात्
सत्ता न द्रव्याद्यात्मिकेत्यर्थः ॥ १० ॥

द्रव्यत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

अनेकद्रव्यवत्वं समवेतत्वसमव्येन, नित्यत्वन्तु सामान्यत्वादेव
प्राप्तं तथाच द्रव्यत्वमनेकद्रव्यसमवेतत्वेन नित्यत्वेन च द्रव्यादि-
भिन्नतया सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सू० सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥

तथा गुणेषु भावानुग्रहत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

उ० ननु इवलमपि जातिः स्वात्मादभिन्नमेव स्वात्
को दोष इत्यत आह ।

यदि इवलं जातिर्द्याद्यात्मिकैव स्वात् तदा तस्मां
पृथिवीतजस्ततेजस्तादयः सामान्यविशेषाः स्फुरित्यर्थः ।
नहि भवति इवलं पृथिवी जस्तं तेजो वेति केषाच्चित्
प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

गुणत्वमाह ।

गुणेष्वेव भावात् समवायात् गुणत्वं इवगुणकर्मभ्यो
भिन्नं सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

भेदकान्तरमाह ।

यदि इवगुणकर्मभ्यो गुणलमतिरिक्तं न भवेत्तदा

वि० इत्यादिगतधर्माभावादपि इवलं न इत्याद्यात्मकमित्याह ।

इत्यत्वगुणत्वकर्मत्वपृथिवीतजस्ततेजस्ताद्यभावात् इवत्वं न
इत्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

गुणत्वमपि न इत्याद्यात्मकमित्याह ।

भावात् समवायेन सत्तावद् तथाच गुणसमवेत्तदाद् गुणत्वं
इत्यादिभिन्नं तथा सत्तावदेव आत्मातमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इतोऽपि गुणत्वं न इत्याद्यात्मकमित्याह ।

इत्यत्वाद्यभावाद् गुणत्वं न इत्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

द्व० कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥
सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

उ० इव्यत्वगुणत्वकर्मलतद्वान्तरजातिमन्त्रया उपस्थितेत्यर्थः ॥
॥ १४ ॥

इव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्मलस्याह ।
 कर्मस्वेव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं
 इव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नमुक्तं सन्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥
 भेदकान्तरमाह ।

कर्मलं यदि इव्याद्यात्मकं भवेत्तदा इव्यतादिसा-
 मान्यविशेषस्तच समवेयादित्यर्थः । सेयमेकाकारा चतुः-
 सूत्री सन्ताइव्यत्वगुणत्वकर्मलानां चतुष्णां जातीनां
 इव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तेत्यवधेयम् ॥
 ॥ १६ ॥

ननु सन्ता इव्यगुणकर्मसु वर्तमाना इव्यताद्यवच्छेद-
 भेदेन भिन्नैव कथं न स्यादत आह ।

वि० कर्मत्वमप्यतिरिक्तमित्याह ।
कर्मसु भावात्यस्यात् कर्मत्वं सन्तावदतिरिक्तमुक्तमित्यर्थः ।
॥ १५ ॥
 इव्यादिगतधर्माभावादपि कर्मलं न इव्याद्यात्मकमित्याह ।
 इव्यताद्यभावात् कर्मत्वमपि न इव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १६ ॥
 ननु इव्यादिसु वर्तमाना सन्ता इव्यताद्यवच्छेदकभेदेन भिन्ना
 कथं न स्यादित्यत आह ।

**सू० सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको
भावः ॥ १७ ॥**

उ० सदित्याकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगे वा सज्जाया लिङ्गं
तच्च द्रव्यगुणकर्मसु समानमविशिष्टं तेज भावः सज्जा एकैव
तेषु वर्तते अन्यथा द्रव्यतादिभिस्तुत्यक्तिकतया सज्जा वा
न स्थात् तानि वा न सुः विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषे
भेदस्तत्र अलिङ्गमनुमानं तदभावाच्च न भेद इत्यर्थः ।
भवति हि स एवायं दीप इत्यनुगमस्तत्र यथा विशेषलिङ्गं
दीर्घइत्यत्वादिपरिमाणभेदस्तथात्र विशेषलिङ्गं नास्तीति
भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीभगवत्कणादसूत्रोपस्कारे शास्त्ररे प्रथमा-
धायस्य द्वितीयमाङ्किकम् ॥ * ॥

वि० सदित्याकारकप्रत्ययवहारयोः सज्जालिङ्गयोर्विशेषाभावात्
भेदकलिङ्गान्तराभावाच्च भावः सज्जा एक एव ननु नाना भिन्नते
तुत्यवृत्तिकत्वात् सज्जाया त्रवत्तादेवाऽर्थान्तरत्वं न स्थादिति
भावः, स एवायं दीप इत्यनुगतयोः प्रत्ययवहारयोः सत्त्वेऽपि
तच्च परिमाणादिभेद एव भेदकः न चाच्च तथा कस्त्रिदस्त्रीति
भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-प्रख्नीतायां कल्पादसूत्रवि-
द्वौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाङ्किकम् ॥ * ॥

समाप्तस्यायं प्रथमाध्यायः ॥ ० ॥

सू० रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

उ० द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाङ्गिकस्य नवानां इव्याणां सच्च-
खर्मर्थः, तत्र पृथिव्यप्लेजसां सच्चणप्रकरणम् ईश्वरसिद्धि-
प्रकरणम् आकाशानुमानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोहिष्टाथाः
पृथिव्या सच्चणमाह ।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव । तथाच
नीलरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वायाप्यजातिमत्त्वं सच्चणम् एवं
रसः कटुकशायाद्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटु-
रससमानाधिकरणद्रव्यत्वायाप्यजातिमत्त्वं सच्चणम् एवं
कषायादिपदप्रक्षेपेण सच्चणान्युहनीयानि । गन्धेऽद्विधिः
सुरभिरसुरभिस्त तथाच गन्धसमाधिकरणद्रव्यत्वाय-
जातिमत्त्वं सच्चणं तथा गन्धसमानाधिकरण-गन्धसमाना-
धिकरणगुणासमानाधिकरण-जात्यधिकरणद्रव्यत्वं इष्टव्यम् ।
तत्र पाषाणादौ गन्धरसयोरननुभवात् तत्राव्यापकमिद-
मुभयमपोति वाच्यं तत्रापाततो गन्धरसयोरननुभवेऽपि
तदीयभस्तु तदुपस्तमात् च एवावयवाः पाषाणार-
भकाल्म एव तद्भस्तारभका अपीति नाव्याप्तिः कथं

वि० अनयन्तं पाषाणन्तं नाश्यन्तं जगन्मुडः ।

स्वगजाङ्गमानद्वादृ गजाननमत्त्वं भजे ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाङ्गिके द्रव्यत्वाक्षात्यभिघास्यति, तत्रा-
दौ पृथिव्या सच्चणमाह ।

नीजादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वायाप्यजातिमत्त्वकवायादि-

उ० तर्हि चुरभिः समीरणः तिनंकारवेष्टनमिति-प्रतीति-
रिति चेष्ट पार्थिवोपाधिकत्वात् तयोर्गन्धरसयोः, स्थां-
उष्णनुष्णाभीतः पाकजः पृथिव्यामेव तथाच पाकजस्त्व-
समानाधिकरणद्रव्यत्वाप्यजातिमत्त्वं स्तुष्टम्, पाकज-
तस्म विशेषान्तरवज्ञं पृथिवीस्त्वं एव, विशेषान्तरस्म
ग्निरोषस्तवज्ञोकुसुमादौ सर्वविशेषे स्फुटतरम्, नलेवं
जलादिस्त्वं। यद्यप्यवयविनि पाकादग्निसंयोगात् स्थां-
दयो न जायन्ते तथापि तत्परम्पराप्रभवतया तत्पापि
वैजात्यविशेषोऽनुसरणीयः। ननु स्तुष्टमिदै व्यतिरेकि-
स्त्विन्मितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा तत्र पृथिवीत-
रेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् अक्षेतरभिक्षं तस्म गन्धवत् यथा
जलादि इतरभेदाभावत्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवतो चेयं
तस्मादितरभिन्ना तचेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो-
क्षेतोर्व्यतिरेके सप्तचविपक्षव्याघ्रतयाऽसाधारण्यम् अव्य-
तिरेके चात्मचिलम् अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः
पञ्चः तथाच तत्र न उन्देहो न वा सिद्धाधिष्ठान वा
तद्विशिष्टज्ञानरूपानुमितिः किञ्च व्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्त-
थाच न व्याप्तस्य पञ्चधर्मात्मं पञ्चधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति
वैष्णव्यम्, अत एवोपनयवैद्यर्थमपि व्याख्यातते नलगृही-
तव्याप्तिकमपि तदुक्तम्,

वि० इससमानाधिकरणद्रव्यत्वाप्यजातिमत्त्वमन्तरवत्त्वपाकजस्त्व-
समानाधिकरणद्रव्यत्वाप्यजातिमत्त्वादौषि पृथिव्या अन्तरात्म-

उ० “साध्याप्रसिद्धिरेवम्यं वर्ततोपनयस्त्वा च ।

अन्ययेनैव सिद्धिस्तु व्यतिरेकिणि दूषकम्” ॥ इति ।

एवं व्यवहारसाधकेऽपि, तच चक्षुपि व्यवहारः पृथिवी-
पदवाच्यलं तत्त्वं पृथिवीबन्धातावप्यक्षिणी तत्त्वं पृथिवीलं
हेतुर्माल्लीत्यसाधारणं तथापि पृथिवीलप्रशृण्णिनिमि-
त्तकपृथिवीपदवाच्यलं साध्यनिति नासाधारणं यदा
पृथिवीलं काचित्कपदप्रशृण्णिनिमित्तं जातिलात् घटल-
वदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीलप्रशृण्णि-
निमित्तकम् इतराप्रशृण्णिनिमित्तकत्वे वति वप्रशृण्णिनि-
मित्तकलात् यज्ञेवं तज्ज्वेवनिति साध्यम् । तथाचाचापि सा-
ध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् मैवम्, इतरेषां चक्षादीनाम् भेदस्य
घट इव प्रसिद्धेः । वायादेवतीन्द्रियस्त्रापि भेदस्य अन्वेष्या-
आवस्था घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धलात् अन्वेष्याभावये
अधिकरण्योग्यतामाच्यत तत्त्वलात् लक्षणः पित्राणे च
भवतीत्यादौ तथा दर्शनात्, गच्छेवं घट एव तर्हि हृष्टा-
कोऽसु किं व्यतिरेकिष्वा

“च्छुमार्गेण सिद्धान्तं कोहि वक्तेष्व वाध्येत्”

इति वाध्यम् अव्यतिरेकिणिङ्गं चेदनाभासं, तदाऽप्यमपि
मार्गी वक्तव्यं प्रत्यप्रतिष्ठित एव साध्याप्रसिद्धेन्द्रियासे
तत्त्वाल्लक्षणोषासां निरस्त्वात् । व्यतिरेकसहस्रारेण अन्य-
यव्याप्तेरेव यहात् व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्यव्यव्याप्तेरनुमानादा न

वि० द्वाणि । अत अङ्गरमिष्वासां गन्धवस्थं परिव्यज्य तत्त्वमानाधि-

उ० वैष्णवम् । नचोपनववैवर्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः पचे
उपसंहारात् तदुक्तम्,

“नियम्यतनियन्त्रुते भावयोर्धातृती मते ।

त एव विपरीते हु विज्ञेये तदभावयोः” ॥ इति ।

अवहारस्तु गन्धवती पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कम्बुयो-
वादिमान् घटपदवाच्य इति । तथा कुचचिदेव घृतादै
मृदादै च गन्धवत्तेनोपस्थितेन पृथिवीते पृथिवीपद-
प्रवृत्तिनिमित्तलं येनोपदेशाद् गृहीतम्, गन्धवत् सर्वे
पृथिवीते प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्तात
यद्वैं तत्त्वमिति व्यतिरेकी तस्मात्पत्रत्वेव । ननु
भेदसाधकव्यतिरेकिष्ठि भेदो वैधमर्ये स्खरूपभेदो वा
अन्योन्याभावो वा न तावदाद्या प्रत्यक्षत एव तदवगमात्
च द्वितीयः अभावभेदस्यापि साध्यतेन तदन्योन्याभावस्य
तत्त्वाभावात् तेन सह स्खरूपभेदे साध्ये साधाननुग-
मादितिरिक्तस्थानाऽस्त्रेव न चेत् स्खरूपमादाच
तत्पर्यवस्थानात् वस्तुतोभिन्नएव तदैधर्मर्यस्य तदन्योन्या-
भावव्याप्त्यत्वात्, न चानवस्था चावत्येवानुभवस्थावत्येवाऽवि-
आमात् अन्यत्र तननुभवेनैव विआमात् यन्तु चयोदशा-
न्योन्याभावस्थयोदशसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिवीं

वि० करबद्धत्वाप्यजातिमत्त्वपर्यन्तानुधावनस्य प्रवोजनं च श्व
आनन्दि ॥ १ ॥

द्व० रूपरसस्पर्शवत्य आपो इवाः स्त्रियाः ॥ २ ॥

उ० साधने इति तनुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतत्त्वात् मिलित-
प्रसिद्धेरभावात् किञ्चु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
न्योन्याभावः साथेत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेद-
स्थावश्वकलात् स च घटादावेव प्रत्यच्छिद्ध इत्युक्तात् ।
आकाशादौ का गतिरिति चेत् आकाशमितरभिन्नं
शब्दाश्रयत्वात् यज्ञैवं तज्जैवमित्यादौ पञ्चकदेशे यथपि न
साध्यं प्रसिद्धं तथापि यत् यदैधर्म्यवत् तत् तत्प्रतियोगि-
कान्योन्याभाववदिति सामान्यप्रदत्त्वाप्निवेदेन शब्दा-
श्रयत्वात्त्वाभाववत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य पूर्वमेव
सिद्धौ केवलं पञ्चनिष्ठतया इदानीं वोधने वक्षिरिव
पर्वतनिष्ठतया इत्यन्योऽस्मिद्वान्तः तदैधर्म्यस्य तद-
न्योन्याभावव्याप्त्यत् । शब्दाश्रयत्वात्त्वाभाववत्त्वमेव वि-
पञ्चे न गृहीतमिति चेत् तर्हि शब्दाश्रयत्वस्य न सद्बृहत्यं
न वा स्त्रियोऽत्यन्तं विपञ्चगामिलशब्दाश्रयस्त्वादिति ॥ १ ॥

पृथिव्यनन्तरमुद्दिष्टानामपां स्वचणमाह ।

शुक्रमधुरश्रीताएव रूपरसस्पर्शाः इवत्त्वं सांसिद्धिकं
स्त्रेहस्तु स्वरूपतः । ननु शुक्रमेव रूपमपामित्ययुक्तं का-

द्वि० ऋग्नुरोधात् पृथिव्यनन्तरं जलजक्षवमाह ।

जजे रूपं शुक्रं रसो मधुरः स्पर्शः श्रीतः इवत्त्वं सांसिद्धिकं
तथाच अवद्यते पञ्चानां गुणानामुपादानात् पञ्चैव जलजक्षवानि
मुनेरभिप्रेवाणि । तथाच गीकासमानाधिकरवभासरशुक्रा-

उ० लिङ्गीजसादौ नैखल्योपसमात् । मधुरएव रस इत्यथयुक्तं
अम्बीरकरवीररसादौ आच्छ्रुतैलादेहपत्तमात् श्रीत एव
सर्व इत्यथयनुपपत्तं मध्वन्दिने औषधस्मैवोपसमात् सां-
सिद्धिकृष्ण इवत्वमव्यापकं हिमकरकादावभावात् खेहसु
स्त्रहपासिङ्गोऽतिव्यापकस्य अस्तेऽग्नुभवात् घृतादौ पार्थि-
वेऽग्नुभवात् न च जस्तत्वं आतिरेव जस्तत्वशः व्यवस्थापका-
भावेन तदनुपपत्तेः न च खेहसमवायिकारवतावस्त्रेदक-
त्तेन तस्मिन्दिः खेहस्य कार्यकार्यवृत्तितया कार्यतात्तत्व-
स्त्रेदकत्वात् तस्माद्देदकाभावाद् जस्तं न भिद्यत इति
खेहवम् अभास्त्ररङ्गमात्रहृष्टस्यैव तस्मेदकत्वात् कालि-
न्दीजसादौ नैखल्यात्रयोपाधिकत्वात् वियदिकीर्णकालि-
न्दीजसे धावल्यस्योपसमात् तेनाभास्त्ररङ्गक्षेत्ररहृष्टपास-
मानाधिकरणहृष्टपवहृत्तिद्रव्यत्वसाक्षात्ताप्यजातिमत्तम् अपां
स्त्रहपत्तम् । रसोऽपि मधुर एव अम्बीरकरवीररसाच्छ्रुतैलादेः
पार्थिवोपाधिकत्वात् । जस्ते माधुर्यं नानुभूयत एवेति खेह

वि० समानाधिकारव्यरूपवहृत्तिद्रव्यत्वसाक्षात्ताप्यजातिमत्तं तित्ता-
द्यत्तिमधुरवहृत्तिद्रव्यत्वसाक्षात्ताप्यजातिमत्तं श्रीतस्यर्थवत्तं सां-
सिद्धिकृष्णवत्ववत्तं खेहस्यनिवेतानि जस्तयानि जस्तस्येति
भावः । हिमकरकादौ यदि न सांसिद्धिकृष्णवत्वं तदा सांसि-
द्धिकृष्णवत्ववहृत्तिद्रव्यत्वसाक्षात्ताप्यजातिमत्तं विक्षेपोयम् । जवोद-
क्षाजिन्दीजकादौ या नीकोपलविः सा आमृद्योपाधिकी आक्षि-
टेव वियदि विक्षेपे तस्यैव घवसिमोपसम्बोः वस्त्रपि जस्ते कोऽपि
रसो बानुभूयते ब्रह्मापि इतीक्ष्णादिक्षवादवद्वभृत्तवत्तरं

४० कथायद्रव्यभक्षणनन्तरं तदभिव्यक्तेः । न च हरीतका
एव तस्माधुर्यं जलाभिव्यज्ञं तच कथायरसख्यैवोपस्थाप्ता
हरीतकास्तामखक्षयामिव कथाय एव रसः तस्यैवानुभवात्
न च गुणविरोधेन तच रसाऽनारम्भः अवश्यवानामपि तच
कथायरसवत्त्वात् पञ्चसलप्रवादस्तु तत्तद्रसकार्यकारिल-
निवन्धनः चित्तरसस्तु प्रमाणाभावादेव निरसः चित्तस्तु
तु पटोपस्थम् एव प्रमाणं सुरभ्यसुरभ्यवश्यवारभ्यस्तु गुण-
विरोधनिरस एव चित्तगन्धे प्रमाणाभावात् तस्माद्दूरी-
तकीभक्षणनन्तरं यन्माधुर्यमुपस्थभते तत् जलस्यैव उभ-
वता तु द्रव्यविशेषसन्निधानाधीना श्रीसुखसन्निधेया-
ज्ञाते इत्योऽस्मएतेव कर्कटीभक्षणानन्तरन्तु तिक्तता याऽनु-
भूयते सा कर्कचा एव तदवयवे जलपानमन्तरेणापि ति-
क्ततोपस्थम् रसनायवर्त्तिपित्तद्रव्यतिक्तताया वा तचा-
नुभवात् तथाच मधुरेतररसासमानाधिकरसरसमाना-
धिकरणद्रव्यलसाच्चाद्वाप्यजातिमत्त्वमपां स्त्रेणम् । एवं

५० अलमाधुर्यमनुभूयत श्व तस्य बद्धज्ञकत्वात्, न च अलसयोगात्
हरीवश्यादावेव माधुर्येतत्तिरिति वाचं पात्रस्यहरीतक्षयादा-
वपि अलसयोगेन मधुरिमोत्पत्त्यापस्तः कथायनाश्वरसान्तरो-
त्यादत्प्रागभावादिकल्पनायां गौरवाच्च कर्कटीभक्षणनन्तरं
अक्षय या तिक्ततोपक्षिभिः सा कर्कचा एव अलमन्तरेणापि
कद्यग्रहात् अवीररसादावस्थोपलभिः कारबेस्त्रसादौ तिक्त-
तोपक्षिभिः एतेन आत्मासा । द्वरकरादिसंयोगाङ्गे यदुष्मा-
स्यर्णः प्रतीक्ते सोऽपि द्वरकरादेतेव, यद्यपि हिमकरकादौ

उ० श्रीतस्यर्जसमानाधिकरणद्रव्यत्वाण्यजातिमत्तमपां सच्चणं
मध्यन्दिने तु अदैष्यं तन्मेजस एव तदन्वयव्यतिरेकानु-
विधानात् एवं सांसिद्धिकद्रवलं खरूपत एव सच्चणं
सांसिद्धिकद्रवलवहृत्तिद्रव्यत्वाण्यजातिमत्तं वा जखत्वम्।
स्तेहसु गुणविशेषो न तु दुधत्वदधित्वत् सामान्यविशेषः
क्षिग्धक्षिग्धतरक्षिग्धतमेति तारतम्यप्रतीतेः न च जातौ
तारतम्यं सम्भवति। ननु भवतु स्तेहो गुणः स तु जसे
वर्त्तत इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेच्च सकुसिकतादौ जलेन
संयहे तदनुमानात् संयहो हि स्तेहद्रवलकारितः संयोग-
विशेषः स हि न द्रवलमाचाधीनः काचकास्त्रनद्रवलेन
संयहानुपयन्तेः नापि स्तेहमाचकारितः स्थानैर्घृतादिभिः
संयहानुपयन्तेः तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्तेहद्रवलकारितः
स च जलेनापि सकुसिकतादौ दृश्यमानः स्तेहं जसे द्रढ-
यति इयस्त्र प्रत्यक्षोपष्टभिकैव युक्तिः स्तेहस्य प्रत्यक्षत्वात्

वि० द्रवलं नानुभूयते इति कथं तस्य जसेऽन्तर्भावः सम्भवति
तथापि उश्मा विलोने तच जलत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव दिव्यतेजः-
संयोगात् तच द्रवलप्रतिरोधः काठिन्यप्रतीतिल्लु तच आन्ति-
रेवेति मुक्तावजोकारः। केचिच्च दिव्यतेजःसंयोगात् जलपर-
माणुष्यां द्युगुणं तैस्च असरेणवादिकं क्रमेच्च हिमादौ जायते
तादृशहाणुकादिकस्त्र द्रवलरहितं कठिनमेवेति हिमादौ का-
ठिन्यप्रतीतिर्न आन्तिरिबाडः। स्तेहसु जल एव दृश्यादावपि
तदुपष्टमक्षजलस्त्रैव स्तेहः तत्प्रकर्षाच्च दृश्यादेर्दृश्यानुकूलत्वं
सकुसिकतादौ पिण्डीभावरूपः संयहनामकः संयोगविशेषो

सू० तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥

४० घृतादौ तु क्षेह उपष्टुकजसनिष्ठः संयुक्तसमवाचेन
नद्रततया भानात् एवं तैसरसादिव्यपि । उपष्टुकजसाति-
श्चित्क्षेहमेव जसम्, क्षेहाधिक्षादेव तस्य जसस्य नाड्नस-
विरोधितम् । यदि पृथिवीविक्षेपगुणः क्षेहः ज्ञात् एवं-
पार्थिवदृप्तिः ज्ञात् गम्बवत् । जसलभ्य इवत्साचाद्वाप्य-
जातिः क्षेहवक्षाचर्वृप्तिसंयोगसमवाचिकारवतावच्छेदि-
काया जातेः परमाणुसाधारणेन चिद्गूलात् ॥ १ ॥

उद्देश्क्रमानुरोधेन तेजोष्चक्षमाह ।

रूपं भास्तरं स्पर्शेष्वाष्टकदत्तेज इत्यर्थः । ननु भास्तरत्वं
परप्रकाशकत्वं तादृश्वभ्य रूपं नोऽपि न वा चामोकरस्ये
भर्जनकपास्तस्ये वारिस्ये वा तेजसि । इदुक्षेष्व रूपमुक्तेषु च
कापि, उषास्य रुद्धेषु न चाम्भे न वा चामोकरे तत्कथमेत-

वि० इवत्सहित्क्षेहकारित एव इवत्समाचकारितत्वे काचकारन-
इवत्सादितोऽपि तदुत्पत्त्यापात्मेः नाचि क्षेहमाचकारितः षग्नीभूतै-
र्वादिभिरपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गादिवज्ञमधिकेन । २ ।

क्रमप्रातं वेजोष्चक्षमाह ।

भास्तरशुक्लरूपवस्त्रम् उषास्त्रवस्त्रं तेजोष्चक्षमविवर्यः ।
नव सुवर्णोऽप्यभर्जनकपात्मादिक्षातेजःप्रवृत्तिषु परप्रकाशकत्वरूप-
भास्तरत्वविशिष्टशुक्लरूपाभावाद्वाचित्तिरिति वाचं तेजसि तेज-
स्वेन तदनुभानात् सुवर्णस्य तेजस्वस्य सुवर्णं तेजसम् अब्लग्ना-

उ० दिति चेन्न उच्चादौ तेजस्वेन भास्त्ररूपानुमानात् । तेज-
स्वमेव तत्र स्वरूपायिद्धमिति चेन्न उच्चास्त्रवस्त्रेन तदनु-
मानात्, चामीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्त्ररूपाभावेऽपि
आत्मानलभंयोगेनानुच्छिद्यमानजन्यद्वलाधिकरणत्वेन
अतिरेकिणा तेजस्वानुमानादिति वस्त्रमाणलात् भर्जन-
कपालादिनिष्ठे चोषणस्त्रवस्त्रेन तेजस्वानुमानात् । चतु-
र्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्यर्थं यथा चौरादि, किञ्चि-
दुद्भूतरूपमनुद्भूतस्यर्थं यथा चाक्रम्, किञ्चिदुद्भूतरूपस्यर्थं
यथा नायनम्, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्यर्थं यथा नैदाघं
वारिभर्जनकपालादिगतस्त्रं तेजः । नायनमये साधयि-
त्वते ॥ ३ ॥

थ० नक्षत्रयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्वलात् यद्वैवं तद्वैवं यथा एथि-
वोति-अतिरेकानुमानात् सिङ्गम्, उच्चादौ तु उच्चास्त्रवस्त्रेन उच्च-
स्त्रर्थाऽपि चाक्रकरचामीकरादौ जलोयपार्थिवस्पर्शेनाभिभवाम
गृह्णते इति न तत्र द्वितीयलक्ष्माव्याप्तिः तेजस्वेन तत्र तदनु-
मानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्यर्थं यथा चौ-
रादि, किञ्चिदुद्भूतरूपस्यर्थं यथा चक्रादि, किञ्चिदुद्भूतरूप-
मनुद्भूतस्यर्थं यथा चाक्रप्रभादि, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्यर्थं यथा
भर्जनकपालादिस्थवस्त्रादि । तेजस्वस्य जन्योव्यास्त्रसमवायिका-
द्वतावच्छेदकतया सिङ्गे जातिविशेषः निवस्य स्वरूपयोग्यस्ये-
त्वादिगियमाभ्युपगमे तु जन्योव्यास्त्रसमवायिकाद्वतावच्छेदक-
तया सिङ्गं जन्यतेजस्वं तदवच्छिन्नसमवायिकाद्वतावच्छेदक-
तया तेजस्वजातिविद्विरिति मुक्तावकीकारः ॥ ४ ॥

द्व० स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥
त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

३० क्रमप्राप्तं वायुस्तच्छमाह ।

रूपासमानाधिकरणस्त्वर्षसमानाधिकरणजातिमत्तं र-
 सासमानाधिकरणानुष्णाश्रीतस्त्वर्षसमानाधिकरणजातिम-
 त्तं गन्धासमानाधिकरणानुष्णाश्रीतस्त्वर्षसमानाधिकरण-
 जातिमत्तं स्तर्षतरविशेषगुणासमानाधिकरणविशेषगुणस-
 मानाधिकरणजातिमत्तं वा वायुस्तच्छम ॥ ४ ॥

नन्याकाशकास्त्रदिगात्मनामपि रूपादिमत्तं कथं न
 स्तच्छमत आह ।

अत्र विदिरूपस्त्रभिवचनः नोपलभन्ते घतोऽतो न ते

४० वायुं बद्धयति ।

अत्र स्पर्शोऽपाक्षबोऽनुष्णाश्रीतो यात्रः तेज वायवीयो वि-
 जावीयस्त्रेऽन्तर्भुते तथाच तादृशविजातीयस्पर्शवस्त्रमेव वायु-
 बद्धय वैजावत्तु वायुस्त्रेऽप्रबद्धविद्धमिति ॥ ५ ॥

नन्याकाशादावपि नीकादिरूपोपाक्षेष्टस्य कथमतीक्ष्यत्वमत
 आह । यदा रूपादिचतुष्कं निःस्पर्शद्वये नाक्षीति वक्षुगतिमनु-
 रुधाह ।

ते रूपरसगन्धस्पर्शाः आकाशे न सक्तीत्वर्थः । दधिधवजमा-
 नाशमिति प्रतीतिस्तु द्वरकरभवस्त्रमौपाधिको आन्तिरेव नीजं

उ० रूपादयो नियोगतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्तमाने
जभः प्रभृतिसु द्रव्येभ्यित्यर्थः। ननु दधिधवस्तमाकाङ्गमितिकथं
प्रतीतिरिति चेत्त मिहिरमहसां विशदरूपाणामुपस्थाप्ता-
न्तथाभिमानात् कथं तर्हि नीखं जभ इति प्रतीतिरिति
चेत्त सुमेरोदंशिष्ठिदिग्ब्रह्माक्रम्य स्थितस्येन्नीखमयश्चित्तरस्य
प्रभामालोकयतां तथाभिमानात् चक्षु सुदूरं गच्छचक्षुः
परावर्तमानं स्थित्युक्तुः कनोनिकामाक्षयन्तथाभिमानं जग-
यतीति भतं तदयुक्तं पिङ्गलसारनयनानामपि तथा-
भिमानात्। इहेदानीं रूपादिकमिति-प्रत्ययात् दिक्-
कालयोरपि रूपादिच्चतुष्कमिति चेत्त समवायेन पृथि-
व्यादीनां तस्याक्षयाक्षयात् ननु समन्वानरेणापि इहे-
दानीं रूपात्यनाभाव इत्यपि प्रतीतेः सर्वाधारतैव
दिक्कालयोः॥ ५॥

गच्छपां द्रवलं स्थित्युक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवलो-
पस्थादित्यत आह ।

वि० जभ इति प्रतीतिरपि सुमेरोदंशिष्ठिदिग्ब्रह्मस्येन्नीखमय-
श्चित्तरस्य नोनिमविषयिष्ठी भान्तिरेव, केविसु सुदूरगतस्य
परावर्तमानस्य चक्षुः स्थित्युक्तुः कनोनिकापतनात् तद् गत-
नीखरूपविषयिष्ठी तादृशप्रतीतिरित्वाऽङ्गप्रि-
ग्निकालयनामपि तथोपस्थादिति संचेपः॥ ५॥

ननु पृथिव्यादावपि द्रवलस्थात् जलसूचे जलमात्रस्य द्रव-
लकालयनसङ्गतमत आह ।

दू० सर्पिर्ज्ञतुमधूच्छिष्टानामग्रिसंयोगाद्वत्वमद्भिः
सामान्यम् ॥ ६ ॥

अपुसीसखोहरजतसुवर्णानामग्रिसंयोगाद्व-
त्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

उ० सर्पिरादोनां अद्वत्वमस्ति तदग्रिसंयोगाद्भिर्मित्तात्
नतु सांसिद्धिकं तादृशस्त्रापां स्त्रेण द्रवत्वमाचन्नु पृ-
थिव्या अद्भिः सामान्यं नतु सांसिद्धिकं द्रवत्वमपीति
नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तथापि अपुसीसखोहादौ तेजसि गतलेन तदव-
स्त्रैवातिव्याप्तिरित्यत आह ।

उपस्त्रेण इतत् कांश्यताधारकूटपारदादीनामषुप-
संयहः । अक्षस्त्रेणसाधारणम् अत्यन्ताग्रिसंयोगानुच्छिष्ट-
मानजन्यद्रवत्वाधिकरणलभेव तथाच सुवर्णादीनामपि

वि० सर्पिर्ज्ञतम्, मधूच्छिष्टं तिक्थकम्, दृतादीनां यद्वत्वत्वम् अग्रि-
संयोगाग्रिमित्ताद्ववति तदद्भिः जजैः सामान्यं समानं सार्थिक-
तद्भितप्रत्ययात् अत्र असाधारणम् अलदवत्वे अक्षया
तथाच दृतादीनां यज्ञमित्तिकं द्रवत्वं तत्त्वगतसांसिद्धिक-
द्रवत्वतुत्यं द्रवत्वत्वजातेऽभयत्र सप्त्वात् सांसिद्धिकद्रवत्वम्भु दृता-
दिष्ट् नात्ति अक्षद्वजोऽक्षद्रवपदं सांसिद्धिकद्रवत्वविशिष्टपरमिति
नात्तद्विरिति भावः ॥ ६ ॥

एवं रङ्गसखोहादौ द्रवत्वमपि नैमित्तिकमेवेत्याह ।

उ० इवत्तं नैमित्तिकमेव गिरिजास्त्राग्रिसंयोगस्यान्वयव्यति-
रेकसिद्धत्वात्, परम् पूर्वसूत्रेऽग्रिपदमौष्ण्यप्रकर्षवत्तेजः-
परम्, इह तु वक्तिपरमिति विशेषः । ननु सुवर्णादीना-
मपि पार्थिवत्वमेव इवान्तरत्वं वा पीतिमगुहत्वादेः पा-
र्थिवत्वव्यवस्थापकत्वाइवत्वानुच्छेदस्य पृथिवीवैधमर्शस्थाप-
नुभवात् इवान्तरत्वव्यवस्थापकत्वादिति चेत् सुवर्ण
तैजसम् अत्यन्ताग्रिसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानइवत्वाधिकरण-
त्वात् यद्वैव तस्मैव यथा पृथिवीति अतिरेकिणा तैजस-
त्वसिद्धेः । नच जलपरमाणै विहृद्धता इवत्वस्थानित्य-
त्वेन विशेषणीयत्वात् नच प्रदीपादेः सपत्नाद्वेतोर्यावृत्ते-
रसाधारणं सुवर्णं न पार्थिवमिति साधार्थत्वात् नचाच
गुहत्वाधारस्य पञ्चते वाधः तदतिरिक्तस्य पञ्चते चाश्रया-
सिद्धिः, इवत्वाधिकरणत्वेन पञ्चत्वात् नचात्यन्तिकलं दुर्बर्थं,
प्रहरपर्यन्तमग्रिसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानानित्यइवत्वाधिकर-
णत्वादिति विवक्षितत्वात् नच तरतमादिप्रत्ययादाश्रय-
नाश्रय इवत्वगाणेऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं समा-
नाधिकरणइवत्वसामान्यविवरत्ववस्थादित्यस्य ऐतर्थत्वात् यदा
पीतिमगुहत्वाश्रयः पीतरूपभिन्नरूपप्रतिबन्धकइवद्वयसं-
युक्तः प्रहरपर्यन्तमग्रसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्नरूपाऽनाश्र-

वि० सुवर्णानामिति बड़वर्णनेन काँड्य-ताम्र-पित्तल-पारदादीनाम-
युपयहः । आख्यानस्त्रास्य सूत्रस्य पूर्ववदेव बोधम् । ० ।

सू० विषाणु कुदान् प्रान्तेवालधिः साक्षावान् इति गोत्वे हृष्टं सिङ्गम् ॥ ८ ॥

उ० यत्वात् अनल्लसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् । ननु चान्धकारे
सुवर्णरूपयहापत्तिस्तदाग्ने तद्रूपस्याभिभवाभावात् बल-
वस्तुजातीयगृहणकृतस्याऽगृहणस्याऽभिभवपदार्थलात् । इति
चित् तत्र फलवस्तुन बलवस्तुजातीयसम्बन्धमात्रस्याभिभव-
पदार्थलात् तदुक्तम्,

“भूसंसर्गवशाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते” ।

इति दिक् ॥ ३ ॥

एवं स्पर्शवद्व्यच्छुक्ष्मचणप्रकरणं समाप्त वायोर्ज्ञ-
श्चणमात्रयासिङ्गमिति तत्परिजिहीर्वया वा आदावनुमानं
प्रमाणमुपन्वस्याऽनुमानस्यैव प्रथमं हृष्टानुसारेण प्रामा-
णमुपपाद्य वायुसाधनप्रकरणमारभते ।

यथा गोत्वं प्रति विषाणादीनि सिङ्गानि गृहीतव्या-
प्तिकानि तथाऽतोऽन्दियवाय्वादिद्व्यपञ्चकसिङ्गान्यपि सा-
मान्यतो हृष्टानि प्रमाणभावमायादयन्तीति भावः । अत्र

निं० ननु स्पर्शवान् वायुरित्वनेन वायोर्ज्ञद्यमुक्तां तत्र जस्या
सिङ्गाऽसिङ्गं नहि वायौ प्रत्यक्षं प्रमाणं समवति तस्योद्दूत-
रूपाभावादित्वत्तजानुमानं प्रदर्शयितुमादावनुमानप्रामाण्यं
इष्टयति ।

यथा गोत्वे विषाणितादीनि सिङ्गानि सामान्यतो हृष्टानि
बोक्षसिङ्गानि प्रमाणानि तत्रा अतीक्षिये वायौ स्पर्शादीनि

स्तूपि विषाणुवस्तात् न गोत्रे चिङ्गं महिषाहौ व्यभिचारात् । तच साक्षादिमत्तं विशेषणं विशेषक शर्यत्वायत्तः तथापि गोविषाणे महिषमेषादिविषाणापेषाचा वैष्णवस्थाकस्यतां धूम इव ते ते विशेषा चिङ्गभावमासादयन्त्येव विषाणेष्यपि चक्रजुत्वकलकठिनत्वसुकुमारत्व-इस्तलदीर्घतादयः । तेच विशेषाः निषणतरवेषाः सन्देव तथाच व्यवहितविप्रकृष्टगोपिण्डेष्य अयं गौर्विषाणविशेषवस्तात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवित्यनुमानमप्रत्यूहमेव । एवं ककुडस्तापि चिङ्गं गोत्रे, प्रान्तेवासधिमत्तमपि स्त्रतन्त्रमेव चिङ्गं गोत्रे, प्रान्ते वासा आधीयन्तेऽस्मिन्निति प्रान्तेवासधिः पुच्छविशेषः अलुक्समासात् गोपुच्छ एवान्तेवासधिव्यवेनोच्चते नहि अथा गोपुच्छेषु प्रान्तेवासधिलं तथाऽश्वमेषादिपुच्छेषु, तेषां सामस्येन वासमयत्वात् महिषादिपुच्छे तादृशी प्रस्तुता नास्तीति वैष्णवस्थात् अन्ते-

विं० जिङ्गान्वयि प्रमाणानीति द्वचदयनिगूर्जार्थः । तच प्रथमदूर्जे विषाणीति प्रशंसायामस्यर्थप्रब्लयः तेन च महिषादिवाहत्ते विषाणविशेषो च भवते स च गोत्रे चिङ्गम् इवं चकुडस्तापि । प्रान्तेवासधिरिति अन्ते वासा आधीयन्तेऽस्मिन्निति शुत्यस्वा पुच्छ-रूपाङ्गविशेष उच्चते प्रकृष्टोऽन्तेवासधिर्वस्य स प्रान्तेवासधिर्गोपिण्डः, मेषादिपुच्छे तु सामस्येन वासमयत्वान्तेवासधिलं महिषादिपुच्छे प्रकामत्वादिरूपप्रकर्षाभावात् पुच्छविशेषो गोत्रे चिङ्गम्, साक्षा गत्तदन्तर्बं तदत्ता गोत्रे चिङ्गम्, विषाणीतादिव-

सू० स्यर्शस्त्र वायोः ॥ ६ ॥

७० वास्तुधिमत्तमपि गोत्वे लिङ्गं मतुव्योपात् गोपिष्ठ उच्यते
तथाचायं गौः प्रान्तेवास्तुधिमत्तात् पूर्वानुभूतगोपिष्ठवत्,
वास्तवत्ता तु प्रविष्टौव गोत्वे लिङ्गम् ॥ ८ ॥

एवं सकलस्त्रोकथाचावाहिनोऽनुमानस्त्र शुद्धानुषारे
रेव प्रामाण्यमभिधाव वाचुषाध्यप्रकरणमारिष्यमान
चाह ।

लिङ्गमिति व्रेवः चकारात् इव्यध्यतिकन्ताः समुच्चीयन्ते ।
वज्रूपस्त्रभमानस्त्रशः इविद्या एवाऽनुदूतरूपाचाः स्वादिति
चेत उद्भूतस्त्र इच्छिवीस्त्रश्चोदूतरूपनान्तरीयकलात् ।
तथाच चोऽयं स्वर्णाऽनुभूत्यते स क्षिदादितः स्वर्णस्त्रात्
पृथिव्यादिस्त्रवदिति वामान्वतोदृष्टेन स्वर्णश्चयिष्ठौ
स्वर्णश्चयो न पृथिव्यादिच्छात्मकः नीरूपस्त्रात् वाका-
भादिपश्चात्मकः स्वर्णवस्त्रादितीतरवाधस्त्रतेवाष्ट्रव्या-
तिरिक्तद्वयिष्ठिः, एवं इव्यविवेषोऽपि वायो लिङ्गम्,

८० वारविष्ववतावस्त्रेदकम् इति प्रव्येन यराम्भते तत्रावं प्रयोगः
अयं गौर्विवाच्यविशेषवस्त्रात् ककुदवात् पुर्वविशेषवस्त्रात् सा-
चावस्त्रादा पूर्वानुभूतगोपिष्ठवदिति ॥ ९ ॥

इवं जोकथाचानिर्व्वाहकस्त्रानुमानस्त्र प्रामाण्यमुक्ताऽनुमानेन
वायुं साम्भवति ।

लिङ्गमित्तनुष्ववस्त्रते चकारः इव्यध्यतिकन्तान् समुच्चिनोति

उ० तथाहि असति रूपवद्रुत्याभिधाते चोऽयं पर्णादिशब्द-
सम्बान्नः स स्पर्शवदेगवद्रुत्याभिधातनिमित्तकः अविभज्य-
मानावदवद्रुत्यसम्बन्धिशब्दसम्बान्नलात् दरुत्याभिधातजभे-
रीशब्दसम्बान्नवत् रूपवद्रुत्याभिधातव्यतिरेकस्तु योग्या-
नुपलभिगम्यः तच स्पर्शवदेगवद्रुत्यमष्टद्रुत्यातिरिक्तमेव
परिशेषात्। एवं धृतिविज्ञेषोऽपि वायोर्लिङ्गं तथाहि
दण्डदृससम्बन्धिलुविमानानां नभसि धृतिः स्पर्शवदेगवद्रुत्य-
संयोगजा चेतनानधिष्ठितद्रुत्यधृतिलात् प्रवाहे दण्डकाठ-
नीकादिधृतिवत् अभिधानकृतविषादिधृतौ च असदा-
स्थिष्ठानमेव एवं पञ्चिकाष्ठादिधृतावपि, अचेचराधि-
ष्ठितस्वेन हेतुविज्ञेषेषाचिद्धिः चेतनपदेन तदितरस्य विव-
क्षितलात्। एवं कल्पोऽपि वायुमन्त्रे लिङ्गं तथाहि इदं
रूपवद्रुत्याभिधातमन्तरेण दण्डादौ कर्म्म स्पर्शवदेगवद्रुत्या-
भिधातजे गुह्यप्रथमवदात्मसंयोगाजन्वकर्म्मलात् गदी-
पूराइतवेतसवगकर्म्मवदिति गुह्यपदेनादृष्टवदात्मसंयोग-
द्रुत्यसंखाराणामुपयहः तेन तदजन्वकर्म्मले हेतुः। ननु
प्रत्यक्ष एव वायुः किमच लिङ्गगवेषणयेति चेत वायु न
प्रत्यक्षः गोरुपवदिर्द्रुत्यलात् गगनवदित्यनुमानादतोश्चित्य-
लस्यैव चिद्धेः। ननु वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वाद् घटवदिति
प्रत्यक्षलानुमानमिति चेत्र उद्भूतरूपवक्षसात्रोपाधिलात् नच

वि० तथाच विजातोयस्यर्जेन पर्णादिशब्देन नभसि दण्डगुलादीना-
मुत्त्वा शाखादीनां कल्पेन च वायुरनुमीयते इतिभावः, अनुमान-

उ० रूपादावात्मनि च साधाव्यापकमेतत् पञ्चधर्मविहीन्यता-
वच्छिष्ठस्य साधनधर्मावच्छिष्ठस्य वा साधस्य व्यापकतात्,
नन्द चाचुषप्रत्यक्ष्यते तत्त्वं तत्त्वैव तदन्वयव्यतिरेकानुवि-
धानात् स्थार्थग्रन्थवस्तामाचस्य तत्त्व-
तेति वाच्यं रूपान्वयव्यतिरेकयोरभयचापि तत्त्वतात्
नन्दुभयसिद्धुस्यर्थेनैव प्रत्यक्षता रूपस्य यहमन्तरेण हृष्टा ।
किञ्च यदि वायुः प्रत्यक्षः स्थात् सङ्कार्दिसामान्यगुणेष-
स्यर्थेऽपि तत्त्वं स्थात् जन्मस्येव फूल्कारादौ सङ्काराः
परिमाणस्य च इक्षवितस्थादेः उभयपार्श्ववर्त्तिनोर्बाय्योः
पृथक्त्वस्य च परत्वापरत्वयोर्भुव्यतिरेकयोर्भुव्यतां वायुजातीयस्य
व्यक्तिपरतया तु न तवापि नियमः पृष्ठस्यग्रवस्थादौ तदनुपल-
भादितिचेत्र व्यक्तिपरतयैव नियमात् पृष्ठस्यग्रवस्थादौ सा-
र्थवावस्थाने सङ्कारोनां यहशात् अनार्थवावस्थानदो-
बान्तु तदयहः उद्भूतरूपस्यर्थो मिलितावेव विहीन्य-
प्रत्यक्ष्यते तत्त्वे प्रभाया नन्दनगतपीतद्व्यस्य चक्रमहस्य
स्थार्थानुद्भवादप्रत्यक्ष्यत्वं निदाष्टोऽप्येविभक्तावयवाण्डव्या-
यास्य रूपानुद्भवादप्रत्यक्ष्यत्वमितिन्यायवाच्चिकतात्पर्यटोका-
हतः, सर्वानुद्भवेऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षतैव अतएव सा-
न्द्रास्त्रोके नभसि पञ्चिकाण्डादिसंयोगविभागयोः प्रत्यक्ष-
तैवेति सम्प्रदायविदः, नचोद्भूतस्थर्थवत्त्वं सामान्यतोविहीन्य-
व्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमितिवाच्यम्, इन्द्रनीलप्रभाया अप्रत्य-

विं० प्रकारस्यन्यथानुसन्धेयः विक्षरभयात् परिवक्षोऽसामिः ॥ ६ ॥

सू० न च हृष्टानां स्यर्थं इत्यहृष्टसिङ्गोवायुः ॥ १० ॥

उ० सतापन्तेः, न चोद्भूतविद्वेषगुणवत्तमेव तत्त्वम् आकाशस्त्रापि
प्रत्यक्षतापन्तेः, न च अन्वमहत्त्वसमानाधिकरोद्भूतविद्वेष-
गुणवत्तं तथा रसगायवर्ति-पिण्डाद्वत्स तैलोद्भवेऽप्यप्र-
त्यक्षतात् तत्त्वादुद्भूतरूपवत्तमेवात्मेतरद्वयप्रत्यक्षतात्त्वं
तच वाचौ नास्तीत्यप्रत्यक्षोवायुः ॥ ८ ॥

न गु प्रत्यक्षतो दृष्टमिह लिङ्गं नास्ति न हि वक्षिधूमयो-
रिवेह प्रत्यक्षेष व्याप्तियहः । किञ्च इथिवाद्यन्वतमस्यै-
व सर्वोपर्यं भविष्यतोत्तत आह ।

स्वयं सर्वो यः पक्षः क्रियते स हृष्टानां पृच्छिष्ठेत्वर्था
न अवति रूपादहरत्वात् तथाचाचं सर्वः कचिदा-
श्रित रथ्यनुमेषमित्यदृष्टसिङ्गः सामान्यतोदृष्टसिङ्गोऽपि
वायुः पक्षधर्मतावसादाद्यातदत्यर्थः, चर्षणि दृष्टमेव सर्वो-
दिचतुर्कां लिङ्गमिति तथापि वाचुना वहाशृहीतव्या-

वि० न गु विजातीयस्यर्थेन तदधिकरणं वायु नं सिष्यति एथिवा-
द्यन्वतमेव सिङ्गसाधनादिवत आह ।

येव सर्वेन वायुरधिकरणतयाऽनुभीयते स सर्वो न हृष्टानां
एथिष्ठेत्वसाम्, इतिैतेः वायुरदृष्टसिङ्गः नास्ति दृष्टमधिक-
रणतया वस्य वादृशं लिङ्गं वस्य सः दृष्टसिंस्यर्थसिङ्गोवायु-
रिति पक्षितार्थः तथाच एथिवादिना न सिङ्गसाधनं नवार्थ-
न्तरं एथिवादिसर्वत्स रूपसहचरितत्वियमादितिभावः ।

सू० अद्रव्यवस्तेन इत्यम् ॥ ११ ॥

उ० स्तिकत्वाददृष्टिश्चलमुक्तं न ज्ञायं धर्मी वायुरिति प्रतिज्ञाय
वायुः साधयितुं इक्षते तथाच सामान्यतोदृष्टादेवेतर-
वाधसहजताहायुचिद्विरितिभावः ॥ १० ॥

सप्तस्यभ्यमानसर्वाश्रयमवयविनं साधयिला परमाणु-
स्त्रज्जनं वायुं साधयितुमाह ॥

इत्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति इत्यवत् न इत्यवत् अद्रव्य-
वत् इत्यानाश्रितमित्यर्थः तथाचाकाशवत् परमाणुस्त्रज्जणे
वायुद्रव्यम् अन्येषां पदार्थानां इत्याश्रितत्वात् आश्रित-
स्त्रज्जन्यच नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधानात् परमाणुभां द्वाषु-
कारभात् द्वाषुकादिप्रक्रमेणावयविनो महत आरम्भ्योप-
पादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

वि० अथवा यतो वायुरदृष्टिश्चः अदृष्टं रूपसहचरितलेनाऽनुपत्त-
भ्यमानं चिङ्गं यस्य सः इविद्वैतोर्बन्धनुमापकविज्ञातोयस्यर्थो न
दृष्टानां एथिवादीनामिति समुदितसूचार्थः ॥ १० ॥

इवमवयविनि वायौ सिद्धे तप्तिर्ब्वाहकतया तत्परमाणुरप्य-
वस्त्रं स्वोकार्यस्त्रच इत्यत्मप्यावश्यकमित्वाह ।

प्रक्रम् अधिकरवतया विद्यते यस्य तद्रव्यवत् इत्यदृष्टीव्यर्थः
न इत्यवदद्रव्यवत् तस्यभावोऽन्यवस्त्रं विश्वेषये इतीया तथाच
इत्यदृष्टिभित्तेन विश्वेषितं वायुरुपं इत्यं स्वूच्यवायुविर्बोह-
कतयाऽप्यस्य स्वीकार्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सू० क्रियावस्थाद् गुणवस्थात् ॥ १२ ॥

४० वायपरमाणोद्वलसाधकं हेतुदयं समचिन्तनाह ।

वायुपरमाणुद्रव्यमिति भेषः यस्यपि द्रव्यते चिह्ने क्रिया-
वत्तं गुणवत्तम् सिध्यति तत्चिह्नौ च द्रव्यतसिद्धिरित्य-
न्योन्याश्रयः तथाणुपस्थमानस्यश्च यस्यावयविनोमूल-
भूतस्य परमाणोरसमवायिकारणसंयोगान्वयानुपत्त्वा क्रि-
यावत्तम्, अवयविस्तर्श्चपादेः कारणगुणपूर्वकत्वगतिमातृ-
गुणवत्तम् चिह्नं ताभ्याम् द्रव्यतसित्यदोषः । तच क्रिया-
वत्तं सपचैकदेवदृष्टिं गुणवत्तम् सपच्चव्यापकम् । चका-
रात् समवायिकारणतं द्रव्यतसाधकं समुच्चिनोति । तनु-
परमाणवेव च प्रमाणं कर्त्ता द्रव्यतं साक्षत् इतिचेत्त आद्य-
कार्यस्य क्रियाविभागादिन्वाचेन भव्यमानस्यतरतमा-
दिभावात् यतोनाश्चीयः च एव परमाणुः अवयवावयवि-
प्रसङ्गस्यानवधिते अनन्तावयवत्वाविशेषे सुमेहसर्वपादोनां
परिमाणाविशेषापत्तिः कारणसंख्याविशेषमन्तरेण परि-
माणप्रस्त्रयोरपि परिमाणभेदं प्रत्यतन्त्रात्, तत्र विग-

वि० वायपरमार्गोऽसत्त्वसाधकं हेतुहवमाह ।

वायवीयपरमाणु त्र्यमिति इतेः । शुद्धारम्भसंयोगादि-
रूपमुख्यतः तदनुकूलक्रियावस्था परमावावस्थमङ्गीकार्य-
मिति न सन्दिग्धातिष्ठो इतुः, परमाणुसिद्धिप्रकारसु च सरेद्दुः
सावयवसाक्तुवद्यताद् घटवत् च सरेद्दोरवयवाः सावयवा-

सू० अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

उ० आवधिरेवाऽयम् अवश्यवावयविप्रसङ्गः अन्यस्य निरवश्यत्वेन विनाशानुपपत्तेः सावश्यत्वे च निरवधिलापत्तेस्तत्र च दोष-खोक्तत्वात् । ननु चुटिरेवावधि दृग्मान्त्वादहृग्मान-कर्त्तव्यगार्थं मानाभावादिति चेत्त तस्य चाषुषद्रव्यतया मह-चानेकद्रव्यत्वयोरावश्यकत्वात् तत्त्वात् च सरेण्यवश्यवावयव एव परमाणुर्यथा एथिव्यादै तथा वायावपोति चिह्नो-वायुपरमाणुः ॥ १२ ॥

ननु क्रियावस्थाद् गुणवत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोर-नित्यत्वमनुमेधमत आह ॥

परमाणुसञ्ज्ञवायोरितिशेषः इदं हि समवायिकार-यासमवायिकारत्वान्यतरनाशास्त्रमृति परमाणोऽु निर-वश्यतवत्वा नैतदुभयमस्ति तथाच विनाशकाभावाच विन-

वि० महदवश्यत्वात् च पात्रवदिलादिः, एवत्र एथिव्यादै यथा पर-माणुक्तया वायुसञ्ज्ञेऽपि निरावाध एव अवश्यवावयविपरम्परा-यासञ्ज्ञत्वादिति ॥ १२ ॥

ननु परमाणुरनित्यः क्रियावस्थात् च वस्थादा घटवत् इत्यनुमानेन परमाणावनित्यत्वं सेस्यतीवत आह ।

वायुपरमाणोरितिशेषः, गतिः इदं समवायिकारत्वतया यस्य तदद्यन्तं द्रव्यसमवायिकारत्वकमित्रं तत्त्वेनेत्वर्थः समवायिकार-यासञ्ज्ञत्वस्य द्रव्यसमवायिकारत्वकल्पवाप्यतया परमाणोर्यापका-भाववत्वेन वाय्याभाववस्थानित्यत्वं तथाहि समवायिकारत्वा-

सू० वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥

सू० स्मृति क्रियावस्थे गुणवत्त्वे च इतौ शावथवत्त्वमुपाधिः सच पञ्चधर्मद्रव्यतावच्छिक्षसाध्यापकः केवलसाध्यापकस्तु प्रागभावप्रतियोगित्वमुपाधिः ॥ १३ ॥

द्वाणुकादिप्रक्रमेणारम्भसिद्धौ सिद्धमपि वायुनानात्म प्रकारान्तरेणापि साधयितुमाह ॥

वायुसंमूर्च्छनमिति वायोर्वायूनां वा संमूर्च्छनं संयोगविशेषः । सच समानवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्ति-यातः । सच दृष्टदूतकादेरुद्धर्मगमनेनानुमीथते वायोरुद्धर्मगमनस्य सन्तिपातस्य चातोन्नियतात् दृष्टादीनाम् प्रत्यक्षासामूर्च्छगमनस्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षायाः सर्ववदेगवद्व्याभिघातनोदनान्वतरजन्यत्वमनुमीथते तथाहि

वि० भावेऽसमवायिकारखस्यायभावात् परमाणोर्विनाशसम्बवः अव्याप्तं प्रति तदन्यतरनाशस्य इतुत्वात् परमाणोर्विकलन्तु पूर्वमेव साधितम् । केचित्पुराव्यवश्यत्वेनेति सूचस्य पाठहत्वातः ॥१४॥

नव्याकाशादिवत् वायोरपि न नानात्मं किन्त्येकत्वमेव, इक्षिवातोपरवातादिक्षवहारस्तु उपाधिभेदादेवोपपादनीय इति तटस्याशङ्कां गिरस्थिति ।

विरुद्धदिक्गमिनोर्विगवतोर्वयोः परस्यरपतीघातरूपं यत् संमूर्च्छनं दृष्टदूतादीनामूर्च्छगमनानुकूलं तत्सम्यादकतयाऽनुभी-यमानं तदेव वायुनानात्मे लिङ्गम्, अन्यथा वायोरेकत्वे संमूर्च्छनानुपपत्ता द्वादेरुद्धर्मगमनानुपपत्तेः तथाच वायोः संमूर्च्छन

द० वायुसन्निकर्षं प्रत्यक्षाभावादृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १५ ॥

उ० तिर्थगमनस्यभावस्य वायोरुद्दीर्घगमनं परस्यरप्रतीघात-
मन्तरेणानुपपद्यमानं परस्यरप्रतीघातं साधयति नदी-
पथः पूर्वोक्तथादर्शनात् तदूर्दीर्घगमनस्य दणाद्युद्दीर्घगमना-
नुमेयं नहि दणादीनामूर्द्धगमनं सर्वदेववद्रव्याभि-
घातनोदनान्वतरद्विनेति ॥ १४ ॥

नम्बदृष्टलिङ्गोवायुरित्युक्तं तथाच कथमेतदित्यत आह ।

इष्टं हि लिङ्गं यत्र प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रस्तुत्यते यथा
धूमोऽग्नेः, वायुसन्निकर्षं च वायुना सहाविनाभावे प्रत्यक्षं
नास्ति नहि भवति यो यः सर्वकर्मादिमान् स वायु-
रिति कस्यचित् प्रत्यक्षं वायोरेवाप्रत्यक्षत्वादतएव तादृशं
प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वि० तयोरुद्दीर्घगमनं भवति तेन च दणादीनामूर्द्धगमनम्, संमूर्द्धने-
नोर्द्धगमननु विवद्दिमामिनोर्वगवतोर्गद्यादिप्रवाहस्यितजल-
योर्दृष्टमिति ॥ १४ ॥

नम्बदृष्टलिङ्गोवायुरिति यत् पूर्वमुक्तं तत् कथं सङ्कल्पते
दृष्टस्य सर्वादेव वायुलिङ्गत्वादतस्माह ।

इष्टं लिङ्गं हि यत्र आसेः प्रत्यक्षं भवति यथा वक्त्रेभूमः,
प्रक्षते तु वायुसन्निकर्षेऽपि वायुव्याप्तिप्रवक्ष्यन् न सम्भवति वायोर-
तीक्ष्णियत्वात् तथाच प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं वायो नाक्षीय-
दृष्टलिङ्गो वायुरिति सुषुक्षमेवत्यर्थः ॥ १५ ॥

सू० सामान्यतो इष्टाचाविशेषः ॥ १६ ॥

उ० तर्हि वायोरनुमानमेव कर्थमित्यत उक्तमेव इठियितु-
माइ ।

अनुमानं हि चिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोहृ-
ष्टम् । तथा चाचमनुभूयमानस्यर्थः क्वचिदाश्रितः स्पर्शवात्
गुणत्वादेति सामान्यतोहृष्टादेवेतरबाधसहकृतात् अष्टद्र-
व्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सिध्यतीत्यर्थः । गतं तर्हि केवल-
तिरेकिषेतिचेत्र इतरबाधानन्तरं यत्र सामान्यतो-
हृष्टं प्रवर्त्तते तत्राऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वं पञ्चविशेषणं सिद्ध-
मादाय अष्टद्रव्याऽनाश्रितोऽयं स्यर्थः क्वचिदाश्रित इति
प्रतिज्ञार्थोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमनादाय न पर्य-
वस्थतीति-प्रतीत्यर्थापर्यवस्थतयाऽन्वयिन एव तत्सिद्धिः ।
यत्र हु पूर्वमेव बाधावतारात् सामान्यतोहृष्टं तत्र प्रती-
त्यर्थपर्यवसानात् केवलत्यतिरेकोत्यभ्युपगमात् । प्रका-

बि० ननु वायुव्यासिरप्रत्यक्षते तदनुमानं कृथं सम्भवतीत्यतः पूर्वो-
क्तमेव स्मारयति ।

अविशेषो विशेषरहितः विशेषाविशेषित इति वावत् विशे-
षस्य इत्यत्वाप्यजातिविशेषो वायुत्वं तथा चानुभूयमानः स्पर्शः
क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वादित्वनुमानेन इतरबाधसहकृतेन स्पर्शे
अष्टद्रव्याविशिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा-
युरपि साध्यावक्षेत्रकोद्दौ सिध्यतीतिभावः समान्यतोहृष्टा-
दिति कार्यक्रम्यभिन्नचिङ्गाम् अन्यव्यातिरेकिषिद्धादेत्यर्थः ।

द्व० तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥

उ० रार्थं केवलव्यतिरेकीति तु तुच्छमेव । उक्तायसे प्रकारस्यात्मयिनएवोपस्थितेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवागुमितिरिति-नियमस्तुप्रामाणिकः सामग्रीविशेषसाचिच्छात् प्रकारान्तरभानस्यापि सम्भवात् ॥ १६ ॥

ननु चाविशेष इति वायुरथमित्याकाराऽनुमितिर्भवति किञ्च्चष्टुद्यातिरिक्तद्यात्रित्वेनैव प्रकारेषेति विवक्षितं यदि, तदा तस्य द्रव्यस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह ।

यस्मादिशेषाकारेण नाऽनुमितिः तस्मादायुरिति नाम आगमिकम्, आगमो वेदः ततः चिद्धुमित्यर्थः “वायुर्वै चेपिष्ठा देवता” “वायुं श्वेतं ह्वागस्तमोखभेत” “वायुस्य सर्ववर्णाऽयं सर्वगन्धवहः शुचिः” इत्यादि-विधिशेषी-भूतार्थवादादेव वायुसंज्ञाधिगतिः । यथा

वि० न्यायसूचे पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टमिति चिविधमनुमान-मुक्तं तत्र पूर्ववत् कारबलिङ्गकं केवलान्वयि वा शेषवत् कार्य-लिङ्गकं केवलव्यतिरेकि वा सामान्यतो दृष्टं कार्यकारव्यभिन्न-लिङ्गकम् अन्वयव्यतिरेकि वा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु वायुत्वेन यदि नानुमानं तदा तस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह ।

यस्मादायुत्खस्तुपजातिप्रकारेण वायोर्नानुमितिः तस्मादायुरिति नाम आगमिकं वेदप्रसिद्धं आगमात्मु “वायुर्वै चेपिष्ठा

उ० “यज्ञ दुःखेन सम्भिज्ञं न च यस्तमनन्तरम्” ।

इत्याद्यर्थवादात् स्वर्गसंज्ञायाः ।

“वसन्ते सर्वज्ञस्यानां जायते पचाशतनम् ।

मोदमानाच्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः” ॥

इत्यर्थवादात् यवसंज्ञायाः, “अम्बुजो वेतसः” इत्यर्थवादात् वेतससंज्ञायाः । “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्यर्थवादात् वराहसंज्ञायाः, अन्यथा “स्वर्गकामो यजेत्” इत्यादौ विजिष्टस्खानुपस्थितौ यागादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्ण स्यात् न स्याच् “यवमयस्त्रहर्भवति” “वैतसे कटे प्राजापत्यं धिनोति” “वाराही चोपानत्” इत्यादौ स्तेषु प्रसिद्धिमनुरूप्य प्रवृत्त्यनध्यवसायः, स्तेष्वा हि यववराहवेतसशब्दान् कक्षु-वायसजम्बुषु प्रयुक्षते तथाचार्यवादमन्तरेण सन्देहः स्यादित्यागमादेव तत्तदर्थप्रतोतिरिति भावः नाममाचमागमिकं इत्यसिद्धिस्तु सामान्यतोदृष्टादेव ॥ १७ ॥

वि० देवता” “वायव्यं चेतं क्वागजमालभेत्” “वायुस्तु सर्ववर्णाऽयं सर्वगन्धवहः सुचिः” इत्याद्याः, तेभ्यो वायुसंज्ञाऽधिगता, यथा “यज्ञ दुःखेन” इत्यादिना स्वर्गसंज्ञावगतिः, यथा वा “वसन्ते सर्वज्ञस्यानाम्” इत्याद्यर्थवादात् यवसंज्ञावगतिः, यथा वा “अम्बुजो वेतसः” इत्यर्थवादात् वेतससंज्ञावगमः, यथा वा “वाराही चोपानत्” “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्याद्यागमादराहसंज्ञावगमः, स्तेष्वा हि यववराहवेतसशब्दान् क्रमेष्व कक्षु-काक-जम्बुषु प्रयुक्षते तथाचार्यवादमन्तरेण सन्देहः स्यात् इत्यागमादेव तत्तदर्थप्रतोतिरित्याश्रयः ॥ १८ ॥

सू० संज्ञा-कर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥

उ० एवं वायुप्रकरणं समाप्त तत् किमुक्तादिजल्पित-जित्य-
उवित्यसंज्ञावत् वायुसंज्ञापीत्यागमस्य सर्वज्ञप्रणीतत्व-
मुपपादयन् औपेहातिकमीश्वरप्रकरणमारिष्यमान आह ।

तु इव्वदः स्यर्थादिलिङ्गवच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म
कार्यं चित्यादि, तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् ईश्वर-महर्षीणां
सत्त्वेऽपि लिङ्गम् ॥ १८ ॥

कथमेतदित्यत आह ।

अत्रापि संज्ञात् कर्म चेति समाहारदद्वादेकवद्वावः
संज्ञाकर्तुर्जगत्कर्तुर्जाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य

वि० न वागमस्य कथं प्रामाण्यमित्यत आह ।

तु इव्वदः प्रकरणविच्छेदार्थः इदानीमीश्वरप्रकरणमारब्धमिति
भावः । संज्ञा नाम वायुवराहयववेतत्सादि, कर्म कार्यं चित्य-
इत्यादि, तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् अस्मत्तो विशिष्टानां तत्त-
त्वार्थसमर्थानां सर्वज्ञैश्वर्यसम्बन्धानाम् ईश्वरमहर्षीणां लिङ्ग-
मनुमापकं तु कारो लिङ्गान्तरवच्छेदार्था वा सथाचेश्वरमहर्षि-
सिद्धौ तत्त्वात्त्वेन वेदमृत्यादेः प्रामाण्यमवश्यमङ्गीकार्यमिति
यद्यपोदं पूर्वमुक्तं तथापि दार्ढीर्थमीश्वराद्यनुमानकाशनार्थस्त्र
पुनर्वचनम् ॥ १९ ॥

न तु सर्वज्ञत्वं संज्ञाकर्मकर्तुः कुतः सिङ्गमित्यत आह ।

संज्ञाकर्मण इत्यत्र पूर्ववत् समाहारदद्वः प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्
प्रत्यक्षसाध्यत्वात् तत्र संज्ञायाः संज्ञिप्रवृत्तसाध्यत्वम्, कार्यस्य

उ० स्तुर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्तुर्गापूर्वदिसंज्ञाः
कर्तुमीष्टे प्रत्यक्षे चैत्रमैत्रादिपिण्डे पित्रादेचैत्रमैत्रादि-
संज्ञानिवेशनवत् एवम् घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वर-
सङ्केताधीनमेव यः अब्दो यत्तेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र
साधुः यथा या काच्छिदोषधिर्नकुलदंत्यायस्युष्टा सा सर्वा-
इपि सर्वविषं हन्तीत्येतादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टानां
सिङ्गमनुमापकं याऽपि मैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुने क्रियते सा-
इपि “दादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्” इत्यादि-विधिना
नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच मिठुं संज्ञाया ईश्वरसिङ्गतम् ।
एवं कर्माऽपि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि चित्यादिकं
सकर्वकं कार्यत्वात् घटवदिति अत यदपि शरीराजन्यं
जन्यं वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्वकलासकर्वकलेन
विवादाध्यासितं वा सन्दिद्वामानकर्वकलं वा चित्यादि-
त्वेन न विवच्चितम् अदृष्टदारा चित्यादेरपि जन्यप्रयत्न-
जन्यत्वात् विवादसन्देहयोस्यातिप्रसकलेन पञ्चतानवच्चे-
दकलात् किञ्च सकर्वकलमपि यदि क्षतिमञ्चन्यत्वं तदाऽ-

वि० तूपादानप्रवक्ष्यसाथत्वं पित्रादिना हि पुत्रादिशरीरं दृष्टैव तत्र
चैत्रमैत्रादिसंज्ञा निवेशने एवं कुलालादयोऽपि कपालादिकं
दृष्टैव घटादिकं कुर्वन्ति अतो निखिलसाधुसंज्ञाकर्तुस्तादश-
संक्षिप्रवक्ष्यत्वस्य चित्यादिकार्यकर्तुस्तदुपादानप्रवक्ष्य चावश्यक-
त्वात् सर्वज्ञत्वमर्थवशसम्भवमेव अतएव न्यायस्तुच्छवत्तो तद्द्युगु-
कादिकं पक्षीकृत्य सकर्वकलस्यानुमाने अधिकरणसिद्धान्तन्याये-
नेश्य सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्युक्तम् अथ न्यित्युरादिप्रकासकर्वक-

७० आदादिगा सिद्धसाधनम् अस्मदादिक्षतेरप्यहृष्टदारा चित्यादिजनकलात् उपादानगोचरक्षतिमञ्जनालेऽपि तथा, अस्मदादिक्षतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा धंसे व्यभिचार इति तथापि चितिः सकर्त्तका कार्यत्वात् अत्र च सकर्त्तकलमहृष्टदारक्षतिमञ्जन्यत्वं कार्यत्वस्त्र प्रागभावावच्छब्दसन्ताप्रतियोगित्वं न चाङ्गुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साधाभावनिष्ठये हेतुसदसन्त्वसन्देशे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्त्र दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न च पच्चातिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाङ्गापन्तेः नहि दोषस्थायं महिमा यत् पच्यं नाक्रामति तसादङ्गुरस्त्रुरणदशायां निस्त्रितव्याप्तिकेन हेतुना तत्र माध्यमिद्वेरप्रत्यूषत्वात् क सन्दिग्धानैकान्तिकता तदस्त्रुरणदशायान्तु सुतरामिति संचेपः ॥ १६ ॥

७१. त्वानुमाने पच्चतावच्छेदकं किम्, न तावत् चितित्वं परमाणवात्मकचित्तावंश्चतो बाधस्त्रमासिद्धोः प्रसङ्गात् तत्सामानाधिकरणेन पच्चत्वमितिचेन्न घटादौ सिङ्गसाधनात् जन्यत्वस्त्र विशेषत्वते पच्चतावच्छेदकघटकस्य हेतुत्वेन उपनयासम्भवात् उद्देश्यतावच्छेदकविधियोरैक्यादित्वेन्न स्त्रुपसम्बन्धस्त्रयं पदार्थान्तरस्त्रयं वा कार्यत्वं पच्चतावच्छेदकं प्रागभावप्रतियोगित्वस्त्रयं कार्यत्वस्त्र चेतुः सकर्त्तकत्वस्त्र खोपादानगोचरापरोक्तज्ञानचिकीर्षाक्षतिमञ्जन्यत्वं धंसे बाधादिवारशाय कार्यत्वदये सामानाधिकरणसम्बन्धेन सत्तावैश्चिं विवेशनीयमिति संचेपः ॥ १६ ॥

सू० निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ २० ॥
तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥

**उ० एवं सूचाभ्यामीश्वरप्रकरणं समाप्याकाशप्रकरणमा-
रिष्टमान आह ।**

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि
संगृहाति स्पर्शवद्द्रव्यसञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनस्य तद-
कार्यस्याकाशस्य लिङ्गमिति चाङ्काः ॥ १० ॥

तदेतद्दूषयितुमाह ।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारण-
तया आकाशमनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्र-
मूर्त्तसमवायिकारणकलात् न कर्मापि व्यासव्यवस्थात्युक्तं
न वाऽमूर्त्तदृक्षीति ॥ ११ ॥

वि० आकाशं निरूपयितुमाह ।

अत्र प्रकारार्थकेतिशब्देनोत्क्षेपणादेशपि यहां स्पर्शवतां
सञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनस्य शून्यात्मकाकाशं विनाशनुपयमान-
माकाशनामकं इवान्तरमनुमापयतीति सांख्यमतम् ॥ २० ॥

तदेतत्त्वं निरस्ति ।

तत् निष्क्रमणादिकम् अलिङ्गं आकाशस्य लिङ्गं न भवति
कर्मणः क्रियाया एकं मूर्त्तं इवात्माभ्योयस्य तत्त्वात् तथाच मूर्त्त-
मात्रसमवेत् कर्म न समवायितयाकाशाग्नुमानसमर्थं समवेत-
कार्यं हि समवायिकारणमात्क्षिपति न चाकाशकर्मणोः सम-
वायितमवेतभाव इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सू० कारणान्तरामुक्तप्रिवैधर्म्यात् ॥ २२ ॥

उ० ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह ।

अनुकृतिर्लक्षणम् अनुकृत्यते ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पन्न्या, कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुकृतिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः । इव्यज्ञावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणैकार्थ्यप्रत्यासन्न्या कार्थ्यकार्थ्य-प्रत्यासन्न्या च, प्रथमा तनुरूपाणां पटरूपं प्रति, इव्यज्ञासमवायिकारणता महतोति संज्ञां सभते गुहप्रतिपत्तिकलात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इव्यज्ञासमवायिकारणता सभ्वोति संज्ञां सभते सघुप्रतिपत्तिकलात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्मणि न समवायिकारणता नायसमवायिकारणता तथाच न च कर्माकाशमन्त्वे लिङ्गमिति ॥ २२ ॥

वि० असमवायिकारणविधयाऽपि न गगवस्य गमकं कर्मेत्याह ।

अनुकृतिर्लित छहिहितो भाव इति न्यायात् अनुकृतं वादिप्रतिवाद्युभयसमतं यत् कारणान्तरम् असमवायिकारणं गुणः कर्म च तदैधर्म्यात् इव्यतरूपतदैधर्म्यस्याकाशे सच्चात् नासमवायिकारणतयाकाशमनुमापयितुं निष्क्रमणादिकं शक्तोत्त्वर्थः ॥ २२ ॥

सू० संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥
कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥

उ० ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मणाकाशम्, दृष्टते आ-
काशे पञ्चिकाण्डादीनां सञ्चरणमत आह ।

मूर्त्तिसंयोगेन कर्मकारणस्तु वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात्
 कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापक-
 त्वात्, तस्मादाकाशान्योऽन्यथासिद्धू एव नाकाशनिमि-
 ततां साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं साक्षमते दूषिते शब्दमाकाशे खिङ्गमुपपादयि-
 अन् परिज्ञेषानुमानाय पीठमारचयत्वाह ।

इथिव्यादित्यज्ञेये कार्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते
 कारणगुणपूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जाति-
 मन्त्रे स्ति वाच्चैकेन्द्रियमात्रयाद्यन्तात् रूपादिवत् तथाच

व० निमित्तकारणतयाऽपि नाकाशानुमापकं कर्मेत्वाह ।

यतः संयोगात् संयोगानन्तरं कर्मणोऽभावः अनुत्पादः अत-
 आकाशं न कर्मणि निमित्तकारणमित्यर्थः । अयं भावः यज-
 मचादीनां भूम्यादित्यंयोगानन्तरं कर्मानुत्पत्तिदर्शनात् संयोग-
 मित्तेषाभावादिकमेव कर्मणि निमित्तकारणं न त्वाकाशं तद्यति-
 रेकेण कर्मव्यतिरेकस्यासिद्धेत्यस्य व्यापकत्वादित्यभावः ॥ २४ ॥

शब्द इवाकाशानुमापक इत्यभिधातुं भूमिकामारचयति ।

कार्यस्य योऽविशेषगुणः स कारणगुणपूर्वक एव दृष्ट
 यथा घटरूपादिः कपालरूपादिपूर्वकः, तथाच शब्दरूपो

सू० कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥

८० तादृशं कार्यं नोपस्थिते यत्र कारणगुणपूर्वकः शब्दः
स्थादित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु वीणावेणुस्तदङ्गशङ्कृपटहादौ कार्यं शब्द उपस्थिते
तथाच तत्कारणगुणपूर्वकः स्थादत आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते
तस्यातीयच्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपस्थिते तथा
वीणावेणुस्तदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपस्थितस्तस्याती-
यस्येत् वीणावेणुस्तदङ्गाद्यवयविन्युपस्थिते नचैवम्, प्रत्युत
निःशब्दैरेवावयवैर्णायारभादर्भनात् नोरुपैस्तु तन्तुकपा-

वि० यो विशेषमुखः ओचेत्तियेषोपस्थिते तस्य कारणमुखपूर्वकत्वा-
भावात् न कार्यगुणतं किन्तु नित्यद्वयस्यैव गुणःशब्द इविश-
ब्दाधारतया नित्यद्वयसिद्धिरित्यर्थः । १४ ।

ननु भेरीश्वदङ्गादावेव कार्ये शब्द उपस्थिते तथाच तस्य
कारणमुखपूर्वकत्वमप्यवायत्याङ्गीकार्यमिति सर्वमेतदाकृतमि-
त्वत आह ।

शब्दो न भेर्णादीनां कार्यादां स्पर्शवतां गुणः कुतः कार्यान्तरस्य
स्वावयवकार्यसज्जातीयस्य शब्दरूपकार्यान्तरस्य अप्रादुर्भावात्
अनुभवात् अर्थात् भेर्णादौ, अर्थं भावः यथा भेर्णादौ रूपादयो
विशेषगुणाः स्वावयवरूपादिसज्जातीया अनुभूयते तथा स्वावय-
वशब्दसज्जातीयः शब्दो भेर्णादौ नोपस्थिते निःशब्दैरपि भेर्णा-
दयवयवै भेर्णायारभात् तथाच शब्दस्याकारणगुणपूर्वकत्वमव

**सू० परच समवायात् प्रत्यक्षत्वात् नात्मगुणो न
मनोगुणः ॥ २६ ॥**

उ० सादिभिः पटघटाद्यारम्भखादर्शनात् किञ्च यदि इवः
स्यर्थवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-
मन्दतरादिभावो नानुभूयेत नज्ज्वेकावयव्याख्यिता रूपा-
दयो वैचित्रेणानुभूयन्ते तस्मान्न स्यर्थवदिशेषगुणः इवः ॥
॥ २५ ॥

नन्यात्मगुणो मनोगुणो वा इव्वो भविष्यतीत्यत आह ।
इव्वो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखो यते जाने
इच्छाभीत्यादिवत् अहं पूर्ये अहं वाचे अहं इव्ववा-
नित्यादि धीः स्यात् नलेवमस्ति, किन्तु गङ्गाः पूर्यते, वोणा
वाचते इति प्रतिथन्ति खोकिकाः । किञ्च इव्वो नात्म-
गुणः वाह्नेच्चित्यगाह्नत्वात् रूपादिवत्, अपि च इव्वो

वि० इसमझीकार्यम् इवच इव्वो न स्यर्थवदिशेषगुणः उपाकाजत्वे सति
अकारबगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादित्यनुभावेन इव्वस्य स्यर्थवदिशेष-
गुणत्वाभावः सिध्यति पाकाजरूपादौ अभिचारवारवाय सत्यन्तं
कपाकादिरूपादिजन्ये घटादिरूपादौ अभिचारवारवायाऽका-
रबगुणपूर्वकेति अजादिपरमाद्युरूपादौ अभिचारवारवाय
प्रत्यक्षेति अवयविपाकानझीकारेतु सत्यन्तं न देयम् ॥ २५ ॥

इदानीं इव्वस्यात्मगुणत्वं मनोगुणत्वं निराकरोति ।

परच सात्मभिन्ने समवायात् इव्वो नात्मगुणः इव्वो यद्यात्मगुणः
स्यात् तदाऽहं सुखीवादिवद्यु इव्ववानिति खोकिकमानसप्रत्यक्षं

सू० परिशषास्त्रिभूमाकाशस्य ॥ २७ ॥

सू० यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्याद्धिरेणायुपत्तभ्येत दुःखादि-
वत् तस्मात् सुष्ठूकं परत्र समवायादिति, अमनोगुणले
हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनमोर्गुण इति समाप्ते
कर्त्तव्ये यदसमाप्तकरणं तेन तु स्वन्यायतया प्रत्यक्षत्वादि-
त्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि गुणतं शब्दस्य प्रति-
षिद्धिमिति सूचितम् ॥ २६ ॥

यदर्थमयं परिशेषस्तदाह ।

शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुण-
त्वात् रूपादिवदिति सामान्यतो दृष्टादृष्ट्यातिरिक्तद्रव्य-
सिद्धिः । गुणस्यायं वाञ्छीकेन्द्रिययाज्ञाजातोयत्वात् रूपादि-
वत् अनित्यले सति विभुषमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनि-

वि० स्यात् न तु शब्दस्य आवश्यप्रवक्ष्यम्, अस्ति ज्ञानभवः सर्वेषां, शब्दं
श्वेषोमीति, मनःपदं दिक्कालयोरप्यपत्तकं तथाच शब्दो न
दिक्कालमनसां गुणः प्रत्यक्षत्वात् रूपादिवदिति अतिरेके
कालपरिमाणादिवदिवनुमानप्रकारः । २६ ।

इदानीमुपसंहरति ।

शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यानु-
मानेन विशेषवाधसहजतेनादृष्ट्यातिरिक्तद्रव्यास्मिततं शब्दस्य
सिद्धतीति भावः, गुणत्वं तस्य प्रत्यक्षसिद्धं न च वायवयवेषु
रूपाशब्दकमेव कारणगुणपूर्वक एव वायौ शब्दः सीकार्यं इति
वाचं शब्दो न वायुविशेषगुणः अयावद् द्रव्यभावित्वात् सुखा-

**सू० द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुमा व्याख्याते ॥ २८ ॥
तत्त्वमावेन ॥ २९ ॥**

**उ० तत्त्वस्य साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्प-
नायां प्रमाणाभावाच्चित्यत्वं सर्वच ग्रन्थोपलब्धेर्विभूतम्
॥ २७ ॥**

ग्रन्थसिद्धस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साध-
यन्नाह ।

अद्रव्यवस्थाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणव-
त्ताद् यथा वायोद्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत् किं बङ्गन्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिषेतेनान्वयः । भावः सत्ता सा
यथैका तथाकाशमयेकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

**वि० दिवत् अतिरेके वायवीयस्यर्थवदित्यनुभावेन वायुविशेषगुण-
भिन्नत्वसिद्धेः अथावद् द्रव्यभावित्वस्य साक्षयनाशजन्यनाशप्रति-
योगि यद्यत् तदन्यत्वमिति संक्षेपः ॥ ३० ॥**

ग्रन्थाश्रयस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वस्यातिदेशेन साधयति ।

यथा वायुपरमायोर्द्रव्यवस्थेन नित्यत्वं गुणवत्त्वेन च द्रव्यत्वं
तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

गगनस्य 'नानात्वं निराकरोति ।

तत्त्वं तद्यक्षिण्यम् एकवक्षिण्यमिति यावत्, भावेन सत्तया व्या-
ख्यातमिति विपरिषेतेनान्वयः सत्ताया यथैकत्वं तथाकाशस्या-
पीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सू० शब्दलिङ्गविशेषाद्विशेषलिङ्गभावाच ॥ ३० ॥

उ० नन्यनुगतप्रत्यय-महिका सत्ताया एकलं सिद्धम् आ-
काशे कथमेकलं तद्वृष्टान्ते न मेत्यतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दा-
नां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पना-
गौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द
एव लिङ्गं तत्त्वाविज्ञिणं न च विशेषमाधकं भेदसाधकं
लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविज्ञिणमेव
लिङ्गं तथापि यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्मविद्धि-
रिति वच्छ्यते ॥ ३० ॥

नन्याकाशस्य एकलं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्व-
मयस्तु, शब्दासमवायिकारणलात् संयोगविभागावपि स्वा-
ताम् एकपृथक्लं कथमत आह ।

वि० ननु सदित्यनुगतप्रतीतिवजादस्तु सत्ताया एकत्वम् आकाशस्य
तु तत् कथमित्यत आह ।

आकाशस्य तत्त्वमिति पूर्वेभावयः यथा कुचचिदात्मनि कदा-
चित् सुखरूपमेव कार्यं जायते तदैवान्यस्मिन्नात्मनि दुःख-
रूपमेव कार्यं जायते इत्यात्मकार्ययोः सुखदुःखयोर्वैलक्षण्या-
दात्मनानात्मं तथाकाशे शब्दरूपलिङ्गस्य न कस्त्रिदिशेषो येना-
काशनानात्मं सिद्धिति न वाकाशेनानात्मसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति
तथाच प्रमाणाभावात् लाघवाकाशस्य न नानात्मं किन्त्वेक-
व्यक्तित्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

एकपृथक्लमप्याकाशस्यैकत्वगिबन्धमेवेत्याह ।

सू० तदनुविधानादेकपृथक्त्वच्छेति ॥ ३१ ॥

उ० नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः,
इति आङ्गिकपरिमाप्तौ भानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुण-
वद्व्यलक्षणमाङ्गिकार्थः । तेन पृथिव्यप्तेजोवाव्याका-
भानां प्रमङ्गत ईश्वरात्मनस्य लक्षणमस्मिन्नाङ्गिके तेन
चतुर्दशगुणवती पृथिवी ते च गुणा रूपरबग्न्धस्य-
सङ्घापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वगुह्यत्वद्वत्व-
संखाराः । तावन एव गन्धमपास्य स्तेन सहायाम् ।
एत एव रसग्न्धस्तेहगुह्यत्वान्यपास्य तेजसः । गन्धरसरूप-
गुह्यत्वस्तेहद्वत्वान्यपास्य वायोः । शब्देन सह सङ्घादिपञ्च-
गुणवत्तमाकाशस्य । सङ्घादिपञ्चकमात्रं दिक्काशयोः ।
परत्वापरत्ववेगसहितं सङ्घादिपञ्चकं मनसः । सङ्घादि-
पञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नासेवरस्य ॥ ३१ ॥

इति श्रीआङ्गरे वैश्वेषिकसूत्रोपस्कारे द्वितीयाभ्याय-
स्थानमाङ्गिकम् ॥ * ॥

वि० आकाशस्थेत्वादि यत्र यत्र एवत्वं तत्रैवैकपृथक्त्वमिति शास्त्र-
राकाशस्थैकत्वेनैव एवपृथक्त्वसिद्धिरिति, स्तुते इतीवाङ्गिक-
समाप्तिश्चापनार्थम् । भावनावददत्तिविशेषगुणवद्व्यक्षज्ञानमेत-
दाङ्गिकार्थः तादृशस्य तत्त्वं भूतपञ्चकम् ईश्वरच्छेति ॥ ३१ ॥
इति श्री जयनारायण-तर्कपञ्चानन-स्त्रवायां कवादसूत्रविद्वतौ
द्वितीयाभ्यायस्थानमाङ्गिकम् ॥ * ॥

सू० पुष्पवस्त्रयोः सति सन्विकर्षं गुणान्तराप्रादुर्भा- वे वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥

उ० इदानीं भूतानां स्त्रेणानि गन्धादीनि परीचिचिपु-
र्गन्धादीनां स्त्राभाविकत्वमौपाधिकत्वस्त्रे व्यवस्थापयन्नाह ।

इपरसगन्धस्यश्च यत्र कारणगुणप्रकर्मेणोत्पद्यन्ते तत्र
स्त्राभाविकाः सन्तो स्त्रेणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समी-
रणे उपस्थमानं सौरभं श्रिलात्मे उपस्थमानं शैत्यं
जसे उपस्थमानमौष्यं वा स्त्रेण भवति तदेतदाह
पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसविकृष्टे वाससि
कनककेतकीसौरभमुपस्थमानं वाससः । नहि वाससः
कारणगुणप्रकर्मेण तदुत्पन्नम्, किञ्चिर्दि कनककेतकीसविकृ-
धानादौपाधिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धांभावो
लिङ्गम् । किं लिङ्गमत उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति

वि० ननु एथिथादीनां गन्धवस्त्रादिकं स्त्रेणं पूर्वमुक्तं तत् क्षयं
सङ्क्षेते सुरभिभागसंयुक्तवायादेवपि गन्धापक्वेत्तत्राति-
व्याप्तेरतो वायादौ गन्धादिप्रतीतेरौपाधिकत्वं व्यवस्थापयति ।

गुणान्तरात् तदवयवगुणात् अप्रादुर्भावेऽनुत्पत्तिः गन्धा-
भावस्य कुसुमीयविजातीयगन्धाभावस्य लिङ्गं हेतुः तथाच
वस्त्रे उपस्थमाने विजातीयोविवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्र-
समवेतः वस्त्रावयवगन्धाजन्यगन्धवादसविकृष्टकुसुमादिगन्धव-
दिव्यनुमानादस्त्रे तादृशगन्धाभावसिद्धिरेवं वायादावपि एवस्त्रे

सू० व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥

उ० गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि
हि वस्ते यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्वात्तदा
तदवयवेषु तनुषु केतकीषन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्ते चोप-
लभ्येत न चैवमित्यर्थः तथाच विवादाधासितो गन्धो न
वस्तुसमवेतः तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् श्रीतोष्ण-
स्पर्शादिवत् ॥ १ ॥

स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या सच्चणमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगन्ययोगभ्यां परिच्छिकः स-
मानासमानजातीयव्यावर्त्तकतया गन्धेस्वच्छमित्यर्थः भ-
वति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं
समानजातीयेभ्यो जलादृष्टभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादि-
पञ्चभ्यो व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यव-
स्थितम् ॥ २ ॥

वि० सुरभिर्बायुरित्वादिप्रतीतिः समवायेन सौरभादिप्रकारिका
कुसुमादौपाधिकी आन्तिरेवेति न एतिथादिजल्लब्ध्य वाय्वा-
दावतिथातिरितिभावः ॥ १ ॥

नन्देवं सुरभि कुसुममित्यादिप्रतीतेरप्यौपाधिकत्वं स्वादित्वत
आह ।

व्यवस्थितः वाधकाभावादवधारितः तथाच वाधाभावात्
सुरभि कुसुममित्यादिप्रतीतेरौपाधिकत्वमितिभावः ॥ २ ॥

सू० एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥
तेजस उष्णता ॥ ४ ॥
अप्सु शीतता ॥ ५ ॥

उ० गन्धस्य स्वाभाविकलव्यवस्थाप्रकारमुष्णतायां तेजो-
स्वचणेऽप्यतिदिश्चाह ।

अवादिस्वचणे शैत्यादावय्यमतिदेशो इष्टव्यः ॥ ३ ॥

तेजोस्वचणं परीक्षते ।

स्वाभाविकुष्णता तेजोस्वचणमित्यर्थः रूपमपि इड़ा-

भास्त्ररमुपस्थ्यते ॥ ४ ॥

अपां स्वचणं परीक्षते ।

स्वाभाविकी शीतता अपां स्वचणमित्यर्थः । तथाच
 शिलातत्रश्रीखण्डादौ नातिव्याप्तिरितिभावः । शीततया
 रूपरसावयुक्तस्वचणौ स्त्रेहं सांस्कृद्धिकद्रव्यवस्थापस्वच-
 णति । ननु उद्देश्वस्वचणक्रमभङ्गः कुत इतिचेन तेजः-

वि० एथिवोलक्ष्यस्येव उष्णस्यर्शवत्तरूपतेजोलक्ष्यस्यापि न ज-
आदावतिव्याप्तिरित्याह ।

एतेन गन्धस्यलीयप्रकारेण उष्णतेति शैत्यादेरप्युपलक्ष्यकम् ॥ १ ॥

संक्षेपतत्तेजोलक्ष्यां जललक्ष्यस्य द्रुचहयेन परीक्षते ।

तेजस एव उष्णता नान्येवामिति तेजोलक्ष्यस्य नातिव्याप्ति-
 रितिभावः ॥ २ ॥

अप्सु शीतता नान्यत्रेति न जललक्ष्यस्य शिलातकादावति-
 व्याप्तिस्त्र शैत्यप्रतीतेऽपाधिकलादिति भावः । वायुलक्ष्यां
 विजातीयस्यर्शवत्त्रमप्युक्तदिशैव परीक्षेयमिति स्वचयितुमुद्दे-

**सू० अपरस्मिन्परं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काल-
लिङ्गानि ॥ ६ ॥**

उ० स्पृश्य पृथिवीजलस्पृश्योरभिभावकलसूचनाय, तयो-
र्मध्ये तेजःपरीक्षाया उक्ततात् वायुपरीक्षासूचनार्थं वा
क्रमलङ्घनं तथाचापाकजानुष्णाशीतस्यर्गा वायोः स्वाभा-
विकः सन् लक्षणमित्युक्तेयमिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

तदेवं कारणगुणपूर्वकाः स्पृश्वतां विशेषगुणाः गन्धा-
दयः पृथिव्यादीनां लक्षणानीत्युक्तम् इदानीं क्रमप्राप्तं
कालसूचणप्रकरणमारभमान आह ।

इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिषमध्यते तथा-
चापरमितिप्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः
क्षिप्रमितिप्रत्ययः कालक्षिङ्गानीत्यर्थः । अपरस्मिन्पर-
मित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं तेनायमर्थः वज्ञतर-
तपनपरिस्थितान्तरितजन्मनि स्वविरे युवानमवधिं क्लावा-
परलमुत्पद्यते तच परलमसमवाचिकारणसापेक्षम्, न च

वि० शक्तमः परिवक्तः । यत्तूपस्तारकारैक्षेजःस्पृश्य पृथिवीजल-
स्पृश्याभिभावकत्वसूचनाय क्रमलङ्घनमित्युक्तं तत्र मनोरमं सुवर्णं
चन्द्रकिरणादौ च पृथिवीजलस्पृश्योक्षेजःस्पृश्याभिभावकत्वस्य
सर्वसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

कालसूचणमभिधातुमाह ।

इतीत्यनन्तरं ज्ञानानीति पृथग्यीयं तथाच स्वविरमपेक्ष्य युवा-
परः, युगपदुत्पद्यन्ते, चिरं जीवति व्यासः, क्षिप्रं गच्छति वायु-
रिति ज्ञानानि कालसाधकानि स्वविरोत्पत्त्वधिकरणसूरपरि-

रूपास्मवायिकारणं व्यभिचारात् च चाहां गव्यादीनां
वायौ परत्वानुत्पादकत्वात् सर्वस्याषुष्णादिभेदेन भिन्नस्य
प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य
विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्थिन्दानाश्च व्यधिकर-
णत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवास्मवायिकारणं परि-
शिष्टते तत्र इवं पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात्
आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकत्वने क्वचिदपि भर्येभिघातात्
सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः तथाच कालस्यैव मार्त्तण्ड-
संयुक्तस्य पिण्डेन संयोगः परत्वास्मवायिकारणं काल
एव मार्त्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्मेषु
द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्यतिरिक्तसञ्चिकर्षपेचत्वात्
अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजनारुणिना पाटलिपुत्रेऽपि
स्फटिकमण्ठेराहस्यप्रसङ्गात् । कालस्य तु तत्स्वभावतयैव
कल्पनादयमदोषः । कालेनापि रागसंक्रमः कथं नेतिचेत्

वि० स्मद्वागन्तरजातत्वज्ञानात् यूनि व्यपरत्वं जायते तत्क्षज्ज्ञानं
जायते तत्त्वापरतत्वकार्ये किमस्मवायिकारणं न तावद्वूपरसगव्या-
नामन्यतमं तद्वितुमईति वायौ तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् नापि स्पर्शः
पाकजस्यर्थोत्पत्तिरशायामपरत्वानुत्पत्तिप्रसङ्गात् स्पर्शवैजात्ये-
नापरत्वादिवैजात्यप्रसङ्गाच्च । नाप्यपक्षष्टपरिमाणं परिमाणस्य
विजातीयगुणानारम्भकत्वात् नापि तपनपरिस्थिन्दो व्यधि-
करणत्वात् किन्तु पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तक्षिदिभुद्यसंयोग
एवापरत्वादिकार्ये इसमवायिकारणम्, तादृशस्यभावत्वं न
गगनादेः, कक्षिंस्तिरुदङ्गादावभिघातात् यावच्मृदङ्गेषु शब्देत्-

सू० द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥

उ० नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तस्मिद्द्वे: एवं स्वविरमवधि॒ं काला
यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगपदिति युगपञ्चायने
युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाम् एक-
स्थिन् काले एकस्थां सूर्यगतौ एकस्थिन् सूर्यगत्यवच्छन्न-
काले इत्यर्थः, न चाप्राप्ना एव सूर्यगतयो विशेषणतामनुभ-
जन्ति न च सूर्यप्रत्यासन्ना एव ताः, तस्मादेताहृश्चिग्नि-
प्रत्ययान्यथानुपपत्त्वा विशेषणप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः ॥ ६ ॥
न तु मिथ्यतु कालः, स तु नियो द्रव्यं वेति न प्रमाणमत
आह ।

यथा वायुपरमाणो गुणवत्त्वाद्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच
नित्यत्वं तथा कालस्थापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वि० पत्तिप्रसङ्गः किन्तु तादृशस्वभावतया सिद्धं कालनामकं द्रव्यमेवेत्य-
परत्वबुद्धिः कालसाधिका । इदमुपलक्ष्यत्वं परमिति बुद्धिरपि
तथेति मन्तव्यं युगपदिति एकस्थां सूरक्षियायां घटादवेक्षत्वैक-
प्रथक्त्वादय उत्पदने इत्यत्र सूरक्षियाया घटैकत्वाद्याधारत्वं
प्रतीयते तच न साक्षात्-सम्बन्धेन बाधितत्वात् किन्तु स्वात्मय-
संयुक्तकालसंयोगितपनाश्रितत्वसम्बन्धेनेति तत्सम्बन्धघटकतया
कालसिद्धिः उत्पत्तिरूपधात्वर्थस्याधारत्वमानेऽपि स्वात्मयस्याने
स्वात्मयाश्रयेति वक्तव्यम् एवं चिरं क्षिप्रमित्यादावप्युन्मेयम् ॥ ६ ॥

कालस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वस्व साधयितुमाह ।

वायुपरमाणोरिव कालस्थापि गुणात्मयत्वाद्रव्यत्वं निरवय-
वत्वान्त्रित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० तत्त्वमावेन ॥ ८ ॥

उ० तथापि सनु बहवः काला इत्यत आह ।

आख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्य-
यानां काललिङ्गानां सर्वचाविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव
विशेषत्विङ्गाभावात् सन्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः । नन्वेवं
चण्डवमुहूर्त्यामदिवसाहोरात्रपञ्चमासर्वयनसम्बत्सरा-
दिभेदेन भूयांशः कालास्त् कथमेक इतिचेन्न भेदभा-
नस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणि-
र्जवातापिञ्चाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव
कालः सूर्यसन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्त्वकार्यावच्छेदभेदेन
च भिन्न इव भासते इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाध्य-
व्यापकः कालोपाधिः, स्खाधेयकादाच्चित्काभावप्रति-
योग्यनाधारः कालो वा चणः प्रतिज्ञणं कस्यचिदुत्पत्तेः
कस्यचिदिनाश्चादेतदध्यवसेयम् । चणद्यच्छ खव इत्याद्या-
गमप्रशिद्धम् । ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन का-
लचयमस्तु श्रूयते हि “चैकाख्यमुपावर्त्तते” “चैकाख्या-
शिद्धिः” इत्यादीतिचेन्न वस्तुतप्रागभावतत्राध्यंसावच्छेदेन

वि० कालस्य नानात्मं निराकरेति ।

भावेन सत्या तत्त्वं तद्विक्षित्वम् एकत्वमितियावत् आख्यातमिति
वचनविपरिणामादन्वयः कालस्येति श्रेष्ठः तथाच अगुगतबुद्धा-
दितो खाघवाच यथा सन्ताया एकत्वं तथा कालस्यापीति समुदि-

**सू० नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे काला-
स्थेति ॥ ६ ॥**

उ० चैकाल्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रधंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रिलाधीनः कालचि-
त्ववहारः ॥ ८ ॥

इदानीं सर्वोत्पत्तिमर्ता कालः कारणमित्याह ।

इतिशब्दे हेतौ इतिहेतोः कारणे सर्वोत्पत्तिमर्त-
कारणे काल इत्याख्या । हैतुमाह नित्येष्वभावात् अनि-
त्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपञ्चातः
चिरं जातः चिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रै
जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु

वि० तार्थः । द्वयवस्तुहर्त्यामादिवहारस्य तत्तदुपाधिभेदेनैकेन
कालेनैव सम्भवात् कालस्य न नानात्मितिभावः ॥ ८ ॥

इदानीं कालस्य जन्यमात्रजनकत्वमाह ।

नित्येषु परमाणवादिषु अभावात् तदानीं जातः इदानीं जात
इत्यादि प्रत्ययानामभावात् अनित्येषु द्वयुकादिषु तादृशप्रत्ययानां
सम्भवात् कारणे अर्थादनित्यमात्रस्य कारणे कालाख्या काल-
संख्या, तथाच कार्यमात्रं प्रति कालः कारणम् इदानीं घटो जात
इत्यादि प्रत्ययानाम् एतत् काल प्रयोज्योत्पत्तिमत्स्य घटादावव-
गाहनात् नहि कारणस्त्रिविना कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वं सम्भ-
वतीतिभावः इदमापाततः इदानीं घटोजात इत्यादि प्रत्ययेषु

उ० यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्यथाव्यतिरेकाभ्यां का-
रणं काल स्तुत्यर्थः न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययस्यात्
कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्त्रिमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्टफला-
दीनां हैमलिकवासनिकप्रादृषेष्यादिसंज्ञावलादेतदध-
वसेयम् ॥ ६ ॥

वि० एतत् कालाद्युत्पत्तिमन्त्वमेव घटादौ भासते गतु एतत् काल-
प्रयोज्योत्पत्तिमन्त्वं येन घटाद्युत्पत्तिप्रयोजकतया कालस्य घटा-
दिकारणत्वं स्यात् न च कालिकसम्बन्धेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति
सादाद्यसम्बन्धेन कालस्य इतुत्वानक्षीकारे कार्याणां कालिक-
सम्बन्धेन कालाद्युत्पत्तिं न सम्भवति, असम्भवते तु कारणतावच्छेदक-
सम्बन्धेन कारणाधिकरणनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नवृत्तितायां कार्यगतायां तादृशकार्यकारणभाव एव नि-
यामक इतिवाच्यम्, तथा सति कार्यगतानां साक्षात्परम्प-
रारूपनानासम्बन्धावच्छिन्ननानादेश्वृत्तित्वानां विजयप्रसङ्गात्
नहि कार्यं येन येन सम्बन्धेन तिष्ठति तेन तेनैव कार्यकार-
णभावेऽक्षीकरण्योः तथा सति तद्याद्यनन्तरजातचैत्रादिव-
ठितसाक्षात्यचैत्राद्याश्रयत्वादिसम्बन्धेन तद्यादेभूतज्ञादिवृत्ति-
त्वमङ्गप्रसङ्गात् तद्याद्युत्पत्तिदशायां चैत्रस्यानुत्पत्तित्वेन तादृश-
परम्परासम्बन्धेन कार्यकारणभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् एवं
संयोगसम्बन्धेन घटादेभूतज्ञादिवृत्तित्वम् प विज्ञायेत उत्पत्तिद-
शायां त्रयस्य गुणाभावेन संयोगेन कुञ्चाप्यसत्त्वात् संयोगसम्बन्धे
कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वस्य स्त्रीजन्तुमशक्यत्वाचेति संक्षेपः ।
वकुवक्षु कालस्य कार्यमात्रकारणतायां “कालाद्युत्पद्यते सर्वम्”
इत्याद्यागमा एव मानमिति विभावनोयम् ॥ ६ ॥

सू० इत इदमिति यतस्तदिश्यं स्तिष्ठम् ॥ १० ॥

उ० कालस्तिष्ठप्रकरणं समाप्त इदानीं दिग्स्तिष्ठप्रकरण-
मारभमाण आह ।

दिश्य इदं दिश्यं दिग्नुमापकम् इतोऽस्यतरसंयुक्त-
संयोगात्रयादिदिं वज्ञतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतस्य
संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदिं संयुक्तसंयोगात्मोयस्त्वा-
धिकरणमपरमिति नियतदिग्देश्योः समानकालयोः
पिष्ठयो र्यतो द्रव्याङ्गवति सा दिगित्यर्थः । नहि तादृशं
द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानामत्मोयसां वा पि-
ष्ठयोरुपनायकमन्यदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तदि-
श्यिष्टबुद्धिः न च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च
तदुत्पत्तिं विना तदिश्यिष्टप्रत्ययव्यवहारौ । न च काल एव
संयोगापनायकोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाचं कालस्य
नियतक्रियापनायकत्वेनैव चिद्देः, अनियतपरधर्मीपना-
यकत्वकल्पनायान्तु कामीरकुकुमपञ्चरागं काण्ठकामा-
मिगीकुचकल्पमं प्रत्युपनयेत् आकाशात्मगोरपि तथा पर-
धर्मीपसंकामकले स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु नियतपरधर्मी-

वि० इदानीं ऋमप्राप्तदिग्स्तिष्ठप्रकरणमारभते ।

इतइदमिति परमपरं वेतिशेषः तथाचाम्भादिदिं दूरम् च-
म्भादिदमन्तिकमिति देशिकपरत्वापरत्वबुद्धिर्यतस्तदिश्यं दिग्स्ति-
ष्ठं तथा च काळत् देशिकपरत्वापरत्वास्तमवाचिकार्य-

उ० पसंकामकतयैव सिद्धसाक्षातिप्रसङ्गः एव च क्रियोपनाय-
कास्तालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव। किञ्चास्तात्
पूर्वमिदम् अस्माइच्छिणमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मा-
दुन्तरमिदम् अस्माइच्छिणपूर्वमिदम् अस्माइच्छिणपश्चि-
ममिदम् अस्मात्पश्चिमोन्तरमिदम् अस्मादुन्तरपूर्वमि-
दम् अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्टादिदम् इत्येते
प्रत्यया इतद्दिमतीत्यनेन संगृहीताः एतेषां प्रत्ययानां
निमित्ताज्ञरासम्भवात्, किञ्च नियतोपाध्युक्तायकः कालः
अनियतोपाध्युक्तायिका दिक्, भवति हि यदपेचया यो
वर्त्तमानः स तदपेचया वर्त्तमान एव, दिगुपाधी तु
नैवं नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्या:
प्रतोचीलात् एव मुदीच्छादिष्वपि वाच्यम्, यदपेचया सूर्यो-
दयाच्च सञ्चिहिता या दिक् सा तदपेचया प्राची यद-
पेचया सूर्योस्ताच्च सञ्चिहिता या दिक् सा तदपेचया
प्रतीची, सञ्चिधानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्तु ते च सूर्य-
संयोग अस्यीयांशो भूयांशो वा दिगुपनेयाः। एवं प्राच्य-

वि० संयोगाभ्ययतया दिक् सिद्धवि, सा च एकापि उपाधिभेदात्
प्राच्यादिष्ववहारं सम्यादयति उपाधिष्व तदीयोदयगिरिसन्नि-
हिता या दिक् सा तदीयप्राची, तदीयोदयगिरिष्ववहिता तु
तदोयप्रतीची, तदोयसुमेदसन्निहिता या दिक् सा तदीयोदीची,
एवं सुमेदयवहिता अवाची, उदयगिरिसन्निहिता सुमेद-
यवहिता आभ्रेयो, सुमेदयवहितोदयगिरिष्ववहिता च नैर्श्वर्तो,

४० द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ १ ॥
तस्यभावेन ॥ २ ॥

उ० भिमुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिक्षा दिगुदीचो, तादृशपुरुष-
दच्छिणभागावच्छिक्षा दिक् दच्छिणा, वामलदच्छिष्टे तु
शरीरावयवदृत्तिजातिविशेषै । गुह्यतासमवाच्यिकारण-
कक्षियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अधः । अदृष्टवदात्मसंयोग-
जन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिगुर्ज्ञा एवच्छेदाग्नियम-
निर्जन्तवहणवायुसेमेशाननाग्रह्याधिष्ठानोपस्थिति इति
दिग्ं इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशात् ॥ १० ॥

दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वस्तु वायुपरमाणुवदित्याह ।

गुणवत्त्वाद्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥
एकत्वमतिदिशक्षाह ।

दिग्सिङ्गाविशेषादिव्येषिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं त-
दनुविधानादेकपृथक्लम् ॥ १२ ॥

वि० सुमेदसन्निहिता उदयगिरिव्यवहिता च वायवो, सुमेदसन्नि-
हिता उदयगिरिसन्निहिता च ऐशानो, अदृष्टवदात्मसंयोग-
जन्यामिक्रियाजन्यसंयोगाश्रयः ऊर्जम्, पतनजन्यसंयोगाश्रयः
अधः । “सर्वेषामेव वर्षाणां मेरवत्तरतः स्थित” इत्यादिवचनात्,
एवमेव मुक्तावशोकारः । १० ।

दिशि द्रव्यत्वं नित्यत्वस्तु कथयति ।

शतसूत्रं पूर्ववद्याख्येयम् ॥ ११ ॥

पूर्ववद्यानात्मं निराकरोति ।

शतस्यापि पूर्ववदेव व्याख्यानम् ॥ १२ ॥

सू० कार्यविशेषेण नानात्वम्॥ १३ ॥

आदित्यसंयोगाङ्गुतपूर्वाङ्गविष्टतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥

उ० ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश्म दिश इति प्रतीति-
अवहाराविष्टत आह ।

कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेज नानात्वोपचार इत्यर्थः ॥

॥ १३ ॥

तमेव कार्यभेदं दर्शयन्नाह ।

प्राक् अस्ता सविता अस्तीति प्राची तथाच यस्ता
दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयो-
गो भूतपूर्वो भविष्यन् वा भवन् वा सा दिक् प्राची अच
पुरुषाभिसन्धिभेदमात्रित्य कालचयोपवर्णनम्, भवति हि
कस्यचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्तां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं

वि० दिश एकत्वेऽपि प्राचादित्यवहारमुपपादयति ।

कार्यविशेषेण जन्ममूर्त्तरूपेपाधिना नानात्वं प्राचादिनाना-
अवहारः, वस्तुत एकैव दिगित्यर्थः ॥ १४ ॥

कार्यविशेषं दर्शयति ।

आदित्यसंयोगादिति प्राथमिकादित्यादि, भूतपूर्वात् अती-
तात्, भूतादिति आदिकर्मणि निष्ठाप्रब्यः वर्तमानादित्यर्थः ।
प्रथममस्यामादित्योऽस्तीति प्राची तथाच प्राथमिकादित्यसंयो-
गाधार एव प्राचीअवहारनियामकोपाधिः तादृशसंयोगज्ञानं
च पूर्वेद्युरज्ज प्रथममादित्यसंयोगो जात इत्याकारकमतोतसं-

सू० तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च* ॥ १५ ॥

उ० इति इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेचु-
रस्यां आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राची-
व्यवहारः कस्यचिदिदानो अस्यां आदित्यसंयोगे भव-
कस्यीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः भूतादिति आदिकर्मणि
क्षप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदायादित्यसंयोगे
नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ वा तत्रापि प्राचीव्यवहारानु-
गमः सिद्धातीतिभावः ॥ १४ ॥

दिग्नक्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिश्वाइ ।

तद्देव इच्छिदिम्बर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगा-

वि० योगविषयकं कस्यचिद्यवहर्तु भवति, कस्यचिच्च इडानीमत्ता-
दित्यसंयोगः प्रथमं भवतीति वर्त्तमानविषयकम् कस्यचिच्चा-
चादित्यसंयोगः च्चः प्रथमं भविष्यतीति भविष्यदित्यकं भव-
तीति ज्ञापनाय पञ्चमन्त्रयम्, तादृशसंयोगाधारतया ज्ञायमान
उदयगिरिस्तत्प्रिहितत्वज्ञानात्माचीव्यवहार इति इदयम्,
इदनवधातथम् उदयगिरावुदयगिरिस्त्रिहितात्मभावात् कथं
प्राचीव्यवहारः न च अवधानराहित्यमेव स्त्रिहितत्वं तच्च तत्रा-
वाधितमिति वाचं तथा सति उदयगिरेः स्वापेक्षया प्राचीत्वा-
पत्तेदिति ॥ १४ ॥

प्रतीचादिव्यवहारेऽपीयमेव दीतिरित्याइ ।

दक्षिणादिव्यवहारोऽपि तथा कस्त्रिदुपाधिमादाय निर्बाल्य
इत्यर्थः उपाधिक्षु इतइदमित्यादिस्त्रुत्यात्मायां दृष्ट्यः ॥ १५ ॥

* उदीचीति चेत्यपि पाठः ।

सू० इतेन दिग्नराखानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥

द्वृतपूर्वाङ्गविष्टतो भूतादा इच्छाव्यवहारः एवं प्रती-
चुदीच्योरपि व्यवहार उन्नेयः । वामलदक्षिणते निहके
एव ॥ १५ ॥

दिग्नराखाव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिग्नाह ।

अ० प्राचीइच्छियोर्दिशोर्लंकणसाङ्गयेष इच्छपूर्वा दि-
ग्निव्यवहारः एवं इच्छपञ्चिमा पञ्चमोन्नरा उन्नर-
पूर्वेत्यूद्घम् एते चादित्यसंयोगा येन विभुना इव्येषो-
पनीयत्वे सा दिग्निव्यक्षादृहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः
॥ १६ ॥

चतुर्णां भूतानां रूपादीनि खचणानि कारणगुण-
पूर्वकतया तात्त्विकानि अन्यथालौपाधिकानीति व्यवस्थितं
पूर्वमेव, विशेषगुणशृङ्खलिभुलिङ्गश्चोक्तम् इदानीमाकाशस्थ
स्थिङ्गं ग्रन्थः परीक्षणीयः सक्ति चाच तात्त्विकाणां विप्रति-
पत्तयः, केचिच्छ्रव्यं इव्यमाच्छ्रव्यते, केचिङ्गुणम्, गुणते सत्य-
येके नित्यमाङ्गः अपरे लनित्यम्, अन्ये तु ग्रन्थेऽपि स्फोटाख्यं
ग्रन्थान्नरमाङ्गः । तदच परीक्षामारभमाणः परीक्षाप्रथ-
माङ्गं संश्यमेव तावल्लच्छ्रव्यतः कारणतस्य व्यवस्थापयन्नाह ।

अनयैव रीत्वा व्याख्यादित्यव्यवहार उपपादनीय इत्नाह ।

वि० दिग्नराखानीत्युपक्षष्यम् ऊर्ज्ञमध्यापि चेयम् ॥ १६ ॥

इदानीं ग्रन्थं परीक्षिष्ठिषुः परीक्षाङ्गसंव्यस्थ कारबं निर्दि-
श्वि ।

**स्त्र० सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षादिशेषस्मृतेश्च सं-
शयः ॥ १७ ॥**

उ० सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतोधर्मिणः प्रत्यक्षात् यहणात् मतुहोपात्, विशेषाप्रत्यक्षादिति विशेषस्य परस्परव्यावर्त्तकस्य धर्मस्य वक्तकोटरादेः श्रिःपास्थादेस्थाप्रत्यक्षादयहणात् विशेषस्मृतेः विशेषस्य कोटिदयस्य स्थाणुलपुरुषलक्षणस्य स्मरणात् स्मरणमपि यहणपरं कचिदनुभूयमानधर्मयोरपि कोटिलात् चकारादहृष्टादेः संश्यकारणस्य संयहः, असाधारणोधर्मोऽनध्यवसायात्मकज्ञानजनक इति नोक्तः, यदा असाधारणस्यापि व्यावृत्तिदारा कारणत्वं सप्तविपक्ष्यावृत्तिः साधारणधर्म एवेति नोक्तः, विप्रतिपक्ष्यिरपि विहृद्दुप्रतिपक्ष्यिरजन्यवाक्यदृढ्य ग्रन्थोनित्य इत्येकं ग्रन्थोऽनित्य इत्यपरं तदुभयं तदुभयजन्यस्य ज्ञानदयमयुगपद्माविलात् सम्भूय न संज्ञायकमतसात्मवदलादिरसाधारणः, सत्त्वप्रमेयलादिः साधारणो वा धर्मः संश्यकदृति पृथग्नोक्ता समानतस्मे गैतमीयेऽनध्यवसायज्ञानस्यानभ्युपगमात् असाधारणोधर्मः

वि० सामान्यस्य साधारणधर्मस्य प्रबन्धात् ज्ञानात् विशेषस्य एककोटिव्याप्यस्य अप्रबन्धात् अज्ञानात् विशेषस्य कोटिदयस्य स्मृतेर्ज्ञानात् संशयो भवतीतिशेषः । तथाच संशयं प्रति साधारणधर्मज्ञानम् एककोटिव्याप्यनिज्ञयाभावः कोटिदयज्ञानस्य

उ० संशयकारणत्वेनोऽकः विप्रतिपत्ते विशद्गुवाक्यदयस्यान्व-
यत्यतिरेकज्ञालितया संशयकारणत्वमुक्तम्, न्यायभाष्ये च
उपलभ्यमानलं यत् संशयकारणमुक्तं सदप्युपलभ्यते असद-
प्युपलभ्यते इति उपलभ्यमानमिदं सदसदेति यस्मानुप-
लभ्यमानलं सदपि नोपलभ्यते मूलककीलकादि, असदपि
नोपलभ्यते गगनारविन्दादि, तथाच पञ्चविधिः संशय इति
तदेतत्सामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनैव गतार्थम् ।
न्यायवार्त्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये चित्तमुक्तं
तदपि न सम्भवति व्यभिचारेण समानधर्मादीनां चयाणां
कारणत्वस्यैवासम्भवात् नहि दणारणिमणिजन्यवङ्गौ
वैजात्यवद्चापि वैजात्यं कल्पनीयं संशयत्वावच्छिकार्थं
प्रति समानधर्मत्वेनैव कारणतायाः कल्पनात्, यच्च प्रधान-
विधिकोटित्वप्रधाननिषेधकोटित्वादि वैजात्यमुक्तं तदनु-
गतत्वान्नावच्छेदकं तथाच संशयो न चित्तिधो न वा पञ्च-
विधिः किञ्चेकविध एव, प्रकारान्तरेण तु दैविधं सूचकादेव
स्थृष्ट्यति । ननु जिज्ञासाजनकज्ञानं संशय इति न सञ्च-
णम् अनध्यवसायेऽपि गतत्वात्, संखाराजनकज्ञानं संशय
इत्यपि निर्विकल्पकसाधारणं विभिन्नज्ञानत्वेन संशयस्यापि
संखारजनकत्वात् । संशयत्वं जातिरपि न सञ्चणं धर्म्यंशे

वि० इतुस्तिर्थः, चकारात् न्यायसूचोक्तयोः असाधारणधर्मज्ञान-
विप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानयोः संग्रहः, साधारणादिधर्मज्ञानानां का-

सू० हृष्टज्ञ हृष्टवत् ॥ १८ ॥

उ० मंशयत्वाभावेन तदंगे तत्प्रात्यभावात् आतेषाव्याख्य-
दृच्छित्वानभ्युपगमात् इति चेत् एकस्मिन् धर्मिणि विरो-
धिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशय इति तत्प्रचणात् ॥ १७ ॥

द्विविधः संशयो वहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकस्य वहि-
र्विषयकोऽपि हृष्टमानधर्मिकोऽहृष्टमानधर्मिकस्य तत्र
हृष्टमानधर्मिको यथा ऊर्ध्वत्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात्
अथं स्थाणुः पुरुषो वेति, अहृष्टमानधर्मिको यथा अरस्ये
स्थाटाद्यन्तरिते गोगवयादिपिष्ठे विषाणुमात्रदर्शनात्
अथं गौर्गवयो वेति वस्तुतस्तत्रापि विषाणुधर्मिक एव
सन्देहो विषाणुमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति, विवचा-
माचान्तु हैविष्णाभिधानम् । अत् सामान्यं संशयहेतुसद-
नेकत्र हृष्टं संशायकम् एकत्र धर्मिणि वा हृष्टं संशयहेतु-
रित्यत्र प्रथमां विधामाह ।

हृष्टमूर्द्धलं संशयहेतुः हृष्टविति वतिप्रत्ययः तेन

वि० र्घ्यतावच्छेदककोटी कारबाथवहितोत्तरत्वस्य निवेशान्न व्यभि-
चारः, कारबस्य चैविष्णात् संशयस्त्रिविध इतिभावः ॥ १७ ॥

कोटिदयसहचरितो धर्मः साधारबधर्मः स च क्लिष्ट-
भिंदये गृह्णामावः संशायकः क्लिष्टैकवैव धर्मिणीति, तत्राद्य-
माह ।

यत्र पुरोवर्त्तिनि वस्तुनि हृष्टे अथं स्थाणुः पुरुषो वेति संशय-
कद् हृष्टं वस्तु, तत्र पूर्वं स्थाणुपुरुषोदृष्टं यद्युर्ध्वमादिकं तदव-

सू० यथाहृष्टमयवाहृष्टत्वात् ॥ १८ ॥

उ० हृष्टाभ्यां स्वाणुपुरुषाभ्यां तु स्यं वर्तते पुरोवर्त्तिनि यदृ-
र्झलं तद्वृष्टं संशयहेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकधर्मिविषयं यद्वृष्टं तदुदाहरति ।

संशयहेतुरितिशेषः चकारः पूर्वोक्तसमुच्चार्याः अवथा-
हृष्टताहृष्टेतोर्यथाहृष्टमपि संश्लायकं वथा चैत्रो यथाहृष्टः
केशवान्, कालान्तरे अयथाहृष्टः केशविनाशतोहृष्ट
इत्यर्थः । क्रमेव तचैव चैत्रे वस्त्राहृष्टमस्तके हृष्टे यति भवति
संश्लवचैत्रोऽयं सकेशो निष्केशो वेति, तत्र हि चैत्रलं समा-
नोधर्षाः संश्लायकः सचैकचैव हृष्ट इत्यभिज्ञ एव धर्मिणि
हृष्टः संश्लवहेतुः ॥ १८ ॥

वि० तदाश्रयः तथाच धर्मिदये कोटिदयसहचरितत्वेन गृह्णमात्म-
वद्वर्झलादिकं तज्ज्ञानादेव पूर्वोक्तः संश्लय इतिभावः ॥ १९ ॥

एकत्र कोटिदयसहचरितं धर्ममात् ।

भवति हि प्राहृतश्चिरसि चैत्रे अयं केशवान् निष्केशो वेला-
दिसंश्लयः तत्कारवस्थ केशतदभावसहचरितचैत्रतत्त्वानं तदुभय-
साहृष्टस्त्रानस्त्र चैत्ररूपैकधर्म्यन्तर्भावेव चैत्रले भवती-
त्वाह यथाहृष्टमिति केशसहचरितत्वेन हृष्टमेव चैत्रत्वम् अय-
थाहृष्टत्वात् केशाभावसहचरितत्वेन कदाचिहृष्टत्वात् संश्लय-
प्रबोधकमितिशेषः केशनखादीनां शरीरावयवसाभावात् तद-
प्रयये न पूर्वशरीरगणाशः, यद्यपि बाल्यादिभेदेन चैत्रशरीरं
नाना वथाप्यत्र चैत्रादिश्चरीरगतं तत्तद्विक्षितमेव साधारणो धर्म
इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ १९ ॥

४० विद्याऽविद्यातस्म संशयः ॥ २० ॥

उ० उपस्थित्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकारणमाह ।

आनन्दसंशयोहि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा मौल्ल-
र्णिकः सम्यगादिश्चिति चक्रोपरागादि, असम्यगपि, तत्र स्त-
ज्ञाने संशयोऽस्य जायते सम्यगादिष्टमसम्यग्वेति, यदा ज्ञानं
हि कचिद्विद्या भवति कचिच्छाविद्या अप्रमा भवति तथाच
ज्ञायमानत्वात् चदिदमसद्वेति संशयो जायते, पुनः संश-
ययहण्मिहापि सामान्यप्रत्यक्षादेव संशयो नतु निमि-
त्तान्तरादिति स्तुत्यनार्थं तथाच “समानानेकधर्मोपपत्ते-
र्विप्रतिपत्तेष्वप्स्वयनुपस्वयव्यवस्थातस्य विभेषापेत्तो विर्मर्शः
संशय” इति गौतमीये सत्त्वणे उपस्वयनुपस्वयव्यवस्थेत्यस्य
पृथगेव संशयकारणत्वं कैस्त्रिदुक्तं तञ्चिरक्षम् ॥ २० ॥

वि० प्रामाण्यादिसंशयस्यापि साधारणधर्मज्ञानसहकृतस्यैव वि-
शयसंशायकत्वमिद्याह ।

अत्र विद्यास्त्रिः विद्याऽविद्ययोः प्रमात्मयो यैः प्रमात्मभ-
त्योः संशयः, चकारात् विषयसंशयस्य सामान्यप्रत्यक्षादेव
भवतीतिष्ठेषः तथाच पर्वतो वक्षिमान् ऋदोवक्षिमानिवादि-
प्रमात्मयो यैः प्रमात्मभत्यसंशयः स ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्म-
ज्ञानाद्वति एवं तादृशसंशयोत्तरं पर्वतो वक्षिमान्नवा ऋदोव-
क्षिमान्नवेवादिसंशयोऽपि ज्ञायमानत्वरूपसाधारणधर्मज्ञानादेव
भवति, प्रमात्मादिसंशयस्याऽप्त्वैतप्रामाण्यकविपरीतनिश्चयस्य
संशयविरोधितया तद्विषट्ने उपगुच्छते नतु तत्प्रामाण्यकविपरीतनिश्चयस्य
इति भावः ॥ २० ॥

सू० श्रोतुरग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥

सू० एवं सच्चणतः स्वरूपतस्य परीक्षाप्रथमाङ्गं संशयं बु-
त्पाद्य इदानीं परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिणं दर्शयन्नाह ।

ओचं यहणं यहकरणं यस्य स श्रोतुरग्रहणः, अर्थ इति
धर्मीत्यर्थः तथाच शब्दवृत्तिधर्मेषु ओचयाद्येषु शब्दता-
रत्वादिगुणतत्त्वादिषु नातिव्याप्तिः अर्थपदेन धर्मिपरेण
जातिधर्मित्वम् अभिप्रेतम् अतः स्फोटनामा शब्दसमवेतः
शब्दो नास्तीति सूचितम् । नवेकं पदम् एकं वाक्यमिति
प्रतीतिबलादवशं स्फोटोऽङ्गीकर्त्तव्यः नहि बङ्गवर्णात्मके
पदे बङ्गवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः, स्फोट इति
चार्यस्फुटीकरणाधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तावदर्थ-
प्रत्ययाजनकत्वमेव, मिलनन्वेकवक्तृकाणामाशुतरविना-
शिनामसम्भवीति स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरे-
णार्थस्फुटीभावाभावात्, स च स्फोटो यद्यपि पदभावे-
नावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णं स्फुटोभवति ।
मैवं सङ्केतवदर्णलं पदत्वं तथाच सङ्केतवलादेव पदादर्थ-

वि० इदानीं शब्दं धर्मिणं बक्तव्यमुखेन अवस्थापयति ।

ओचेष्व गृह्णतेऽसौ अवयेन्द्रियजन्यकौकिकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः ।
शब्दतादेवपि तावश्वत्वादर्थं इति जातिमानइति तदर्थस्तथाच
अवयेन्द्रियजन्यकौकिकप्रत्यक्षविषयस्तत्त्विगुणत्वाद्याप्यजातिमत्त्वमेव
शब्दतत्त्वं पर्यवसितम्, तेनाश्रुतशब्दे नाव्यासिर्वा सत्त्वगुण-

सू० तुल्यजातीयेष्वर्यान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा
हृष्टत्वात् ॥ २२ ॥

उ० प्रतीतौ किं स्फोटेन वर्णानामङ्गनामप्येकार्थप्रतिपाद-
कलमेकं धर्ममभिप्रेत्य एकं पदमिति भासो व्यवहारः
एवं वाक्येऽपि, यदि वर्णातिरिक्तः पदात्मा कञ्चित् प्रत्यक्ष-
तोगृह्णेत खीक्रियेतापि स्फोटः सोऽयं स्फोटवादसुच्छला-
दुपेक्षितः स्मृचक्षता ॥ २१ ॥

तदेवं शब्दे धर्मिण्युपस्थिते गुणले सत्येव तस्याकाश्चलि-
ङ्गलम् अतोगुणत्वव्यवस्थापनाय चिकोटिकं संशयमुपपादय-
न्नाह ।

शब्दे संशय इतिशेषः । शब्दे शब्दलं शोचयाद्यालं
चोपलभ्यते, तच्च तुल्यजातीयेषु चयोविश्वासौ गुणेषु अर्थात्
न्तरभूतेषु इव्येषु कर्मसु च विशेषस्य व्यावृत्तेः उभयथा
उभयत्र इर्शनात् शब्दः किं गुणोइवं कर्म वेति संशयं
जनयति सामान्यविशेषसमवायकोटिकलन्तु सत्त्वकारणव-
त्तादिवैधर्म्यदर्शनान्न भवति, ननु चासाधारणधर्मस्याऽन-

वि० त्वादिकमादाय गुणान्तरेष्वतिव्याप्तिरित्यच्च प्रत्यक्षसिद्धः शब्दो
धर्मो न शक्योऽपलपितुमितिभावः ॥ २१ ॥

केचिच्चु स्मृद्यः शब्दः, महाशब्द इत्यादिव्यवहाराद्यमेव
शब्द इत्याङ्गत्वमतं निराकर्त्तुमारभते ।

शब्दे गृह्णमावस्य शब्दत्वादेविशेषस्य तुल्यजातीयेषु रूपा-
दिषु चयोविश्वासौ गुणेषु, अर्थान्तरेषु इव्येषु कर्मसु च उभयथा

सू० एकद्रव्यत्वान् द्रव्यम् ॥ २३ ॥

उ० अवसायजनकत्वात् संशयजनकत्वं प्रतिषिद्धुं शब्दलं ओच-
याद्वालभ्वासाधारण एव धर्मः कथं संशयं जनयिष्यतीति
चेत्पुत्रं व्यावृत्तिरस्य सजातीयासजातीयसाधारणीति
व्यावृत्तेः साधारणस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात्
शब्दलप्रतियोगिकी व्यावृत्तिः समानो धर्मः उभयगतव्या-
वृत्तिप्रतियोगित्वम् शब्दलसाधारणो धर्मः तदुक्तं वि-
शेषस्योभयथा दर्शनादिति अच हि विशेषस्य व्यावृत्तेह-
भयच सजातीये विजातीये च दर्शनस्य संशयहेतुलेनो-
पादानात् स च समान एव धर्म इति ॥ ११ ॥

तदेवं संशयं दर्शयित्वा द्रव्यत्वकोटिव्युदासायाह ।

एकं द्रव्यं समवायि यस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यस्य किम-
येकद्रव्यसमवायिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधमर्थोक्तायां
शब्दो द्रव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

वि० उभयच द्रव्यत्वादिमत्तया निष्ठितेषु तदभाववत्तया निष्ठितेषु च
अवृत्तत्वात् अदर्शनात् शब्दो द्रव्यं नवेति संशय इति पूरणोयं
तथाच निष्ठितोभयकोटिमद्यावृत्तत्वरूपासाधारणस्य शब्दत्वा-
दै सत्त्वात् तज्ज्ञानं ताटशसंशयं जनयतीति भावः ॥ २२ ॥

इदानीं शब्दस्य द्रव्यत्वं निरस्यति ।

शब्दो न द्रव्यम् एकद्रव्यत्वात् एकमात्रांश्चित्वात् न हेक-
मात्रांश्चित्वं किमपि द्रव्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

स्त्र० नापिकर्माचाच्छुषत्वात् ॥ २४ ॥
गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधमर्यम् ॥ २५ ॥

उ० ननु कर्मकद्वयमेव तथाच शब्दः कर्म स्थादित्यत आह ।
 प्रत्ययस्य शब्दविषयकस्याच्छुषत्वात् चच्छुर्भिस्त्रिविह-
 रिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः तथाच शब्दत्वं न कर्मट्टत्ति चा-
 च्छुषप्रत्यक्षादृत्तिजातिलात् रसत्वादिवदितिभावः ॥ २४ ॥
 ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशिलात् उत्तेपणादिव-
 दितिचेदन्नाह ।

अपवर्गः आशुनाशः स च गुणलेऽपि दिलादिवदाशु-
 भाविनाशकसञ्चिपाताधीन इति कर्मभिः साधमर्यमाच-
 मस्य नतु कर्मत्वमेव लदुक्तहेतोराशुतरविनाशिलस्य दिल-
 ज्ञानसुखदुःखादिभिरनैकान्तिकलमितिभावः ॥ २५ ॥

विं० शब्दत्वरूपासाधारणधर्मशानात् शब्दे सन्दिग्धं कर्मत्वमपि
निराकरोति ।

शब्दो न कर्म अचाच्छुषत्वात् चाच्छुषप्रत्यक्षादृत्तियोग्यजाति-
 मस्यात् गन्धादिवदिति पूरणीयं मनःक्रियागतवैज्ञान्यादि-
 वारणाय योग्येति अपिना सन्धादिमत्वात् सामान्यादिकमिति
 स्फुचितम् ॥ २६ ॥

ननु शब्दस्थानुविनाशिलेन कर्मत्वं साधनीयमत आह ।

सत उभयवाद्याङ्गीकृतस्य गुणस्य अपीतिशेषः अपवर्गः आ-
 शुविनाशः कर्मभिः साधमर्यं नतु स कर्मत्वस्याप्यः दिलादावु-
 भयवादिसिद्धगुणे अभिचारादित्यर्थः ॥ २५ ॥

द० सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥

उ० जनु चिद्धात् इव्दो गुणस्थापि जाग्रावाकाशलिङ्गम्
आकाशं हि तदाऽनुमापयेत् यदि तस्य कार्यः स्त्रात्
किञ्चु नित्य एवायं कदाचिदनुपलभ्यते व्यञ्जकाभावप्रयुक्त
इत्याशङ्काह ।

यदि हि उच्चारणात् प्रागूर्ध्वं इव्दः स्त्रा॒स्त्रात् तदा
सतोऽस्य लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्त्रात् न चात्रवण्डशायां इव्द-
सत्त्वे प्रमाणमस्ति तस्मात् कार्यं एवायं न व्यञ्ज्य इति ॥ २६ ॥
इतस्य न व्यञ्ज्योऽसावित्याह ।

नित्येन सहास्य इव्दस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतस्मैचो
वक्तोत्यचावृतोऽपि चैत्यैचादिर्वचनेनानुमोयते न च व्य-
ञ्जकः प्रदीपादिर्व्यञ्जेन घटादिना कचिदनुमोयते तस्मा-
त्वन्य एवायं न व्यञ्ज्य इतिभावः ॥ २७ ॥

वि० इव्दो न जन्यते किञ्चु नित्य एव सः, कदाचिदप्रत्यक्षन्तु तस्य
व्यञ्जकवैधुर्यादिति मोमांसकमतं निरस्यति ।

सतो नित्यस्य इव्दस्य लिङ्गाभावात् इव्दनित्यतासाधक-
प्रमाणाभावादिति फलितार्थः ॥ २६ ॥

साधकाभावमुक्ता बाधकमप्याह ।

नित्यवैधर्म्यात् विनाशितात् इव्दो न नित्यस्याशस्य प्रत्यक्ष-
सिङ्गतादितिभावः ॥ २७ ॥

सू० अनित्यशार्थ कारणतः ॥ २८ ॥

न चासिष्ठं विकारत् ॥ २९ ॥

उ० व्यञ्जले वाधकमुक्ता सम्प्रत्यनित्यले हेतुमाह ।

कारणत उत्पत्तेर्दृष्टलादितिशेषः । उपलभ्यते हि भेरीदण्डसंयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचात्पत्तिम-
न्वादभित्योऽथभिति यदा कारणत इति कारणवत्त्वहेतु-
मुपलक्षयति ॥ २८ ॥

ननु च कारणवत्त्वं शब्दस्य स्वरूपाभिद्वमत आह ।

शब्दस्य कारणवत्त्वमभिद्वमिति न वाच्यं तीव्रमन्दा-
दिभावेन विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्र-
तया तोव्रस्य मन्दतया मन्दस्य शब्दस्योपलक्षमात नद्यभि-
व्यञ्जकतीव्रवादधीनोऽभिज्ञतीव्रलादिः तथाच कारणतो
विकारादनुभीयते जन्योऽथं नलभिव्यञ्ज इति ॥ २९ ॥

वि० शब्दस्यानित्यले हेतुन्तरमाह ।

शब्दोऽनित्यः कारणतः कारणात् कारणवत्त्वादिति यावत्
नहि नियानि कारणवत्तिभेवन्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्र स्वरूपासिद्धिं निराकरेति ।

शब्दस्य कारणवत्त्वं नासिष्ठं विकारात् तीव्रमन्दादिभावात्
अहि भेरीदण्डादभिघातस्य तीव्रमन्दादित्वाभावे शब्दस्य तीव्रम-
न्दादिभावः केनचिदुपलक्ष्यते नाप्यभिव्यञ्जकस्य तीव्रमन्दादिभा-
वेन शब्दे तीव्रमन्दादिभावो भवितुमईति अतो भेरीदण्डाद-
भिघातादिरूपकारणतत्वं शब्दस्याकामेगापि वाच्यमिति ना-
विद्धिरितिभावः ॥ २९ ॥

४० अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥

ननु व्यञ्जकसैवाय महिमा चत्तीत्रमन्दादिभावेन-
भिव्यनक्ति भेरीदण्डाद्यभिहतो वायुरेव तीव्रोमन्दस्य तथा
प्रत्ययमाधत्ते अत आह ।

अब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेत्रिययाद्याणां
प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जनं दोषः स्यात् न च तादृशानां प्रति-
नियतव्यञ्जकव्यञ्जनं कृचिहृष्टम् अत्र यदि तथा न स्वी-
क्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । ननु
समानदेशानामपि सत्त्वनरत्वब्राह्मणलानां स्वरूपभेद-
संख्यान-योनिव्यञ्जनानां प्रतिनियतव्यञ्जनव्यञ्जनं दृष्टमेवेति
चेष्ट तेषां समानदेशलाभावात् नहि यावान् देशः सत्त्वस्य
तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणलत्वस्य वा ॥ ३० ॥

अभिव्यक्तिस्त्रीकारोऽपि न सम्भवतीत्याह ।

वि० अभिव्यक्तिस्त्रीकारे दोषात् ककाराभिव्यक्तिदशाणां याव-
र्द्यांभिव्यक्तिरूपदोषप्रसङ्गात् न च वर्णाणां नैकं व्यञ्जकं किन्तु
प्रतिवर्णं भिन्नभिन्नमेव स्त्रीकार्यम्, समानेत्रिययाद्याणां समनि-
यतानामेकव्यञ्जकव्यञ्जननियमात् अन्यथा आणोक्तसंयोगदशायां
घटादिगतसंख्यापरिमाणाद्यभिष्ठति न स्यात् तत्रापि व्यञ्जक-
भेदप्रसङ्गात् रूपरसगम्यस्यर्थाणां समानेत्रिययाद्यात्माभावात्
घटोयपटीयरूपादीनां सत्त्वमनुव्यञ्जनब्राह्मणतादीनां समनैय-
त्वाभावादेव व्यञ्जकभेदस्त्रीकारादिति संक्षेपः ॥ ३० ॥

स्त्र० संयोगादिभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥
खिङ्गासानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥

८० इति नाभिव्यञ्जितेत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पा-
चमाने तत्र संयोगस्तावन्नाशस्य शब्दस्य कारणं तदभा-
वात् तस्मात् वंशदलदयविभागो निमित्तकारणं दला-
काशविभागस्तासमवायिकारणम् । यत्र च दूरे वीणादा-
वुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानकमेण उत्पद्यमानः शब्दः
कर्णश्चकुलवच्छिन्माकाशदेशमासादयन् गृह्णते तेन श-
ब्दादपि शब्दनिष्पत्तिरिति ॥ ३१ ॥

अनित्यले हेतन्तरं समुच्चिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमन्त्रे सति ओचयात्म-
तात् वीणादिभवनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

वि० अभिघातस्य अङ्गकर्त्तं न सम्बवतीत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डाद्यभिघातात् विभागात् पाचमानवं-
शदलदययिभागात् तदुभयजन्यशब्दसन्तानाच्च शब्दनिष्पत्तिः
शब्दोत्पत्तिरित्यर्थः अभिघातमात्रस्य अङ्गकर्त्तोकारे वंश-
दलदयविभागस्यजे दूरदेशस्थितभेरीदण्डाद्यभिघातादित्यजे च
शब्दस्योपज्ञविन्दस्यात् इतिभावः ॥ ३३ ॥

वर्णानित्यतासाधकं हेतन्तरमाह ।

शब्द इति वर्णात्मक इत्यादि तथाच वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः
सत्त्वे हरिः अवगेन्त्रियग्राह्यतात् मृदण्डादिभवनिवदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्व० इयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥

उ० इहानीम् नित्यले सिद्धान्तिनोक्तान् ईद्वन् दूषयितुमाह ।

तु ग्रन्थः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपञ्चाभिव्यक्तर्थः । इयोराचार्यान्तेवासिनोरधापनेऽध्ययने च प्रवृत्ति दृश्यते तस्मा अभावात् अभावप्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स यदि स्थिरो भवति तदा तस्य सम्प्रदानं सम्भवति । ननु सम्प्रदीयमानं गवादि दावप्रतिग्रहीत्वारन्तराले उपलभ्यते न च वेदादि गुरुग्निष्ठयोरन्तराले उपलभ्यते इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् अन्तरालेऽपि तत्त्वस्तुपुरुषश्चोच्चेण तदुपलभ्यात् किञ्चाभ्यासादपि ग्रन्थस्य नित्यता, यथा पञ्चक्षत्रे रूपं पश्यतीति स्थिरस्य रूपस्याभ्यासो इष्टः तथा इच्छत्वाऽधीतोऽनुवाकः विश्वितिक्षत्वाऽधीत इत्यभ्यासः स्मैर्थं ग्रन्थस्य प्रमाणम्, सिद्धे च स्मैर्थं विनाशकानुपलभ्येः “तावत्कालं

मीमांसकः प्रब्रवतिष्ठते ।

वि० इयोगुर्गुणशिष्ययोः प्रख्योः गुरोरध्यापने प्रवृत्तिः शिष्यस्य तु अध्ययने तयोरभावात् अभावप्रसङ्गात् गुरुः शिष्यान् वेदमध्यापयति शिष्येभ्यो वेदं ददाति इत्यादिवाक्यानामेकार्थक्त्वानुभवेन अध्यापनं दानमेव तथाच ग्रन्थस्याशुविनाशित्वे तस्य दानप्रतिग्रहयोरसम्भवात् अध्यापने अध्ययने च प्रवृत्तिर्न स्थात् अतः ग्रन्थस्यावश्यं स्मैर्थं स्वीकार्यं नाशकानुपलब्धेष्व तद्वाग्ने

सू० प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥

सम्प्रतिपत्तिभावाच ॥ ३५ ॥

स्थिरस्तैनं कः पञ्चान्नाशयिष्यति” इति नित्यतैव पर्यवशेषेति
भावः ॥ ३४ ॥

हेत्वन्तरं शब्दस्य नित्यते आह ।

सू० “चिः प्रथमामन्वाह चिरक्तमाम्” इति प्रथमोत्त-
मयोः सामिधेन्योस्त्रिरक्तारणं स्तैर्यं विनाऽनुपपञ्चमित्यर्थः
॥ ३४ ॥

शब्दनित्यते हेत्वन्तरमाह ।

सू० सम्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्वावात् तत्सद्वावादि-
त्यर्थः प्रतिपत्तिशब्दादेव तद्विशेषस्य प्रत्यभिज्ञाया सा-
भात् सम्पूर्वः सत्यत्वमाह तथाच यैव गाथा मैत्रेणोक्ता-

वि० प्रमाणाभावात् “तावत् कालं स्थिरस्तैनं कः पञ्चान्नाशयिष्यति”
इतिन्यायेन नित्यतैव फलितेति भावः ॥ ३५ ॥

शब्दनित्यतायां हेत्वन्तरमुपन्यस्यति ।

शब्दस्यावश्यं नित्यत्वमुपेयम् “चिःप्रथमामन्वाह चिरक्तमाम-
न्वाह” इतिश्रूतौ प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योः चिरक्तारक्तस्य
विहितत्वात् नहि स्तैर्यमन्तरेभ्य चिरक्तारणं सम्भवतोति पूर्वो-
क्तन्यायेन नित्यतायाः सिद्धेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इतस्य शब्दनित्यतेवाह ।

शब्दस्यावश्यं स्तैर्यं सम्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञाया भावात् सत्त्वात्
यः स्त्रोक्तस्त्रेण पठितस्तमेव मैत्रः पठति, स एवायं जपार-

द्व० सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥

उ० रिता तामेवायमुच्चरति तमेव श्लोकं पुनः पुनः पठति
उक्तमेव वचनं पुनः पुनरभिधत्से यदेव वाक्यं परारि परस्पर
त्वयोक्तं तदेवेदानीमपि ब्रूषे स एवायं गकार इत्यादि-
प्रत्यभिज्ञावस्तात् स्थैर्यं शब्दस्येति ॥ ३५ ॥

सर्वान्जिमान् हेतुन् दूषयन्नाहि ।

सन्दिग्धा अनैकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं “विषद्वासिद्ध-
सन्दिग्धमस्तित्वं काश्मपोऽन्नवीत्” इति तथाच बडले
जानालेऽपि अध्ययनमभ्यसनं प्रत्यभिज्ञानश्च दृष्टमित्य-
बैकान्तिकत्वं हेतुनां तथाहि नृत्यमधीते नृत्यमभ्यस्यति
दिरनृत्यत् यदेव नृत्यं परदकार्षीं रैषमोऽपि तदेव
करोषि यदेव नृत्यमेकेन चारणेन छतं तदेवायमपि
करोतीति नृत्ये दृष्टवात् तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयाऽपि
स्थैर्यामभ्युपगमात् ॥ ३६ ॥

विं इत्यादि प्रब्रह्मिज्ञा शब्दस्य शिरवामन्तरेणानुपप्रवेतिभावः
॥ ३५ ॥

मीमांसकामतं दूषयति ।

श्वादीनामङ्गक्रियाविशेषाणां बडलेऽपि जानालेऽपि क्षै-
र्वपीति यावत्, सति अध्यायमाभ्यासप्रब्रह्मिज्ञानां दर्शनात्
अध्यायकाणामाः स्थैर्ये साध्ये सन्दिग्धा अनैकान्तिकाः ब्रह्ममधीते
निर्वति यदेव दद्यन् चैतेव छतं मैत्रलदेव करोतीत्वनुभवस्य
सर्वभिज्ञावाहित्वर्थः ॥ ३६ ॥

सू० संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥

उ० ननु पञ्चाशदर्णा अष्टाचरो मन्त्रः अचरो मन्त्रः अष्टाचराऽनुष्टुवित्यादिसङ्घाकथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारणभेदेनानन्यसम्भवादित्यत आह ।

सङ्घायाः पञ्चाशदादिसङ्घायाभावः सङ्घावः सामान्यतः कलगलादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्येऽपि कलगलाश्वच्छिन्नानां पञ्चाशन्तं चित्तमष्टलं वा द्रव्यगुणादीनामान्तर्गणिकभेदेनानन्येऽपि नवलचतुर्विंशतिलादिवदिति भावः । ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिश्चैव स्त्रीर्थसाधिका नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार इति प्रतीत्या विरुद्धधर्मं गोचरयन्त्या वाधते तीव्रलादेश्चैपाधिकत्वात् नचोपाधिभेदादपि भेदो माखूत् तर्हि जवातापिस्त्रादिसंयोगाश्वीलपीतादिभावेन प्रथमानः स्फटिकमणिरपि नानाकृपाणमणिर्पणेषु दीर्घादिभावेन भासमानं मुखमपि वा नाना न भासेत । ननु कस्यायं तीव्रलादिधर्मो गकारौपाधिक इति चेत्र वायुधर्मो नादधर्मो-

वि० ननु वर्णानामनित्यतया जानात्वे पञ्चाशन्तसंख्या स्मृत्याद्युक्ता कथं सङ्कल्पते अत आह ।

सामान्यतः सामान्येषु कलगलादिषु जातिषु संख्यायाः पञ्चाशस्त्रादिसंख्यायाः भावः सङ्घावः तथाच पञ्चाशदर्णा इत्यादाविवेतिभावः चूपुनजंतकेशादौ तस्वामी क्षेत्रा इत्यादिवत् स एवायं मकार

उ० धनिधर्मो वा भविष्यति किं तत्र विशेषचिन्तया लयापि
तारत्मादेः कत्वगत्वादिता परापरभावानुपपत्त्या स्वाभा-
विकत्वाभ्युपगमादिति चेष्टैवं उत्पन्नो गकारः, नष्टो
गकारः, श्रुतपूर्वीगकारोनास्ति, निवृत्तः कोखाइस्त
इत्यादि विरोधिप्रतीतौ सत्यामपि चेत् इयं प्रत्यभिज्ञा न
निवर्जन्ते तदास्ता जातिविषयताकल्पनात् अन्यथा व्यक्ति
स्वैर्यमास्तममानायाम् अस्यां सत्यां उक्तविरोधिप्रत्यया एव
नोत्पद्येत् न चायं वायुधर्म-स्तद्वर्षाणां श्रोत्राविषयतात्
नापि नादधर्मः, नादो यदि वायुरेव तदा दोषस्थोक्तवात्
अन्यस्त निर्बन्धुमशक्त्वात् नापि धनिधर्मः, श्रद्धादिध्ब-
नावनुपस्थमानेऽपि गकारे तारत्मादिप्रतीतेः । स्वाभा-
विकत्वे तु न जातिसाङ्कर्यं गत्वादिव्यायस्य तस्य नाना-
त्वाभ्युपगमात् किञ्च शुक्लसारिकामनुव्यप्रभवेषु गकारा-
दिषु स्फुटतरा रूपभेदप्रथाऽस्ति, एवं स्त्रीपुंसप्रभवेषु स्त्री-
पुंसभेदप्रभवेषु च, यतः काष्ठपटाशाश्रुता अपि शुका-

वि० इत्यादि प्रत्यभिज्ञापि साजात्वविषयिष्येव न स्वैर्यसाधिकेति ।
अपिच शब्दोऽग्नित्वः क्षतकत्वाद्घटादिवदित्याद्यनुमानतः शब्द-
स्थानित्वत्वं सिद्धातीति । तत्र शब्दोत्पत्ति वीचीतरङ्गन्यायेनेति
केचित् तेषां मते भेरोदङ्गाद्यभिघातात् तदेशावच्छेदेन आद्य-
शब्दस्थात्पत्तिः अनन्तरं तदहि दंशदिग्वच्छेदेन प्रथमशब्दात्
द्यापन्नो दितीयः शब्दः, ततलादहि ईशदिग्वच्छिङ्गस्तीयः शब्दो
दितीयशब्दाद्वतोद्देवंकमेष्य चतुर्थादिशब्दानामप्युत्पत्तिर्वाध्या

T

उ० इयोनुभीयन्ते औपाधिकतत्त्वस्य नानुभूयमानोपाधिनि-
वन्धनं कुकुमारुणा तरुणीतिवत् नायौपपत्तिकमौपाधिक-
तम् उपपत्तेस्तादृशप्रमाणस्ताभावादिति संहेपः ॥ ३७ ॥

इति वैशेषिकसूचोपस्तारे आङ्गरे द्वितीयाऽध्यायस्य
द्वितीयमाङ्किकम् ॥ * ॥

॥०॥ समाप्तस्यायं द्वितीयाध्यायः ॥०॥

वि० केचित्पु कदम्बगोलकन्यायात् शब्दस्योत्पत्तिरित्याङ्गः यतन्ते
द्वितीयादिशब्दोनैको नवा इत्यादिगवच्छिन्नः किन्तु दशसु दिच्छु
द्वितीयाध्याः शब्दा दश उत्पद्यन्ते इति विशेषः ॥ ३७ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपस्तानन-छतायां कवादस्त्रविद्वतौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाङ्किकम् ॥ * ॥

॥०॥ समाप्तस्यायं द्वितीयाध्यायः ॥०॥

सू० प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

उ० तदेवं द्वितीयाध्याये वहिन्द्रव्यपरीक्षामुपपाद्य उहे-
शक्तमादिदानोमात्मपरीक्षायै पीठमारचयितुमाह ।

इन्द्रियाणामर्थां गन्धर्मस्त्रूपस्त्रशब्दां वाच्मैकैकेन्द्रिय-
याद्वाः तत्र ओचयहणो योऽर्थः स शब्द इति शब्द-
प्रसिद्धौ इर्जितायामर्थाङ्गन्धादौ स्त्रूपर्यन्ते प्रसिद्धि-
र्दग्नितेत्यर्थः तथाहि घ्राणयहणो योऽर्थः स गन्धः, रसम-
यहणो योऽर्थः स रसः, चक्षुर्माचयहणो योऽर्थः तद्रूपम्,
त्वगिन्द्रियमाचयहणो योऽर्थः स स्पर्शः, सर्वं च चाऽर्थ-
शब्देन धर्मी भावभूत उच्यते तेन गन्धत्वादौ गन्धाद्यभावे
च नातिव्याप्तिः तदेवं घ्राणयहणदृक्तिगुणत्वावान्तरजा-
तिमन्त्रं गन्धत्वम् एवं रसादावपि वाच्यं तेन नातोन्द्रि-
यगन्धाद्यनुपयहः ॥ १ ॥

वि० यदीयकश्चां विना वहति जात्यजां जन-
क्त्यान्तरतमोऽर्द्धं तरति यत्क्षपालेश्वरः ।
क्षपादनयनोरधौ मम निमज्जतः साऽधुगा
निइन्तु विपदान्तसिं विबुधवासि वाग्देवता ॥ १ ॥

उहेशक्तमप्राप्तामात्मपरीक्षामिदानोमारभते ।

इन्द्रियार्थाः रूपरसगन्धस्त्रूपशब्दाः, प्रसिद्धाः प्रत्यक्षनिष्ठय-
विषय इत्यर्थः तथाच रूपादिविषयकः साक्षात्कारः सर्व-
सिद्ध इतिभावः ॥ १ ॥

**सू० इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो अर्थान्तरस्य
हेतुः ॥ २ ॥**

उ० इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरीक्षायामुपयोगमाह ।

हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति
इन्द्रियेभ्यार्थेभ्यस्त्र रूपादिभ्यस्तद्वभ्यस्त्र यदर्थान्तरं आत्मा
तस्य लिङ्गमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमित्वं विव-
लितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धे रूपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्ध-
तरतया ताद्रूपेणैव लिङ्गत्वमुक्तं तथाहि प्रसिद्धिः क्वचि-
दाश्रिता कार्यतात् घटवत् गुणलादा क्रियालादा साक्ष
प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियालात् छिदिक्रियावत् यस्त्र प्रसि-
द्धेः करणं तदिन्द्रियं तस्य कर्त्तव्रप्रयोज्यं करणलात् वास्ता-
दिवत् तथा यचेचं प्रसिद्धिराश्रिता, यः व्याखादीनां कर-
णानां प्रयोक्ता स आत्मा ॥ २ ॥

वि० यताववात्मनः किमायातमित्यत आह ।

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः रूपादिसाक्षात्कारः इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रि-
येभ्यः अर्थेभ्यस्त्र अर्थान्तरस्य भिन्नस्तात्मगतकार्यस्य हेतुः वा-
धिकेत्यर्थः तथाच रूपादिसाक्षात्कारो ब्रह्माश्रितो मुखत्वाद्रूपव-
दित्वनुभावेन इतरवाधस्तद्वावेन आत्मनः सिद्धिरिति भावः ।
यद्यपि प्रसिद्धेः पक्षतया हेतुत्वक्यथनमसङ्गतं तथापि हेतुपद-
मचानुभितिजनकपरामर्शविशेष्यपरमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

१२ ।

सू० सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥
कारणानात् ॥ ४ ॥

उ० ननु श्ररीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेरात्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति तदुभयाचयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकस्यनया तथाहि चैतन्यं श्ररीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणलेऽपि वाच्यमित्याशङ्काह ।

अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं प्रदीपजन्यज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश, इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिक्षस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदीपादीनाम् समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्काह ।

श्ररीरकारणानां करचरणादीनां तदवयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानशृन्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां

वि० ननु रूपादिप्रसिद्धि देहाश्रिता तत्कार्यत्वात् तदीयरूपादिविशेषगुमानेन देहशृष्टिले सिङ्गे गाऽतिरिक्षात्मसिद्धिरित्यत्ताह ।

सः देहशृष्टिलसाधको हेतुः, अनपदेशः हेत्वाभासः, देहकार्यत्वस्य घटपटादौ सञ्चेन तत्र देहाश्रितत्वाभावात् उक्तहेतोर्यमित्यादित्वा प्रसिङ्गे देहशृष्टिलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञाननिष्ठं यहेहकार्यत्वं तदेव हेतुर्भविष्यति अतिरेकेण घटादेहशृष्टान्तत्वसम्बवादित्यत आह ।

कारणेषु देहकारणेषु अवयवेषु अज्ञानात् ज्ञानाभावात्

सू० कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥

उ० हि कारणगुणपूर्वकता दृष्टा तथाच श्रीरकारणेषु यदि
ज्ञानं स्वात्मदा श्रीरेण्पि सम्भाव्येत नचैवम्, न च स्तु
श्रीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेत्त एकमत्याभावप्रसङ्गात्
नहि बद्धनाम्बेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदेनानु-
भूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतो “नान्यदृष्टं स्वर-
त्यन्य” इति किञ्च श्रीरकारणे तत्त्वत्विंशादिफलानुपभो-
गप्रसङ्गात् नहि चैतेण छतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुक्ते
ततस्य छतहानिरहताभ्यागमस्य स्वात् ॥ ४ ॥

ननु श्रीरकारणेषु स्वस्माचया ज्ञानमस्ति श्रीरे तु
स्फुटमतो नाऽकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरि-
त्याशङ्काह ।

यदि हि श्रीरमूखकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्वात्
तदा तदारभेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्वात् किञ्च पार्थिव-

वि० तथाच ज्ञानं न श्रीरविशेषगुणः अपाकृत्वे सति अकारण-
गुणपूर्वकत्वात् शब्दविद्यनुमानेन ज्ञानसामान्यस्य देहात्मि-
त्वाभावसिद्धिः प्रागुक्तश्रीरकार्यत्वे हेतोरप्रयोजकत्वमेवेति भावः
॥ ५ ॥

ननु श्रीरोरावयवेषु स्वस्मानक्रमेव श्रीरे स्फुटतरं ज्ञानं
कारणगुणपूर्वकमेव स्त्रीकार्यमतः प्रागुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्
देहात्मित्वसाधकत्वमत आह ।

यदि श्रीरे चैतन्यं कारणगुणपूर्वकं स्त्रीक्रियते तदा तत्प-

सू० अशानाच ॥ ६ ॥

उ० विशेषगुणानां सर्वपार्थिववृत्तितायाव्याप्तेः कार्येभ्यपि घटा-
दिषु चैतन्यं स्यात् च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु घटादावपि सूक्ष्माचया चैतन्यमस्त्वेवेत्या-
शक्त्वा ह ।

सर्वेः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः
सर्वप्रमाणागोचरस्याप्यभुपगमे ज्ञविषाणादेरप्यभुपगम-

वि० रमाद्युम्बप्यवश्यं ज्ञानं खोकार्यं तथाच इरनाश्चे तत्पर-
माणवारब्येषु कार्यान्तरेभ्यपि ज्ञानात् ज्ञानप्रसङ्गात् गन्धादिव-
दित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु तत्त्वार्थेषु सूक्ष्ममेव ज्ञानं खोकार्यमतोनोपज्ञिरि-
यत चाह ।

ज्ञानात् केनापि प्रमाणेन तत्त्वार्थं गतज्ञानस्य ज्ञाना-
ज्ञनात् तथाच निवृत्तमात्रकलात् तत्त्वार्थेषु ज्ञानमित्यर्थः
चकारो गौरवं समुचितोति तथाच नानावयवेषु नानाचैतन्य-
कल्पनापेक्षया चैतन्याधारतया एवं इत्यान्तरमेव कल्पयितुमु-
चितमितिभावः । इदमुपज्ञानं देहे चैतन्यखीकारे बाल्येनु-
भूतस्य यौवनादौ स्वरक्षानुपरपत्तिस्तदानीमनुभवितुरभावात्
परिमाणाश्चेन बाल्यश्चीरनाश्चाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् एवं
अद्यज्ञानबालकस्य खनपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रवृत्तिजनकस्य इष्ट-
साधनत्वानुभवस्य तदानीमसम्भवात् एवं गर्भनिःसरणदशायां
बालरश्मिशूलां शाखावज्जने प्रवृत्तिरपि नोपपद्यते तदानीमि-
ष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् अतिरिक्षचेतनवादिमते च जन्मा-

सू० अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥

उ० प्रसङ्गः नहि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन आयत
इति ॥ ६ ॥

ननु श्रोचादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुभीयते इत्युक्तं
तदयुक्तं नहि श्रोचादिभिरात्मनसादात्मं तदुत्पत्तिर्ब्वा
न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः न चाविनाभावमन्त-
रेणाऽनुभितिरित्यत आह ।

चेतुः साधादन्य एव भवति न तु साधात्मा साधाविशेष-
प्रसङ्गात् तस्मात्तादात्मघटितो चेतुरहेतुरनपदेश इत्य-
र्थः ॥ ७ ॥

वि० कारीयेषु साधनत्वानुभवजनितसंखारवश्चात् स्मरज्जसम्बवेन स्तुत-
याने शाखावज्जन्मने च पूर्वोक्ताप्रवृत्तिं नाऽनुपपद्मा न च ज्ञान-
ज्ञानानुभूतानामन्येषामपि स्मरज्जं कथं न भवतीति वाच्यं उदो-
धक्षाभावात् अच त्वनायच्या जीवनादवृष्टेवोदोधकं कष्यते अन्य-
था शुद्धकण्ठतया उच्चपतनेन च वाक्स्य मरणप्रसङ्गादित्वादिकं
इष्टश्चमिति संचेपः ॥ ६ ॥

चागस्य गुणत्वहेतुना इत्याभ्यितत्वं कथं सिद्धति अतदात्म-
नस्तदगुत्पद्मस्य वा तदसाधकत्वादिति सांख्यैकदेशिनामाशङ्का-
निरस्यति ।

अन्यदेव साधादन्यदेव वस्तु चेतु भवति इति हेतौ यतः सा-
धाभिन्नोऽनपदेशः हेत्वाभासः, साधस्यासिद्धत्वेन तदभिन्नसा-
प्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ ७ ॥

सू० अर्थान्तरं स्थानतरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥

उ० ननु ओचादिभिरिञ्चैरात्मनो यथा न तादाव्यं
तथा तदुत्पन्निरपि नास्ति नहि बङ्गेधूम इव आत्मनः
ओचादिकरणमुत्पयते इत्यत आह ।

हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा
कारणादप्तादेरर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरलाविशेषात्
धूमो रासमं न गमयति किञ्चु बङ्गिमेव गमयतीत्यज स्व-
भावविशेष एव नियामकः, स च स्वभावो यदि कार्यादन्य-
स्थापि भवति तदा स्त्रोऽप्यपदेशो भवत्येव तथाच कार्यमवि-
वक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः, तथाच तादाव्यतदुत्पन्नी
एवाऽविनाभावः तयोरेवाऽविनाभावपर्यवसानं ताभ्यां
समानोपायो वा तदुभयमाचयहाधीनयहो वेति स्वशिष्ट-
कामोऽनाय परिभाषामाचमितिभावः ॥ ८ ॥

सम्प्रत्याऽविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेव रुट्यितुमाह ।

वि० ननु साधादनुत्पत्त्य गुबत्त्य कथमनुमापकत्वम्, तथा सति
धूमादिना बङ्गादेविव रासभादेरप्यनुमानापत्तेविवत आह ।

हि इतौ यतोऽर्थान्तरं वस्त्रान्तरम् अर्थान्तरस्य वस्त्रान्तरस्य
अनपदेशः अहेतुः रासभादेर्वासिशून्यो हि धूमादिः रासभादौ
साधे ऐलाभासः ननु बङ्गादौ, तद्याप्यत्त्य तच सप्तात् प्रक्षतेतु
वासिसत्त्वाद्वागमकत्वमितिभावः ॥ ८ ॥

ननु मुखत्तेतौ आप्यत्तमपि दुर्घटं आप्यत्तस्य तादास्यतदु-
त्पत्तिनियत्वादित्वत आह ।

सू० संयोगिसमवायेकार्थसमवायिविरोधि च ॥६॥

उ० अरीरं लग्नत् अरीरलादित्यं हेतुः संयोगी, द्विद्वच्यवद्व्यसहजावरणं हि लगित्युच्चते तच न अरीरस्य कार्यं कारणं वा किन्तु महोत्पत्तिकमाचं नियतसंयोगवत् । एवं समवायि यथाकाङ्गं परिमाणवद् द्रव्यलात् घटादिवदिति अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यतेजाकाशसमवायिना धर्मेण साध्यते यदा परिमाणतारतम्यं क्वचिदिशान्तमित्यतेजाऽपुत्रं परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदाश्रयः परमाणुरनुभीयते, अब्दादिना लाकाशस्य, ज्ञानादिना लात्मनोऽनुमानं कार्येणैव कारणानुमानमिति नोदाहृतम् ॥ ८ ॥

एकार्थसमवायिनं सूचकादुदाहृति ।

वि० संयोगि संयोगानुयोगि जिङ्गमिति सर्वंशेषः । तथाच संयोगानुयोगि संयोगप्रतियोगिनो जिङ्गं व्याप्तं कथमन्यथा अथं देशः सारथिमान् विजक्षयगतिमद्रथादिवादावनुमितिः साधतावच्छेदकसम्बन्धाच खसंयुक्तसंयोगः एवं समवायपि समवेतस्य जिङ्गं कथमन्यथा पश्चाद्यवयवमाचदर्शगदशायां विशिष्टावयवेनाऽवयविनः पश्चादेरनुमितिः न चावयवच्छुः संयोगदशायामवयविन्यपि संयोगसत्त्वात् तस्यापि प्रथक्तं दुर्बारमितिवाचं तथापि सिषाधयिषया तादृशानुमानसम्भवात् तथाच सारथादिभिन्नस्य सारथाद्यकार्यस्य च रथादेः सारथादेव्याप्त्वात् आप्त्वं न तादात्यतदुत्पत्तिनियतमिति भावः ॥ ६ ॥

एकार्थसमवायिनो जिङ्गस्योदाहृतम् खयमेव दर्शयति ।

सू० कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥

विरोधभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥

उ० कार्यं इपं कार्यान्तरस्य स्पर्शस्य लिङ्गम्। उपस्थित-
स्थैतत् अकार्यमप्याकाशैकलम् आकाशैकपृथक्ले लिङ्गम्
एवं परममहत्ते ॥ १० ॥

विरोधिलिङ्गमुदाहरति ।

अभूतं वर्षं, भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् एवं स्फो-
टादेविरोधी मन्त्रपाठः तथाचाऽभूतमनुत्पन्नं स्फोटादि
भूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् ॥ ११ ॥

विरोधिलिङ्गस्योदाहरणान्तरमाह ।

वि० कार्यं पृथिव्याः कार्यं गन्धादिकं कार्यान्तरस्य रसादे लिङ्ग-
मितिशेषः एकार्थसमवायः समवायवटितसामानाधिकरणम्
एवं निवरसादिकमपि नवरूपादेर्जिङ्गं ब्रह्म, तथाच
गन्धादे रसाद्यभेदस्य रसादिजन्यत्वस्य चाऽभावात् व्याप्तेष्टुभ-
यनैयत्वं बाधितमेवेति भावः ॥ १० ॥

विरोधिनो व्याप्तिमुदाहरति ।

अभूतम् असन्निहितं विरोधि विरोधसन्निधानमिति यावत्
भूतस्य जातस्य स्थितस्य वा विरोधिनोलिङ्गमितिशेषः अय-
मनुमानप्रकारः अयं काष्ठो दाहवान् वज्ञिसंयुक्तले सति मण्डाद्य-
सन्निधानात् भक्षीभूतवस्त्रवन्तरवत् अयं देशो निर्भयाहिमान्
अहिमत्ते सति नकुञ्जशृन्यत्वात् तादृशनिष्ठिदेशान्तरवदि-
त्वादिः ॥ ११ ॥

विरोधन्तरमुदाहरति ।

सू० भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥

भूतोभूतस्य ॥ १३ ॥

उ० भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं
भूतो वाय्वभसंयोगो उभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवं भूतोदा-
र्शोऽभूतस्य भण्डादिसमवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदपूर्वाम् ॥
॥ १२ ॥

लिङ्गान्तरमुदाहरति ।

विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनः क्षचि-
दनुमानं यथा विस्फूर्जन्तमहिं हृष्ट्वा आटान्तरितस्य नकु-
स्य अत्र हि विस्फूर्जन्तहिर्भूतो विद्यमानो आटान्त-
रितो नकुलोऽपि विद्यमान एवेति भवति भूतो भूतस्य
लिङ्गमित्यर्थः वर्षवाय्वभसंयोगयोस्तु नैकस्मिन् काञ्चे वि-
द्यमानता न वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥ १३ ॥

इदानीं परिगणनस्य प्रयोजनमात् ।

वि० भूतमुत्पन्नं स्थितं वा अभूतस्य विरोधिनो विरोधसम्बिधा-
नस्य लिङ्गमित्यर्थः यथावं काण्ठो मण्डाद्यसम्बिहितो दाहवन्त्वात्
अयं देशो नकुलशून्यः भीतिरहिताहिमन्त्रादित्यादि ॥ १४ ॥

सहिरोधिनः सहिरोधिलिङ्गत्वमुदाहरति ।

भूतो वर्तमानो विरोधो भूतस्य वर्तमानस्य विरोधिनो लिङ्ग-
मित्यर्थः यथा विस्फूर्जनवदहिंदर्शनेन गुल्माद्यन्तरितस्य विद्य-
मानस्य नकुलस्यानुमानम् ॥ १५ ॥

ननुक्त्वाद्येषु अनुमिति न भवत्येव आप्तविरहादित्वत आह ।

द० प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥

उ० प्रसिद्धिः सार्थमाणा व्याप्तिः, अपदेशो हेतुवचनं, तेन सार्थमाणव्याप्तिविशिष्टो हेतुर्हेत्वयवेनोपग्रहयावयवेन वेच्छते इति भवति प्रसिद्धिपूर्वकोऽपदेश इति तथाच श्रोतादिनाकरणेनाऽधिष्ठातः, ज्ञानादिना च गुणेन तदाश्रयस्यात्मनो यदनुमानमुक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्तिरस्ति, तथातु अरीरकार्यत्वेन हेतुना ज्ञानस्य अच्छरीरगुणत्वं साधितं तत्र न व्याप्तिरितिभावः । ननु केयं व्याप्तिर्न तावदव्यभिचरितसम्बन्धः सर्वभिज्ञारस्य साधात्यन्ताभावसामानाधिकरणानधिकरणत्वस्य केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः साधानधिकरणानधिकरणत्वस्यापि केवलान्वयिन्यसम्बन्धात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्साधानधिकरणाधिकरणत्वात् । नायत्विनाभावः । स हि साध्यं विनाऽभावो वा हेतोः, अविना, साधान्वये भवति भावो वा, धूमस्यापि क्षणिद्रासभावेऽभावात् रासभसत्त्वे सत्त्वात् नियतव्यतिरेको नियतस्याऽन्वयोविवक्षित इतिचेत् न नियमस्यैव निष्ठयमाणत्वात् नापि कार्त्त्वेन सम्बन्धः, स यदि क्षत्त्वस्य

वि० प्रसिद्धिर्याप्तिप्रभा तत्पूर्वकत्वात् तदधीनत्वात् उपदेशस्य सङ्केतद्वावन स्य तथा ओक्तस्यलेषु सन्ध्यायप्रयोगस्य कथकसम्बद्धायसिद्धत्वात् तदेक्ष्वाहकशास्त्रिप्रमोपपादकव्याप्तिस्त्रीकार आवश्यक इतिभावः । व्याप्तिर्वा साधतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं

उ० साधस्य साधनसम्बन्धः, स विषमव्याप्ते धूमादावपि नास्ति
अथ कृत्स्नस्य साधनस्य साधनसम्बन्धः, सोऽप्येकस्य साधस्य
कृत्स्नसाधने सम्भाभावादनुपपत्तिः अथ कृत्स्नस्य साधस्य
कृत्स्नेन साधनेन सम्बन्धः, एतदप्ययुक्तं नहि कृत्स्नेन साध-
नेन कृत्स्नस्य साधस्य क्चिदपि सम्बन्धः सम्भवति, प्रत्येक-
मेव साधनसाधनयोः सम्भात् विषमव्याप्ते चाऽव्याप्तेः नापि
खाभाविकः सम्बन्धः, स्वभावो हि खस्यभावो वा स्वमेव
भावो वा, तत्र तज्जन्यलम्बेत्तद्वितार्थः, तदा समवायस्तज्ज-
णार्थां व्याप्तावव्याप्तेः, तदाश्रितलम्बेत्तद्वितार्थः, तदापि
समवायेऽव्याप्तिः नहि समवायः क्चिदाश्रितः संयो-
गस्ताऽपि हेतुधर्मधूमलाद्यनाश्रितलात् हेतुधर्मधूमलाद्य-
जन्यलात् नायेऽन्योपाधिकः सम्बन्धः उपाधेरेव दुर्बच-
लात्, सुवचले ऽपि दुर्यहलात्, स्मयहले ऽप्येऽन्योन्याश्रयात्
साधव्यापकले सति साधनाव्यापकलादे वाप्तिग्रहाधी-
नयहलात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, अभिचारि-
सम्बन्धस्यापि देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूप-
लेऽपि तज्ज्ञानस्थानुमितावत्तत्त्वलात् अनुमितिकारणो-
भूतज्ञानविषयव्याप्तेरेव निरूपयितुमुचितलात् नापि

वि० यत् साधवत्त्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याऽन्याभावस्य सप्रति-
योगितावच्छेदकवत्त्वबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन यदधिकरणं
तद्विरूपितहेतुतावच्छेदकसम्भावच्छिन्नत्तितागवच्छेदकहेतुता-
वच्छेदकधर्मवत्त्वं, केवलान्वयिस्युले सत्तावाग् जातेरित्यादि-

उ० साधनवज्ञिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरणं
व्याप्तिः बङ्गेरपि धूमवज्ञिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिलात्
नहि धूमवति महान्ते पर्वतीयवङ्गे र्णाऽत्यन्ताभावः
इदं संयोगि इवलादित्यादै संयोगात्यन्ताभावस्य साधन-
समानाधिकरणलादव्यापकताप्रसङ्गात् प्रतियोगिविरुद्ध-
स्त्रसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधि-
करणं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरु-
द्धलाभावादिति चेत् संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रति-
योगिविरुद्धस्वात् अन्यथाऽवच्छेदभेदकस्यमावैयर्थ्यात् नहि
छतकलानियतयोर्व्यर्थमवच्छेदभेदः कस्यते नापि सा-
ध्यवैयधिकरणाधिकरणतं केवलान्वयिनिसाध्यवैयधिक-
रणाप्रसिद्धेः साधानधिकरणाधिकरणतं हि तत्, नापि
यस्मन्वितावच्छेदकरूपवत्तं यस्य तस्य सा व्याप्तिः
वक्षिलस्यापि धूमस्मन्वितावच्छेदकलात्, अधिकदेशवृत्तिज्ञ-
तया तस्य तथेति चेत् व्यापकतावच्छेदकस्याऽधिकदेशवृत्तिरे-
प्यभ्युपगमात् धूमलस्याऽपि गग्नतस्यावस्थमिधूमवृत्तितया-
ऽधिकदेशवृत्तिलात्, अतएव तदारणार्थं विशेषणमिति
चेत् तर्हि यद्, व्याप्ततावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेद-
कलेनाभिमतमित्यभिमतं तथाचात्माश्रयः। एवम् यत्

वि० स्युजे च व्याप्तिभमादेवाऽनुमितिः चाकाशादिइतै व्याप्तिरस्येव
परन्तु पक्षधर्मविरहादसङ्गेतुत्ववहारः अथवा यादृशप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिद्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिद्विरूपक-

उ० सामानाधिकरणावच्छेदकरूपवस्तुं यस्य तस्य वा व्याप्ति-
रित्ययुक्तदोषाक्रान्तमिति चेत् अत्रोच्चते अनौपाधिकः
सम्बन्धे व्याप्तिः अनौपाधिकलन्तु यावत् स्वभिकारि-
यभिकारिसाधसामानाधिकरणं यावत्समानाधिकर-
णात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधि-
करणसाधसामानाधिकरणं वा, यावत् साधनाव्यापका
व्याप्तसाधसामानाधिकरणमितिनिरूपितद्यार्थः, यावत्सा-
धव्यापकव्यापकलं वा, वज्रबीहिणा दुर्गहमिदमिति-
चेत् अतएव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापेक्षाच । यदा
साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाधसमाना-
धिकरणं व्याप्तिः अत्यन्ताभावस्य बङ्गिलादिसामान्या-
वच्छिकप्रतियोगिताको विवक्षितः तेन महानयोद्यधूमे
पर्वतोयवङ्गात्यन्ताभावसमानाधिकरणेऽपि न दोषः धू-
मवति बङ्गिरास्तीति प्रतीतेरनुदयात्, इवलन्तु संयो-
गिलात्यन्ताभावसमानाधिकरणमेव नहि भवति इवं
न संयोगीतिप्रतीतिः, संयोगानां प्रत्येकसम्बन्धवृ-
त्तिलेऽपि संयोगिलसामान्यस्य आयट्टिलात् तस्यैव
व्यापकत्वात् । ननौपाधिकलमुपाधिविरहः उपा-
धिरेव दुष्परिकरणीय इति चेत्र साधव्यापकले सति

वि० ताकाधिकरणतावदन्यत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिव्यहेतुताव-
च्छेदकावच्छिव्यगिरूपकताकाधिकरणतावत् स्वान्तिरूपितसाधता-
वच्छेदकतापृष्ठकसम्बन्धावच्छिव्यावच्छेदकताशून्यं यत् साधताव-

उ० साधनाव्यापकस्तोपाधित्वात् तदुकं “साधने सोपाधिः
याथे निरपाधिरपाधिः” । ननु केवलसाधनाव्यापकोपा-
व्यापकमेतत् यथा वाचुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षसर्गाश्रयत्वादि-
त्यचोद्भूतरूपवत्तम्, स श्वामोभित्वाततयत्वादित्यत्र श्वाक-
पाकजलम्, न श्वुद्भूतरूपवत्तं प्रत्यक्षत्वव्यापकम् आत्मनि गुण-
कर्मादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि श्वाकपाकजलं श्वामत्व-
व्यापकं काककोकिलजलदजमूकसादौ श्वामे तदभावा-
दिति चेत्पर्यवस्थितसाधनाव्यापकले सति साधनाव्याप-
कत्वस्य तथा विवक्षितत्वात् पर्यवस्थितस्य साध्यं यद्भूर्भाव-
च्छेदेनोपाधेर्यापकलमभग्नं तद्भूर्भावच्छिक्षम्, प्रह्लादे वहि-
र्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वस्तोद्भूतरूपवत्तं व्यापकम्, अन्यथव्य-
तिरेकाभ्यां गृहीतम्, शौत्यन्तिकनरश्वामत्वावच्छिक्षं साध्यं
प्रति चरकसुश्रुतादौ श्वाकपाकजलस्य व्यापकत्वावधारणा-
देवमन्यत्राप्युद्धम् । ननु नायमुपाधिपदवाच्यः, यद्भूर्भाव-
उन्यत्र भासते च उपाधिः यथा स्फटिकादौ जवाकुसुमादि
विषमव्याप्तिपाधी च व्याप्तत्वाभावात्तद्भूर्भास्य साधनाभिम-
तेऽनवभासनादिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवाद्वैन्यनप्रभवव-
क्षिमत्वादौ मुख्य उपाधिपदप्रयोगः, अन्यत्र तु गौणः, गुणः

वि० च्छेदकं तदवच्छिक्षनिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तिवृत्ति यत् छेतु-
तावच्छेदकं तदत्तं आसिः, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्त्रीकाराच व्याप्तिवादिमत्त्वान् ब्रह्मत्वादिव्यादौ नातिव्याप्तिः,
कालो घटवान् महाकाळत्वादिव्यादौ महाकाळान्त्वविशिष्ट-

उ० अभिचारोऽन्नायकत्वम्, थर्द्धु यद्वापकव्यभिचारि तस्य तद्वा-
भिचारिलनियमात्, भवति च साध्यव्यापकस्योपाधेव्यभि-
चारि साधनम्, अतः साध्यभिचारीति, यद्वापकाव्यायं यत्
तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्त्वासिद्ध्यन्नायकत्वं वा सत्प्रतिपक्षे-
त्यापकत्वं वा पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकस्याभावात् साध्या-
भावसाधनात् तदुक्तं “वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकै-
रपाधिरुद्धाव्यः पर्यवस्थितं नियमयन् दूषकतावीजसा-
म्यात्” इति, उक्तोयते चाचं वाध्यभिचारानुकूलतर्का-
भावप्रतिकूलतर्केः । अनु यद्वाभिचारिलेन साधनस्य सा-
ध्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तत्र छतोया न करणे
न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे, न च यद्वाभिचारिले न
शासेन साधनस्य साध्यभिचारित्वं आयते इति पूर-
षीयम् अङ्गायमानोपाध्यापनात् खुटव्यभिचारस्यालो-
पाध्यापनात्, ओग्यतागर्भा तु दुर्निरूपा, व्यभिचारोऽन्ना-
यकत्वमव्यवस्थाप्य उपाध्युद्धावनायकत्वाच पक्षेतरत्वनु
उपाधिरुद्धाव्याकान्तमपि रुद्धायातकत्वान्नोपाधिः चाचा
पक्षे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, यदि हि तत्र न सन्देहस्यादा
न पक्षता, यदि पक्षता तदा सन्देहस्यावस्थकतया सन्दिग्धा-
नैकान्तिकत्वप्रौद्यात् अवश्यिष्टं मयूरेऽप्येष्टव्यम् ॥ १४ ॥

वि० अङ्गायभावप्रतियोगितामादाय लक्ष्यसम्बन्धः, उक्तेषो जन्मयोः
सम्बन्धादिनिवेश्यादृच्छिः सुधीभिरुहनीया विक्षरभवात् यरि-
त्वाऽन्नाभिः । १४ ।

ख० अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ ॥ १५ ॥

उ० इदानीं वृक्षानां वर्त्तिभ्यमाणानां इदूर्ना इत्या-
भासादिवेकाय इत्याभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अप्रसिद्धू इति अव्याप्तोऽगृहीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्ति-
कस्य विवरः एतेन व्याप्तलासिद्धविवरः योः संयहः, असन्

वि० प्रसङ्गात् इत्याभासं निरूपयति ।

अप्रसिद्धः अप्रसिद्धः व्याप्ता पद्धतिभ्यर्थतया च तथाच यत्र व्याप्तिः
पद्धतिभ्यर्थतया च नास्ति स असिद्ध इतिथावत्, असन् साध्यव-
सीत्यादि साध्यवद्विविर्बद्ध इति यज्ञितार्थः सन्दिग्ध इति
यतः पच्चे साध्यरूपेऽधर्म इत्यादिः तयच्च व्याधसन्देहजगत-
पद्धतिभ्यर्थताचानविषय इत्यर्थः सद्यभिकार इति तु पक्षितार्थः।
अवारादनुकृतयोः गौतमीयतन्मोक्षयोः सत्यतिपच्छबाधितयोः
संयहः तथाच इत्याभासाः पच्चे असिद्धविवरः सत्यभिकारसत्-
प्रतिपच्छबाधिताः तादृशपच्छान्यतमत्य इत्याभासव्याधशक्त्य-
मित्यर्थः। “विवरःसिद्धसन्दिग्धमणिङ्गं कामपेऽन्वयीत्” इत्य-
चाप्युपकृत्य श्येम् श्वमेव उत्तिकारः। उत्तुवदाभासन्ते इति
श्युत्याया इत्याभासपदं दुरुहेतुपदं, इतेवाभासा इति श्युत्याया
तु हेतुदोषबोधकमेव तत्, तत्र दोषाया अपि पच्च, तत्र दोषसा-
मान्यशक्त्यां प्रकारात्मरमणित्यस्त्रवति, तथाहि अनाहार्व्यप्रमा-
द्यश्चानानाम्नान्दिवनिश्चयवृत्तिलविशिष्टयादृशविशिष्टविषयिता-
व्यापिका पच्चः व्याधवान् व्याधवायहेतुमांसेति समूहाम्नान-
गुमितिलव्यापकप्रतिवधतानिरूपितप्रतिवधकता तादृशविशि-

उ० इति पचेऽस्मि अपच्छधर्मा इत्यर्थः स च क्वचित् स्वरूपविर-
हात् क्वचित् सन्देहसिषाधयिषयोरभावात् मिद्धसाधने,
सन्दिग्ध इति पचे साधसदसत्त्वकोटिकसंशयजनकः, स च
संशयः समानधर्मदर्शनात् क्वचिदसाधारणधर्मदर्शनात्

वि० इत्वं हेतुदेवत्वम्, अथ तादृशविशिष्टान्तराघटितसे सतोति
विशेषत्वं देयं तेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिपारादौ नातिप्रसङ्गः
यद्यपि विशेषगुणसामान्याभाववान् द्वितीयक्षमावच्छिङ्गो घटो
गुणसामान्याभाववानित्यादौ वास्थघटिताया आश्रयासिद्धेरसं-
यहस्तायापि खावच्छिङ्गविषयकत्वावच्छिङ्ग यत्किञ्चित् प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्मव्यापकखा-
बच्छिङ्गनिरूप्यताकधर्मवत्त्वं हेतुदेवत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्
दोषः, जन्मावसङ्गमनादिकन्तु सुधीभिः खयमूहनीयं विक्षरभ-
यादुपेक्षितमस्माभिः। निर्बङ्गिः पर्वतो वक्त्रिमानित्यादौ तु
हेतुदेवो न खीक्रियते, अविज्ञातात्मनियहेत्वैव वादिनक्षत्र-
नियहात् अथवा यादृशविशिष्टविषयकानाहर्याप्रामाण्य-
आगामाखन्दितनिष्ठयोत्तरानुमितित्वव्यापकः विरोधिविषय-
ताप्रयुक्तः पक्षविशेषतानिरूपितसाध्यप्रकारत्वं तादृशविशेष-
तागिरूपितसाध्यत्वाप्यहेतुप्रकारत्वोभयाभावः तादृशविशिष्टत्वं
हेतुदेवत्वम् अथापि निरक्षबास्थघटिताश्रयासिद्धिसंयहात्
प्रमेयत्वादिविशिष्टदोषवारण्याय च खविषयताप्रयोज्यविशिष्टा-
न्तरविषयत्वाप्रयोज्य तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरण-
ताकत्वं विवक्षणीयं जन्मावसङ्गमनादिकं सुधीभिः खयमूहनीयं
यन्मगौरवभयादिरच्यतेऽस्माभिः। तत्रासिद्धिदोषस्त्रिविषयः
खरूपासिद्धाश्रयासिद्धिव्याप्तासिद्धिभेदात् पचे हेतुभावः

सू० यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥

उ० क्वचित् पक्ष एव हेतोः साध्यतदभावस्त्राहचर्यदर्शनात् आद्यः
साधारणानैकान्तिकः, द्वितीयस्त्राधारणानैकान्तिकः
द्वतीयोऽनुपसंहारी ॥ १५ ॥

तत्र व्याप्त्यासिद्धिरुद्धरुस्त्रूपासिद्धानामुदाहरणमाह।
यत्र रासभपिष्ठं पक्षोक्त्यायमसावशः विषाणित्वात्

वि० स्त्रूपासिद्धिः, पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः, व्यर्थ-
विशेषज्ञघटितं हेतुतावच्छेदकम्, साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः,
साधने साधनतावच्छेदकाभावस्त्र आप्त्यासिद्धिः, यत्र योऽसि-
द्धिक्षत्र तद्याप्त्यासिद्धिरेव तावदन्यतमत्वम् असिद्धित्वम्, हेतौ
साध्यसामानाधिकरणाभावतद्याप्तौ साध्ये हेतुसामानाधिकर-
णाभावतद्याप्तौ च विरोधः, तावदन्यतमत्वं विरोधत्वम्, साधार-
णासाधारणानुपसंहार्यमेदात् अभिचारस्त्रिविधः, हेतौ साध्या-
भाववद्युतितद्याप्तौ साधारणम् साध्याप्त्याप्तिभूताभावप्रति-
योगिप्रकृतहेतुसाधारणम्, अव्यक्ताभावप्रतियोगिसाधादिकं
हेतौ अतिरेकायभावस्त्रानुपसंहार्यम्, अत्रापि आप्त्याविवक्त-
वोयः, साधारणादित्रितयान्यतमत्वं अभिचारत्वम्, साध्याभाव-
आप्त्यवान् पक्षः सत्रतिपक्षः, साध्याभाववान् पक्षोबाधः,
असिद्धादिपञ्चदोषान्यतमत्वं हेतुदोषत्वं स्त्रानविषयप्रकृत-
हेतुतावच्छेदकवत्सम्बन्धेन दोषवान् हेतुर्दृष्ट इत्यपि केचित् ॥

॥ १५ ॥

हेत्वाभासानामुदाहरणमाह ।

यत्र श्रद्धादिः पक्षः अश्वत्वं साध्यं विषाणित्वं हेतुक्षत्र पक्षैव
हेतुदोषाः सन्ति तत्समन्वयः स्त्रयमूहनीयः ॥ १६ ॥

सू० यस्माद्विषाणी तस्माङ्गौरिति चानैकान्तिक- स्थोदाहरणम् ॥ १७ ॥

उ० यस्तु नाश्वा नास्त्री विषाणी, यथा शश्वर्गालब्दवानरा-
दिरिति व्यतिरेकस्त्वारदर्शनाहितव्यामोहः प्रयुक्ते, तत्र
व्याप्त्वासिद्धूस्त्वपासिद्धूविद्धानामुदाहरणमिदम् ॥ १६ ॥
अनैकान्तिकमुदाहरति ।

अत्र महिषं पञ्चयत्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साध-
यति तत्र साधारणानैकान्तिकता, यदा लाकाशं नित्यं
शब्दाश्रयत्वादिति साधयति तदाऽस्यासाधारणानैकान्ति-
कता, एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्याद्यथगृह्णमाणदशा-
यामसाधारणानैकान्तिकमेव, यदातु विष्ववाधकतर्का-
वतारात् पञ्च एव साध्यं सिद्धेत् तदा सपञ्चवृत्तिताज्ञान-
दशायां सद्वेतुरेव पञ्चस्यापि सपञ्चत्वात् तत्र व्याप्तपञ्च-
धर्मतयाऽप्रमितोऽसिद्धूः स च चिविधः व्याप्त्वासिद्धूः स्त्व-
पासिद्धूः आश्रयासिद्धूश्च तचागृहीतव्याप्तिकोव्याप्त्वा-
सिद्धूः, चत्वा एव व्याप्तेरयहात् व्याप्तेरभावात् उभयथाऽ-
पि, तेनानुकूलतर्काभावादयोऽसिद्धूभेदाः, सचायमसमर्थ-
विश्वेषणा समर्थविश्वेषा समर्थेभय सन्दिग्धासुमर्थविश्वेषण-

वि० सत्यभिचारस्थोदाहरणमाह ।

अत्र यदि गोपिष्ठस्य पञ्चतात्तदा वाधः सत्यतिपञ्चवालि यदि
महिषपिष्ठादिः पञ्चः तदा तावपि विद्येते अत्र गोप्याभावदुत्ति-

उ० सन्दिग्धासमर्थविज्ञेय सन्दिग्धासमर्थाभयभेदप्रपञ्चेन सह-
स्रधा भिद्यते सर्वच चाच यिद्धिविरह एवोऽन्नाव्यः । अत्रेदं
तत्त्वम् हेतुस्तावत् केवलान्वयव्यव्यव्यतिरेकिकेवलान्वयतिरे-
किभेदान्विधिः तत्र सर्वधर्मिंगतोधर्मः केवलान्वयी
यथा प्रमेयलाभिधेयलविशेषलविशेषणत्वनित्यद्रव्यात्यन्ता-
भावात्यनाशनाश्चगुणादिध्वंसात्यन्ताभावादयः, नक्षित्रि-
तादृशं किञ्चित् यत्रैते धर्मा न विद्यन्ते, तथाच सर्वगतत्वम्
अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा केवलान्वयित्वम् एतेषाच्च
खात्मवृत्तिलेऽपि न दोषः तदुक्तं “प्रमाणं ब्रह्मं द्वृत्तौ
न भिन्नाभिन्नते यतः” इति केवलान्वयित्वाधिकोहेतुः
केवलान्वयी अस्य च पश्चसत्त्वसप्तसत्त्वाभित्वासत्त्वति-
पच्छित्वानि चलारि रूपाणि गमकलौपयिकानि, अन्व-
यव्यतिरेकिणस्तु हेतोर्विपञ्चासन्नेन सह पञ्च, केवलान्वयति-
किणः सप्तसत्त्वव्यतिरेकेण चलारि, तथाच यस्य हेतो-
र्धावन्ति रूपाणि गमकलौपयिकानि तदन्यतररूपशृङ्खलां
स हेतुराभासः एवञ्च गमकलौपयिकान्यतररूपशृङ्खलां
हेत्वाभासत्वं तेजान्यतररूपशृङ्खलस्य निश्चयवत्सन्देहोऽ-
प्यनुभितिप्रतिबन्धकः वादिहेतोरसाधकतासाधकः न च
केवलान्वयिकेवलान्वयतिरेकिणोर्हेतोर्न्यतररूपशृङ्खलया हे-
त्वाभासत्वापत्तिः केवलान्वयिनि विपञ्चासत्त्वस्य केवलान्वय-

दि० विवादित्वं साधारण्यम्, मोत्वव्यतिरेकव्यात्यभावविवायित्वम्
अगुणकंहार्यम्, असाधारण्यं तु अत्र नात्ति एवं मोत्वव्यात्यभा-

उ० तिरेकिणि सपच्चसत्त्वस्य गमकलौपयिकलाभावात् एव चा-
श्रयासिद्धुस्त्रूपासिद्धुभागासिद्धानां पच्चसत्त्वस्त्रूपविरहादा-
भासत्तम्, आप्यत्वासिद्धुविरहद्वाधारणानैकान्तिकानां वि-
पच्चासत्त्वस्त्रूपवैकल्यात्, असाधारणानैकान्तिकानुपसंहारि-
णोः सपच्चसत्त्ववैकल्यात्, बाधितसत्प्रतिपक्षितयोरबाधि-
तलासत्प्रतिपक्षितलविरहात्, एवं सोपाधित्वाप्रयोजकत्वयो-
रपि विपच्चासत्त्वनिश्चयाभावादगमकलम्, अनुकूलतर्कां-
भावप्रतिकूलतर्कयोरपि विपच्चासत्त्वनिश्चयविरहात्, एवं
साध्विकसत्प्रतिपक्षोभयविकल्पदृष्टान्ताभासानां यदि
हेताभासविधया दोषलं तदा सपच्चसत्त्वानिश्चयात्, यदि
खातन्व्येण दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं हेतोः सपच्च-
सत्त्वानिश्चय एव, अनुपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकास्तु
न्यूनाप्राप्तकालनियहस्तानपर्यवसन्ना एव, आत्माश्रयान्यो-
न्याश्रयचक्रकानवस्थास्तु व्याप्तिनिश्चयं विघटयनः सपच्च-
सत्त्वविपच्चासत्त्वान्वयतरस्त्रूपविकल्पा एव हेताभासतामासा-
दयनि, तत्र पञ्चे साध्वयदसत्त्वकोटिकसंशयजगको हेता-
भासः स्वयभिचारः, पञ्चे साध्वाभावनिश्चयफलको हेता-
भासो विरह्द्वः, व्याप्तिपच्चधर्मताप्रमितिविरहोऽसिद्धः, बाध-
सत्प्रतिपक्षो तु काश्पीये मते न स्ततस्तौ तत्र बाध
श्राश्रयासिद्धावनैकान्तिके वा पर्यवस्ति तदुक्तं “बाधा-

वि० बवदिवाबित्वं आप्यत्वासिद्धिरप्यच बर्तते हेताभासविशेषावां
काश्चबद्म् उदाहरणस्त्रूपमूलं विल्लरभयात्प्रक्षमसाभिः । १० ।

द० आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्विषयते तदन्यत् ॥ ॥ १८ ॥

उ० यामपञ्चधर्मोहेतुरनैकान्तिको वा” इति सत्त्वतिपञ्चाऽप्य-
न्यतरच व्याघ्रादिसंबन्धमापादयन् अनैकान्तिकादावेव
पर्यवस्थति । वृत्तिकारसु “अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽस्मन् सन्दि-
ग्मज्ञानपदेश” इति सूचकस्त्रिकारस्य बाधसत्त्वतिपञ्चसमुच्च-
यार्थतामाह तेन “सव्यभिचार विरुद्ध प्रकरणसम साध-
समातीतकालाः पञ्च हेत्वाभासा” इति गौतमीयमेव मत-
मनुधावति, परन्तु “विरुद्धासिद्धसन्दिग्मलिङ्गं काम्प-
णोऽप्रवीत” इत्याद्यभिधानात् सूचकारस्वरसोहेत्वाभास-
चिले, चकारस्त्रिकारसमुच्चयार्थ इति तत्त्वम्, यत्यगैरवभयात्
प्रपञ्चो न छतो मयूखे विज्ञरोऽन्वेष्टव्यः ॥ १७ ॥

इदानीं हेत्वाभासविवेचनस्य फलमाह ।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तावज्ञानमुत्पद्यते तत्त्वात्मगि-
लिङ्गम् असिद्धविरुद्धानैकान्तिकेभ्योऽन्यत् अनाभासभि-
त्यर्थः । तथाहि ज्ञानमात्मन्युभयया लिङ्गम्, ज्ञानं क्षचि-
दात्रितं कार्यलाद्यपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञास्तपतया वा
योऽहमद्राजं सोऽहं सृज्ञामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्यलं जा-

वि० आत्मनि प्रमाणान्तरमयि दर्शयति । यदात्मसाधकोहेतु नं
हेत्वाभास इवाह ।

आत्मरूपो य इन्द्रियार्थस्त्रयः सन्निकर्षः अर्थात्मनसः, आत्म-
मनःसंयोग इति यावत् तत्त्वात् यज्ञानमुत्पद्यते अहं सुखीया-
त् ॥

उ० छिद्रं अस्त्रिष्यत् इत्यभिधाभात्, न विरुद्धं सामान्यतोऽह-
ष्टेऽच विरोधाभावात्, न चानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च
खगतकार्थत्वगुणत्वदारा सामान्यतोऽह-ऐन ज्ञानमेवात्म-
नि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानम् भिस्कर्कर्दकेभ्योव्यावर्त्तमानमे-
ककर्वकतायां पर्यवस्थति न च बुद्धिचैतत्येऽपि कार्यकारण-
भावनिबन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्धोरपि प्रतिस-
न्धानप्रसङ्गात्। उपादानोपादेयभावस्त्र नास्ति स च
प्रतिसन्धानप्रबोजक इति चेदुपादानलस्य इत्यधर्मतया
बुद्धावसभावात्, सम्भवे वा बुद्धीनां चण्डिकतया पूर्वानुभूत-
प्रतिसन्धानानुपपत्तेः, नहि पूर्वबुद्धा उत्तराचु बुद्धिपु
कस्त्रित् संखार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्,
चण्डिकबुद्धिधारारूपस्य च कास्त्राभारस्तौ प्रतिसन्धानेवा-
ज्ञानर्थात्, आत्मयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्ताना-
दन्य एव सर्वात् प्रतिसन्धान चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा
सिद्धं नः समोहितम्, चण्डिकबुद्धिधारारूपस्ते तदा पूर्व-
दोषानतिवृत्तेः, चहि तत्रापि स्थिरः कस्त्रित् संखारः। किञ्च
प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः। अहमिति
बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र यदि प्रवृत्तिविज्ञा-

वि० द्याकारकं तदस्यत् तत् ज्ञानम् अनुमानादन्वय अत्यन्ति प्रमाण-
मितिशेषः आत्ममनःसंयोगजन्यज्ञानस्य प्रबलतज्ञापनाय एवं
वक्रोऽङ्गः, इत्क्रियार्थसन्निकर्मात्मकं ज्ञानमिति प्रबलतज्ञापनाय एवं
वक्रपि ताहुप्रमाणं न इत्प्रोतादिभिज्ञानसाधनं ज्ञानात्म-

स० नाम्यास्त्वयविज्ञानमेव सेदुपादन्ते तदा प्रदृशिविज्ञाना-
नामुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न चात् उपादा-
नताव्याप्तत्वाज्ञिमित्ततायाः, माऽरु निमित्तताऽपोति चेत्
तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वसञ्ज्ञण्टतात्
प्रदृशिसन्नानास्त्वयविज्ञानसन्नाभ्यां सञ्चय सन्नान-
दयमुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपराद्वमवयवि-
संयोगादिभिः, व्यासज्यदृशितायास्त्वयाषभ्युपगमात् त-
चाज्ञानेनाशयतयाऽनुमित्तमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिर-
त्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यदा नित्या
बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति-साक्षमत-
निराशाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते “आत्मेन्द्रियार्थसञ्जिकर्षाद्
यन्निष्पद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यत्त्वयोच्यते तज्ज्ञानमेव,
बुद्धिरूपत्वञ्चिर्ज्ञानमिति हि पर्यायाभिधानं, तचात्मा-
दिसञ्जिकर्षादुत्पन्नम् अन्यदेव लदभ्युपगतादनाःकरणा-
दित्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनोऽजिङ्गमितिभावः ॥

॥ १८ ॥

वि० मात्रसाधकवायास्त्र निरावाधतैवेविभावः अथवा यन्निष्पद्यते
इत्वस्त्वेन ज्ञानमेव प्रतिपाद्यते, तदन्यदित्वस्य च तत् ज्ञानम्
आत्मानुमापकं हेत्वाभासादन्यत् इत्यर्थः, तथाच ज्ञानं इत्याग्नितं
गुणत्वादित्वस्त्राकं य आत्मसाधको हेतुः स न हेत्वाभासः किन्तु
ज्ञानं इत्याग्नितं तत्त्वार्थत्वादित्वादिना लयोद्घावितो हेतुरेव
हेत्वाभास इतिभावः ॥ १९ ॥

सू० प्रदत्तिनिष्टकी च प्रत्यगात्मनि हृष्ट परच लिङ्गम् ॥ १६ ॥

सू० आत्मानुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह ।

प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छादेवजनिते प्रदत्तिनिष्टकी प्रथनविशेषौ ताभ्यास्त्र हिताहितप्राप्तिपरिचारफलके शरीरकर्मणो चेष्टालक्षणे जन्येते तथाच परमरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रथनजन्या चेष्टालात् मदोयचेष्टावत्, च च प्रथन आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रथनलात् मदोयप्रथनवदिति परात्मानुमानम् ॥ १६ ॥

इति शास्त्रे वैश्वेषिकसूत्रोपस्कारे द्वतीयाथायस्यायमाङ्गिकम् ॥ * ॥

सू० परात्मनि प्रमाणमाह ।

प्रदत्तिसत्त्वटरागजन्यः प्रथनविशेषः निष्टिसत्त्वटदेवजनो यनविशेषः ते च प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि हृष्टे साक्षात्कृते परच परात्मनि लिङ्गमिति सौचमेकवचनं परात्मसाधकानुमितिसम्मादिके इत्यर्थः, चैत्रशरीरादिगता चेष्टा चेतनप्रथनसाधा चेष्टालात् मच्छरीरचेष्टावदित्यनुमाने साध्यतावच्छेदककोटौ परात्मनः सिङ्गेरिति । यद्यपि गमनादिक्रियायां प्रदत्तिरेव हेतु दृश्यते ननु निष्टिरिति तथापि हिंसादिनिष्टितो ग्रन्तव्यदेशावस्थितानां चुडजन्मूलानां अजनादिगा अपसारबादिरूपा चेष्टाऽपि दृश्यते एवेति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः ॥ १६ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चागन-भट्टाचार्य-छतायां काशदसूत्रविद्वतौ द्वतीयाथायस्यायमाङ्गिकम् ॥ * ॥

सू० आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावाऽभावश्च मनसोसिङ्गम् ॥ १ ॥

सू० इतु हेतुलाभासविवेकः आङ्किकार्थः । इदानीमात्मप-
रीक्षाशेषं वर्त्तयिथ्यन् उद्देश्यमस्तु न मनः परीक्षामव-
तारयन्नाह ।

मनोगतिमात्मनोसिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञान-
करणवेन मूर्च्छेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं
मनः इन्द्रियान्नरादभिमतविषययाहिणि इन्द्रिये समधते
स आत्मेति यिद्दूँ भवतीत्येतदर्थं क्रमस्तु नम् । आत्मेन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निङ्गष्टे ज्ञानस्य भावः
उत्पादः, असन्निङ्गष्टे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्तम्भन् इत्यर्थः
ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मतादेव ज्ञानायागपद्मुपपद्मते
किञ्च मनो विभु विशेषगुणशून्यद्व्यतात् कालवत् ज्ञाना-
समवायिकारणसंयोगाधारलादात्मवत् सर्वात्यनाभाव-
वत्त्वादाकाशवदित्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत्
मैवं यदि मनो विभु खात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निङ्गष्टात्ततः
सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं खात्, कार्यविरोधान्वैमिति चेत्त

वि० आत्मपरीक्षाशेषसम्यादकं मनोनिरूपयमारभते ।

आत्मा च इन्द्रियस्य अर्थस्य ते आत्मेन्द्रियार्थात्त्वेषु यः सन्निकर्ष-
क्षस्मिन् सतोबर्थः अचात्मनि इन्द्रिये च मनसः संयोगरूपः
सन्निकर्षः, अर्थे च रूपादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षो बोधः तथाच

अ० नहि सामयी विरोधाविरोधमाकल्पयति येन चाक्षुषत-
रासनत्वादिविरोधाय विभ्येत्, चित्ररूपवत् चित्ताकार-
मेव वा स्थात्, भवत्येव दीर्घशङ्कुखोभचणख्यसे इति चेत्त
तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्तर्णान् युगपत्
प्रत्येमीति कथमनुव्यवसाय इति चेत्त श्रीघ्रसञ्चारिमनो-
जनितेषु पञ्चसु स्मृत्युपनीतज्ञानेषु यौगपद्माभिमानात्,
व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेत्त उक्तोन्तरत्वात्
बुभुत्साधीनो व्यासङ्ग इति चेत्त सर्वबुभुत्सायां सर्वविषय-
कसर्वोदयप्रसङ्गात् बुभुत्साया अपि अभिमतार्थयाहीन्दि-
यमनःसमन्वयमात्रफल्लकत्वात् तस्माज्ज्ञानायौगपद्मान्वया-
नुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः, ततोधर्मिणाहकमानवाधिताः
वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेद-
नेति प्रादेश्चिकलं सुखादीनां न स्थात् विभुकार्याणाम-
समवाचिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्, तवापि
सुखादीनामणुदेशापत्तिरिति चेत्त असमवाचिकारणं विभु-
कार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात् तथाच निमित्त-

वि० अक्षुर्मनोयोगदशायां सत्यां रासनप्रत्यक्षसामग्र्यां चाक्षुषमेव
भवति न रासनादिकमिति तत्त्वियामकतयाऽवश्यं अतु मनः
खोकार्यं तथाच मनसोऽब्युतया गैकदा दाख्यामिक्षियाभ्यां योद्धाः
किन्तु येन योगक्षदेव प्रत्यक्षं जनयति नेतरत्, न च ज्ञानसा-
मान्यं प्रति त्वं नोयोगस्य इतुतया अक्षुर्मनोयोगदशायां कथं
त्वं नोयोग इति वाच्यं त्वं गिक्षियस्य देहव्यापित्वेन मनससञ्चया

सू० तस्य द्रव्यत्वनित्यस्य वायुमा व्याख्याते ॥ २ ॥

उ० चन्द्रगायत्र्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जगत्विरोधात्, ममापि
गिमित्तसमवधानानुरोध इति चेत्त उक्तगियमभङ्गप्रसङ्गात्
किञ्चात्मना विभुजो मनसः संयोगेऽपि कथं स्थात्, अजो-
इवाविति चेत्त विभागस्थायजलप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनो-
भावप्रविश्वद्वाविति चेत्त संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य
स्वकारसाधीनतात् अजयोर्सु तदभावादितिदिक् ॥ १ ॥

ननु सुखाद्युपलक्षिभिः करणसाधा क्रियात्मात् रूपेष्ठ-
भिवदित्याद्यनुमानात् युगपञ्चानानुत्पत्त्या वा अव्यगः
षिद्धं तत्करणतया तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वं तुत इत्यत
आह ।

बथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुर्गुणवत्त्वात् क्रियाव-
स्थाच द्रव्यम्, तथा युगपञ्चानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो नुण-
वत्त्वाद्वयं, नहि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकलं

दि० संयोगदश्वायां त्वचादि संयोगसमवात् न च चाक्षुषकाले त्वचा-
पत्तिरिति वाच्यं त्वाचं प्रति चाक्षुषसामग्न्याः प्रतिचन्द्रत्वस्थाना-
यत्या चक्षयवात् चर्ममनःसंयोगस्यैव चावसामान्यं प्रति इतु-
वायाः पश्चात्तर्मिभादिसमवत्तेनोक्तापत्त्वसमवाचेति संक्षेपः
॥ २ ॥

वनु भवतु मनसः सिद्धित्वापि मनसो नित्यत्वं द्रव्यत्वं कथं
खीकर्त्तव्यमित्व आह ।

यत्ता अवयवपरमाद्यै अरमङ्गसंयोगादिरूपगुणवत्त्वाद्

सू० प्रयत्नायौगपथाज्ञानायौगपथाचैकम् ॥ ३ ॥

उ० येन गुणवत्तं न स्थात् किञ्च सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रिय-
करणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदितीच्छि-
यत्वेन मनः चिद्भूम्, इन्द्रियलभ्य ज्ञानकारणमनःसंयोगा-
श्चयलभित्ययत्त्वाच्चिद्भूमेव मनसोइन्द्रियलभूम्, नित्यलभ्य तस्मा-
नाश्रितत्वात्, तस्मावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनाश्रित-
त्वमिति ॥ २ ॥

तत् किं प्रतिश्वरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायक-
माह ।

मनः प्रतिश्वरीरमितिशेषः यद्येकैकस्मिन्नपि इतरोरे
षहनि मनांसि स्युक्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपथं स्थात्
यत्तु नर्त्तकीकरण्याङ्गुखोषु युगपत् कर्मदर्ढनायुगपदेव
वहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः श्रीब्रह्म-

वि० इत्यत्वं तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्वित्यत्वं तथा ज्ञानजनक-
संयोगादिरूपगुबवत्वात् तदुत्पादविनाशयोः प्रमाणाभावात्
मनस्यपि इत्यत्वं नित्यत्वच्छेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिश्वरीरं मनस एकत्वं यवस्थापयति ।

बद्धेन मनसः संयोगो यदा भवति तदा तदङ्गावच्छेदेन प्रयत्न
उत्पद्यते नान्यावच्छेदेन एवच्छेदेन एवच्छेदेन एवच्छेदेन प्रयत्न
एकैकस्य मनसः संयोगसम्भवात् प्रयत्नदृश्यमुत्पद्यते नव विंशत्य-
तुल्यवच्छेदेन एकदैव विंशतिः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते कथमन्यथा एक-
दैव तेषां क्रिया उत्पद्यन्ते इति वाच्यम् उत्पद्यपञ्चतत्त्वविभेद इव

उ० स्वारादेव तदुपपत्तेः प्रविमन्दं दवस्य योग्यात्मविज्ञेषु-
लानां यौगपद्मानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च
मनांसि तेषां दिचिच्छतुः पञ्चानां तत्तदिक्षियसंयोगे
द्वे चौणि चत्वारि पञ्च वा इतानानि युगपञ्चायन्ते इति
मतं निरसं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्माभिमानस्तु
समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन लगिन्द्रियसमन्वेन मन-
सस्तिसोगुड इति इतानदययौगपद्मापत्तिरपि करणध-
र्मलादेव नास्ति, दिचिच्छिक्षणेभाभुजगादावपि प्रवयव-
दये कर्म खड्डाद्यभिघातादा मनस आश्च सञ्चारादा
तदानीमेवाहृषेन पण्डमनोक्तरपहणादा । यत्तु मनो-
प्रवयव्येव जस्तैकावत् तत्पञ्चोच्चविकाशाभ्यां इतानयौगपद्मा-

वि० तासु यौगपद्मप्रतीते र्यमरुपत्वात् मनस आशु सञ्चारादेव भिन्न-
भिन्नक्षेत्रे तासामुत्पादात्, एवं मनसोनानात्मे युगपदेव ब्राह्म-
रसनादिभिः सह तेषामेकैकस्य संयोगसम्बवात् ब्राह्मज रासना-
दीनामपि युगपदुत्पादापत्तिरतः प्रतिश्वरीरं मन एकमेव न तु
नानेत्रर्थः । न तु चिद्रवच्छिकादिखण्डदय एव क्रियादर्शनामन-
स्तो जागत्तमावस्थकमिति चेत्त तदानीमदृष्टवशेन मनोक्तर-
सम्बिवेशादेव तत्पमवात् अन्यत्र प्रयत्नायौगपद्मस्य इतानायै-
गपद्मस्य च प्रामाणिकत्वेन मनसोनानात्मसोकारस्य कर्तुमश-
क्त्वादिति । कूर्मशुखादिवत् मनसः सङ्गोच्चविकाशाभ्यामेव
प्रयत्नानां इतानात्म यौगपद्मयौगपद्मयोर्निर्वाचः वस्तुत एकमे-
वैक्षमिन् शरीरे मन इति ज्ञेचित् तदपि न मनोरमम् अनन्ता-
वयवानां वस्त्राभावानां तत्पर्वत्सानाम् अनन्तवत्परमादूनात्म

सू० प्राणापाननिमेषोऽमेषजीवनमनोगतीन्द्रिया-

उ० यौगपदे इति तत् तदवयवकरणगौरवप्रतिहतमिति
दिक् ॥ ३ ॥

इदानीं क्रमस्तुत्त्वप्रयोजनमादर्थयज्ञेवात्मपरीक्षामेषं
वर्त्तयिष्यन्नाह ।

प्रसिद्धिर्ज्ञानमेव केवलमात्मनो स्तित्तमिति न मन्त्रव्यं
प्राणादयोऽपि सन्ति आत्मनो स्तित्तानि तथाहि इरो-
रान्तस्तारिणि समीरणे प्राणापानलक्षणे ऊर्जाधोगतो
उत्सेपणावचेपणे मुषखादाविव प्रथलं विनाऽनुपपद्मभाने
स्वस्य प्रथलादभवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्थगमन-
स्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्ययो विना प्रथलात्, न च
विहङ्गदिक्क्रिययोर्वाच्चेः सत्तित्योरिवोर्जगतिः स्यादिति
वाच्यम् एवं सत्योर्जगमनमेव स्वान्नलधोगमनं फुल्कारादौ
वा तिर्थगमनम्, तथाचाक्षि कस्ति, यः प्रथलेन वायु-
मूर्द्धमधो वा प्रेरयति, सुषुप्तिदशायां कथं प्राणापानयोर्ह-

वि० कल्पने महागौरवादिति संक्षेपः । एकमित्तेन प्रथमसूत्रस्याख्य
मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिक्षामेन प्रथमान्तरयाऽन्वयः ॥ ३ ॥

आत्मसाधकानि जिज्ञानरात्मपि सन्तोषाह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो जिज्ञानि तथाहि तिर्थगमनस्वभाव-
वायुविशेषस्य प्राणस्योर्जगमनम् आपानस्याधोगमनं वा चेतन-
प्रथलसाध्यम् ऊर्जगतित्वात् अधोगतित्वादा जोष्टायूर्जाधोगति ।
वत् इत्यगुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ प्रथलाभावेन तदानी-

**सू० न्तरविकाराः सुखदुःखेष्वप्रयत्नाखात्मनो
खिङ्गानि ॥ ४ ॥**

उ० झाँधोगती इति चेव तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रय-
त्नान्तरस्य सङ्घावात् स एव जीवनयोगिः प्रयत्न इत्युच्यते
एवं निमेषेऽप्येषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुभापयतः
तथाहि निमेषस्यावत् अच्छिपक्षणोः संयोगजनकं कर्म
उभेषस्योरेव विभागजनकं कर्म एते च कर्मणी नोदना-
भिधातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं
विना नोत्पद्यते यथा दात्रपुच्चकर्त्तनं कस्यचित् प्रय-
त्नात् तथाऽच्छिपक्षमन्तर्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुभीयते, एवं
जीवनमयात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन सञ्चया जीवन-
कार्यं वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादि सञ्चयति । तथाच यथा
गृहपति र्भग्नस्य गृहस्य निर्वाणं करोति, लघीयो वा गृहं
वर्द्धयति तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्थाहारा-
दिना वृद्धिमुपचयं करोति चतुर्ब्धु भेषजादिना प्ररोहयति
भग्नस्य करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव देह-

वि० न्तनसाद्भक्तियायामश्वतोवाध इति वाचं तदानीमपि जीवन-
योगियत्वस्य सञ्चात् एवमक्षिपक्षणोः संयोगजनकं कर्म निमेषः
तयो विभागजनकं कर्म उभेषस्योरेव प्रयत्नपुच्चकर्त्तन-
दृष्टान्तेन चेतनप्रयत्नसाध्यतानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य
वृद्धिक्षतसंरोहणादिकं जीवनकार्यमिवर्थः तच्चाधिष्ठातारमनु-

ु० स्वाप्यधिष्ठाता विधतीति, एवं भनोगतिरथात्मसिङ्गं तथा हि
 मनस्तावमूर्तमणु चेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिम-
 तविषयगाहिणि इन्धिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्,
 तथाच यस्तेच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुभी-
 षते यथा गृहकोषावस्थितोद्धारकः कन्तुकं छाक्षागुटकं वा
 गृहाभ्यन्तर एव इतस्तः प्रेरयति, ननु द्वादुपचनर्त्यिता
 गृहपति दर्शको वा न श्रीरादन्तो थो दृष्टान्तः स्थात् किञ्च
 श्रीरमेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्थदत्तात् भवति हि गौ-
 रोऽहं सूक्ष्मोऽहमित्याद्यहङ्कारमामाधिकरणेन प्रत्ययः
 यत्तु बाल्येऽनुभूतं द्योवने वार्द्धक्ये वा स्मरति तत्र चैचमैत्रव-
 च्छरीरभेदेषि स्मरणं न स्थात् “नाव्यहृष्टं स्मरयन्व” इति
 तत्र चैचमैत्रयोर्भिन्नसमानत्वेन प्रतिसन्धानं भाऽसु चाच्छ-
 कौमारभेदेऽपि सन्नानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिस-
 न्धानमुपपत्तयत इति तत्र ग्रूमः पिचाऽनुभूतस्य पुच्छापि
 स्मरणप्रसङ्गः, तत्र श्रीरभेदप्रवेशाधक इति चेत् वृद्धेन
 बालश्रीराङ्गेनैव स्त्रीरस्य गृहात् प्रतिसन्धानानुपत्तेः
 अनुपस्थितिहक्ष्य बालस्य श्रीरभेदायहस्यापि सत्त्वात्

वि० मापयति यथा गृहाधिष्ठाता ऋणं गृहं वर्जयति भगव-
 संख्युक्ते तथा देहस्याहारादिग्ना वृद्धिं जनयति भगव करवर-
 बादिकम् शौषधादिग्ना संरोहयति कस्तितेऽधिष्ठातेति,
 एवमशुतया अवस्थितस्य मनसोऽभिक्षितस्नानसाधनेन्धिये गति-
 रपि चेतनाभिकामाधीनेति साप्यात्मगि लिङ्गं यथा गृहकोवा-

उ० भग्न अरीरमिति अमकारसामान्येनाहक्षारस्य भागात्
 भग्नात्मेत्यचापि तथेति चेत्त तत्र भग्नकारस्यापचारिकत्वात्
 राहोः श्चिर इतिवदभेदेऽपि षष्ठ्युपपत्तेः, हिंसादिफलस्य
 कर्त्तरि न स्यात् अरीरस्यान्यत्वात् पातकमिच्छतेभूतचै-
 तनिकस्य लतहानमहताभ्यागमस्य दोष इति दिक् ।
 इन्द्रियान्तरविकारात् खल्पपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिर-
 विलास्य वा रूपविशेषसहचरितं रमविशेषमनुभूय पुनस्या-
 दृश्यं फलमुपलभमानस्य रमगद्धिप्रवर्जितो दन्तोदकसंज्ञवः,
 स च नास्त्ररसानुमितिमन्तरेण, अनुमिति न व्याप्तिस्थृति-
 मन्तरेण, सा च न संख्यारं विजा, स च न व्याप्तिस्थृतमन्त-
 रेण, स च न भूयोदर्घनमन्तरेणेति दृश्यं ज्ञानपरम्परा नैकं
 कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतोति तथाच
 गौतमीयं सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखा-
 दृश्यस्य ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि इष्टव्याः । तथाहि सुखा-
 दिकं कचिदाश्रितं इव्याश्रितं वा कार्यवस्तुत्वात् गुणत्वादा
 रूपादिवदितीतरवाधसहकृतं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्र-
 व्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति नहि पृथिव्याद्य-
 ष्टकानाश्रिता दस्त्वा इव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्याति-

वि० वस्थितो बाजकः कन्दुकादिर्क एहमध्य द्व इतस्तः प्रेरयति
 तथात्माऽपि देहावस्थते इन्द्रिये मनः प्रेरयतीति । ननु इन्द्रिये-
 व चैतत्वं स्त्रीकार्यं देहाधिष्ठान्तमपि तेषामेवेष्वत अत्मन
 इन्द्रियातिरिक्तत्वं साधयति इन्द्रियान्तरविकारा इति चिरवि-

सू० तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना वास्थाते ॥ ५ ॥

उ० रिक्तद्रव्याश्रितत्वं प्रकारमनादाय पर्यवस्थति यत्र हु
प्रथमं न बाधावतारस्त्राष्ट्रद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यति-
रेकिमाध्यमिति विभागः, व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानु-
मितिरिति तु तुच्छम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्थति तस्यैव
तत्र प्रकारल्लात् अन्यथा द्व्युक्तं कार्यानाश्रितं सत् कचि-
दाश्रितम् अवयविलादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽ-
नुमिति न खात् ॥ ४ ॥

ननु सिद्धातु आत्मा स्थिरः, सतु नित्य इति कुतः, कुतस्य
द्रव्यमित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतोनि-
त्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुणवत्त्वादायुपरमाणुद्रव्यं तथा-
त्माऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्वपञ्चमाह ।

वि० स्नायस्त्रदये दृष्टे तदसमरणात् दन्तोदकसंज्ञवरूपरसनेन्द्रियवि-
कारादिन्द्रियव्यतिरिक्ते आत्मा सिद्धतीत्यर्थः सुखादीनां पश्चा-
नामात्मज्ञत्वं ज्ञानवदेव बोधम् ॥ ६ ॥

सिद्धे इन्द्रियादिव्यतिरिक्ते आत्मनि तस्य नित्यद्रव्यत्वमतिदे-
शेन साधयति ।

यथा वायुपरमाणो निरवयवत्वात् गुणवत्त्वात् नित्यद्रव्यत्वं
तथात्मनोऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमात्मानुमानमात्मान्त्वपति ।

सू० यशदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादृष्टं लिङ्गं
न विद्यते ॥ ६ ॥
सामान्यतोदृष्टाभाविशेषः ॥ ७ ॥

उ० सन्निकर्षे मति अयं यशदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति
तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा
वक्त्रिना प्रत्यक्षेण सहचरितो गृहीतो धूमो वक्त्रो दृष्टं लिङ्गं
तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामा-
न्यतोदृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति नहि ततो नामुभितिरि-
त्याद्वद्धा पुनः पूर्वपच्छी आह ।

सामान्यतोदृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत आत्मलेन

वि० यशदत्तशरीरे चक्षुरादिसन्निकर्षे सब्दपि तदधिष्ठातुरात्म-
नस्याद्वाद्यभावात् दृष्टं आप्यलेन प्रत्यक्षविषयीभूतं लिङ्गं
नास्तीत्यतः कथमात्मानुमानं सुघटम, वज्रादौ सन्निकर्षे तत्प्र-
त्यक्षानन्तरं तद्वाप्तिप्रत्यक्षादद्वयाद्यनुमानन्तु निरावाधमेवेति-
भावः ॥ ६ ॥

ननु तत्प्रत्यक्षेण तत्प्रत्यक्षाद्वयात्तिप्रत्यक्षाप्यत्प्रत्यक्ष-
गुणत्वादौ प्रत्यक्षसम्भवादात्मानुमानं न दुर्घटं सामान्यधर्मा-
वस्त्रिव्याप्त्यत्प्रत्यक्षानादपि इतरवाधादिक्षाजे विशेषधर्मप्रकारे-
यानुभितिसम्भवादित्यत आह ।

सामान्यतोदृष्टात् सामान्यधर्मावस्त्रिव्याप्त्यत्प्रत्यक्षात् अवि-

सू० तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥

उ० अष्टद्व्यातिरिक्तद्रव्यलेन वा स्यादात्मसिद्धिः किञ्चु तेने-
च्छादीनां क्षचिदाश्रितत्वमात्रं सिद्धेत् तत्र नात्ममननीय-
यिकमित्यर्थः तदेतदाह अविज्ञेष इति ॥ ७ ॥

तत् किं योऽपहतपात्रा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक
एवेत्याद्वक्ष्य स एवाह ।

आगममात्रसिद्धि एवात्मा नवनुभेयः इष्टसामान्यतो-
इष्टयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां अवशात्
तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते नतु मननप्रणालिकया, तथाच
मननप्रयोजनकमिदं तत्त्वमतत्त्वम्, इष्टं हि भूतदर्शक-
नदीसन्तरणादावुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारिज्ञानम् ॥

॥ ८ ॥

तदेवं चिभिः सूत्रैः पूर्वपचे सिद्धान्तवाच्याह ।

वि० श्वेषः विशेषधर्मप्रकारेण नानुभितिः आपकतावस्थेदकल्पयह-
स्यैवानुभितिविधेयतावस्थेदकल्पे तत्त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षो उपसंहरति ।

आगमिक इत्यस्य आत्मेभावि यतो गृह्णीतस्यातिरिक्तजिङ्गाभा-
वादात्मगोऽनुभितिर्न सम्भवति अत आत्मा आगममात्रप्रमाणवा-
इत्यर्थः । तथा चात्ममननार्थमेवस्थास्त्रं विफलमितिभावः ॥ ८ ॥

समाधचे ।

सू० अहमितशब्दस्य व्यतिरेकानागमिकम् ॥ ६ ॥

उ० नागममाचं प्रमाणमात्मनि किञ्चहमिति-पदमात्म-
यदं वा चाभिधेयं पदलात् घटादिपदवत् इत्यनुमाना-
दप्यात्मचिद्द्विः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्वादित्यत
आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यति-
रेकाङ्गाद्यन्तेरित्यर्थः । नहि भवत्यहं पृथिवी आहमापः
आहनेजः आहं वायुः आहमाकाशम् आहं काहः आहं दिक्
आहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा, इत्यौरे भवतीति चेच
परद्वौरेऽपि तत्प्रसङ्गात् इत्यौरे भवतीति चेच इत्यात्म-
भिक्षानिदक्षेः मम इत्यौरमिति वैयधिकरणेन प्रत्ययाच
नन्दिदमपि सासान्यतोदृष्टमेव तत्त्वं विज्ञेषापर्यवसरमिति
दूषितमेवेति चेच आहमदेऽहन्त्यमात्मतमेव प्रकारः तथाच
परधर्मतावसादेवाऽहन्त्यस्य प्रदृश्तिनिमित्तलं पर्यवसरं
तत्त्वानन्यसाधारणमेवेति विज्ञेषमिद्द्वे: एवं सामान्यतोदृष्टा-
दपि वाधमहतादिव्येषमिद्द्विः यज्ञोऽपि आवसादेव साज्ञा-
त्कारः किमनेनेति तदयुक्तम् नहि मनगमन्तरेण सङ्कर-
कसान्त्वामस्तुत्वात्तनम्, न तत्त्वरेण तत्त्वं निदिध्या-

वि० आदमिकमिति आत्मवस्तु इतिशेषः आत्मरूपं वस्तु न आ-
दमिकम् आदममाचं प्रमाणकम् आहमिति इत्यस्य व्यतिरेकात्
पृथिव्यादिषु अद्यस्य इत्येषु अप्रयोगात् तथाचाहमिति-पदं सप्र-
दृश्तिनिमित्तकम् साधुपदलात् घटपदवदिलनुमानादहम्यदे

उ० ज्ञानाधिकारः, न च निदिक्षावभग्नतरेण सवाहमिद्या-
ज्ञानोन्मूलनक्षमस्त्वसाक्षात्कारः, अभासादेव हि का-
नातुरस्याकस्यात् कामिनीसाक्षात्कारः; नहि आद्भुत-
नुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिङ्गोहा हौ
हृष्टमितिभावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सहृदय-
यह इति चेत् कएवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु भगवा
संबोगप्रत्यासन्त्यात्मयहः कथमन्यथाऽहं सुखी जानामी-
च्छामि यते दुःखोत्यादिप्रत्ययः न द्वयमवस्तुकः सन्दिग्ध-
वस्तुको वा, नीत्यादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकलात्, न च
स्त्रैङ्गिकः, सिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानलात्, नापि
आद्भुतः, तदनुसन्धानानामनुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति
चेत्, तर्हि त्रिचिदग्राभासविषयोऽपि न द्वयप्रमितमारोप्यते
इत्यावेदयिष्यते ॥ ८ ॥

वि० आत्मतावच्छिन्नशक्तिस्य सिङ्गै आत्मापि सिध्यतीर्थः न
चाचापि सामान्यधर्मं व्यापकतावच्छेदकत्ययहादिशेषधर्मप्र-
कारेण कथमनुमितिरिति वाच्यम् इतरबाधादिस्थले व्यापकता-
वच्छेदकत्येनाग्नहीवस्यापि विशेषधर्मस्य विधेयतावच्छेदकत्यव्यो-
क्तारात् अन्यथा महानसीयवक्षीतरवज्ञभाववान् पर्वत इत्या-
दीतरबाधसहजतेन वक्षियरामर्शेन जनिताया अनुमिते र्घम-
लानुपपत्तेरिति संक्षेपः । इदमुपलक्ष्यं पूर्वोक्तानि ज्ञानादि-
विज्ञानामनुमानाच्यपि इर्षितरीआत्मनि प्रमाणानि वेदितानि
॥ ९ ॥

स्त्र० यदि हृष्टमन्ब्रह्महं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥
॥ १० ॥

हृष्टयात्मनि सिङ्गे एक रथ हृढत्वात् प्रत्यक्षवत्
प्रत्ययः ॥ ११ ॥

उ० एव स्वेत् किमनुमानेनेति पूर्वपञ्चवादो आह ।
इति शब्दो ज्ञानप्रकारमाह हृष्टमिति भावे-क्लप्रत्यया-
न्तम्, अच्चमित्यध्यन्तं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं
यज्ञदत्त इति प्रकारकं हृष्टं दर्शनं अध्यचमेवात्मि यदि
किमनुमानप्रयासेन “नहि करिणि हृष्टे चील्कारेण तम-
नुमिमतेऽनुमातारः” ॥ १० ॥

उत्र सिद्धान्त्याह ।

हृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि सिङ्गे समृतसामयीके

वि० ननु मनःसंयोगरूपसन्निकर्षेण आत्मने ज्ञाकिकमानसप्रत्य-
क्षमेवात्मनि प्रमाणात्मस्तीति प्रमाणात्मरमवेषयं अर्थमित्वाशङ्क्वे ।
अन्यद्यं प्रवद्यन्तं हृष्टं दर्शनं ज्ञानमिति यावत् भावे निष्ठाप्रत्य-
यात् तथाच अहं देवदत्तः अहं यज्ञदत्तः सुखी दुःखी वेत्या-
दाकारकं प्रवद्यमेव ज्ञानं यदि वर्तते तदा भवतामनुमान-
प्रयासः किमर्थमिति समुद्दितार्थः, सिद्धिदग्धायां सिद्धान्तयिष-
याऽनुमितेः सम्बवेऽपि तस्या अगावश्चकत्वात् तदेष्वैव नोदेति
तदुक्तं तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमित्रैः “नहि करिणि हृष्टे
चील्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार” इति ॥ १० ॥

आशङ्कां निरस्ति ।

हृष्टे मनसा गृहीते आत्मनि सिङ्गे अनुमात्रे खवि प्रत्यक्षवत्
2 A 2

उ० सति एक एव एकवैषयिक एव प्रत्ययः, प्रत्यय इति निर-
स्तुसमस्तविभ्वमाणश्चित्तमाह, कुत एवमित्यत आह दृढलात्
प्रामाणसंस्तवेनान्वथाभावशङ्कानिवर्त्तनपटुलात्, तच दृष्टा-
न्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूरान्तोयप्रत्यक्षे सत्यपि संवा-
दार्थं बलाकालिङ्गेनाऽपि तदनुमानं तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरिक-
सितमण्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इति, इदमनाकृ-
तम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि
अहं गौरः अहं दृश्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरङ्गतो
न तथा स्थेमानमासादयति विद्युत्सम्यातसञ्चातज्ञानवत्, तच
लिङ्गेन अनन्वयथासिद्धेन ज्ञानान्तरमुत्पद्यमानं पूर्वज्ञान-
मेव स्थिरीकरोति । किञ्च “ओतत्व्यो मन्तव्य” दृश्यादिवि-
धिबोधितस्यात्ममननस्य इष्टसाधनत्वावगतौ अनुमित्याऽ-
वश्यमात्मन्यनुमानप्रटृत्तिः तद्वितिरेके निदिध्यासनासम्भवे

वि० प्रत्यक्षसमानकारक एव एव मुख्य एव प्रत्ययः भवतीतिश्चेष्टः
मुख्यत्वं कुतः दृढलात् अप्रामाणशङ्कानिवर्त्तनश्चमलात् मुख्यत्वं
गृहीतप्रामाण्यकत्वम्, यथा दूरस्ये सरोवरादिसचिक्षे दृष्टेऽपि
मरीचिकादिसन्देहात्मादृशप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशङ्का उदेति, ततो
बलाकालिङ्गेन तदनुमाने सति समादेन तच प्रामाण्ययहा-
न्तादृशशङ्का निवर्त्तते, तथात्मनि दृष्टेऽपि विपरीतसम्भावना-
दिना तज्ज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्का सञ्चायते ततोऽनुमानेनात्मनि
गृहीते रूपादेन तच प्रामाण्ययहादप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तनश्च-
मत्वरूपं दृढत्वं तादृशयहस्य सुघटमेव तदुत्तां मिच्छैः “प्रत्यक्ष-
परिकसितमण्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इति । ११ ।

**सू० देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारा-
च्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥**

**उ० साच्चास्त्काराभावेऽपवर्गासम्भवादिति भावः । अहं देवद-
त्तोऽहं यज्ञदत्त इति प्रतीतिदयाभिधानमात्मनः प्रत्या-
त्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ॥ ११ ॥**

ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा
यज्ञदत्तो गच्छतीति गमगमानाधिकरण्यभानमनुपपश्च-
मित्यत आह ।

अस्मि हि अहं गौरः अहं सूख इति प्रत्ययः अस्मि च
मम ब्ररीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गति-
सामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारण्य भाकः, ममेति प्रत्य-
यस्य यथार्थतात् यद्यपि देवदत्तत्वं ब्ररीरट्टिर्जातिस्तेन
देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगे यथार्थ एव च प्रत्य-

**वि० नन्वहं यज्ञदत्त इत्यादिप्रबन्धं यद्यात्मविषयं तदा यज्ञ-
दत्तो गच्छतीति प्रत्ययः कथं स्यादात्मनि गतिमात्स्याभावादिप्रबन्ध
आह ।**

देवदत्तो गच्छतीति वाक्यजन्मप्रत्ययः देवदत्तादिप्रदस्य ब्ररीरे
कच्छवाय इद्वयति देवदत्तो जानाति इच्छति करोति इद्वयादि
प्रयोगाणां मुख्यतया देवदत्तादिप्रदस्य विजातीयब्ररीरावच्छ-
आत्मनि ब्रह्मेरावश्यकत्वात्तदर्थे भूरिप्रयोगस्त्वेन गौरवस्याऽ-
किञ्चित्प्रारम्भात् गच्छतीत्यचाल्यातस्य यत्तार्थकत्वे ताढ्यप्रयोगस्य
मुख्यत्वमपि सम्भवतीत्यपि ब्रह्म ॥ १२ ॥

सू० सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परचाभावाद्-
र्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥

उ० यः तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिक्षात्मनि प्रयुक्ष्येत् तदै-
पचारिको बोद्धव्यः ॥ १२ ॥

अत च इहते ।

तुष्ट्वः पूर्वपञ्चोत्तकः । आत्मभरीरयोक्षावदह-
मिति प्रत्ययः प्रयोगस्य दृश्यते तत्र क्ष मुख्यः क्ष वौपचारिक
इति सन्देहः ॥ १३ ॥

समाधने ।

स्वर्थान्तरभावात्मास्त्रुपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यक्षे य प्रत्यक्षे-
र्थान्तरप्रत्यक्षः अथमर्थः अहमिति प्रत्यक्ष्य प्रत्यगा-
त्मनि खात्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्था-
त्मरे खात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु भरीरे

स॒० न बु देवदत्तो जानावीति प्रयोक्ष्यौपचारिकतं देवदत्तो
गच्छतीयस्य वेत्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्कते ।

उमधारः सन्दिग्धः देवदत्तादिपदस्तात्मनि इरीरे वौपचा-
रिकतमिति सन्देहः तुष्ट्व चाष्ट्वाद्योतकः ॥ १४ ॥

समाधने ।

अहमितीति अहं वद्यदत्तः सुखीत्वादित्यवहारः अर्थान्तर-
प्रत्यक्षः अर्थान्तरस्य इरीरादिभित्रस्य प्रत्यक्षं ज्ञातं वस्तात्
इरीरादिभित्रविषयकशास्त्रबोधजनक इति परिकार्यः वद्याच

उ० मुख्यः स्तात् तदा वहिरन्द्रियजः स्तात् नहि शरीरं
मानसप्रत्यक्षं मानसस्त्राचमहिमिति प्रत्ययः वहिरन्द्रिय-
व्यापारमन्तरेणापि जायमानलात् अहं दुःखी अहं सुखी
जाने यते दृच्छान्वयहिमिति योग्यविशेषगुणेणापहितस्यात्मनो
मनसा विषयीकरणात्, जायं लैङ्गिको लिङ्गानुसन्धान-
मन्तरेणापि जायमानलात्, न शब्दः शब्दाकलनमन्तरे-
णापि जायमानलात्, तस्मानानस एव मनसश्च वहिर-
स्तातन्वेण शरीरादावप्रवृत्तेरितिभावः। किञ्च यदि
शरीरे स्तात् परशरीरे स्तात्, स्यात्मनि यदि स्तात् तदापि
परात्मनि स्यादिति चेत् परात्मनः परस्यातीन्द्रियलात्
तद्विशेषगुणानामयोग्यलात् योग्यविशेषगुणेणापयहेण तस्य
योग्यलात्, न केवलमात्मन इदं शीलं किञ्चु द्रव्यमात्रस्य,
द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणेणापयहेणैव प्रत्यक्षं भवति, आ-
काङ्गमपि तर्हि शब्दोपयहेण प्रत्यक्षं स्यादिचेत् स्यादेवं
यदि श्रोत्रं द्रव्ययाहकं भवेत्, आकाङ्गं वा रूपवत् स्यात्,
आत्मनोऽपि नोरूपतं तुल्यमिति चेत् वहिद्रव्यमात्र एव

वि० शरीरादिभिन्न एवात्मनि सादृशप्रयोगो मुख्यः शरीरे लौपचा-
रिकः, कुत एवमत आह प्रत्यगात्मनि स्यात्मनि भावात् अर्थात्
सुखादेः सत्त्वात् परच शरीरेभावात् सुखादेरसत्त्वात् तथाच
भूरिप्रयोगस्यात्मन्येव सत्त्वात्त्रैव तादृशप्रयोगस्य मुख्यत्वं शरी-
रादावैपचारिकात्मिति न सन्देहगन्वेष्योति, न चाहं सुखी-
आदौ अवक्षेदकतासमन्येव सुखादे वैशिष्ट्यं शरीरे भासत् इति

**सू० देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छ-
रीरप्रत्यक्षोऽहस्तारः ॥ १५ ॥**

**उ० प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्स्य तत्पत्तिः, प्रत्यगित्ययं इच्छोऽ-
न्वयादृत्तमाह ।**

पुनः इहस्ते ।

अहस्तारोऽहस्तिः प्रत्ययः स च इरीरप्रत्यक्षः इरीरं
प्रत्यक्षं विषयो यत्र स इरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छती-
त्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा लया समाहितः सचो-
पचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कृष्णः सौभागि-
गोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाद्वेषपचारेण
समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

**वि० वाच्म, करोऽहं सुखोत्तादेरपि प्रामाण्यापत्तेः करादेरप्यवच्छे-
दक्षतासम्बन्धेन सुखादिमत्त्वात् अहस्तिवस्त्रवद्दस्यात्मन्येव इत्त-
तया इरीरादौ तदभेदस्यासमवाच ॥ १६ ॥**

पुनरादिपति ।

अहस्तारः अहस्तिप्रयोगः इरीरप्रत्यक्षः इरीरस्य प्रबन्धं
प्रतिपत्तिर्यक्षात् सः इरीरप्रतिपादक इति यावत्, तथाच
यज्ञदत्तोऽहस्तिः सामानाधिकरणानुभवात् यज्ञदत्तादिपद-
मपि इरीरप्रतिपादकमेव तावदिति इत्तै तत्पात् यज्ञदत्तो
गच्छतीत्युपचारादिति यदुक्तं तदभिमानात् ननु तदात्मवं भवि-
तुमर्हति अहं गौरः अहं कृष्ण इत्यादिभूरिप्रयोगानां इरीर-
परताया आवश्यकतया अस्त्रवद्दस्य तत्पत्तमानाधिकरणवज्ञद-
त्तादिग्रन्थस्य च इरीरे इत्पात्तादिति पर्यवसितार्थः ॥ १५ ॥

स० सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥

उ० सिद्धान्तमाह ।

तुश्चदेऽयं सिद्धान्तमभिव्यगक्षि उपचारोऽवमाभिमानिकः किञ्चु इरीर एवादमहम्प्रत्यय इति यदुक्तं तत्त्वापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्तोभवत्त्वापि कूटसाच्छिवेष विश्वेषावधारणाय यतितत्त्वं तत्र यद्देह क्रियमाणे निमीलिताखस्याप्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् इरीरभिष्ठे वहिरिक्षयागोचरे वस्तुनि च मन्त्रयः, इरीरे भवन् परश्चरीरेऽपि स्तात् चचुर्नरपेत्येष च न स्तात्, अहं हहः खूलो वा सुखोति कथं सामाजाधिकरणमिति चेत्त्र सुखाद्यवच्छेदक्लेनापि तत्र इरीरभागसम्भवात् सिंहनादवदिदं गहनमितिवत्, अहस्तमाचं इरीरे समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उषां जलम् उषां इरीरमितिवत् ॥ १६ ॥

दि० आश्चर्यं निरसितुमाह ।

उपचारः सन्दिग्धः, किं यज्ञदत्तो गच्छतीत्वोपचारः उत्त्वयज्ञदत्तोऽहं सुखोत्त्वं, इरीरे आत्मनि च भूरिप्रयोगस्याविशिष्टत्वेनैकस्त्रेषु स्तुमशक्तादित्यर्थः, तुश्चदः सिद्धान्तद्योतनार्थः ॥ १६ ॥

ननु सन्देह एव किं भवतां सिद्धान्तः, किञ्च यज्ञदत्तो गच्छतीत्वोपचारो भवद्द्विः पूर्वमभिहितत्वं प्रतिशाहानिक्षदवस्थेवेतत् आह ।

**सू० नतु श्रीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्यो र्जानं
विषयः ॥ १७ ॥**

उ० सिद्धान्तमुपलब्धयन्नाह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदःखादिकमात्मगुणमुपलब्धयति,
यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्योः श्रीरं परस्परभिन्नं तथा
ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथाच यथा यज्ञदत्तस्येदं
श्रीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञाने सुखादौ वाऽनुत्यन्ते अहं
सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति
योग्यश्चरीरविषयकत्वेन तदोयस्त्वपादिवत्तदोयज्ञानादी-
नामपि ग्रत्यक्त्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसु-
खादीनां श्रीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इतिभावः । श्रीर-
विशेषात् श्रीरस्य भेदादित्यर्थः तथाच श्रीरभेदं प्राप्य
ज्ञानं नतु विषय इति स्वत्वापे पञ्चमी ॥ १७ ॥

**षि० नतु नहि श्रीरविशेषात् श्रीरविशेषविषयकत्वात् यज्ञदत्त-
विष्णुमित्योर्जानमपि विषयो भवति श्रीरसाक्षात्कारे इत्यर्थः
ज्ञानपदं योग्यात्मविशेषगुणसामान्यपरम्, तथाच यथाऽच्छाक-
मात्मसाक्षात्कारे ज्ञानादिकं विषयो भवति अहं ज्ञानामि इच्छामि
यते सुखी दुःखी देशीवाद्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् तथा श्रीर-
चाक्षुषादावपि ज्ञानादेभानं स्यात् यदि श्रीरमहम्यदवाच्चं ज्ञा-
नादिगुणकच्च स्यात्, नहि स्युक्तो यज्ञदत्तोऽहं ज्ञानामीति चाक्षुष-
प्रब्रह्मं कस्यचिद्भवति, तस्माच्चरीरेऽहमादित्यवहार चैपचारिक
श्वेति नास्ताच्चं प्रतिज्ञानानिरितिभावः । १७ ।**

द्व० अहमिति मुख्योग्याभ्यां शब्दवद्यतिरेकाव्य- भिचारादिभेषसिद्धे नागमिकः ॥ १८ ॥

उ० नन्नात्मा न प्रत्यक्षः जीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा
आकाशवत्, तथाचाहं क्षेत्रे गौर इति बुद्धेः शरीरमेव
विषयो वाच्यः, क्षिदिहं सुखीत्यादिधीरपि चत्यस्ति,
तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समा-
रेप इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यथोष्णं सुरभिजलम् इत्या-
श्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरैष्यसौरभयोर्ज्ञसे समारोपः,
जलेतदनुरोधेन जलप्रत्ययस्थापि प्रसिद्धुजलमन्तरेणान्यवि-
षयत्वम्, तथाऽहमित्यप्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादि-
कन्तु कदाचित्तचारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं
नाश्वेव सुखाद्याधारलेन यत्कल्पनीयं तदागमसिद्धं भव-
तु न तत्रापि यह इत्यत आह ।

अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखोति प्रत्ययो नागमिको
न ज्ञावदो नापि लैङ्गिकः शब्दसिद्धयोरनुसन्धानमन्तरे-

चिं० वेदान्तिनक्तु निष्पविज्ञानमेवात्मा “अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा
सत्यं ज्ञानमनन्तं तत्त्वं” इतिश्रुतेः स च वस्तुगत्या एकोऽपि मा-
याकार्याणां अन्तःकरणरूपोपाधीनां भेदाद्वानेव प्रतिभाति
“एकमेवादितोयम्” इति “एकत्वाद्या सर्वभूतान्तरात्मा रूपं
रूपं प्रतिरूपो बभूव” इत्यादिश्रुतेरित्याङ्कस्ततं दूषयति ।

अहमितीति प्रबृयविषय इति श्रेष्ठः, तथाचाहं सुखीत्यादि-
कौशिकमानसप्रब्रह्मविषयः न आगमिकः “सत्यं ज्ञानमनन्तं तत्त्वं”

४० णापि जायमानतात् प्रत्यक्षले च नीरूपलं निरवयवत्स
 यद्वाधकमुक्तं तद्दिविरच्छिद्यप्रत्यक्षताचार्यं भवति तच इ
 रूपवत्सानेकद्वयवत्त्वयोः प्रयोजकतात् मानसप्रत्यक्षता च
 तदन्तरेणापि । ननु स्थादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्थात् तदे-
 वतु नास्तीत्यत आह ग्रन्थवद्वातिरेकाव्यभिचारादिशेषसि-
 द्वेरिति यथा चित्यादिषु इवेषु ग्रन्थस्य व्यतिरेकोऽव्यभि-
 चारी नियतस्तेन तदाश्रयस्थाप्तद्वातिरिक्षाकाग्ररूपस्य
 विशेषस्य चिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेक-
 स्थाव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्वातिरिक्षेन भवि-
 तव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा नतु प्रत्यक्ष
 इतत आह अहमिति मुख्योग्याभ्यामिति अहमितीति-
 कारेण ज्ञानाकारमाह तेगाहमिति ज्ञानं ग्रन्थसिद्धा-

५० इत्याद्यागमप्रतिपाद्येत्वरमित्तः अच इतुमाह मुख्योग्या-
 भ्यामित्तादि, मुख्यं सत् यद् योग्यं सुखं दुःखस्य ताप्यां विशेषसि-
 द्वेरीश्वरभेदसिद्धेः, इष्टेषु सुखस्य मुख्यत्वम् अन्येष्वानधीनेष्वा-
 विषयतात्, दुःखस्य तु दिष्टेषु मुख्यत्वम् अन्यदेष्वानधीनेष्वा-
 विषयतात्, योग्यत्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वम् इततत्त्वयन्त्र इत्यसिद्धि-
 ग्रन्थानिरासार्थम् ईश्वरे नित्यसुखाङ्गीकारपद्मे अभिचारवा-
 रव्यार्थस्य नित्यसुखस्यायोग्यतात् तथाच अन्यं सुखं दुःखस्य अव-
 स्थेश्वरभेदसाधकम् । उपरक्षावस्थैतत् जन्मा ज्ञानेष्वानवला देष्वा
 ईश्वरभेदसाधका ग्रन्थाः । ननु अहमिति प्रत्यक्षविषय आत्मा
 ईश्वरमित्तः अन्यसुखवस्यादित्वादौ दृष्टान्ताभावेन अन्यत्वस्य ह-
 चारायहात् आत्मित्तानं दुर्बृत्तमत उत्तं अविरेकाव्यभिचारा-

उ० नुहन्यानमन्तरेण निमीसिताहस्रं चदुपषते तमुख्ये
चहस्तवता योग्येन प्रमाणसिहेन उपपादनीचम्, नहु
अरीरादिना, तच्चक्षाया अतिरेकाव्यभिचारात् मुख्यो-
ग्नाभामित्यनमरम् उपपादनीयमिति पूरणीचम् आ-
त्मनि प्रमाणानि बङ्गनि यन्यगौरवभिद्या त्यक्तानि मयू-
रेऽन्तेष्टव्यानि ॥ १८ ॥

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्त इदानीमात्मनानात्मप्रक-
रणमारभते तच्च पूर्वपञ्चसूत्रम् ।

वि० इति अतिरेकव्यासेऽरिवर्थः, प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थक्तस्य च विशेष-
सिद्धावन्यः तथाचान्यदृष्टान्ताभावेऽपि अतिरेकेण ईश्वरस्य
दृष्टान्तत्वसम्बवेन अतिरेकसहायदृष्टाव्याख्यतिरेकव्यासिमि-
हादेवोऽक्षम्यक्षेऽनुमितिः सम्भवतोतिभावः, ननु अतिरेकव्या-
येऽश्वरभेदसाधकत्वं न दृष्टचरमित्याशङ्कानिरासायोक्तां शब्दव-
दिति शब्दादिवेत्यर्थः आकाशस्य यथा शब्दरूपाङ्गेतो वृत्ति-
रेकव्यासिप्रकारेण आयमानादीश्वरभेदसिद्धिक्षाधात्मनो जन्य-
सुखादिमप्त्वात् तत्सिद्धिरिवर्थः ॥ १८ ॥

ननु “शक्तमेवादितीयम्” “तत्त्वमसि श्रेतकेतो” इत्यादि श्रु-
तिवक्तात् जीवेश्वरयोरभेदोऽवशः स्त्रीकार्यः, नचोक्तानुमानाद्वैद-
सिद्धिरिति वाच्यं सुखदुःखादीनामन्तःकरवधर्मत्वेन स्त्रूपा-
सिद्धत्वात् तथाच कुर्वतः “कामः सङ्क्षेपो विविक्षित्वा अज्ञात्य
ज्ञात्यतिरक्षति क्षीर्धीभीरेतत् सर्वं मन एव” इति, अत्र कामश्व-
दस्य सुखपरत्वात् धीश्वदस्य दत्तिरूपज्ञानपरत्वाच, दुःखस्यापि
सुखवामानाधिकरणेन प्रवीतेरात्मधर्मत्वाभावादिव्याशङ्कते ।

सूखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकाद्यम् ॥ १८ ॥
व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥

४० एक एव आत्मा चैत्तमैचादिदेहभेदेऽणि, कुतः सुखदुःख-
ज्ञानानां निष्पत्तेहत्यन्तेरविशेषात् सर्वश्वरोरावच्छेदेन
सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः । यद्यात्मभेद-
साधकं सिद्धान्तं भवेत्तदा मिद्दोदात्मभेदः, न च तदस्मि,
यथा तत्त्वादेशावच्छेदेन ग्रन्थनिष्पत्तावपि ग्रन्थसिद्धा-
विशेषादेकमेवाकाद्यम् यौगपद्मादिप्रत्ययसिद्धाविशेषादेक
एवं काद्यः पूर्वापरादिप्रत्ययसिद्धाविशेषादेकैव दिक् ॥
॥ १८ ॥

सिद्धान्तमाह ।

नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः
यथा कस्त्रिदात्मः, कस्त्रित् रक्षः, कस्त्रित् सुखी, कस्त्रिहुःखी,
कस्त्रिदुच्चाभिजनः, कस्त्रिनीचाभिजनः, कस्त्रिदिदान्, क-

५० सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्त्या निष्पत्तेन अविशेषात् जीवात्मनः
ईश्वरभिद्वासिङ्गेः उक्तशुब्दा मनस्यैव तेषां सिद्धत्वेन आत्मन्य-
सिद्धत्वादितिभावः ॥ १९ ॥

आशङ्कां निरस्यति ।

नाना नाश्यैकं जीवात्मा न ईश्वराभिन्न इति यावत्, कुतः व-
वस्थातः व्यवस्था निष्पत्त्यः तस्याः सुखदुःखज्ञानानामात्मनीतिशेषः
नहि सुखादयो मनसो धर्मा काल्य महाच्चाभावेन सुखादोनाम-

द३० शास्त्रसामर्थ्याच ॥ २१ ॥

उ० चित् जात्या इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरेणानुपद्यमाना
साधयत्यात्मर्ण भेदम्, नच जन्मभेदेन वास्त्रकौमारवाह्नि-
कभेदेन वा, एकसाप्तात्मनो वथा व्यवस्था तथा चैत्यमैचा-
दिदेहभेदेऽपि स्वादिति वाच्यं कालभेदेन विरुद्धधर्षा-
धाससम्भवात् ॥ २० ॥

प्रमाणान्तरमाह ।

ज्ञात्यं श्रुतिः तथाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि
“दे ब्रह्मणी वेदितव्ये” इत्यादित तथा “दा सुपर्णा सयुजा

वि० प्रलक्ष्यत्वापत्तेः ज्ञानायैगपद्यनियामकतया मनसोऽगुलस्या-
वश्यमङ्गीकार्यत्वात् “कामः सङ्घस्यः” इत्यादिश्रुतिस्तु “आयु-
र्वृतम्” इत्यादिवत् मनसः कामादिजनकत्वमवगमयति नतु
तदाधारत्वं तदभेदं वेति ॥ २० ॥

इतोऽपि जीवस्येत्तरभिन्नत्वमिदाह ।

ज्ञात्यस्य श्रुतेः सामर्थ्यात् जीवेत्तरयो भेदबोधकत्वात् तथाहि
“दे ब्रह्मणी वेदितव्ये” “दा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं
परिषस्त्वाते तयोरत्यः पिण्डं स्वादिति अनश्वन् अन्योऽभिचा-
कश्चीति” इत्यादिश्रुतेः जीवेत्तरयो भेदो उवश्यमङ्गीकार्यः । नच
“तत्त्वमसि श्वेतकेतो” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादिश्रुतीनां
का गतिरिति वाच्यम् “तत्त्वमसि” इति श्रुतेत्तदभेदेन तदीयत्व-
प्रतिपादनेनाभेदभावनापरत्वात् “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव” इति श्रुतिर्ज

उ० सखाया समानं दृचं “परिषखाते” इत्यादि च ॥ २१ ॥

इति श्रीब्राह्मरे कणादस्त्रोपस्थारे द्वतीयाध्यायस्य
द्वितीयाङ्गिकम् ॥ * ॥

समाप्तस्यायं द्वतीयाध्यायः ॥ ० ॥

वि० निर्दुःखत्वादिनेश्वरसाम्यं जीवस्याभिधते ननु तदभेदम् “निर-
ज्ञनः परमं साम्यमुपैति” इतिश्रुतेर्गत्वासम्भवात् अस्ति हि
ज्ञाकिकवाक्येषु सम्पदाधिक्षेपुरोहितोऽयं राजा संदृश इत्यादिषु
साहशपरेषु अभेदोपचारः । गच मोक्षदशायामस्ताननिदत्तौ
अभेदो जायते इति वाचं भेदस्य निष्पत्तेन नाशायोगात्
भेदगात्राङ्गीकारेऽपि अक्षिदयावस्थानस्यावश्यकत्वाचेति संक्षेपः
भेदसाधकानि युक्त्यन्तराद्यि शुद्धत्वाद्यि च ग्रन्थगौरवभिद्या
परिवक्तानि । २१ ।

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कातार्या कणादस्त्रविद्वत्तौ
द्वतीयाध्यायस्य द्वितीयमाङ्गिकम् ॥ * ॥

समाप्तस्यायं द्वतीयाध्यायः ॥ ० ॥

सू० सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥

उ० पृथिव्यादीनां नवानामुद्देशं सच्चणं परीक्षां निर्वर्त्त्य
प्रकृतेर्मूलकारणतां साक्षाभिमतां निराचिकोर्षुः परमा-
णूनां मूलकारणत्वं पृथिव्याद्यन्तर्भावस्त्रं सिषाध्यिषु निर्व-
त्यत्वसामान्यसच्चणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पदसंखारात् तदेवं घटादी-
नां व्यवस्थेऽदेः । तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह
सदिति सन्तायोगीत्यर्थः । समवायविशेषपदार्थयोः सन्तै-
कार्थसमवाय एव सन्तायोगः सामान्यान्तरस्य सन्तायास्त्रं
सत्यत्वविषयतैव सन्तायोगः स च प्रत्ययो वस्तुस्त्रूप-

वि० “यः शङ्करोऽपि प्रलयं करोति स्यात्साथा यः परपूर्वोऽपि ।
उमागृहीतोऽप्यनुमागृहीतः पायादपायात् सहि नः स्यम्भुः॥
असतः सञ्जायते इति केचिद्ददन्ति तेषामयमभिप्रायः, वीजादि-
र्नाम्भुरादिकार्यजनकः तथा सति कुश्रुषास्यवीजादेरप्यङ्गुराद्यापत्तेः
किञ्चु चेत्रादौ स्थितस्य वीजस्यावयवविभागेन प्रधंसानन्तर-
मेवाङ्गुरोत्पादात् वीजादिप्रधंस एवाङ्गुरादेः कारणमिति तथाच
गौतमीयं पर्वपक्षसूत्रम् “अभावाङ्गोत्पत्तिर्नाम्भुपम्भय प्रादुर्भावात्” इति॑ तदेतन्मतं निराकुर्बन्नेव परमाणवादिक्रमेणारम्भ-
वादं द्रष्टयति ।

सत् भावरूपं किञ्चित्, अकारणवत् अजन्यं, नित्यं विनाशा-
प्रतियोगि वस्तु, अवयविनां मूलकारणं नासत् इत्यर्थः प्रधं-
सत्य कारणत्वे चूर्णक्तिसादपि वीजादङ्गुरापत्तेरितिभावः ॥ १ ॥

सू० तस्य कार्यं खिङ्गम् ॥ २ ॥

उ० माचनिवन्धन इत्यन्वदेतत् न चान्वचापि तथैवासु किं बन्न-
येति वाच्यम् अनुगतमतेस्त्रिहृष्टकलात् ॥ १ ॥

नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकत्याह ।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, खिङ्गम्, तथाच गौ-
तमीयं सूत्रम् “ब्यक्तात् ब्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यच्चप्रामा-
ण्यात्” इति, अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स च दि-
निरवधिः स्थान् तदा मेरुसर्वपयोः परिमाणभेदो न स्थान्
अनन्तावयवारभलाविशेषात् न च परिमाणप्रत्ययविश्वे-
षाधीनो विशेषः स्थादिति वाच्यं सङ्गाविशेषाभावान्त-
योरप्यनुपपत्तेः, प्रत्ययावधिः स्थादिति चेत् अन्तस्य कस्य-
चिक्षिरवयवले प्रस्त्रयस्यैवानुपपत्तेः अवयवविभागविनाश-
योरेव द्रव्यनाशकलात्, विभागस्य नावधिः तस्यैकाश्रयला-
नुपपत्तेः तस्माक्षिरवयवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः ।
न च चसरेणुरेवावधिः, तस्य चानुषद्रव्यलेन महत्वादनेक-
द्रव्यवत्त्वाच्च, महत्वस्य चानुषप्रत्यक्षले कारणलम् अनेक-

वि० न तु ताटशे मूलकारणे किं मानमत आह ।

तस्य मूलकारणस्य, कार्यं चसरेणवादिकार्यद्रव्यम्, खिङ्गम् अनु-
मापकम्, तथाहि अवयवावयविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्वपयो-
रपि साम्यप्रसङ्गः अनन्तावयवारभलाविशेषात् चतः छचि-
दिश्चामो वाच्यः न च चसरेणै विश्रामः; चसरेणुः सावयवः
चानुषद्रव्यलात् घटवदित्यनुमानेन द्युक्तरूपतदवयवसिङ्गेः, नापि

सूर्यो कारणभावात् कार्यभावः ॥ ३ ॥

उ० इत्यवच्चमादायैव, अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् कस्तु कारण-
त्वम्भवेत्, न च चसरेणोरवयवा एव परमाणवः, महद्व्या-
रम्भकलेन तेषामपि सावयवलानुमानात् तत्त्वत् कपास्त्-
वच्च तस्मात् यत् कार्यद्वयं तत् सावयवम्, यच्च सावयवं तत्
कार्यं इत्यम्, तथाच यतोऽवयवत् कार्यलं निवर्जते तत्र
सावयवलमपीति निरवयवपरमाणुषिद्धिः तदुक्तं प्रश्नदे-
वाचार्यैः “साच्च दिविधा नित्या चानित्या च” इति ॥ २ ॥

इदानीं परमाणु रूपादिषिद्धये प्रमाणमाह ।

रूपादीनां कारणे सङ्घावात् कार्ये सङ्घावः कारणगुण-
पूर्वका हि कार्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथा दर्शनादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

वि० द्व्युक्त एव विश्वामः, चसरेणोरवयवाः सावयवा महद्वयवलाव्
कपासवदित्यनुमानेन द्व्युक्तावयवस्य परमाणुरूपस्य मूलकार-
वस्य सिद्धेः, नचैव क्रमेण तदवयवधाराऽपि सिद्धेत्, अनव-
स्थाभयेनानुकूलतर्काभावेन च तत्त्वल्पनाया असम्भवात्, ममतु
अनेकत्रयवच्चप्रयोज्यं चसरेणोर्जन्ममहत्त्वमेवानुकूलतर्कसम्भाद-
कमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

अभावस्य मूलकारवस्ये वाद्यकमाह ।

कारणस्य मूलकारवस्य भावात् कार्याणाम् अवयविनां भावः
सत्त्वा, अन्यथा मृदुपादानकस्य मृदगमयत्ववत् असदुपादानकलेन
कार्याणामवयविनामसच्चप्रसङ्गादिवर्थः ॥ ३ ॥

सू० अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥

उ० इदानीं सर्वाग्नित्यतावादिनिराकरणायाह ।

विशेषत इति षष्ठ्यन्नात्तमिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्य द्वात् यद्यग्नित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगस्य न स्थात् न उत्तरपदार्थनिषेधार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति स्थात् भवति च ततो नित्यमस्तुति सिद्धम्, यदा अनित्य इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन प्रकारेण नित्यस्य स्थाया प्रतिषेधः कर्त्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रतिषेधो न मिद्धति सिद्धसिद्धिप्रतिष्ठितलात् सूचस्मैवं योजनीयम् अकारः स्तुतस्य एव प्रतिषेधवचनः “अमानोनाः प्रतिषेधवचनाः” इति तथाचानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्यरूपं तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्यरूपम्, तस्य न सम्भवतीतिशेषः ॥ ४ ॥

ननु परमाणुर्न नित्यः मूर्च्छलात् घटवत् एवं रूपवचन-
रसवचनादयः प्रत्येकं हेतव उच्चेयाः एवं घट्केन युगपद-

वि० सर्वमेवाग्नित्यं नहि किञ्चिदपि नित्यमिति मतं निरस्यति ।

अ इति नन्समानार्थकमस्यम्, तथाच न नित्य इति प्रतिषेधस्य भावो भवति विशेषतः वस्तुविशेषमात्रित्वं तथाचावयवी न नित्य इति प्रतिषेधो भवति ननु सर्वः पदार्थो न नित्य इति सामान्यतः प्रतिषेधः सम्भवति, प्रतियोगिनो नित्यस्य सिद्धसिद्धिभां पराइतलादिति समुदितार्थः ॥ ५ ॥

सू० अविद्या ॥ ५ ॥

च० योगात् परमाणेः षडंशता तथाच सावयवलात् अव्याख्यात्तज्जिसंयोगाश्रयलात् । किञ्च परमाणेऽर्मधे अद्याकाशमहि तदा सच्छिद्गतेनैव सावयवलम्, अथ नास्ति, तदाकाशस्यासर्वगतलप्रसङ्गः । किञ्च छायावस्थात् आट्टज्जिस्त्वात् । अपिच यत् सत् तत् उणिकमित्यादिउणिकत्वसाधकानुमानादपि परमाणेऽरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तदा कथमुच्यते परमाणु र्णित्य इत्यत आह ।

परमाणेऽरनित्यत्वविषया सर्वार्थमुमितिः अविद्या भ्रमरूपा आभासप्रभवलात् आपाततो धर्षियाहकमानवाधः सर्वत्र विपक्षबाधकप्रमाणशून्यताद्वायाप्त्यलापिद्धिः क्षणित् खरूपासिद्धिरित्यादि समानतत्वेऽन्वेष्ट्यम् ॥ ५ ॥

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्णते रूपवत्सर्वत्वादयस्त्रियकत्वप्रयोजकास्त्रयैवेषपादिता इत्यत आह ।

वि० ननु परमाणुरनित्यः अव्यत्वात् मूर्त्तत्वात् रूपवस्थात् सावयवत्वात् अद्याप्यज्जिसंयोगाश्रयत्वादा घटवदित्याद्यनुमानसामाज्यात् परमाणेऽरनित्यत्वं सेत्यतीवत आह ।

अविद्या अप्रमा अर्थात् परमाणेऽरनित्यत्वानुमितिः दुष्टेतुष्टन्यत्वात् पूर्वोक्तानां हेतुनामनैकान्तिकत्वादितिभावः ॥ ५ ॥

ननु परमाणेः सत्त्वे वयं तस्य न चाक्षुषादिकमत आह ।

सू० महत्यनेकद्रव्यवस्थात् रूपाच्चोपलब्धिः ॥ ६ ॥

उ० महति महत्वति द्रव्ये महत्त्वद्वात् परिमाणवाचकात्
गुणवाचकानां मतुपो सोपात्, अनेकद्रव्यवस्थादिति अनेकं
द्रव्यमात्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम्, तद्यस्यास्ति तदनेकद्रव्य-
वत् तद्वावस्थास्त् अनेकद्रव्यवस्थात्, एवं सति वायुरपि
ग्रत्यतः स्थादत उक्तं रूपाच्चेति उद्गृतादभिभृतादिति
वक्ष्यते, उपलब्धिरिति वहिरिन्द्रियेणेतिशेषः तथाच परमा-
णोर्महत्वाभावादनुपलब्धिरित्युक्तं भवति, अनेकद्रव्यवस्था
अनेकद्रव्याश्रिताश्रितलम् अवयवबज्ज्वाधीनमहत्वाश्रयते
वा । न च महत्वेनैवानेकद्रव्यवस्थमन्यथासिद्धिमिति वाच्यं
वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, जन्येव जनकस्यान्यथासिद्धिं न तु
जनकेन जन्यस्येति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्वयव्यतिरेकय-
हेऽन्यथासिद्धिभावात् अन्यथा भामणादिना इण्डादीना-
मन्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्वोत्कर्षात् प्रत्यक्षतोत्कर्षो दूरा-
दाविति चेन्न अनेकद्रव्यवस्थोत्कर्षस्यापि तत्र सम्भवादिनि-

वि० उपलब्धिः चाच्छुषं स्पार्शनस्त्र प्रवक्त्रम्, महति महत्यरिमाण-
वति भवतीतिशेषः तथाच परमाणोर्महत्वाभावाम प्रत्यक्षमिति
भावः । ननु वायादेवपि महत्यरिमाणवस्थास्त् कथं न प्रत्यक्ष-
मत उक्तं रूपादिति उद्गृतरूपादित्यर्थः सेन चक्षुरादौ रूप-
स्थेऽपि न प्रत्यक्षम्, ननु चसरेण्यादवेव कथं महत्वं न पर-
माणाविकृत उक्तम् अनेकद्रव्यवस्थादिति तथाच जन्यमहत्वं
प्रति अनेकद्रव्यवस्थस्य प्रयोजकत्वात् परमाणवादौ च तदभा-

सू० सत्यपि द्रव्यत्वे महत्वे रूपसंखाराभावाद्यायो- रनुपलब्धिः ॥ ७ ॥

उ० गमनाविरहात् किञ्च मर्कटकोटस्त्रजासे हस्तचतुष्टयादि-
भिते दूरादप्रत्यक्षे मर्कटमात्रप्रत्यक्षताऽनेकद्रव्यवच्चेत्क-
र्षाधीनैव महत्वोत्कर्षस्य जास्ते वर्तमानतात् एवं सूक्ष-
तमुघटितपटादौ दूरते महत्वोत्कर्षेऽपि खल्पपरिमाण-
मुद्गरादिप्रत्यक्षे द्रव्यम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोत्काप्रकाशस्य चाकुषस्य रथेर्वा-
योर्ब्दा स्पर्शसमवायेन रूपसमवायिनो महतस्योपलब्धः
स्थात् चत आह ।

रूपसंखारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभ-
वस्य विवक्षितः । तेन यद्यपि वायौ य एव स्पर्शसमवायः
स एव रूपसमवायः तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र

वि० वाऽपि महत्वम् अनेकद्रव्यवच्च अनेकसमवेतसमवेतत्वमिति
अनेकद्रव्यवच्चादिति पश्यन्ताः प्रयोग्यत्वमर्थः अन्वयस्यास्य महत्-
परिमाणे तत्र च उपलब्धिप्रयोजकात्वं तात्पर्यबलात् पारतन्त्रेष्य
भासते अतो न चकारासङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

ननु समवाय एक एव स्पर्शस्य रूपस्य च तथाच वायौ स्पर्श-
सम्बन्धेन रूपवच्चमप्यावश्यकं सम्बन्धसत्तायाः सम्बन्धिसत्ताप्रयो-
जकात्वात्, इत्यस्य कथं न वायोः प्रत्यक्षमत आह ।

रूपसंखारः संखृतं रूपं छदिहित इतिन्यायात् उद्भूतान-
भिभूतरूपमिति यावत् तदभावात् तादृशरूपत्वावच्छिन्नाधि-
करत्वाभावान्न वायोः उपलब्धिः प्रत्यक्षमित्यर्थः । न च सम्बन्धस-

उ० रूपात्यन्ताभावसत्त्वात् चाचुषे च रम्मौ रूपसंखारः रूपो-
ङ्गवो नास्ति मध्यन्दिनोङ्काप्रकाशे च रूपसंखारो रूपान-
भिभवो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं योग्याभावभर्जन-
कपालानलकनकादिषु रूपसंखार उच्चेयः । दृच्छितस्तु
रूपश्च रूपसंखारस्येत्येकरूपपदस्तोपः तेन रूपाभावादा-
योरनुपलभिः, रूपसंखाराभावाच्चुरादीनामनुपलभि-
रित्याङ्गः ॥ ७ ॥

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणानन्तरं परमाणुसिङ्गत-
योपेह्वातसङ्गत्या वहिर्द्वयप्रत्यक्षता प्रकरणं समाप्त उपो-
ह्वातेन गुणप्रत्यक्षताप्रकरणं चर्त्तव्यिष्यन्नाह ।

वि० चायाः समन्विसत्तानियामक्त्वात् कथं न वायौ रूपाधिकरणत्व-
मिति वाच्यं वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षसिङ्गेन रूपाभावेन
विरोधित्वात् वायू रूपवानिति प्रत्यक्षसत्त्वेन तदधिकरणतायां
साधकाभावाच्च, यत्र तु न बाधकं किन्तु साधकान्तरं तच्चैव
समन्वयसत्ता समन्विसत्तानियाभिका इत्यभ्युपगमस्यावश्यकत्वात्,
अत्यत्यस्य सत्त्वकथनन्तु रूपसमन्वयसम्बन्धापनार्थम्, महत्परिमाण-
सत्त्वाभिधानन्तु प्रत्यक्षकारणसम्पत्त्यर्थम्, उद्भूतत्वविशेषं भ-
र्जनकपालादिस्थावङ्गियोग्याश्चाच्चुराद्युपलभिवारणार्थम्, अन-
भिभूतत्वविशेषम् मध्यन्दिनोङ्काप्रकाशादिप्रत्यक्षवारणार्थमिति
संचेपः ॥ ७ ॥

ननु परमाणुदीनां प्रत्यक्षं न भवतु तदूपस्य तु प्रत्यक्षं कथं
न भवति वहिर्द्वयप्रत्यक्ष एव महत्परिमाणोद्भूतानभिभूतरूपयो-
र्हेतुत्वादन्यथा घटरूपादीनामपि प्रत्यक्षं न स्यादित्वतो गुणप्रत्य-
क्षताप्रकरणमारभते ।

सू० अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषात् रूपोप- लभ्यिः ॥ ८ ॥

उ० रूपगतोविशेषोरूपविशेषः तच्चोऽनुतत्वमनभिभूतत्वं
रूपत्वं तस्माद्बूपस्थोपस्थभिः । नन्येवं परमाणुषो द्व्युणुकस्य
च रूपं गृह्णते यत् उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं
भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य
तदनेकद्रव्यं च सरेणुप्रभृति तत्समवायात्, घटादयोऽप्यवद-
वदयारभ्याः परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्यश्वादै-
रूपत्वविरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भू-
तत्वविरहात्, उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष-
एव रूपत्वादिव्याप्तिः । नन्येवं इक्षुलसुरभिलकटुत्वादिभि-
रपि परापरभावानुपपत्तिरेव तत्तद्वायतनानालकत्पन्ने
तु कत्पन्नागौरवम् उद्भवपदस्य नामार्थत्वमेति चेन्न वाञ्छी-
कैकेश्विययहणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेउद्भवत्वात् तदुपाधिवि-
रहस्येवानुद्भवत्वात्, अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित्
तच्चिन्धयम् अनुद्भवस्यायेवं व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् अती-

वि० अनेकं उद्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम् अनेकाभ्युतमित्वर्थः
तत्समवायात् अनेकसमवेतसमवेतत्वादिति यावत् तादृशसम-
वेतत्वस्य अन्यमहत्प्रयोजकमिति महत्परिमाणमेवाच विव-
क्षितम्, रूपविशेषउद्भूतानभिभूतरूपम्, वस्त्रात् पञ्चम्यर्थो
अन्यत्वं तथाच रूपप्रबन्धे महत्परिमाणमुद्भूतानभिभूतरूपस्य
सामानाधिकरण्यसमन्वेन कारणं तत्त्वार्थतावच्छेदकर्तु वहि-

सू० तेन रसगन्धस्यर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

उ० एक्षियविशेषगुणत्वमनुद्भूतलभिति चेत् एवं तर्हि ऐक्षियक-
विशेषगुणत्वस्यैवोऽहं वदापत्तेः । ऐक्षियकलावच्छेदकं कि-
मिति चेत् तु अथम्, विशेषगुणेष्वैकैवोद्भूतलं जातिः गुणगत-
जाती परापरभावानुपपत्तिर्न दोषादेत्यपि वदन्ति ॥ ८ ॥

सर्वातिरिक्तानां रूपसामानाधिकरणामेव वहिरि-
क्षिययाज्ञाताप्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसामयीमभिधाय ता-
मन्यचातिरिक्ताह ।

तेनेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेनेत्यर्थः यद्या रूपविशेषात् रूप-
लागभिभूतलोऽहूतलाद्युपेष्वभिस्तथा रसविशेषात् रस-
लागभिभूतलोऽहूतलस्त्रशात् रसोपस्थिः एवमितरचापि
योज्यम् अनेकद्वयसमवायज्ञातिदेशः, ज्ञाणरसनलगिक्षि-
याणामनुद्भवाङ्गन्धरसस्यर्शीनामयहणम्, पाषाणादावनुद्भ-

वि० रिक्षियजन्यद्वयसमवेतप्रत्यक्षत्वम् तथाच परमाकुरूपादौ मह-
त्वस्य योगोज्ञादिरूपादौ उद्भूतागभिभूतरूपस्य सामानाधि-
करणास्यनेनासत्वात् न तेवां प्रत्यक्षमिति भावः ॥ ८ ॥

परमाक्षादिगवगुणाक्षराक्षामपि प्रत्यक्षमतरव न भवती-
त्वाह ।

~न रूपस्यक्षीयैतुक्षयनेन रसगन्धस्यर्शेषु ज्ञानं प्रवक्त्वं आ-
ख्यातमुक्तप्राप्यमित्यर्थः तथाच परमाकुरूपगतानां रसगन्ध-
स्यर्शीनां महत्वाभावान्न प्रवक्त्वम्, यद्यपि रूपस्य आर्थताव-

उ० वाङ्मन्त्ररसयोः, तद्भस्मनि तथोहपत्तमात्, तथोः पाषा-
णादावुपत्तम् एव नतु स्थृष्ट इत्येके । विभक्तावयवाप्यद्रव्य-
रूपानुद्धवात्तद्यहणम् एवं रसस्तापि, उष्णजसे तेजोरू-
पस्थानुद्धवात् स्पृश्य साभिभवात् विततकर्पुररूपकादौ
रूपरसस्तानामनुद्धवादनुपत्तम् । कलकादौ रूपमुद्भूत-
मेव इद्धलभास्त्ररत्ने परमभिभूते, रूपमण्डिभूतमित्येके
कलकपहणम् रूपान्मरसाहचर्यात्, अभिभवस्य बस्त्रवस्त्र-
जातीययहणक्तमयहणं नतु बस्त्रवस्त्रजातीयसमन्वयमा-
चम्, बस्त्रवस्त्रजातीयसमन्वयसाप्ययहणनिरूपतया अयह-
णस्त्रैवोपजीवत्तात् नशायहणप्रयोजकत्वेन बस्त्रवस्त्रजातीय
एवोपजीवः, अयहणस्य यहणप्रागभावस्य तद्यत्ताभावस्य
वा तद्यप्रयोज्यत्तात् यहणध्वंसस्य च तत्ताभावात्, तवापि
तर्हि बस्त्रवस्त्रजातीययहणक्तमयहणमनुपपत्तमेवेति चेत्
अस्त्रेवं तथापि सजातीयस्य बस्त्रवस्त्रे दुर्ब्यसत्त्वे वा तादृश-
समन्वयसत्त्वे वा यहणायहणे एव प्रयोजके इति स एवा-
भिभवपदार्थः ॥ ८ ॥

वि० अदेवं नोक्तप्रवक्त्वात्तं वायूपनीतसुरभिभागदेर्गन्वस्य वायादे:
स्पृश्य च प्रत्यक्षानुपयत्तेत्तथापि द्रव्यसमवेत्ताच्छुद्धं प्रति
उद्भूतानभिभूतं रूपं सामानाधिकरणसमवेत्त वारदम्, तथा-
विधरासनं प्रति उद्भूतानभिभूतरसः, तथाविधव्राक्षं प्रति
उत्तरागन्वः, वादाक्षयसमवेत्त तथाविधसार्वनं प्रति उद्भूतान-
भिभूतस्त्रैः सामानाधिकरणसमवेत्त इतुरिति विशेष्यैव
कार्यकारवभावो वद्धतः ॥ ९ ॥

द्व० तस्याभावाद्व्यभिचारः ॥ १० ॥

उ० ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिक-
रणम्बेति कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपलादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावात्
गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपलादिकं तथापि तप्र-
त्यक्षं खादत आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रिययाद्यात्म-
प्रति रूपलादीनां पञ्चाणी जातीगाम् अव्यभिचारोनियम
एव यत्रैव रूपलादिपञ्चकान्यतमं तत्रैव वाञ्छैकैकेन्द्रियया-
द्यात्मं तद्वितिरेकादित्यर्थः, स्मृते तु गुरुत्वाधिकारस्यास्फुट-
त्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वस्त्रभा-
चार्येः स्यार्जनमुकां गुरुत्वम् ॥ १० ॥

वि० ननु गुरुत्वादेः कथं न प्रत्यक्षं महत्त्वस्य उद्भूतरूपस्य च
सामान्याधिकरणसम्बन्धेन तत्र सच्चादित्यत आह ।

अत्र तत्पदेन अप्रकान्तस्यापि कारणकापस्य परामर्थः
कार्यात्पतिप्रयोजकतया तस्य प्रसिद्धत्वात् तथाच तस्य कारण-
कापस्य अभावात् असच्चात् अव्यभिचारः उद्भूतरूपादेः
कार्यकारणभावकाल्पनायां गुरुत्वादौ नान्यव्यभिचार इत्यर्थः
तथाच लौकिकविषयसाम्बन्धेन प्रत्यक्षसामान्यं प्रवेवातोन्द्रि-
याणां गुरुत्वादीनां गुरुत्वत्वादिना प्रतिवन्धकतासीकारस्यावश्व-
कत्वेन तदन्योन्याभावस्य गुरुत्वादावसन्धेन सामग्र्यभावात् गुरु-
त्वादेः प्रत्यक्षमितिभावः । वस्त्रभाचार्येण्हु एतत्पूत्रमन्यैव वा-
ख्यातं शोषतव्य गुरुत्वादेः स्यार्जनप्रत्यक्षमिति संक्षेपः ॥ १० ॥

**द्व० संख्याः परिमाणानि पृथक् त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षु-
षाणि ॥ ११ ॥**

उ० एवमेकैकेन्द्रियग्राहानभिधाय दीक्षियग्राहानाह ।
एतेषां चाक्षुषले स्यार्थनत्वे वा परस्तरानपेक्षत्वसूच-
नायासमाप्तः । यद्यपि महत्त्वापेक्षाऽस्ति तथापि न परि-
माणलेन, चकारः क्षेत्रवल्वेगानामुपमंग्रहार्थः, चाक्षुषा-
णीति स्यार्थनत्वमण्युपलक्ष्यति यदा चकार एव चाक्षुषाणि
चेत्यनाऽपि योज्यः । सङ्ख्या इति बड्डवचनम् एकत्वादिकाः
सर्वा एव सङ्ख्याः संश्लिष्टाति, एकत्वं सामान्यमेव न तु गुण
इति चेत् तद् अदि इव्यमात्रवृत्तिं तदा इव्यलेन सहा-
न्यूनानतिरिक्तवृत्तिलम्, अथ गुणकर्मणोरपि वर्तते तदा
सत्त्वा सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तिलम्, कथं तर्हि गुणादा-
वयेकत्वादिप्रत्यय इति चेत् आरोपितेनैकत्वेन, एकार्थ-
समवायप्रत्यासत्त्वा सम्यग्वैकत्वप्रत्ययो वा । तदेतदेकत्वं नि-
त्यद्रव्येषु नित्यम् अनित्येषु च कारणैकत्वासमवायिका-

वि० दीक्षियग्राहानाह ।

चाक्षुषाद्विवचापि पूर्वचकारो योजनोयः तेन सङ्ख्यादीनि
कर्मपर्यन्तानि रूपवद्वृक्षसमवेतानि चाक्षुषाणि स्यार्थनानि
चेत्यर्थः । कर्मचेति चकारात् उद्भूतरूपवद्वृक्षादादां योग्य-
गतानां क्षेत्रवेगवल्वानां जातीनां संयहः । रूपिपदं

कृ० अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥

उ० रणकम्, दिवादिकम् अपेक्षावुद्धिजन्यम् अपेक्षावुद्धिच
नानैकलसमूहासमग्रहपा सजातीययो र्विजातीययोर्वा
इवयोऽस्तुषा सञ्जिकर्षे ॥ ११ ॥

एतावन्येव कर्मपर्यन्तानि अभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्वयेषु वर्त्तमानानि कर्मपर्यन्तानि सङ्खादी-
न्यचाक्षुषाणि न स्यार्थनानीत्यपि इष्टव्यम्, अप्रत्यक्षाणी-
ति नोक्षम्, तथासत्यात्मैकलमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥
॥ १२ ॥

रूपादीनामेकैकेश्चियगाद्यात्मं सङ्खादीर्णं हीश्चियगा-
द्यात्मं सुखादीर्णं मानसत्वं तथाच सन्तागुणत्वयोः सामा-
न्ययोः सर्वेश्चियगाद्यात्ममात्मित्याह ।

वि० योग्यपरं तेन परमाणवादिगतानामेतेषामप्रब्रह्मत्वेऽपि नास-
ङ्गतिः ॥ १३ ॥

अयोग्यसमवेतानामेतेषामचाक्षुषत्वमर्थायात्मपि सद्गार्थ-
माह ।

अरूपिषु अयोग्येषु एतानि अचाक्षुषाणि अस्यार्थनानि चेत्यर्थः
चात्मैकत्वस्य मानसप्रब्रह्मोदयात् अप्रत्यक्षाणीति नोक्षम् ।

॥ १४ ॥

सन्तागुणत्वयोः सर्वेश्चियगाद्यात्ममाह ।

द्व० एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्या-
तम् ॥ १३ ॥

उ० व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातियहणयोग्यता व्यक्तयस्तु चथा-
यथं यदि सर्वेन्द्रियैर्मृद्घन्ते तदा जात्योरपि गुणत्वमन्तर्योः
सर्वेन्द्रिययाह्वानं पर्यावसन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति शास्त्रे वैज्ञेषिकसूचोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्याद्य-
मालिकम् ॥ * ॥

वि० भावः सत्ता, सर्वेन्द्रियं सर्वेन्द्रियजन्मम्, ज्ञानं प्रत्यक्षं तथाच
तयोः सर्वेन्द्रिययोग्यवृत्तित्वात् सर्वैरेवेन्द्रियैर्लोके गृह्णेते इति
भावः ॥ १३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कामादस्त्रविद्वतौ
चतुर्थाध्यायस्याद्यमालिकम् ॥ * ॥

**सू० तत्पुनः पृथिव्यादिकार्थद्रव्यं चिविधं शरीरे-
न्द्रियविषयसंशकम् ॥ १ ॥**

**उ० स्पर्शवद्व्यपरीक्षार्थं चतुर्थाभावे मूलकारणपरमा-
णुपरीक्षानन्तरं कार्यद्वारा स्पर्शवन्धेव द्रव्याणि परी-
चिच्छिषुराह ।**

तच शरीरलं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत्-
क्रियावदन्त्यावयविलम् उपाधिभेदः, नतु शरीरलं जातिः
पृथिवीलादिना परापरभावानुपपत्तेः, इन्द्रियलक्ष्य स्पर्श-
जग्नकाङ्गकारणमनःसंयोगाश्रयलम्, शब्देतरोऽनुतविशेष-
विशेषगुणानाश्रयते सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयतं
वा, नक्षत्रनयनरस्मिन्तु तेजोन्तरमेव चकुव्येतु शब्दरूपे-

**वि० परमाणुरुपमूलकारणपरीक्षां प्रथमाङ्किके सम्याद्य कार्यद्रव्यं
विभजते ।**

अत्र शरीरलम् अन्त्यावयविमात्रहस्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमन्त्रं
इक्षत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसञ्चादिवारणाय प्रथमरूपन्तम्, घटत्वा-
दिवारणाय चेष्टावद्वृत्तिः, घटशरीरसंयोगादिवारणाय जा-
तीति मनुष्यत्वचैतत्वादिजातिमादाय मानुषादिशरीरे जक्ष-
यक्षमन्ययः इक्षादावपि चेष्टाद्वयेव आधातिमकवायुसम्बन्धात्
अन्यथा भ्रमक्षतसंरोहणादिकं न स्यात्, कल्पभेदेन व्यसिंह-
शशीरस्य गानामात् व्यसिंहत्वजातिमादाय तच जक्षबसमन्ययः
नतु शरीरलं जातिः पृथिवीलादिना सङ्खात्, नायि चेष्टाश्रय-
लम्, निष्क्रियशरीरेऽव्याप्तेः । इन्द्रियलमपि न जातिः, पृथिवी-
लादिना सङ्खारप्रसङ्गात् किन्तु शब्देतरोऽनुतविशेषगुणानाश-

अ० तरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयते सतीति देवम्, न लिङ्गियत्वं जातिः, पृथिवीत्वादिगा परापरभावानुपपत्तेः । विषयत्वम् यद्यपि प्रतीयमानभोगसाधनत्वम्, तच्च सौकिकसाकारविषयत्वमेव द्रव्यगुणकर्मसामान्याभावसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधात् सौकिकसाकारविषयकार्यद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम्, पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधमिति हि सूत्रम्, तथाच विषयत्वमपि न जातिः ॥ १ ॥

इदानीं श्ररोरस्य चैभातिकत्वात् तु मैतिकलप्रवादं निराकर्त्तुमाह ।

बि० यत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियमनःसंयोग-चर्ममनःसंयोगात्ममनःसंयोगा ज्ञानकारणानीति चर्मस्यात्मनि चातिव्यासिवारण्याय सत्वन्तम्, ओचेऽव्यासिवारण्याय शब्दे-तरेति व्याघ्रादिनयनरम्भेष्वद्वृक्षोकारे तु रूपेतरेष्वपि वक्तव्यम् ब्राह्मणादौ गन्धादिसत्त्वाद्बृहुतेति शुक्लादिव्याप्यम् अनुद्भूतत्वं जातिर्नानेव तदभावकूटवत्त्वमुद्भूतत्वं तच्च संयोगेऽप्यस्त्रीव्य-सम्बवारण्याय विशेषेति कालदिग्दावतिव्यासिवारण्याय ज्ञान-कारणेति चक्षुरवयवविषयसंयोगस्यापि चक्षुर्विषयसंयोगदारा ज्ञानजनकत्वस्त्रीकारात् चक्षुरवयवादौ चक्षुःसंयुक्तकाणविशेष-वतायाः काणादौ रूपाभावचाक्षुष्यस्य जनकतया तद्वषट्कसंयोगस्यापि खात्रयविशेषणातासम्बन्धेन चाक्षुषकारणात् तमादाय काणादौ चातिव्यासिवारण्याय मनःपदम् । विषयत्वस्त्रीकार-परम्परया बोपभोगसाधनत्वे सति जन्यद्रव्यत्वम्, तस्य शरीरे-क्रियवृत्तिर्वेऽपि शिष्ठुद्विवैषद्यार्थं तयोः एषगुत्त्वीकर्त्तव्यमिति रूपेः ॥ १ ॥

द्व० प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चा-
त्मकं न विद्यते ॥ २ ॥

उ० गन्धकेदपाकचूहावकाशदानेभ्यः पञ्चभौतिकं यदि
शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां
वाच्युनस्यतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्था शरीरमण्डप्रत्यक्षं
खादिति हृष्टान्तदारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यते इति
शरीरमितिशेषः। क्लेदपाकादचस्तु उपषष्ठकजलानस्तगता
एव, चातुर्भौतिकोऽप्येवम्। नन्वस्तु चैभौतिकम्, चयाणां
भूतानां प्रत्यक्षलादिति चेष्ट विजातीयारभ्य स्य प्रतिषेधात्।
एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारभकलात् तद् यदि
पृथिवीजलाभ्यामारभः खात् तदा तदारभ्यमगन्धमरसम
खात् एवं पृथिव्यनस्ताभ्यामगन्धमरसमरसमरसम
खात् पृथि-
व्यनिस्ताभ्यामगन्धमरसमरसमरसर्गश्च खादित्याद्यूहम् ॥
॥ २ ॥

वि० शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वं पञ्चभौतिकत्वं निराकुरते ।

“गन्धकेदपाकचूहावकाशदानेभ्यः पञ्चभौतिकम्” इति न्याय-
पूर्वपक्षसूत्रं मानुषादिशरीरेषु गन्धःदीनां भूतपक्षकार्याणां
पञ्चाणां सत्त्वात् तानि पञ्चभौतिकान्येवेति केचिददन्ति, तत्पतं
खण्डयति, पञ्चात्मकं शरीरं न विद्यते प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयो-
गस्याप्रत्यक्षत्वात् तदारभ्यस्याप्यप्रत्यक्षतापत्तेः नहि वायोरा-
काशस्य वा प्रत्यक्षं कस्यचिद्द्वयति तस्माच्छरीरं न पञ्चभौतिक-
भित्वर्थः, चातुर्भौतिकत्वमपि अनया युक्त्या खण्डनीयम् ॥ २ ॥

सू० गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्यात्मकम् ॥ ३ ॥
अग्नुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥

उ० एतदेवाह ।

पृथिव्यस्तेजसां प्रत्यक्षाणामेवारभ्यं श्रीरं प्रत्यचं स्था-
दपि, यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न
त्वेतदस्मि एकस्य गन्धादेरनारम्भकलसोक्तवान् तथाच न
त्यात्मकमपि श्रीरं न रूपवद्वृतत्रयारभ्यमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं तर्हेकस्मिन्नेव श्रीरे पाकादीनामुपलभ्य इत्यत
आह ।

मिथः पञ्चानां भृतानां परम्यरमुपष्टम्भकतया संयोगे
न जिषिध्यते, किन्तु विजातीययोरखो ईर्व्यं प्रत्यसमवायि-

**वि० ननु पृथिव्यादीनां चयाचां प्रत्यक्षत्वात् चैभौतिकत्वमेव मानु-
षादिश्चरीताबामङ्गेकार्यमित्यत आह ।**

चकारस्वर्यं मानुषादिश्चरीरं न त्यात्मकं पृथिव्यादिच्चयार-
भ्यम्, गुणान्तरस्य खेहस्य चित्ररूपस्य चित्रस्पर्शस्य चाप्रादुर्भावा-
दनुत्पत्तेः, यथा खेहवदवयवारभ्यस्यावयविनः खेहः कारणगुण-
पूर्वको दृश्यते, यथा वा नानावर्णावयवैरारभ्यस्यावयविनस्त्रिच-
रूपमुत्पद्यते तथा मानुषादिश्चरीरेऽपि कथं न भवति कारण-
स्याविशेषात् ॥ ४ ॥

ननु कथं तर्हि श्रीरे गन्धक्षेदपाका भूतचयजन्या अनुभूयन्ते
इत्याशङ्काह ।

अग्नूनां पार्थिवज्ञोयस्तेजसानां परस्परं संयोगस्तु न प्रति-
षिद्धः नास्माभिर्निषिध्यते किन्तु तादृशसंयोगरूपादसमवायि-

४० तत्र शरीरं द्विधं योनिजमयोनिजम् ॥ ५ ॥

कारणं संयोगे नेत्रते, तथा त तदुपष्टब्बात् पाकादीनां
शरीरे भवत्युपलभ्य इति तर्हि किञ्चन्तिकमिदं मानुष-
शरीरमित्यत्र गौतमोयं सूचमुपतिष्ठते “पार्थिवं तद्वि-
शेषगुणोपत्तये:” पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे
आनामनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुद्धशरीरे नोपत्त-
भ्यन्ते इति तेषामौपाधिकलं गन्धस्य स्वाभाविकतमिति
पार्थिवत्वव्यवस्थितेः ॥ ४ ॥

शरीरं विभजते ।

५० तत्र पार्थिवासादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विधम्,
के ते दे विधे इत्यत्राह योनिजमयोनिजस्तेति आप्तैजसवा-
चवोयशरीराणां वस्त्रादित्यवायुस्तोकेषु प्रसिद्धानामयो-

वि० कारबादूत्रवान्नरमेवेत्यर्थः तथाच मानुषादिशरीरस्यापि
व्यवाद्युपष्टमकल्पीकारात् लेदपाकादीनां वासङ्गतिः, एवस्य
शरीरस्य चाकमक्ते पृथिवीलक्ष्यतादिजातीनां परस्परसाङ्गम्.
प्रसङ्गादिति भावः । व च साङ्गम्यभयात् किं पार्थिवत्वं खीकार्यम्
उत अल्पोयत्वं वेत्यत्र किं विनिगमकमिति वाचं स्वाभाविक-
मन्त्रवत्तस्यैव पार्थिवत्वे विनिगमकत्वात् अनुभूयते हि शुद्धश-
रीरेऽपि गन्धः नतु लेदादिरिति गन्धस्य स्वाभाविकतम्, तथा च
गौतमसूच्यम् “पार्थिवं तद्विशेषगुणोपत्तये:” इति ॥ ५ ॥

पार्थिवं शरीरं विभजते ।

योनिजमयि द्विधं वस्त्राद्युजमखञ्जलं जरायुजं मनुष्यपत्रा-
दीनाम् अखञ्जं पक्षिसर्पादीनाम् । अयोनिजं लेदजोद्दिष्टादिकं

उ० निजत्वमेव अबोनिजस्तं इतुक्षेष्ठितस्त्रियोतानपेचत्वम् ।
 अयोनिजस्तं देवानामृषीणास्त्र, श्रूयते हि ‘ब्रह्मणो मानसा
 मन्वादय’ इति । कारणमन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः
 अरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् उभजक्षमिमशकादिद्विरोरे
 व्यभिचारत् संस्थानविशेषवस्त्रस्य चासिद्द्वैः देवर्षिश्वरोरा-
 पेचयाऽस्त्रदादिभरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्वि-
 विधं जरायुजमस्त्रजस्त्र, जरायुजं मानुषपश्चमृगाणां गर्भा-
 द्वयस्य जरायुत्वात् पञ्चिसरीस्त्रपाणामस्त्रजं परितः सर्पण-
 श्वीस्त्रत्वात् सर्पकीटमस्त्रादयोऽपि बरोस्त्रपा एव यद्यपि
 वृक्षादयोऽपि शरीरमेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु
 भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-खग्ग-जागरणभेष-
 अप्रयोग-वीजसजातीयानुबन्धा नुकूसोपगम-प्रतिकूसाप-
 गमादयः सम्भवन्ति वृद्धिचतुभग्गसंरोक्षये च भोगोपपा-
 दके लुटे एव, आगमोऽप्यक्षिः ।

“नर्वदातीरसम्भूताः अस्त्रार्जुनपादपाः ।

नर्वदातोयसंसर्वात् ते यान्ति परमां गतिम्” ।

इत्यादिः ।

वि० स्वेहजं दंशमशकादीनाम् उद्दिळं तद्गुल्मादीनाम्, मानसस्त्र
 शरीरं चक्षुर्वीक्षाम् मन्वादीनाम् तैजसमेव नतु पार्थिवम्,
 रुक्षादीनां शरीरत्वे मानस “शरीरज्ञैः कर्मदेवै यांति स्थाव-
 रतां नरः” इति मनुवचवम् ।

“मुखं लक्ष्मृतं ऊक्ष्मृतं विशं निर्जिव वादतः ।

अस्त्रावे जासते ढाकः कश्चम्प्रादिसेवितः” ।

सू० अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥

उ० “अग्नाने जायते दृच्छः कहुग्नधादिभेवितः” ।

इत्यादिच्च तथापि चेष्टावत्त्वमिद्वयवत्त्वम् नोद्दिरां स्फुट-
तरमतो न श्रीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

अयोनिजश्चरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माण-
स्तपूर्वकलादयोनिजश्रीराणाम् ॥ ६ ॥

वि० इत्यादिवधनस्त्वेति संक्षेपः ॥ ५ ॥

न नु मन्वादीनामयोनिजं श्रीरं कथमुत्यदते शुक्रशोषिता-
रम्भकपरमाणुगामेव विशिष्टश्रीरास्तमकत्वेन तत्र तदभावा-
दिव्याशङ्कायामाह ।

अनियतौ दिग्देशौ येषां ते अनियतदिग्देशाः परमाणवत्त-
पूर्वकत्वात् तदधीनत्वात्, “सन्त्ययोनिजाः” इति दश्मस्फुटेच
पञ्चम्यन्तानां चतुर्थां स्तुत्याणामन्वयः । तथाच वरण्योक्तादौ अ-
योनिजा आप्या तैजसा वायवीया मानसाच्च देहाः सन्ति तेषां
शुक्रशोषिताद्यनपेक्षोत्पत्तिकानामारम्भकाः परमाणवः कुत
आगच्छन्ति योनिजेषु शुक्रशोषितपरमाणव एवारम्भका दृष्टा
इत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तमिदम्, पार्थिवा जडीया तैजसा वायवी-
याच्च परमाणवः सर्वासु दिक्षु सर्वेषु देशेषु च सन्ति तेषां
दिग्देशनियमाभावात् अयोनिजश्चरीरोत्पत्तौ न परमाणु-
दुभिंश्चम्, नहि शुक्रशोषितपरमाणुभिन्नाः परमाणवो न देहा-
रम्भकाः दंश्मशक्तवृगुल्मादिदेहानुत्पत्तिप्रसङ्गादिवर्थः ॥ ६ ॥

सू० धर्मविशेषाच ॥ ७ ॥
समाख्याभावाच ॥ ८ ॥

उ० ननु परमाणूनां कर्म विना कथं इत्यासमवायिकारणं संयोगभन्नरेण इत्योत्त्वच्चिरत आह ।

अहृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा समूय परमाणवो द्वाणुकादिप्रक्रमेण अयो-निजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपस्थित्यच्छैतत् अधर्मविशेषाच चुद्रजन्मनामुश्यानां मश्यकादीनां यात-नामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि इत्यव्यम् ॥ ७ ॥

देवर्षीणामयोनिवे शरीरे प्रमाणान्तरमाह ।

समाख्या अन्धर्मा संज्ञा श्रुतिस्तोतिहासपुराणादिषु

वि० नन्ययोनिजशरीरारम्भकपरमाणूनां द्वाणुकारम्भकसंयोगेषु असमवायिकारणानां तादृशपरमाणुकर्मणां कथमुत्तिस्तदस-मवायिकारण्याभावादत आह ।

धर्मविशेषात् इत्यमानप्राबिनां पुण्यविशेषादेव तेवामयो-निजानि शरीराण्युत्पद्यन्ते, तादृशादृष्टवदात्मसंयोगेन परमा-णूनां क्रिया भवन्ति, ततः परमाणूनां द्वाणुकारम्भकाः संयोगा जायन्ते, ततो द्वाणुकादिक्रमेयोनिजानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्ययोनिजशरीराणां संज्ञा कथम्भवति पित्रादीनामभावात् अनुभूयन्ते हि लोके चैत्यमैत्रादिसंज्ञाः पित्रादिनिवेश्विता इत्याशङ्कायामाह ।

समाख्या संज्ञा वस्ता भावात् सत्त्वात् वीजिपित्रादिकं विनै-

४० संज्ञाया आदित्वात् ॥ ८ ॥

उ० प्रसिद्धा, तथाहि दुर्बासः प्रभृतयो मानसाः अहङ्कारेभ्यः
समभवदङ्गिरा इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्त्ययोनि-
जानि ग्रीराणि देवर्णीणामिति ॥ ८ ॥

प्रमाणान्तरमाह ।

सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी
तथा ज्ञायते अस्त्वयोनिजे ग्रीरमिति नहि तदा ब्रह्मणे
मातापितरौ स्तः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा छता स्खादिति
भावः ॥ ८ ॥

उपसंहरति ।

वि० वेतिश्चेषः । नहि सर्वाः संज्ञाः पित्रादिनैव निवेश्यिताः घटपटा-
दिसंज्ञानान्तथात्वाभावात् तथाच येनेश्वरेष घटपटाद्यचेत-
नेवु संज्ञा निवेश्यिताल्लेगैव मनुमरीच्यादिसंज्ञा अयोनिजेषु
श्रद्धीरेषु निवेश्यिता इति भावः ॥ ८ ॥

ननु ईश्वरे प्रमाणाभावात् कायं घटपटादिसंज्ञानां तत्क्षत-
त्वमित्यत आह ।

संज्ञाया आदित्वात् कारणत्वात् ईश्वरस्येतिश्चेषः तथाच
“संज्ञाकर्मलक्ष्मिदिश्चित्तानां जिङ्गम्” इति द्वयेण संज्ञाकर्त्त-
त्वेनेश्वरसिद्धेष्टत्त्वादोश्वरस्य संज्ञाकर्त्तव्यं निराबाधमेवेति
भावः ॥ ८ ॥

इदानीं चतुर्बाहुस्तानां द्वावा साध्यं निर्दिश्यति ।

द्व० सन्धयोनिजाः ॥ १० ॥
वेदलिङ्गाच ॥ ११ ॥

३० श्रीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

उपसंहितेऽतिदार्ढार्थं प्रमाणात्मरमाह ।

वेदो मन्त्रः स च लिङ्गते ज्ञापतेऽनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं श्रीरीं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका असूजत् स तपोऽतयत प्रजाः सुजेयमिति स मुख्यो ब्राह्मणमसूजत् बाडभ्यां राजन्वमृद्भ्यां वैश्यम् पश्यां शृद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य मुख्यमासीत् बाह्य राजन्यः कृतः ऊरु तदस्य घौम्यः पश्यां शृद्रोऽजायत” इत्यादिः, तदेवं योनिजमयोनिजस्त्रियर्थिवश्रीरमुक्तम्, आप्य तैजसं वायवीयज्ञायोनिजमेव शुक्रग्रोषितयो नियमेन पार्थिवलात् पार्थिवेन च पायसी-

५० मनुमरीचादीनां देहविशेषा इतिशेषः ॥ १० ॥

अयोनिजश्रीरविशेषसत्त्वे वेदा अपि प्रमाणतामासादयन्तीत्याह ।

वेदरूपं यज्ञिङ्गं ज्ञापकं तस्मात् तथा “ब्राह्मणोऽस्य मुख्यमासीत्” स मुख्यो ब्राह्मणमसूजत् इत्यादिकेभ्यो वेदेभ्य एव अयोनिजाः श्रीरविशेषाः सन्तीति ज्ञायते । परन्तु जलीयतैजसवायवीयश्रीरामां पार्थिवभागोपष्टमादुपभोगसाधनलम् । पार्थिवम् इतिर्थं ज्ञायां तच गन्धस्य गन्धगतज्ञावोनास्य याहकम्, ब्राह्मणियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव अङ्गकल्पात् कुशुभग्नवाभियज्ञकष्टादिवत् वायुपनीतस्तरभिभागवदा, रसवेच्छियं जलीयं परक्षीयरूपाश्चयज्ञकले ज्ञति परक्षीयरसव्यज्ञक-

उ० यानारभात् इन्द्रियस्तु पार्थिवं चाणं सर्वप्राणस्तत् साधारणं
जस्ताद्यनभिभूतैः पार्थिवभागैरारथं चाणम्, चाणं पार्थिवं
रसाद्यव्यञ्जकले सति गन्धव्यञ्जकत्वात् मृगमदगन्धव्यञ्जक-
कुकुटोचारवत्, एवं रसनमायं रूपाद्यव्यञ्जकले सति
रसस्यैव व्यञ्जकलात् सकृरसाभिव्यञ्जकस्तिस्तवत्, एव इच्छु-
क्षीजसं रसाद्यव्यञ्जकले सति रूपस्यैव व्यञ्जकलादालोक-
वत्, लगिन्द्रियं वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकले सति सर्वस्यैव
व्यञ्जकलात् अङ्गसहस्रस्तिस्तवैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत् ।
विषयस्तु पार्थिवो मृत्यापाणस्तावरस्तच्छः तत्र भूप्रदेशाः
प्राकारेष्टकादयो मृदिकाराः, अद्रिमणिहीरकगौरिकादयः
पाषाणाः, स्तावरास्तृणैषधिष्ठृतगुलास्तावतामवनस्तयः ।
आप्यास्तु विषयाः सरित्समुद्रहिमकरकादयः । तैजसस्तु

वि० त्वात् सकृरसाभिव्यञ्जकोदकवत् एतच्च रसस्त तद्रूपातीनाम्ब-
ग्राहकं इत्यग्रहणे ब्राह्मणसनयो न चामर्थम्, चक्षुरिन्द्रियं तै-
जसं गन्धाद्यव्यञ्जकले सति रूपव्यञ्जकत्वात् दीपप्रभावत्, इदच्च
इन्द्रियं संयोगरूपसम्प्रिकर्षेण उद्भूतरूपवर्णि महत्त्वविश्वि-
ष्णानि च इत्याख्य गृह्णाति, संयुक्तसमवायरूपसम्प्रिकर्षेण तादृश-
इत्यहस्तीनि रूपसंख्यापरिमितिरथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाप-
रत्ववेगबोहद्वत्वकर्मसामान्यानि च गृह्णाति, संयुक्तसमवेत-
समवायरूपसम्प्रिकर्षेण योग्यवृत्तिहस्तीनि सामान्यानि गृह्णाति,
संयुक्तविश्वेषणतासंयुक्तसमवेतविश्वेषणतादिभि योग्यप्रतियोगि-
काण् संसर्गभावान् योग्यगताण् चयोग्यप्रतियोगिकानप्यन्यो-
न्यभावान् गृह्णाति, काव्यादनये समवायस्य प्रवर्णं न भवति ।
लगिन्द्रियं देहात्यापि उद्भूतस्पर्शयाहक्षं तद्रूपातीनाम्बग्राहकं

उ० विषयो भौमदिव्योदर्थाकरजभेदाचतुर्विधः । भौमं का-
हेत्वजप्रभवम्, दिव्यम् अविभवनं विशुद्धादि, उदर्थम् अव्या-
दिरसार्थनक्षमं जाठरम्, आकरजस्त्र हिरण्यादि, वाय-
वीयस्तु विषयः उपस्थमानस्त्रश्चार्थयोवायुः, वायोचतुर्थः
कार्यः प्राणास्त्रः शरीरे रसमलधादूनां प्रेरणादिहेतुरेकः
सन् क्रियाभेदादपानादिसंज्ञां सभत इति ॥ ११ ॥
इति शास्त्ररे वैशेषिकसूचोपस्कारे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥*॥

वि० एवं रूपभिन्नान् रूपमात्रगतसामान्यभिन्नांच चक्षुर्याद्यान्
गृह्णाति, वायुमपि गृह्णातीति नस्याः । सन्निकर्षस्तु पूर्ववत्, तदे-
तदिक्षियं वायवोयं रूपाद्यथङ्ककले सति स्पर्शथङ्ककलात् अङ्गस-
ङ्गिसज्जिलश्चैत्यङ्ककथ्यनवातविद्यादिरनुमानप्रकारः । सर्वे-
षूक्ष्मानेषु आत्ममनःप्रभृतिषु अभिचारवारज्ञाय सत्यन्तम्,
एवं सन्निकर्षे अभिचारवारज्ञाय इवत्ते सतीति विशेषज्ञं देयम्,
कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं नभः ओचमिक्षियं तच समवायेन शब्दान्
समवेतसमवायेन तद्रतानि सामान्यानि च गृह्णाति, यदिक्षियं
यद्याहकं तत्प्रतियोगिकसंसर्गभावानां तद्रतानामन्योन्याभावा-
नाच याहकमपि तदिक्षियं भवति इति वाक्षेन्नियाग्नि पक्ष,
मनस्तु अन्तरिक्षियं तच संयोगेन आत्मानं विशेषगुणोपरक्षमेव
गृह्णाति, संयुक्तसमवायेन बुद्धिसुखदुःखेच्छादेवयत्नान् आत्मत्व-
जातिच्च गृह्णाति *संयुक्तसमवेतसमवायेन बुद्धादिगतानि सा-
मान्यानि गृह्णातीत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपक्षानन-भट्टाचार्य-छतायां कण्ठाद-
सूचविष्टौ चतुर्थाध्यायस्य इतीयमाङ्गिकम् ॥ * ॥

समाप्तायं चतुर्थाध्यायः ॥

* आत्मैकत्वमपि महातोति केविस् ।

सू० आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥

उ० कर्मपरीचा पञ्चमाध्यार्थः । प्रथलनिष्ठाद्य-कर्मपरी-
चा प्रथमाङ्गिकार्थः । तचायुत्क्षेपणप्रकरणम्, अप्रथलविह्वो-
त्क्षेपणप्रकरणम्, पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापेदासीन-
कर्मप्रकरणम् । चेष्टाविष्वेषमधिकात्याह ।

संयोगस्य प्रथलस्य संयोगप्रयत्नौ आत्मजः संयोगप्रयत्नौ
ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रथ-
लवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रथलस्य निमित्तकार-
णम्, इयमेव चेष्टा, प्रथलवदात्मसंयोगासमवायिकारणक-
क्रियायाचेष्टात् खासमवेत्स्त्रातिरिक्तस्यर्थवदन्यप्रथलज-
न्यक्रियाया वा ॥ १ ॥

वि० “सरस्ती मम महती विवर्जनाम,
तथा मतिःस्तु गभीरगाहिनी ।
कृपावती भवतु भवप्रिया सदा,
ददातु नः शुभनिवशं भवोऽभवः” ।
कर्मपरीक्षामारभमार्ज्ञाह ।

आत्मनः संयोगेन प्रथलेन च शरीरे तदवयवे च चेष्टारूपं
कर्म भवतीर्थः हस्ते इत्युपक्षक्षमम् अत्र चेष्टारूपकर्मक्षि-
श्टीरतदवयवादिकं समवायिकारणम्, आत्मसंयोगोऽसमवा-
यिकारणम्, प्रथलो निमित्तकारणम् । तदुत्तमम् ।

“आत्मजन्या भवेदिष्ठा इष्ठाजन्या भवेत् अति ।
अतिजन्या भवेचेष्टा तज्जन्यैव क्रिया भवेत्” ।
इति ॥ १ ॥

द्व० तथा इस्तसंयोगात् मुषले कर्म ॥ २ ॥
अभिघातजे मुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादका-
रणं इस्तसंयोगः ॥ ३ ॥

४० इसोत्तेपणमुक्ता तदधीनं मुषलोत्तेपणमाह ।

चकारेषु गुह्यतं निमित्तकारणात्मरं समुच्चिनोति
तथेति तादृशमुत्तेपणरूपमेवेत्यर्थः । यदा तथाइस्तसंयो-
गादुत्तेपणवद्वास्तसंयोगादित्यर्थः अत्र च प्रयत्नवदात्मसं-
युक्तेन इस्तेन मुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, मुषलं
समवायिकारणम्, प्रयत्नगुह्ये निमित्तकारणे ॥ २ ॥

उदूखसाभिहतस्य मुषलस्याकस्माद् यदुत्पत्तं जायते
तत्र कारणमाह ।

अत्र यद्यपि मुषलेन उत्पत्तता इस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति त-
थाऽपि च संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखसाभिघात एव

वि० चेष्टाजन्यां क्रियामाह ।

तथाइस्तसंयोगात् प्रयत्नवदात्मसंयुक्तचेष्टावद्वास्तसंयोगात्
मुषले कर्म भवतीतिशेषः चकारेषागुह्यस्य गुह्यतादौः संयहः ।
तथाच मुषलकर्मणि मुषलं समवायिकारणम्, तादृशइस्त-
संयोगोऽसमवायिकारणम्, आत्मप्रयत्नइस्तचेष्टादीनि निमित्त-
कारणानीतर्थः ॥ ३ ॥

इस्तचेष्टादिकं विगायपि मुषले उत्पत्तगत्यन्तं कर्म भवतोत्पाद ।

उदूखसाधभिघातजन्ये मुषलस्योत्ततनास्ये कर्मणि इस्त-

सू० तथात्मसंयोगो इस्तकर्मणि ॥ ४ ॥

उ० आसमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति
प्रयत्नस्य अभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात्
मुषस्तस्यैवाकस्मिकमुत्पत्तनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन
मुषस्तस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुषस्तस्य पुग्हत्पत्तनं वा
भवेत् इति भावः ॥ ३ ॥

मुषलेन सहोत्पत्ततोइस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभि-
धातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराक-
र्त्तमाह ।

मुषलेन सहोत्पत्ततोइस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रय-

वि० संयोगोऽकारत्वं नासमवायिकारणम्, संयोग इत्युपज्ञात्वं प्रय-
त्नचेष्टाच न निमित्तकारणमित्यपि बोध्यम् । अत्र इतुमाह
व्यतिरेकादिति विज्ञात्वाहस्तसंयोगप्रयत्नचेष्टाव्यतिरेकेतुपि जाय-
मानत्वात् इष्ठतरहस्तसंयोगप्रयत्नविशेषविकल्पहस्तचेष्टानां
सत्त्वे प्रत्युत मुषस्तस्योत्पत्तनमेव न भवतीति तेषां प्रतिबन्धकत्वमेव
न तु कारणत्वं प्रयत्नजन्यं मुषस्तस्यादूखणादुत्पत्तनम् आकस्मिको-
त्पत्तनात् विज्ञात्वमेवेतिभावः ॥ ५ ॥

उदूखणाभिहतमुषलेन सह इस्तस्य यदाकस्मिकमुत्पत्तनं तत्र
प्रयत्नवदात्मसंयोगो न कारणमित्याह ।

इस्तकर्मणि उदूखणाप्रतिहतमुषलसंयुक्तस्य इस्तस्य उत्पत्त-
नास्ये कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा नासम-

त्र० अभिधातामुषसंयोगाद्वस्ते कर्म ॥ ५ ॥

उ० लवदात्मसंयोगस्था अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व-
सूचस्य तथेत्यतिदिश्यते ॥ ४ ॥

कुतस्तर्हि इस्ते तदोत्पत्तगमत आह ।

यथा मुषसे उत्पत्तति मुषसमुखस्य सोऽमुत्पत्तति तथा
इस्तेऽपि तदोत्पत्तति अत्राभिधातश्वदेन अभिधातजनितः
संखार उच्यते उपचारात्, उत्पत्ततो मुषसम्बन्ध पटुतरेण
कर्मणा अभिधातसहकृतेन स्वात्रये मुषसे संखारो जनित-
स्तत्वात् संखारमपेक्ष्य इस्तमुषसंयोगादसमवायिकार-
णाद्व स्तेऽयुत्पत्तनं नतु तदुत्पत्तनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासम-
वायिकारणकम्, अवशेषाहि इस्तो मुषसेन सहोत्पत्ततीति-
भावः ॥ ५ ॥

वि० वायिकारणमित्यर्थः तथा श्वदेन पूर्वसूचे प्रकाशस्य अकारणस्य
परामर्शात्, इदमुपलक्ष्यत्वं प्रयत्नोऽपि नासाधारणग्निमित्तमित्यपि
बोधम् ॥ ६ ॥

किन्तर्हि तादृशकर्मकारणमित्यत आह ।

अभिधातादिति प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वजन्यमुषसंयोग-
वेगजन्यत्वम् अन्यथास्य कर्मजि तथाच उद्भुताभिधातामुषसे
वेगो जायते वेगवमुषसंयोगाच इस्तेऽपि वेगो भवतीति तेन
इस्तोत्पत्तगम्, एवच वेगवमुषसंयोगो वेगस्य इयमेव इस्तो-
त्पत्तगमस्य आरज्यं नतु प्रयत्नसहदात्मसंयोगो वेतिभावः ॥ ५ ॥

सू० आत्मकर्म इस्तसंयोगात् ॥ ६ ॥

उ० ननु श्रीरारो श्रीरावयवे वा अत्कर्मात्यदते तच प्रयत्न-
वदात्मसंयोगः कारणं प्रहृते कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मशब्दः श्रीरावयवपर उपचारात् अन्वयानुप-
पत्तिरेवापचारवीजम्, तथाचात्मनः श्रीरावयवस्थापि
इस्तस्य अत् कर्म तत् इस्तमुषस्तसंयोगात्, चकारात् वेग-
समुच्चयः, इस्तकर्मणि इस्तसंयोगस्तावदस्तमवायिकारणं तच
ब्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचि-
देगवन्मुषस्तादिइस्तसंयोगो यथा वाद्यस्य श्रीरावयव-
कर्मतिभावः ॥ ६ ॥

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते ।

वि० ननु श्रीरत्नदवयवकर्मसु प्रयत्नवदात्मसंयोगस्थासमवायि-
कारणतानियमो भव्येतेत्यत आह ।

आत्मशब्दस्यात् चेष्टाश्रयोऽर्थः ।

“आत्मायत्नोद्दितिर्वुद्धिः सभावोत्तम्भवर्ण च”

इतिकोषात् वर्णपदमपि चेष्टावस्त्रेन श्रीरत्नदवयवपरं तथाच
श्रीरत्नदवयवकर्म प्रयत्नवदात्मसंयोगात् वेगवद्दश्यसंयोगात्
भवति, इस्तेन संयोगो इस्तस्य संयोगो वा इस्तसंयोगः इस्तपदं
चेष्टावत्परं चेष्टावद्वेगवद्दश्ययोः संयोग इति फलितार्थः
तथाच ब्यभिचारादुल्लिङ्गम अप्रामाणिक इति भावः ॥ ६ ॥

प्रयत्नवदात्मसंयोगं विनाऽपि गुरुत्वहेतोः पतनास्तकर्मको
निष्पत्तेनाल्लिङ्गमः प्रामाणिक इत्याह ।

४० संयोगभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥

उ० संयोगपदेन प्रतिबन्धकमाचमुपस्थित्यति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगफलिका क्रिया जायते, तच गुरुत्वति फलादै प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादै तु विधारकः प्रथमः पतनप्रतिबन्धकः, काण्डादै चिन्मेसंखार एव पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिष्ठानादिना विषादेरकरीचक्षापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संयहः ॥ ७ ॥

ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेहत्विभव्य क्वचिदृद्धिं क्वचिच तिर्यगमनं कथम्भवेदित्यत आह ।

वि० हक्षाद्युच्चदेशारुद्धस्य देहस्य अवलम्बनशाखादिभङ्गेन दैवात् दख्षणादिना वा यत् पतनं भवति तच गुरुत्वमेव कारणं ननु प्रथमवदात्मसंयोगः तस्य पतनाप्रयोजकत्वात् क्वचित् प्रतिबन्धकत्वाच अतएव विहायसि विहङ्गमादीनां प्रथमवदात्मसंयोगादेव प्रतिबन्धात् पतनम् एवं प्रथमवदीश्वरसंयोगात् प्रतिबन्धादेव भूरादिकोक्तानां न पतनम्, यत् तु प्रतिबन्धकसंयोगादिकं नक्ति तच पतनकर्मणि गुरुत्वमसमवायिकारणं भवताऽपि लोकार्थमिन्नुक्तनियमे अभिष्ठारः स्फुट एवेति भावः ॥ ७ ॥

ननु गुरुत्वस्यापि पतने कारणत्वं न सम्भवति गुरुत्ववतोऽपि लोष्टादेहत्विभव्योऽर्द्धगमनदर्शनात् एवम् हक्षादितः दख्षणितदेहादेः यत्च लोष्टादिवत् तिर्यगमनमूर्ढगमनं वा न भवतीत्वत आह ।

सू० नोदनविशेषाभावाच्चोऽर्जुं न तिर्यग्गमनम् ॥
॥ ८ ॥

प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ॥ ६ ॥ नोदनविशे-
षादुदसनविशेषः ॥ १० ॥

सू० गुरुत्ववतोऽपि सोष्टकाण्डादे र्घट्योऽर्जुं तिर्यक् च गमनं
तच्चोदनविशेषात् तीव्रतराच्चोदनात् तथाच फलपचिवा-
णादौ संयोगप्रयत्नसंखाराभावे यत् पतनं तच्च नोदन-
विशेषो नास्ति तेन न तिर्यग्गमनम् गमनमितिभावः ॥ ८ ॥
ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तचाह ।

तिर्यक् ऊर्जुं दूरम् आसनं वा चिपामीतोच्चाकार-
णकः प्रयत्नविशेषः तच्चनितो नोदनविशेषस्तो गुरुत्ववतो

सू० रुखजितस्य देहादे नोऽर्जुंगमनं न वा तिर्यग्गमनम्। नोदनविशे-
षस्य वाग्देल्लिर्यग्गमनप्रयोजकसञ्चातीयस्य जोष्टादेह्योऽर्जुंगम-
नप्रयोजकसञ्चातीयस्य वा नोदनस्याभावात् तथाच्चोऽर्जुंगम-
नादिष्ठेतुभूतस्य नोदनविशेषस्यासन्वात् तत्वार्थमूर्जुंगमनादिक-
न भवति, यत्र तु तादृश्नोदनादिकं वर्तते भवत्वेव तच्चोऽर्जुंगम-
नादिकमितिभावः ॥ ८ ॥

ननु रुखजितदेहादौ नोदनविशेष एव कथं न जायते नोदन-
विशेषस्योऽर्जुंगमनादौ इतुत्वं वा कथमङ्गीक्रियते इत्वाप्रश्नायां
द्वच्छयमुपतिष्ठते ।

प्रयत्नविशेषात् ऊर्जुंमुत्त्वामीत्यादीच्चाजनितात् विष्णव-
प्रयत्नात् नोदनविशेषो जायते इति वादप्रयत्नाभावात् रुख-

सू० इस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

उ० इवस्य लोष्टादेष्टुं तिर्थक्ष गमनमुपपद्यते उदसनं दूरो-
त्वेषणम् ॥ ६ ॥ १० ॥

उदूखसाभिघातात् मुषसेन सह हस्ते यत्कर्म उत्पन्नं
तत्त्वावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्त्व-
स्यातां बालकस्य क्रोडाकरचरणादिचालनं यत्तत्त्वातिदि-
ग्नति ।

बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वक-
मेव तथापि हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्य-
पापहेतुरित्यतिदेशार्थः ॥ ११ ॥

वि० नादिख्यो न नोदनविशेष इत्यर्थः । ६ । नोदनविशेषात् पर्वो-
क्षप्रयत्नजनितविजातीयनोदनात् उदसनम् ऊर्जात्क्षेपणम् ऊर्ज-
गमनं भवतीतिशेषः तथाचान्ययत्वतिरेकाभ्यां नोदनविशेषस्य
ऊर्जगमनहेतुत्वं सिद्धतोति उदसनमिद्युपकृष्ट्यं तिर्थमना-
दिकमपि वोधम् ॥ १० ॥

नगु क्रोडस्थितस्य बालकस्य करचरणादिक्रिया तिर्थगूर्जंगमन-
रूपा कथमुत्पद्यते सत्त्वारबस्य नोदनविशेषस्य तत्त्वासत्त्वादित्यत
आह ।

कोष्टेत्क्षेपणकालीनेन इस्तकर्मणा उत्क्षेपणाद्यात्मकेन दार-
कर्म बालकस्य कर्म करचरणाद्युत्क्षेपणं व्याख्यातम् उपपादितं
तथाच उदसनमाचे न नोदनविशेषोहेतुः किन्तु उदसनविशेष-
शब्देति न बालकस्य करचरणाद्युत्क्षेपणानुपर्णतः अन्यथा कोष्टा-
द्युत्क्षेपः कराद्युत्क्षेपणानुपर्णेतिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

ख० तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥
यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चक्षनम् ॥ १३ ॥

उ० इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्मणि यत्र पूर्णपापहेतुत्वं
तत्र दारककर्मतुत्यतामतिदिशनाह ।

आततायिना केनायगारे दाच्छमाने तत्र दग्धस्य पु-
ष्ट्य विस्फोटे वक्षिष्ठते जाते सति तस्याततायिनो बधानुकू-
लेन प्रयत्नेन इक्षादौ यत्कर्म जनितं तत्र पूर्णहेतु न वा
पापहेतुः यथाङ्गः ।

“नाततायियधे दीषो हन्तु र्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्कामन्युमृच्छति” ॥

“अग्निदोगरदसैव शक्षपाणिर्धनापहा ।

ज्ञेचदारापहारी च षडेते आततायिनः” ॥ १२ ॥

इदानीं यत्नं विना यागि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदभासुपस्त्रयति तेन मूर्च्छितस्य
जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुहृतं चक्षनं द्रष्टव्यमत्र ॥ १३ ॥

वि० ऊर्ध्मुत्तिष्ठपामीत्यादीक्षाजनितप्रयत्नविशेषानधीनोद्दासयि
क्षित् उत्त्वेपादिकम्भवतीत्याह ।

दग्धस्य शस्त्रीरस्त्रहपक्षादे विस्फोटने तदवयवानां विर्यगूर्ज-
गमने तथा न प्रयत्नविशेषजनितनोद्दनं हेतुरिक्षर्थः । १४ ।

प्रयत्नानधीनं कर्माक्षरमयि दर्शयति ।

ऊर्ध्मे क्षिपामीत्यादीक्षाजनितप्रयत्नाभावेऽपि प्रसुप्तस्य सुषुप्त-

सु० तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥
मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमहृष्टकारणम् ॥ १५ ॥

उ० अरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराख्याह ।
 हणपदेन दृच्छुगुल्मज्जतावतानादिकं सर्वमुपज्जयति ॥
 ॥ १४ ॥

अहृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।
 मणिपदेन कांख्यादिकमुपज्जयति तेनाभिमन्त्रितं
 मणिकांख्यादि तस्कराभिमुखं यद् गच्छति तच गमने म-
 ख्यादि समवाचिकारणम्, अहृष्टवक्षस्करात्ममणिसंयोगो-
 ऽसमवाचिकारणम्, तस्करस्य पापं गिमित्तकारणम् ।
 सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन सौहमाचं तृणम्भोपज्जयति
 तथाचायस्तान्ताभिमुखं यत्सूच्यादेर्गमनं तृणकान्ताभि-

वि० वस्त्राभितस्य अरीरस्य चलनं तिर्यग्गूर्जाङ्गाचाचनादिकर्म उत्पद्यते
 इत्यर्थः सथाच प्रयत्नविशेषो न सर्वत्र हेतुरितिभावः ॥ १५ ॥
 अन्यान्ययेतादृशानि कर्माणि दर्शयति ।

प्रयत्नविशेषाभावेऽपि वायुसंयोगात् दृष्टे कर्म उत्पद्यते दृष्ट-
 पदमन्त्रेषामप्युपज्जयत्तम् ॥ १५ ॥

प्रयत्नविशेषानधीनानि अहृष्टविशेषाधीनानि कर्माणि प्रद-
 श्यति ।

मणिपदेन अपूर्वकास्त्रादिमयपाचायभिप्रेतानि चौर्य-
 धनलब्धये तादृशपात्रे माल्लिकै र्मल्लप्रयोगः क्रियते, तादृश-

उ० मुखं यत् दृष्टस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, वस्तु
हितमहितं वा तेन दृष्टसूच्यादिगमनेन तददृष्टवदात्म-
संयोगोऽसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव निमित्तकारणम्,
एवमन्यदपूज्ञाम्, तद्यथा वज्रेरुद्धर्ज्यस्तु वायोस्तिर्थ-
गमनं सर्गादौ परमाणुकर्णादि ॥ १५ ॥

ननु इरविहकुमालातचकादोनामुपरमपर्यन्तमेकमेव
कर्म नाना वेति संशये निर्णयहेतुमाह ।

वि० पात्रनु भूमौ तिष्ठति तदुपरि अपरेकं केनचिद्दितिवृहस्तः
स्थाप्यते मन्त्रसासर्थात् तत्पात्रं तादृशहस्तासहितमेव चैर्ण-
धनावस्थानस्थानाभिमुखं गच्छति तत्र स्थाने गत्वा स्थिरं भव-
तीति प्राचां किंवदन्ती, तादृशपात्रगमने न प्रवलविश्वेषोहेतुः
किन्तु पूर्वस्थामिनः सुकृतं चोरस्य दुष्कृतं वा निमित्तकारणम्,
तादृशादृष्टवदात्मना तादृशपात्रस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्,
तादृशपात्रनु समवायिकारणम्, एवं अवस्थान्तस्त्रिभाने सति
सूचीनां ज्ञाहस्याकानां यदयस्थानाभिमुखगमनं भवति तत्पात्रि
अदृष्टमेव हेतुः, ननु कस्यादृष्टेन सूचादीनां गमनमितिचेत्
तदृगमनेन यस्य हितमहितं वा भवति तददृष्टस्यैव तत्र हेतुत्वम्,
सूचीत्युपर्यन्तम् अवस्थानाकृत्यस्त्रिभान्तमभिप्रेतम्, दृष्टका-
न्तमस्थानाद्यानां दृष्टानां गमने वज्रेरुद्धर्ज्यस्तु वायोस्तिर्थम्
मने सर्गाद्यकालीनपरमाणुकर्मविचादृष्टकारणकलमूहनीयमिति
संक्षेपः ॥ १६ ॥

विक्षिप्तरादौ यत्कर्म जायते तत् श्रूपतत्त्वपर्यन्तमेकं नावा
वेत्यचाह ।

**स्त्र० इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्वत्वे हेतुः ॥
॥ १६ ॥**

उ० इषाविति वच्चर्थे सप्तमी, इदमचाकूतं वेगेन गच्छतां
श्रादोनां कुञ्चादिसंयोगानन्तरं श्रादौ सत्येव गत्युपरमो
दृश्यते अत्राश्रयनाम्भस्तावच तत्त्वाद्वकः आश्रयस्य विद्यमान-
लात् विरोधिण्याम्भरस्य नोपस्थिते तेन स्वजन्यः संयोग
एव कर्मनाशक इत्युक्तीयते स च संयोगस्तुर्थचण्डे जातः
पञ्चमचण्डे कर्म नाशयति तथाहि कर्मात्पत्तिरथविभागः
अथ पूर्वसंयोगनाशः उत्तरमंयोगः कर्मनाशः तेनायुग-
पत्संयोगविशेषाः कर्मनामालज्ञापका इत्यर्थः संयोग-
विशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा संयोगमा-
त्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म क्वचिदपि न तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

वि० इष्वै धनुसुक्षम्भरे अयुगपत्सानासमयोत्पन्ना ये संयोगविशेषाः
उत्तरसंयोग जायन्ते त एव कर्मान्वत्वे श्रगतकर्माणां नानात्मे
हेतुरित्येकवचनमार्थं हेतव इति विवक्षयीयम्, तथाच कर्मादः
स्वजन्यस्वचतुर्थचण्डोत्पन्नोत्तरसंयोगनाम्भत्वनियमात् पञ्चमादि-
क्षयोम्बवस्थानासम्भवेन श्ररस्याद्यगमनमारभ्य पतनपर्यन्तमेकस्य
कर्मवोत्पन्नानासम्भवात् भिन्नभिन्नानि स्वस्वजन्योत्तरसंयोग-
नाम्भानि कर्माद्वि जायन्ते इत्यवश्ममङ्गीकार्यमिति भावः ।

॥ १६ ॥

स्त्र० नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच
संखारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरच्च ॥ १७ ॥

उ० नोदननिष्ठाद्यकर्मप्रकरणामन्तरं संखारनिष्ठाद्यकर्म-
प्रकरणमारभते ।

पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्जिकया नुस्खेषोराद्यं कर्म
जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवायि-
कारणम्, प्रयत्नगुह्ले निमित्तकारणे, तेन चायेन कर्मणा
समानाधिकरणे वेगात्मः संखारो जन्यते स च वेगेन गच्छ-
तीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संखारेण तत्रेषौ कर्म जायते
तत्रासमवायिकारणं संखारः, समवायिकारणमिषुः, नि-
मित्तकारणम् तीव्रो नोदनविषेषः, एव च यावदिषुपतन-
मनुवर्त्तमानेन संखारेण उत्तरोत्तरः कर्मसमानो जायते
स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संखारेण कर्मान्तरजन-

वि० न विज्ञिप्तिरादेराद्यं बलं कर्म तत्त्वानकस्य धनुषा नोदनस्य
द्वेनैव कर्मणा खड्डतीयक्षमे नाशोत्तादात् नोदनाभावेन पञ्च-
मादिक्षमे कर्थं कर्मान्तराद्याकृत्यत्पत्त्वते इत्यत्र आह ।

नोदनात् आकृष्टया पतञ्जिकया सह इषोर्नोदनाखसंयोगात्,
इषोः ग्रहस्य, आद्यं प्राथमिकम्, कर्म गमवर्त्तम्, तत्कर्मका-
रिताच आद्यकर्मजितात्, संखारादेगात्मात्, उत्तरं दितीयम्,
तथा तत्संखारात्, उत्तरमुत्तरच्च द्वितीयतुर्यादिक्षम, कर्म जायते

४० संखाराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

उ० नात् एक एव संखारः कर्मसन्नानजनकः ननु कर्मस-
न्नानवत् संखारसन्नानेऽप्यभ्युपगम्नुमुचितो गौरवादिति
दर्शयितुमाह तथोच्चरमुच्चरम्भेति तत्कर्मकारिताच संखा-
रादित्येकवचनम्, न्यायनयेतु कर्मसन्नानवत् संखारसन्ना-
नखीकारे गौरवम्, यन्तु युगपत् प्रचिन्तश्चरयोरेकस्य तीव्रो
वेगोऽपरस्य तु मन्दस्थाच नोदनतीव्रतमन्दत्वे निमित्तम् ॥
॥ १७ ॥

ननु संखार एक एव चेत् कर्मसन्नानजनकस्तदा कदा-
चिदपि ब्रह्मपातो न स्वात् कर्मजनकस्य संखारस्य सत्त्वादि-
त्यत आह ।

गुरुत्वावत् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तत्त्वं गुरुत्वं

वि० इत्यर्थः तथाच प्राथमिके कर्मजि नोदनमसमवायिकारबम्,
दितीयादौ तु वेग एवेति न दितीयादिकर्मेत्यादानुपपत्ति-
रितिभावः । अच पतनपर्यन्तमिष्ठोरेक एव वेगो ननु नाना इति
सूचयितुं संखारादित्येकवचनम् उच्चरमित्यस्य चिरभिधानम्,
नहि कर्मसन्नान इव वेगसन्नानेऽपि किञ्चिन्मानमस्ति येन
स खीकरणीय इति ॥ १९ ॥

नन्येवं श्राव्यित्वेव गच्छेत् कदाचिदपि न पतेदित्यत आह ।

संखारस्याद्यकर्मजनित्यस्य वेगस्य अभावे नाशे सति गुरु-
त्वात् कारणादेव पतनं श्रावादौ ज्ञायते इत्यर्थः, यादृशवेगवि-

उ० संखारेण प्रतिहृतं पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे
तदेव गुह्यं पतनं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥
इति श्रीज्ञानाङ्करे वैशेषिकसूचोपस्कारे पञ्चमाधायस्य
प्रथममाङ्किकम् ॥ * ॥

वि० श्रेष्ठो यावन्तं कालमिठुति तावागेव कालोऽन्तिमक्षणावच्छिप्त-
स्तादृश्वर्णं वेगं नाशयति क्षणित्सु इत्यान्तरसंयोगोऽपि वेगनाशकः
तथाच प्रतिबन्धकस्य वेगस्य सम्भादेव पूर्वं इत्यादे नं पतनं
किन्तु गतिसन्तान एवाभूत् उत्तरकालन्तु गमनकर्मणः कारण-
विनाशाद्य गमनं किन्तु प्रतिबन्धकाभावात् पतनमेव भवतीति
न किञ्चिदनुपपत्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीज्ञानारायण-तर्कपञ्चान-भद्राधार्यकृतायां क्षणाद-
स्तुतिविद्वतौ पञ्चमाधायस्य प्रथमाङ्किकम् ॥ # ॥

सू० नोदनाभिधातात् संयुक्तसंयोगात् पृथिव्या कर्म ॥ १ ॥

८० नोदनादिनिष्ठात् कर्मपरीक्षाप्रकरणम् । तत्त्वाह ।

नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतु न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतु य भवति स संयोगविशेषोऽभिधातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्मते पद्मास्थायां पृथिव्यात्म्बुरणेन नोदनात् चरणाभिधातात् कर्म जायते तत्र पद्मः समवायिकारणम्, नोदनाभिधातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुह्यत्वेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिधातादा पद्मे कर्म तत्पद्मस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ॥ १ ॥

९० नोदनाद्यधीन कर्मपरीक्षामारभते ।

एथिवां वंशादौ कदाचिद्द्वज्ञादिनोदनात् कर्म जायते कदाचिद्वज्ञादुक्तारायभिधातात् एवं संयुक्तसंयोगात् चलदशादिसंयुक्तरच्युसंयोगात् रथादौ कर्म जायते तत्र प्रथमे वंशादिकर्मद्विवज्ञादिनोदनमसमवायिकारणम्, वंशादिः समवायिकारणम्, अदृष्टादिकं निमित्तकारणम्, द्वितीये कुठारायभिधातोऽसमवायिकारणं द्वितीयेऽश्वसंयुक्तरच्युसंयोगोऽसमवायिकारणमिति ।

सू० तद्विशेषेणाहृष्टकारितम् ॥ २ ॥
अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥

**सू० जनु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने
 किमसमवायिकारणमत आह ।**

तदिति पृथिवीकर्म परामृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि
 विशेषेण आज्ञयेन भवति तदाऽहृष्टकारितम्, तेन मूक-
 अनेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अहृष्टवच्चदात्मसंयोगस्त-
 चासमवायिकारणम्, भृः समवायिकारणम्, अहृष्टं निमि-
 त्तकारणम्, यदा तदा नोदनाभिघातौ परामृशति विशे-
 षेण व्यतिरेकः तथाच नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां
 कर्म तदहृष्टकारितमित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं इव द्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तचाह ।

अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तदगुरुत्वासमवायिकारण-

**सू० नोदनादिव्यतिरेकेऽपि यद्भूकम्पादिकं जायते तत्र किमसम-
 वायिकारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।**

सेषां नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगानां विशेषेण व्यतिरेकेभ
 ातं यत् भूकम्पादिकं कर्म तत् अहृष्टकारितं अहृष्टवदात्म-
 संयोगासमवायिकारणमित्यर्थः भूकम्पेन यस्य सुखं दुःखं वा
 भवति तदहृष्टस्य तचासाधारण्यकारण्यादिसिभावः ॥ २ ॥

ज्ञादिकर्मपरीक्षायामारभते ।

अपां भूमच्योतिःसञ्जितमवृत्तसंघातात्मकमेव गतानां ज्ञानां
 संयोगाभावे पतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य नाशे सति गुरुत्वादसम-

स्त्र० इवत्वात् स्थन्दनम् ॥ ४ ॥

नादो* वायुसंयोगादरोहणम् ॥ ५ ॥

उ० कम्, तत् संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन
संयोगाभावस्त्रिमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषामेव दृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथ-
मत आह ।

क्षितौ पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन मह-
स्यस्त्रावयविस्तोतोरूपं यज्ञायते तस्य यत् स्थन्दनं दूरसंस-
रणं तत् इवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुहत्वाणि-
मित्तकारणादपु समवायिकारणेषु ॥ ४ ॥

ननु यदि भूमिहानामपाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा
गुहत्वात् पतमवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह ।

कारणक्तीतिशेषः । यदपामूर्द्धमारोहणं तत् नादः

वि० वायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगागुक्लं कर्म भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु भूमै पतितानां जलविन्दूनां मित्तनेन खोतोरूपेण यहूर-
देश्चगमनरूपं स्थन्दनं जायते तत्र किमसमवायिकारणमित्याका-
ड्यायामाह ।

जलादीनां यत् स्थन्दनारूपं कर्म तत्र इवत्वमेवासमवायिका-
रणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु मेघसम्पादकं जलानामूर्द्धगमनं कथं भवतीत्यत आह ।

तात्यः स्त्रूप्यखरकरा वायुसंयोगात् आरोहणम् अपामित्यनुव-

* वाय इति लक्ष्मित्पाठः ।

४० नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगात् ॥ ६ ॥

उ० सूर्यरभ्यो वायुसंयोगात् कारयन्ति योगे वाय्वभिहताः
सूर्यरभ्य एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो
नाच्चवायुसंयोगादिति स च नाच्चो नाडीसम्बन्धी यो वायु-
संयोग इत्युपपादनीयः ॥ ५ ॥

ननु सूर्यरभीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप
जर्ज्ञं नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन वेगवदायुनोदनेन आपीडनादास्त्रन्दनात्
वायुसंयुक्तारभ्यस्तात्यसंयुक्ता आप जर्ज्ञं धावन्ति यथा
खालीस्था अपः क्वथमानाः वायुनुब्रवक्षिरभ्य जर्ज्ञं
नयन्ति, चकार इवार्थस्तत्र च उपमानं खालीस्था एवापो
इष्टव्याः ॥ ६ ॥

वि० क्ते जनयन्तीतिशेषः वायुसंयुक्ताः ये तीक्ष्णाः सूर्यकरात्त एव
भूमिगतानां जलानामूर्द्धगमनं जनयन्तीत्वर्थः । नाच्चवायुसंयो-
गादिति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते तत्र नाच्चः नाच्चां भवो यो
वायुसंयोगः नाडीवाय्वोः संयोग इति यावत् तस्मादपाम् आरो-
हणं भवतीत्वर्थः ॥ ५ ॥

ननु सूर्यकराणां कथमीदृशसामर्थ्यमत्ताह ।

नोदनेन वेगवदायुनोदनेन आपीडनात् सम्बन्धात् तथाच
वेगवदायुसंयोगादेव सूर्यकराणामूर्द्धगमनसामर्थ्यम्, ननु
सूर्यकरस्यो यो वायुसंयोगः स सूर्यकरस्यैवोर्द्धगमनेऽसमवा-
यिकारम् नतु जलानां व्यधिकरणात्तादत आह संयुक्तसंयो-

सू० दक्षाभिसर्णमित्यहृष्टकारितम् ॥ ७ ॥

उ० ननु मूले सिक्षानामपां वृच्चाभ्यन्तरेणोर्जगमनम् अभितः, तत्र न नोदनाभिघातौ जवादित्यरम्ययः प्रभवन्ति तत्कथं तदित्यचाह ।

अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्षानामपां वृच्चे तदहृष्टकारितं पचकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिकृतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम् अहृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अहृष्टान्वित्तादप्युपमवायिकारणेषु तत्कर्म भवति येन कर्मणा आप ऊर्ज्जे गला वृच्चं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्यपां सांसिद्धिकद्रवतं खचणमुक्तं ताहृष्टामामेवापामूर्ज्जमधस्तिर्थ्यकृच गमनमुपपादितं हिमकरकादीनाम्

वि० गाचेति वायुसंयुक्ताः ये स्तर्यकरात्मत्संयोगादित्यर्थः सथाच ज्ञानामूर्ज्जगमने वायुसंयुक्तस्तर्यकरसंयोग एवासमवायिकारव्यस्तर्यकरादिगतवायुसंयोगस्तु निमित्तकारणमिति न किञ्चिदनुपपदम् ॥ ८ ॥

ननु दक्षादे मूर्जस्यानां ज्ञानानां कथं दक्षाभ्यन्तरेणोर्जगमनम् उक्तहेतोलक्ष्माभावात् आह ।

दक्षवर्जनेन यस्य सुखं दुःखं वा भवति अहृष्टवत्तदात्मसंयोग एव मूर्जस्यज्ञानानां दक्षाभ्यन्तरेणोर्जगमनेऽप्युपम वायिकारव्यं तदहृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सू० अपां संघाते विलयनस्त्र तेजःसंयोगात् ॥८॥

उ० गैत्यादस्मविवादसिद्धम्, तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्,
कथस्त्र विलयनमित्यत आह ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादायाः परमाणवो द्वाणुकमा-
रभमाणा द्वाणुकेषु इवलं नारभन्ते ततो इवलशृण्वैरव-
यवैद्वाणुकादिप्रक्रमेण इवलशृण्वा हिमकरकादय आर-
भन्ते तेज तेषां काठिन्यमुपस्थिते । नवेवं हिमकरकादी-
नामाघ्यते किं प्रमाणमत उक्तं विलयनस्त्र तेजःसंयोगा-
दिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणुं
क्रिया क्रियातो विभागस्त आरम्भकसंयोगनाशपरम्भ-
रया हिमकरकादिमहावयविनाशस्त्र इवलप्रतिबन्धक-
तेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्वाणुकेषु इवलमार-

वि० नगु हिमकरकादीनां कर्थं प्रतिबद्धइवलं कथं वा तदित्यन-
मित्यत आह ।

अपां संघातः विलयनसंयोगो हिमकरकादिगत स्तेजःसंयो-
गात् विलक्षणदिव्यतेजःसंयोगात् भवति, एवं विलयनं शिथि-
कारखसंयोगोऽपि तेजःसंयोगात् पूर्वोक्ततेजोभिन्नतेजःसंयोगा-
द्वयति, दिव्यतेजःसंयुक्तजषपरमाणुभां यद्द्वाणुकमारभते तचा-
नुद्भूतं इवलं जायते उद्भाषा विलयनस्त्रे दिव्यतेजःसंयोगरहि-
तत्वादेवोद्भूतइवलं इयुकादौ जायते, हिमकरकादौ काठिन्य-
प्रतीतिस्त्रु अमरुपा कठिनस्पर्शस्य एथिवीमाच्छतित्वात् हिम-
करकादौ यद्गुद्भूतइवलं तचादृष्टविशेषोऽपि चेतुरिति, चेचित्तु

दू० तत्र* विस्फुर्ज्ञयुर्लिङ्गम् ॥ ६ ॥

उ० भन्ते ततो इवलवतां हिमकरकादीनां विस्थितं तत्र च
बलवत्तेजोनुप्रवेश्यो निमित्तम् ॥ ८ ॥

गनु बलवद्विष्टतेजोनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाण-
मित्यत आह ।

तत्र दिव्यासु अप्यु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फु-
र्ज्ञयुर्लिङ्गं वज्ञनिर्धीष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्मनिकविद्युत्-
प्रकाशस्तावत्यत्र एव तदनुपदश सुर्ज्ञयुः मोऽपि प्रत्यत्र
एव तेनानुमीयते यस्मान्मेघात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र
दिव्यन्तेजोविद्युद्भूपमनुप्रविष्टं तदुपष्टमेन करकारभिका-
णामपां इवलप्रतिबन्ध इति ॥ ८ ॥

वि० हिमकरकादिस्थाने दिव्यतेजःसंयोगेन प्रतिबन्धाद्वल्लं नैत्यद्यत
इवेत्याङ्गः ॥ ८ ॥

गनु जले दिव्यतेजःसंयोगे किं मात्रमित्यचाह ।

विस्फुर्ज्ञयुर्वचनिर्धीषः, तत्र दिव्यतेजःसंयोगे लिङ्गम्, आदौ
विद्युत्यकाशस्तत्र विस्फुर्ज्ञयुर्लिङ्गत्समकालमेव करकापतनं भवति
अतोदिव्यतेजःसंयोगेन करका जाता इत्यनुमीयत इति, केचिच्चु
बलवद्विष्टतेजसाऽनुद्भूतरूपवत्तेजोविशेषो यदा जलाद्विःसार्थते
तदैव जलस्य इवलं बश्यति वादश्यतेजोविशेषस्तु हिमकर-
कादिभिष्ठेषु जलेषु सर्वदैवाक्षिष्ठुनुद्भूतरूपवत्त्वात् तस्य न प्र-
बन्धमित्याङ्गः ॥ ८ ॥

* तत्रावस्फुर्ज्ञयुर्लिङ्गिति लक्षित् वाढः ।

द३० वैदिकस्त्र ॥ १० ॥

अपां संयोगादिभागात् स्तनयित्रोः ॥ ११ ॥

उ० अत्रैव प्रमाणान्तरमाह ।

अपां मध्ये तेजोनुप्रवेश आगमसिद्धु एवेत्यर्थः तथाहि
“आपसा अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे-
सुवर्णं” इत्यादि ॥ १० ॥

ननु विस्फुर्ज्ञयुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ इष्टयो-
गी तौच नानुभृयेते इत्यत आह ।

विस्फुर्ज्ञयुरितिशेषः अद्भिः स्तनयित्रोः संयोगविभागौ
निमित्तकारणीभूय स्तनयित्रोरेवाकाशेन संयोगादसम-
वायिकारणादाकाशे समवायिकारणे इष्टं गर्जितं अन-
यतः । क्षचिच वायुबस्त्राइकसंयोगविभागौ निमित्तकारणे
बस्त्राइकविद्यत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्षकार-

वि० दिव्यतेजःसंयोगे प्रमाणान्तरं दर्शयति ।

वैदिकस्त्र वाच्यं दिव्यतेजःसंयोगे लिङ्गं प्रमाणं, तदाक्षयस्त्र “आ-
पसा अभिं गर्भमादधीरन् या अभिं गर्भं दधिरे सुवर्णं”
इत्यादि ॥ १० ॥

ननु इष्टकारवस्थाभिघातस्य विभागविशेषस्थाननुभवात्
विस्फुर्ज्ञयुः कथमुत्पद्यते इत्यत्राह ।

अपां असानां संयोगात् अर्यादायुगा अभिघातात्, स्तन-
यित्रो मैघाच विभागात् विस्फुर्ज्ञयु भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ख० पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्मच व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

उ० आधिकारेऽपि प्राचिक्किभिदमुक्तम्, यदा मेघाकाशसंयोगे
विभागे वा इष्टवदात्मसंयोगे कारणम् अपामेव नोद-
नाभिधातजनितं कर्त्तति स्वचितं कर्त्तण एवाधिकार-
प्राप्तत्वात् ॥ ११ ॥

भूकर्मं प्रत्यद्वृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तं तचेवाक-
स्मिकदिग्दा हहेतोस्तेजसः आकस्मिकद्वृक्षादित्तोभहेतोस्त-
प्रभद्वनस्य कर्त्त यत् मंत्रायते तत्रायद्वृष्टवदात्मसंयोगेऽ-
समवायिकारणम्, वायुतेजसो समवायिकारणम्, अद्वृष्टं
निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्त्तव्यवस्था द्वावृत्ति र्महोरुक्षादि-
कर्त्तव्यस्मृचनार्था ॥ १२ ॥

अद्वृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्त्तान्तर-
माह ।

वि० प्रसङ्गात् करकादिकमुक्ता पुनरद्वृष्टवदात्मसंयोगाधीनं कर्म
प्रदर्शयति ।

भूकर्मादेरद्वृष्टविशेषाधीनत्वकथनेन दिग्दा हादिजनकस्य
तेजःकर्मणः द्वृक्षादित्तोभजनकस्य वायुकर्मच अद्वृक्षाधी-
नत्वं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १३ ॥

रताद्वृशं कर्मान्तरं दर्शयति ।

८० अग्नेरुद्धज्जलनं वायोस्ति* व्यक्षपवनमणूनां
मनसश्चाद्यं कर्माहृष्टकारितम् ॥ १३ ॥
इत्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

८० आद्यमिति सर्गाद्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघातादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तचासमवायिकारणम् आद्यमूर्द्धज्जलनम् आद्यं तिर्यक्षपवनमिति, इतरेषां ज्जलनपवनकर्मणां वेगासमवायिकारणकलमेव मनुमुचितं दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकर्त्त्वनानवकाशात् ॥ १३ ॥
अनाद्यं कर्माधिकात्याह ।

मुष्लेष्येषणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं इत्तकर्म तथाऽभिमतविषययाहिणीक्षिये सञ्चिकर्षार्थं यज्ञनसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव यद्यपीक्षियं मनो न साक्षात् प्रयत्नविषयस्थापि मनोवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मात्मक्षिति द्रष्टव्या, नाशासु त्वगिक्षिययाद्यत्वमङ्गोकर्त्तव्यम् अन्य-

८० पवनं गमनम्, आद्यमिति ज्जलनपवनयोरप्यन्वितम्, सर्गाद्यकालीनमिति तदर्थः, अदृष्टकारितमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणमित्यर्थः तदानीं कारणान्तरस्याभावादितिभावः ॥ १४ ॥
कर्मान्तरं दर्शयति ।

अनाद्यानि मनःकर्माणि प्रयत्नाधीनान्वेव यथा मुष्लेष्येषणादौ इत्तकर्माणि, मनसोऽतीक्षियत्वेऽपि तदहनाद्यात्म-

* क्षिर्यम्बवमिति सञ्चित् पाठः ।

सू० आत्मेन्द्रियमनोर्धसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥

उ० या प्राणवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेनाश्रितपीताद्यभवहरण-
मपि न सम्भवेत् ॥ १४ ॥

ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यचैव न प्रमाणमत आह ।

सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाच्चपि इष्टव्यं मनसो-
वैभवं पूर्वमेव निराळतम्, अणुत्वं साधितम्, दुगपञ्चाना-
गुत्पक्षिस्थ मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन
मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न खातामेव अदि मनसि
कर्म न भवेत् न भवेत् पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्या-
कारोऽनुभव इत्यर्थः । अद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वी-
ऽथात्मविशेषगुणस्यापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फु-
टत्वादुक्ते ॥ १५ ॥

नमेव अदि चपलं मनसादा चित्तनिरोधाभावाद्योगं

वि० गिरियमाद्यतात् तद्गोचरप्रयत्नेन मनसः कर्म सम्भवति
प्राणवहनाडीगोचरप्रयत्नेन प्राणादिक्रियाविशेषवत् ॥ १४ ॥

ननु मनसि कर्मात्यादे किं मागमत आह ।

आत्मेन्द्रियमनोर्धानां सन्निकर्षात् सुखदुःखे भवतः तत्त्वामना-
मनसः सन्निकर्ष इन्द्रियैष मनसः सन्निकर्षः अर्थेन विषयेष सह
इन्द्रियाबां सन्निकर्षो विवक्षितः तथाच मित्रं दृढा सुखं वैरितं
दृढाच दुःखं भवति वादशदर्शनस्य न चक्षुर्मनोयोगमात्ममनो-
योगस्यान्तरेष तादशयोगोऽपि न मनःक्रियामन्तरेषेति सिद्धं
मनसः कर्म, सुखदुःखे इत्युपलक्षणम् आत्मविशेषगुणसामान्य-
त्वा विवक्षितं सर्वत्रात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारबलादिति ।

ख० तदनारभ्म आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः ॥ १६ ॥

उ० विना नात्मसाक्षात्कारो जवा तमन्तरेण मोक्ष इति आत्मारभ्मवैफल्यमत आह ।

विषयेव्वलभ्यत्ययवत् उदासीनस्य वहिरिच्छियेभ्योच्चावृत्तं मनो यदात्मस्थमात्ममात्रनिष्ठं भवति तदा तत्कर्मानुगुणप्रयत्नाभावात् कर्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरोधलक्षणलाद् योगस्य, तदनारभ्म इति मनसः कर्मानारभ्म इत्यर्थः, यदा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयेते प्रक्रान्तलात्, दुःखाभाव इति दुःखाभावसाधनलाद्योग एव दुःखाभावो “अब्दं वै प्राणः” इति वत्, यदा दुःखसाक्षात्मावो यत्रेति बङ्गवीहिः, शरीरस्येति शरीरावच्छिन्नस्थात्मनः, स योग इति प्रसिद्धिसिद्धतया तत्पदम्, अयं स योगः । यदात्मपदेनात्र प्राण उच्चते उपचारात्

वि० “चक्षुं हि मनः क्षम्य प्रमादिष्वजवद्युङ्म्” इत्याद्यागमा चपि मनसः कर्मणि मानमिति । १५ ।

ननु मनस्त् चक्षुस्यभावं तदा तस्य निरोधो न सम्भवति तथाच योगमन्तरेणात्मसाक्षात्कारस्यासम्बवादपवर्गस्यासम्बवेन मनगच्छाक्षं निष्प्रयोजनमापद्यतेवाशङ्कायामाह ।

आत्मस्थे मनसि घडक्योगेन इन्द्रियादिकं परित्यज्य मनो यदा आत्ममात्रे तिष्ठति तदा तदनारभ्मः तस्य मनःकर्मवै अगारभ्मः अनुत्पादः, तदा मनो निष्पक्षं भवति, तदवस्थायां शरीरस्य

सु० प्राणानुभेदत्वादात्मनः तथाच प्राणवहनाचार्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यदा जीवनयोगियद्वदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवनयोगिय यद्वाऽती-
द्वियः प्राणसञ्चारानुभेदः कथमन्यथा सुषुप्तवस्थायामपि
चासप्रश्वासगतागतमितिभावः ॥ १६ ॥

ननु प्राणस्य मनसस्य कर्म यदि प्रथद्वनिमित्तकं तदा
प्राणमनसो यदा मरणावस्थायामपर्षप्तः देहाद्विर्भवतः
देहान्तरोत्पत्तौ तत्र पुनरुपर्षप्तः प्रविशतः तत्र प्रथ-
द्वाभावाच्चदुभयमनुपपन्नम्, अश्वितपीतं भक्तपानीयादि
तस्यापि श्रीराववयवोपचयहेतु र्थः संयोगसञ्जनकं यत्
कर्म यस्य गर्भवासदशाचार्यां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां
कथमुत्पत्तिरत आह ।

वि० दुःखाभावः श्रीरावच्छेदेन दुःखं न जायते, स आत्मना वाञ्छ-
आढक्कमनसः संयोगो योग उच्यते ।

“बाताहतं तथाचित्तं तस्माच्चस्य न विश्वसेत् ।
अतोऽनिष्टं निरुन्धीत चित्तस्य खैर्यहेतवे ।
मरुन्निरोधनार्थाय घडङ्गं योगमध्यसेत् ।
आसनं प्राणसंरोधः प्रव्याहारच्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट्” ।
इति खन्दपुराणवचनमपि तथा प्रमापयति ।

तथाच तदनन्तरमात्मसाक्षात्कारीदयेन मिथ्याभानादिनिष्टौ
सत्त्वामपर्गेऽनिष्पत्तौ ह एवेति न मनश्चास्त्रं निष्पत्तमितिभावः
॥ १६ ॥

अहम्नाथोनं कर्मान्तरं दर्शयति ।

**सू० अपसर्पणमुपसर्पणमश्चितपीतसंयोगाः कार्या-
न्तरसंयोगास्तेवहष्टकारितानि ॥ १७ ॥**
तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥

**उ० अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्तरस्यामिति नपुं-
सकगिर्देशः, संयोगपदश्च तत्कारणे कर्मणि साक्षणिकम्,
अपसर्पणं देहारभक्तकर्मचये देहादेव प्राणमनसोऽहतक्रम-
णम्, उपसर्पणश्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेश-
नम्, अश्रितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भज्ञरीरं
तसंयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमद्वृष्टवदात्मसंयोगासम-
वायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमलकर्मणामयद्वृष्टवदा-
त्मसंयोगासमवायिकारणकलं सूचयति ॥ १७ ॥**

ननु देहान्तरोत्पत्तेरावश्चकलस्तेतदा कथं सोच हृत्यत
आह ।

इदमनाकूतं योगमलेनात्मतत्त्वसाकात्कारे सति तेन च

**वि० अपसर्पणं मरवावस्थार्थां देहान्तरस उत्तमद्वयम्, उपसर्पणं
देहान्तरोत्पत्तौ सच मनसः प्रवेशः, अश्रितपीतयोरज्ञजयोः
संयोगाः कार्यान्तरादामिक्रियप्राणानां देहेन सह संयोगाच
यसात् कर्मयो भवन्ति इति पूर्वोयम् इति एतानि कर्मादिः
अद्वृष्टकारितानि अद्वृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकादिः ।
॥ १८ ॥**

ननु देहप्रवाहस्यागायबन्ततादपवर्गस्यासमवक्षयदवक्षय रवे-
त्वत आह ।

तदभावे तस्याद्वृष्टस्याभावे सविप्रारब्धेतराद्वृष्टावामात्मसा-

च० उवात्तिथाज्ञाने भस्ते तत्त्विभवानां रामदेवमोक्षानां
दोषाकामपाचात् प्रहृत्तेरपाये तत्त्विभवस्ते जन्मनोऽ-
पाचे तत्त्विभवस्ते दुःखसापाच इति तावदसुगतिः, तत्त्व-
योगिनो योगजधर्मवलेन तत्तदेशकालतत्त्वं रगमत्तुञ्ज-
भुञ्जन्विष्टमादिदेहोपभोग्यसुखदुःखाधारणकारणध-
र्माधर्मनिकुरमासेच्च तत्त्वाक्यवूहं निर्बाज्ञ भोगेन
पूर्वोत्पत्तधर्माधर्मयोः च्छः निवृत्तदेष्वस्ते धर्माधर्मान्तरा-
नुत्पत्तावपूर्वश्चरीरान्तरानुत्पत्तौ पूर्वश्चरीरेष्व सहायानो
चः संयोगाभावः स एव मोक्षः तदभाव इति अनागत-
श्चरीरानुत्पादे संयोगाभाव इत्यर्थः । नन्दिभवस्ता प्रस-
चयाधारणीत्यत आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं श्चरी-
रादेः पुनः प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तत्त्वा-
मवस्थायां चो दुःखधंसः स मोक्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु तमसोऽपि इत्यस्ते कर्त्तव्यं दृश्यते चक्षति च्छायेति-
प्रत्ययात् तत्त्वं न प्रयत्नो न वा नोदनाभिघातौ न वा

निं० चाल्कारेष प्रारब्धावाच भोगेन चक्षे सर्वीति यावत्, संयोगाभावः
देहप्रवाहसम्बन्धस्य विच्छेदकादनन्तरण चप्रादुर्भावः चायंहुःस-
खानुत्पत्तिर्देहस्यादृश्यस्ते च चारणस्य विरहादिवि तदा-
नोमेव मोक्षः चपर्वर्दः सम्बद्धीति नामवर्गस्ते इत्यनिकालसमान-
वेतिभावः ॥ १९ ॥

नन्दिभवस्ता प्रादुर्भावे नीचं तमस्यवतीतिप्रवत्वेत्तत्त्वं

क० द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः॥१६॥

उ० गुह्यद्रवले न वा संखारस्थाच निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच
नानुभूयमानमित्यत आह।

एतेग नवैव द्रव्याणीत्यवधारणमणुपपादितं द्रव्यनिष्प-
त्तिस्थावत् स्यर्शवद्रव्याधीना न च तमसि स्यर्शोऽनुभूयते, न
चानुद्भूत एव स्यर्शः रूपेन्द्रवे स्यर्शोऽनुभूयस्थावश्चकलात्। पृथि-
व्यामयं नियमः तमस्तु दशमे द्रव्यमिति चेच द्रव्यान्तरस्त
नीत्यरूपानधिकरणलात् नीत्यरूपस्य च गुह्यमान्तरीय-
कलात् रसगन्धनान्तरीयकलात्। चथाकाङ्ग अव्यमाच-
विज्ञेषगुणं तथा तमोऽपि नीत्यरूपमाचविज्ञेषगुणं स्वादिति
चेच चानुषलविरोधात् यदि हि नीत्यरूपवन्नीत्यं रूपमेव
वा तमः स्वात् वाच्चालोकप्रयहमन्तरेण चक्षुषा न गृह्णेत
॥ १६ ॥

वि० च कर्मवि विमसमवायिकारब्दं कर्मासमवायिकारबलेनेत्ता-
गा नोदगादीनामन्यतमस्य तचाभावादित्याशङ्कायामाह।

तमोऽभाव एव नतु भावः त्रयगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यात् नि-
ष्पत्तिस्थानां जन्यानां त्रयगुणकर्मवा वैधर्म्यादित्यर्थः ऋदिहित
इति ज्ञावात्, जन्यत्रव्यं हि अवयवारब्दं भवति तमस्तु जावय-
वारब्दमालोकापसरणे सहस्रेवानुभूयमानलात् स्यार्शगाभावाच
पृथिव्यामनुद्भूतस्यर्शस्वीकारस्थासमवात् मन्यशून्यताच न तमः पृ-
थिवी नापि जजादावस्थान्तर्भावः नीत्यरूपस्वस्वीकारात् अतएव
न गुणे न वा कर्मस्यस्थान्तर्भावः चालोकनिरपेक्षाचानुषविषय

सू० तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणात् ॥ २० ॥
दिक्कालावाकाशश्च क्रियावदैधर्म्यानिष्क्रि-
याणि ॥ २१ ॥

उ० तर्हि गतिप्रतीतिः किञ्चिवन्धनेत्यत आह ।
गच्छता द्रव्यान्तरेणात्वते तेजसि पूर्वदेशानुपस्थाद-
गिमदेशे चोपस्थानेजोऽभावस्य गच्छद्रव्यसाधमर्याद् गति-
भ्रमो नतु वास्तवी तत्र गतिरित्यर्थः अन्यथ्यतिरेकाभ्या-
तथा प्रतीतेः, उद्भूतरूपवद्यावज्जेजःसंसर्गाभावस्थमः ॥ २० ॥
एवं दिस्त्रिकं ग्रासङ्गिकं तमःप्रकरणं समाप्त कर्त्त-
शून्यताप्रकरणमाह ।

चकारादात्मसंयहः क्रियावता वैधर्म्ये दिगादीगाम-
मूर्खलं मूर्खनुविधानात् क्रियायाः ॥ २१ ॥

वि० त्वाच, तर्हि द्रव्यान्तरं भवतु, आवश्यकतेजोऽभावेनैव तमःप्रती-
त्युपपत्ती द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्यायत्वादिति । १६ ।
नगु तमसोऽभावरूपते कथं चकतीति प्रतीतिस्तिवचाह ।
द्रव्यान्तरेष तेजस आवरणादाच्छादनात्, यतः स्थानादा-
कोक्तोऽपसरति तचैव तमचकतीतिप्रतीतिर्भवति तादृशप्रती-
तिचालोकापसरवौपाधिकी भास्त्रिरेव नहि अमाइलुसिङ्गि-
रिति अभावस्थम इति सुकृतम् ॥ २० ॥

कर्मशून्यताप्रकरणमारभते ।

क्रियावदैधर्म्ये परममहत्यरिमात्रमपहृष्टपरिमात्राहित्यं
2 * 2

**सू० एतेन कर्माणि गुणास्त्र व्याख्याताः ॥ २२ ॥
निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः ॥ २३ ॥**

उ० गुणकर्मणो निष्क्रियलमाह ।

एतेनेति. क्रियावदैधर्म्येणेत्यर्थः क्रियावदैधर्म्यममूर्त्तिं
गुणकर्मणोरपीति ते अपि निष्क्रियत्वेन व्याख्याते इत्यर्थः
॥ २२ ॥

ननु गुणकर्मणी यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां द्रव्यस्य कथं
सम्बन्धः, संयोगसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्यत
आह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स च
कर्मभ्यो निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे
तु कर्माधीनतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

**वि० वा, चकार आत्मसमुच्चायकः, एतानि इवाचि निष्क्रियादि-
त्यर्थः ॥ २१ ।**

निष्क्रियान्तरमाह ।

एतेन क्रियावदैधर्म्येण अपद्धृपरिमाक्षमूलत्वेन विर्भेगत्वेन
वा, आख्याताः निष्क्रियत्वेन कथिताः, चकारात् सामान्यादि-
कथंहः ॥ २१ ॥

ननु गुणकर्मणो निष्क्रियत्वे तयोः सम्बन्धः कथं इवे भवति
सम्बन्धस्य कर्माधीनत्वात् दृश्यते हि ष्टेनादेः कर्मणा छैकादौ
सम्बन्धोत्पत्तिरित्यत आह ।

निष्क्रियादां गुणादीनां इवे समवायः सम्बन्धः सतु निष-
वायातः कर्मभ्यो निषिद्धः न जात इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सू० कारणन्वसमवायिनो गुणाः ॥ २४ ॥

उ० ननु यद्यमूर्त्यात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवति तदा गुणे गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते नहि समवायिकारणातिरक्षवरूपेणापि कारणता संभवतीत्यत आह ।

गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्तुः, सा साधमवायिकारणता क्वचित् कार्यकार्थसमवायात् यथात्ममनः संयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागश्वानां इत्येव, क्वचित् कारणकार्थसमवायात् यथा कपाळादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु ॥ २४ ॥

वि० ननु गुणस्य कर्मशून्यत्वे तस्य कर्मकारणता क्वर्थं संभवति नहि पठशून्यस्य कपाळस्य पठकारणता केनापि सम्भावितेत्वत आह ।

गुणात् असमवायिनः कारणं सौत्रत्वादेकत्वं कारणानीत्यर्थः, तथाच गुणानां कर्मविसमवायिकारणताविरहेऽपि असमवायिकारणता निराबाधैष यथाऽवयवसंयोगानामवयव्याधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता यथावाऽवयवरूपादीनामवयविरूपाद्यनाधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता तथा गुणानां कर्मानाधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता न विशद्धा समवायिकारणे संभवयस्मवायिसमवायान्यतरसम्बन्धेन दृचित्ये सति कारणत्वस्यैवासमवायिकारणकारणादितिभावः ॥ १४ ॥

सू० गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥
कारणेन कालः ॥ २६ ॥

७० ननु इह कर्मात्पदते इदानीं कर्मात्पदते इत्यादि-
प्रतोतिबलात् दिक्कालावपि कर्मसमवायिकारणे एव
कथमन्यथा तत्र तयोराधारतेत्यत आह ।

यथा गुरुत्वादयो गुणा न कर्मसमवायिकारणममूर्त्तलात्
तथा दिगपि न कर्मसमवायिकारणममूर्त्तलादेवेत्यर्थः,
आधारता तु समवायितामन्तरेणापि, कुण्डे बदराणि, कुण्डे
दधि, वने मिहनाद इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥ २५ ॥

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह ।

निष्क्रियतेन व्याख्यात इति परिण्यानुषङ्गः, कारणे-
नेति भावप्रधानो निर्देशः तेन निमित्तकारणतेनाधारमात्रं
कर्मणः कालो न तु समवायीत्यर्थः ॥ २६ ॥

वि ननु प्राच्यां गच्छति इदानीं गच्छतीति प्रतीतौ कर्माधारतया
दिक्कालयोर्भागात् कथं तौ निष्क्रियावत आह ।

यथा गुणेषु किया नाहि अमूर्त्तलात् तथा दिशपि नाहि
प्राच्यां गच्छतीति प्रतीतैः प्राच्यां रौतोतिबल दिक्क्षतविशेषव्यवा-
समवायिकाधारतावगाहितादिव्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तयुक्त्या कालस्यापि न कर्मसमवायित्वमित्याह ।

कारणेन निमित्तकारणेन अभेदे छतीया धन्वेन धनवायि-
त्वादिवत्, काल इति गुणैर्निष्क्रियतेन व्याख्यात इति किञ्चित-

उ० इदि श्रीब्राह्मरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य
द्वितीयाङ्गिकम् ॥ ३५ ॥

समाप्तस्यायं पञ्चमाध्यायः ।

वि० परिखामेनानुषङ्गो बोधः तथाच यथा गुणानां निष्क्रियत्वमप-
क्षम्यपरिमाणप्रश्नत्वात् तथा काजस्यापि इदानीं गच्छतीत्वादि-
प्रतीतिष्ठु इदानीं रवीतीत्वादिप्रतीतिवत् कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाधाराधेयभावमवगाहते वतु समवायसम्बन्धावच्छिन्नमिति
सन्धानमकलह्नम् ॥ १६ ॥

इति श्री जयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-द्वातायां ऋद्वा-
दस्त्रविदतौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाङ्गिकम् ॥ ३५ ॥

समाप्तस्यायं पञ्चमाध्यायः ।

सू० बुद्धिपूर्वी वाक्यकृतिर्विदे ॥ १ ॥

उ० संसारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः परीक्षा षष्ठाध्यायार्थः । धर्माधर्मैँ च “स्वर्गकामो यजेत्” “ न कलशं भक्षयेत्” इत्यादिविधिनिषेधबस्तकल्पनीयो विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्वातां, तत्रामाणस्तु वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्तु गुणपूर्वकलादुपपत्तेस्तः प्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रयमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ।

वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वी वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वी वाक्यरचनालात् नदीतीरे पञ्चफल्जानि सन्तीत्यसादादिवाक्यरचनावत्, वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां हृतिः पञ्चः, न चासादादिबुद्धिपूर्वकवेनान्यथाचिद्द्विः, “स्वर्गकामो यजेत्” इत्यादा-

वि० सम्बन्धमुदस्त्रानिम्लानिहृत् इमामङ्गः ग्रही ।

उदेतु कोऽपि हृदयाकाशे मम तमोहरन् ।

“अथातोधर्मं आत्मास्यामः” इति सूचेष्व प्रतिज्ञातं परीक्षारूपं धर्मस्य निरूपविद्यानीमारभमात्रो धर्मस्य वेदप्रमाणवतया वेदस्य प्रामाण्योपादानं गुणजन्यतं साधयति ।

वेदे इति सप्तर्थोघटकर्त्त वस्तु वाक्यकृतावन्ययः वाक्यरूपाया हृतिः कार्यमित्यर्थः एतेन मीमांसकाभिमतं इत्यनिवृत्तं निराकृतम्, वेदघटकं यदाक्षरूपं कार्यं तद्बुद्धिपूर्वं स्वार्थविषयवक्तुर्यथार्थज्ञानरूपगुणजन्यं प्रमाणश्वस्त्रात् महाभारतान्यतां गतवाक्यविद्यमनुमानाकारः वेदस्तु ग्रन्थतदुपजीवि-

**सू० ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥
बुद्धिपूर्वी ददातिः ॥ ३ ॥**

**उ० विष्टसाधनताच्याः कार्यताच्या वा असादादिभुद्गोचरत्वात्
तेन स्ततस्तपुद्वपूर्वकत्वं वेदे सिद्धति, वेदवस्त्र इवतदुप-
जीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति
इवत्तजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् ॥ १ ॥**

प्रकारान्तरेण वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्त्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं
तत् व्युत्पादकस्य बुद्धिमाच्चिपति यथा सोके लम्फकर्ण-
दीर्घलास-स्तम्भयोवादिनामकरणम् ॥ २ ॥

प्रकारान्तरमाह ।

उ० “खर्गकामो गां ददात्” इत्यादौ यहानप्रतिपादनं

**वि० प्रमाणातिरिक्तप्रमाणाभन्यार्थकत्वे सति इवत्तजन्यवाक्यार्थज्ञा-
नाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् इत्यग्यजुःसामार्थ्यान्यतमत्वं वा ॥ १ ॥**
इतोऽपि बुद्धिपूर्वकात्मि वेदवाक्यानीवाह ।

ब्राह्मणे वेदभागविशेषे यत् संज्ञाकर्म संज्ञारूपं कार्यं तत्
सिद्धिलिङ्गं संज्ञाकर्मान्वार्थबोधस्य लिङ्गम्, यथा सोके लम्फ-
कर्णादिनामकरणं कर्तुस्तदर्थबोधस्य लिङ्गमिति ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण दर्शयति ।

“प्रमाणाख्यार्था पिठभ्यो ददात्” इत्यादौ यहानप्रतिपादनं
तद्वागेषु साधनताच्यानाधीनमिति ददातिरिति धातुबोधकस्य
तदर्थपरत्वम् ॥ १ ॥

स्त्र० तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥५ ॥

**उ० तद्वानेष्टुषाधनताज्ञानजन्यं ददातिरिति धातुनिर्देशो धा-
त्वर्थं दानमुपस्थृयति ॥ ६ ॥**

प्रमाणान्तरमाह ।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि श्रुतयो बुद्धिपूर्विकाः प्रति-
ग्रहपदं स्वविषयां श्रुतिमुपस्थृयति तेन भूम्यादिप्रतिग्रह-
प्रतिपादिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतुः श्रेयःषाधनतापराः
ज्ञानगुणात्मादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतु-
र्विष्टुषाधनतावोधिकाः नचेष्टानिष्टुषाधनते अर्बाचीन-
पुरुषबुद्धिगेचरौ भवितुमर्हतः ॥ ४ ॥

इहानें “आख्यदेशितं फलमनुष्ठातरि” इति जैमिनीयं
स्तुतं संवादयत्वाह ।

आत्मान्तरगुणानां यागहिंशादिपुष्टपापानाम् आ-

वि० अन्यदपि दर्शयति ।

प्रतिग्रहपदेन तद्वितवाच्यमुपस्थृयति “याजनाध्यापनप्रतिय-
हिर्वाज्ञावोधनमर्जयेत्” इत्यादिवाच्यं वक्तुलदर्शज्ञानं साध-
यति यद्यपि प्रथमद्वयेतत् सर्वं गतार्थं तथापि कृतिपद-
भर्मप्रदर्शनार्थमेतावानारम्भः ॥ ५ ॥

भर्मादेः सामानाधिकरणेन सर्वादिसाधनत्वं दर्शयति ।

आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरे अकारणत्वात्
सर्वादिफलस्येति श्रेष्ठः “आख्यदेशितं फलमनुष्ठातरि” इति

उ० त्वान्मरे यै सुखदुःखात्मकौ गुणौ तथोरकारणलात् एव स्त्र
प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे न अधि-
करणाभ्यामन्यथा येन यागहिंसादिकं न ह्यतं तस्य तत्परं
स्थादिति ह्यतद्वाग्निरहताभ्यागमस्य प्रसञ्चेत, ननु नायं
नियमः पुचेष्टिपिण्डयज्ञादै व्यभिचारात् तथाहि पुचेष्ट
ह्यतस्य आद्वादेः पितरि फलश्रवणात् पित्रा च ह्यतायाः
पुचेष्टेः पुचे फलश्रवणात्, न च स्वर्गभागिपिण्डकलस्य तेजस्सि-
पुचकलस्य च फलस्य पुचपिण्डगमितथा शामानाधिकर-
स्थमेवेति वाच्यं श्रुतिविरोधात् पिण्डस्थादेः पुचतेजस्सि-
तादेरेव फलस्य श्रवणात् फलान्तरस्य च गौरवपराहतबात्,
अस्तु तर्षपूर्व्यं फलं कर्त्तरि, स्वर्गस्तु पितरीति चेष्ट व्यापा-
रस्य फलसामानाधिकरणनियमात् अन्यथा आद्वानमरं
मुक्ते पुचे पितुः स्वर्गो न स्वात्, न स्थादिति चेष्ट मुक्ते पितरि
स्थादिपि आद्वात् फलं न स्थादिति हुखलात् मैव “शा-
स्त्रदेवितं फलमनुष्ठातरि” इत्यस्तोत्रस्वर्गलात् क्षचिद्दृवस्वता

वि० जैमिनीयतन्त्रोत्तरं द्वृचशेषे पूरुषीयमन्यथा पश्चात्या अन्यथानुपय-
त्तेरिति तथाच यागहिंसादिकार्याबां धर्माधर्मी प्रति पश्चीमूत-
सुखदुःखे प्रति च स्वानुकूलज्ञतिमस्वसम्बन्धेन इतुता धर्माधर्म-
वोच्च सुखदुःखे प्रति समवायेनैवेतिभावः, न च गयाआद्वादितः
पिण्डगतं पुचेष्टादितः पुचगतं पश्चां न स्वात् तयोः कर्मकर्त्तव्याभा-
वादिति वाच्यं कारबतावच्छेदक्षसंसर्गघटकज्ञतिस्वस्य फलभा-
गितयोहेष्वलसम्बन्धेन विवक्षितलात् निष्पामक्षतकर्मवोऽपि

उ० वाधकेनापोश्चत्वात् प्रश्नते च पिण्डपुच्छतफलश्रवणस्यैव वाध-
कत्वात्, तथा सत्यतिप्रसङ्ग इति चेष्टा ताहृष्मनुतेरेवातिप्रस-
ङ्गनिवारकत्वात्। यत्तु महादानादौ स्वर्गमात्रमेव फलं
तच्च यद्हृषेण क्रियते तद्गतमपि फलं जनयतीति तनुच्छं
तचोर्सुर्गे वाधकाभावात् वाधकाभावस्त्रितोर्सुर्गस्य नि-
ष्ठमत्वात् राजादीनामुपवासाद्युष्टानानापत्तेः परद्वा-
रैव तत्तत्कर्मणां स्वगतफलमुहिष्मानुष्टानसभवात्, सम्बग्-
म्भृष्माश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मसोकावाप्निरूपे च फले नियम
एव ग्रातिस्थिकफलाभिप्रायेण दृष्ट्वर्गाभिधानात्, वृत्तिका-
रात् “शास्त्रदेशितम्” इत्यादिनियम एव पिचादीनामु-
खतद्वच्छं तच्छाद्वादौ भोजितानां ब्राह्मणानामाश्रीर्मला-
मुभावात्, “कृतार्थास्ये पितरो भृथासुः” इति पिण्डपु-
ष्टेष्टौ तु समुष्टानाम्भृतिजामाश्रीर्दीनात् “तेजस्त्री वर्ष-
स्थवादस्ये पुत्रो भृथात्” इत्यादेः, जाह्नविकम्भपाठा-
दिव उपर्ददृष्ट्वा विषापहरणमित्याङ्गः ॥ ५ ॥

वि० मोक्षरूपफलभागितया उद्देश्यत्वं कर्त्तरि निष्प्रत्यूहमेव, आद्वा-
पुष्टेष्टाशिखावे फलभागिवयोहेष्टत्वं न कर्तुः किन्तु पिवापुचयो-
रिति न काऽप्यनुपर्यचिरेवमनवाप्यूद्घाम्। केचित्पु “शास्त्रदेशितं
फलमनुष्टातरि” इत्युत्तर्मः आद्वादिफलबोधकवाक्यन्तु वदपवाद-
क्षमित्याङ्गः, उत्तिष्ठत्वस्यु पिण्डप्रादिफलं न आद्वादेः किन्तु तच्च
भोजवादिना द्वात्वां ब्राह्मणावामाश्रीर्वचनस्यैव, विष्वारक्ष-
मभस्य विष्वहरणवत्, आद्वादेः वदन्तु भोजभोजवश्चादिप-
र्वपं कर्तुरेव तस्य विष्वामत्वे मोक्षस्यैव फलमित्याङ्गः कर्तु-

सू० तदुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥
दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥

उ० अदुष्टानां यथा शास्त्रमनुवर्त्तमानानां भोजनात्प्रानामाशीर्दनात् तत्फलं न तु दुष्टानां पाचलेन निषिद्धानामपि कुण्डगोलकप्रभृतीनामित्याह ।

तदित्याशीर्दनफलं परामृशति दुष्टा ब्राह्मणाः पाचनधिकारिणो यत्र आहु भोजने तत्र पितरि तत्फलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः आहु फलमेव वा न भवति पितरीत्यर्थः ॥ ६ ॥

के ते दुष्टा इति दुष्टलक्षणमाह ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्ममात्रोपलक्षणम्, तेज निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तं पुरुषं दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

वि० मुक्तात्व इव उद्देश्यस्य मुक्तात्वेऽपि कर्मणं न जगयतीति विभावनोयम् ॥ ५ ॥

सम्यग्नुष्ठितश्चादादिकर्मभ्य एव धर्मरूपं यज्ञं भवति नाव्यथेवाह ।

तत् साङ्गश्चादादिफलं निमन्वितदुष्टब्राह्मणभोजनस्याले न भवति तत्र कर्मणो यज्ञाविध्यनिष्पत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

दुष्टाः के इत्याकाङ्क्षायामाह ।

हिंसापदं निषिद्धकर्ममात्रपरम् तथाच निषिद्धकर्मेण आसक्तं ब्राह्मणं दुष्टं विद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० तस्य समभिव्याहारतोदोषः ॥ ८ ॥
तददुष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥

उ० न केवलं दुष्टव्याहारस्य आद्दे निमन्त्रितस्य भोजने ज
फलाभावः किञ्चु पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धे कर्मणि प्रदृक्षस्य व्याहारस्य समभिव्या-
हारात् एकपञ्चमोजनसहजयनसहाध्यनादिसब्दात्
दोषः पापमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत् किमदुष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह ।

तत् पापमदुष्टे यथाशालं यवहरमाणे व्याहारे आद्दे
भोजिते न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु सत्याचाप्रतिष्ठामे यत्र आद्ददानादौ प्रथमं दुष्टा-

वि० वाहश्वव्याहारसंसगात् पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धकमीसक्तव्याहारस्य समभिव्याहारतः संसर्गात्
दोषः पापं भवतीत्यर्थः संसर्गच्च यौनमौख्यातादिर्गनाविधिः
तस्य बधुते पापस्य बधुतं गुरुते तु पापस्य गुरुत्वमिति विशेषः ।
॥ ८ ॥

निर्देवव्याहारसंसर्गे तु न दोष इत्यर्थात्मपि स्पष्टार्थ-
माह ।

तदिति बुद्धियां पापं परामश्चति निर्देवव्याहारसंसर्गे तु
पापं न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

सू० पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥
समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

**उ० एव निमन्त्रिताः क्रमेण तु सत्पाचप्रतिक्षमे किं विधेयमि-
त्यचाह ।**

आद्वे प्रतियहे वा विशिष्टा यथाज्ञान्कमनुवर्त्तमाना यदि
स्तभ्यन्ते तदा निमन्त्रितानपि निष्ठान् परिहत्य तानेव भो-
जयेत् “न निमन्त्रितान् प्रत्याचक्षीत्” इति तु सत्पाचपरम्,
निष्ठांस्तु निमन्त्रितान् इविषदानादिना सन्तोषयेत् ॥ १० ॥

यत्र खापेक्षया विशिष्टा न स्तभ्यन्ते आद्वदानादौ
तत्राह ।

समे खसदृशे, हीने खापेक्षया गुणादिना न्यूने, अदुष्टे
पाचे आद्वदानादौ प्रवृत्तिसेषामेवाज्ञीर्हानात् पितरि
सुखमित्यर्थः । निषिद्धानां परं त्यागे नलदुष्टानां समही-
नानामपोतिभावः ॥ ११ ॥

**वि० नगु यत्र दुष्टब्राह्मणेन आङ्गादिकं सम्यादितं तत्र किं कर्त्तव्य-
मित्यचाह ।**

पुन र्विशिष्टे अदुष्टब्राह्मणादिहारा आङ्गादिसम्यादने
प्रवृत्तिर्विधेया पूर्वक्षतं आङ्गन्तु परमेवेतिभावः ॥ १० ॥

नगु यत्र खापेक्षया उत्क्षणो ब्राह्मणे न स्तभते तत्र किं
कर्त्तव्यमित्यचाह ।

समे आङ्गकर्त्तुव्ये, हीने खापेक्षया न्यूने वा अदुष्टे ब्राह्मणे
प्रवृत्तिः तेन आङ्गं सम्यादनोयम्, दुष्टाल्लु सर्वधैव ल्लाङ्घा इति
भावः ॥ ११ ॥

सू० एनेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्खादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

उ० आह्वे दानादौ च सम्प्रदानसाद्गुणेन धर्मोत्पत्तिम-
भिधाय तादृशादपादानादपि धर्मोत्पत्तिमतिदिव्यति ।

अथोच्चरं धर्मोत्कर्षः, हीनादपि भूम्यादिप्रतिश्वेषे,
समादपि, खापेचया विशिष्टादपि, धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः
परस्खादानं परस्मात् खस्य धनस्खादानं प्रतियहः । उत्ति-
कारास्तु परस्खादानं चौर्यादिना परस्खयहणं व्याख्यातं
तथाच श्रुतिः “शुद्रात् सप्तमे वैश्वाद्वयमे उचियात्
पञ्चदश्मे ब्राह्मणात् प्राणसंशये” इति, कुधापीडितमात्मानं
कुटुम्बं वा रक्षितुं सप्त दिनान्याहारमप्राप्य शुद्रभक्ष्याप-
हारः कार्यः, एवं दश दिनान्याहारमप्राप्य वैश्वात्, पञ्च-
दश दिनान्याहारमप्राप्य उचियात्, प्राणसंशये ब्राह्मणात्
भक्ष्यापहरणं न दोषायेत्याङ्गः ॥ १२ ॥

वि० आङ्गदानादौ अपादानस्य साद्गुण्यादपि सम्प्रदानस्य धर्म-
विशेषो भवतीत्याह ।

एतेन दानस्योयन्यायेन परस्खादानं प्रतियहेऽपि व्याख्यातम्
उक्तप्राप्यमेव तथाच न्यूनसमविशिष्टेभ्यः प्रतियहः कर्त्तव्यस्त-
त्वापि परतारतम्यं गतु कदाचिद्दृशादिति समुदितार्थः । पर-
स्मात् खस्य धनस्खादानं परस्खादानं गतु चौर्यादिना परस्खनस्य
ग्रहणं तस्य निविष्ट्यात्, उत्तिकारैस्तु प्राणसंशयादिसमये चौ-
र्यस्यापि कर्त्तव्यतावोधकमिदं स्वचमित्युक्तमिति ॥ १२ ॥

सू० तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥

हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥

समे आत्मत्यागः परत्यागेवा ॥ १५ ॥

**उ० ज केवलं प्राणसंशये परखादानं न निषिद्धं किञ्चु तस्यां
दशायामपहर्तुं ये ज प्रयच्छन्ति तेषां वधेऽपि कार्यो ज
तावता धर्महानिरधर्मप्रादर्भावेत्याह ।**

तस्यां दशायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागे
वधः कार्यं इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मणा येन केनापि मृदुना दारणेन वा ।

उद्धरेहीनमात्मानं समर्थोधर्ममाचरेत्” इति ॥ १३ ॥

ननु चाविशेषेणैव परस्य वधः, नेत्याह ।

यदि खस्त्राद्वौनः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति
तस्य श्रद्धादेस्यागो वधः ॥ १४ ॥

सममधिकत्याह ।

यदि खस्त्राद्वौ ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन

वि० कानिचिन्निन्दितकर्माण्यपि पापं नोत्पादयन्तोत्याह ।

विरुद्धानां हनुमयतानां त्यागो वधस्तथा ज निषिद्ध इत्यर्थः
“आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्” इति वचनात् ॥ १४ ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

हीने खपेत्या हीनवर्ते परे शत्रौ त्यागो वध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अहीने शत्रौ किं कर्तव्यमित्याह ।

समे खस्त्रानवर्ते समगुणे च परे इत्यनुष्ठनीयम् आत्मत्यागः

सु० विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥

उ० एवोपवासादिना त्यागोऽवसादः कर्त्तव्यः, यदि स्वस्य कुटु-
मस्य वा रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी च समो भवति
तदा तस्मैव त्यागो बध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत् किं स्वापेच्छया यदि विशिष्टो भवति विरोधी
तदा तस्यापि बध एव कार्यः, नेत्याह ।

स्वापेच्छया विशिष्टे वेदाभ्यनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि
आत्मन एव त्यागोविधेयः प्राणसंशये सत्यप्यात्ममरणमे-

वि० आत्मावसादः कर्त्तव्यः तथापि लादश्यपरो यदि पुञ्चादिसहितं तं
इन्तुमुद्यतक्षदा समस्यापि बधः कार्य इति । यदा

“अभिदोगरदच्चैव शस्त्रपाणिर्भगवद्वा ।

क्षेत्रदारापद्मारो च घडेते आततायिनः” ॥

इति वचनोक्तानामाततायिनां धनदेचाद्यपद्मारकेषु आत्मत्यागः
आत्मधनादित्यागः अभिदादीनां इन्तुमुद्यतानां पुनर्बध इत्यर्थः ।
॥ १५ ॥

स्वापेच्छया उत्तमवर्णे गुणाधिके आततायिनि किं कर्त्तव्यमित्य-
ताह ।

विशिष्टे स्वापेच्छया उत्तमवर्णे गुणाधिके च वैरिक्षि आत-
त्यागः आत्मावसाद एव कार्यो नतु विद्यागुणसम्प्रब्राह्मस्य
वैरिक्षिकबध इत्यर्थः । न च

“गुरुं वा बाणवृक्षं वा ब्राह्मणं वा बज्ज्ञातुम् ।

आततायिनमायाम्तं हृत्यादेवाविद्यारयन्” ॥

इति वचनेन विरोध इति वाचं तस्य क्षैतिकन्वादोपद्मम-

उ० वाभिप्रेयात् नतु ग्राह्याणं इन्वादित्यर्थः । इतिराङ्किक-
परिसमाप्तौ ॥ १६ ॥

इति शाहुरे वैश्वेषिकस्त्रियोपस्कारे घटाभ्यायस्य प्रथ-
माङ्किकम् ॥ * ॥

वि० कतया मित्राद्वाकारे र्यास्तावत्वात्, अतएव “पापमेवाश-
येदसाम् इत्यैतानावत्वाविनः” इति भगवद्गीतावचनमपि
संभक्ष्यते, पूर्वस्त्रिये समे इति दयो ग्राह्यत्वे इतिवोर्ध्वं वचापि
परत्वागो वेति पारिभाषिकवधपरम्

“वपनं उविकादानं स्थानाङ्गिर्यापयं तथा ।

एषहि ब्रह्मवस्त्रूणां वधोनान्योऽस्ति दैत्यिकः” ।

इतिवचनादधिकमन्वचागुसन्वेयम् आङ्किकसमाप्तिस्त्रियनावेति-
कारः ॥ १६ ॥

इति श्री जयनारायण-तर्कपस्थानन-भद्राचार्य-छतावां कवा-
दस्त्रविवृतौ घटाभ्यायस्य प्रथमाङ्किकम् ॥ * ॥

**सू० इष्टाइष्टप्रयोजनानां इष्टाभावे प्रयोजनमभ्युद-
याय ॥ १ ॥**

उ० एवं पूर्वाङ्किके वैदिकी प्रमा गुणजन्तेति तदुत्पत्तौ गुणाभिधानम्, “आख्लदेशितं फलमनुष्टातरि” इति विवेचनम्, निषिद्धाचरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः कस्याच्छिदशायासित्यस्य विवेचनम् वृत्तमधुना “यतोऽभ्युदयनिःश्रेय-सचिद्द्विः” इति द्वितीयं सूत्रं व्याचिख्यासुर्विशेषतोधर्षोत्पत्तिपरीक्षायां वर्त्तिष्यमाणायामाह ।

इष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि यागदानब्रह्मचर्यादीनि, एतेषां कर्मणां मध्ये यत्र दृष्टं प्रयोजनं नोपलभ्यते तत्रादृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम्, तत्त्वाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय । यदा अभ्युदयायेति चतुर्थी प्रथमार्थं तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः, अदृष्टं फलमपूर्वमेव तद्यदि योगजं तदाऽभ्युदय आत्मसाक्षात्कारः

वि० इदानीं विशेषतो धर्मपरीक्षार्थं कर्मफलं विवेचयति ।

इष्टाइष्टानि प्रयोजनानि येषां कर्मणां तत्त्वध्ये इष्टाभावे इष्टप्रयोजनाभावे अभ्युदयाय सर्वांय सर्वगपलकं यत् प्रयोजनं धर्मरूपं तदेव कल्पनीयम् । इष्टप्रयोजनानि कर्वणवीजवपन-दोहनपचनादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि यागदानहोमार्चनादीनि, यागादीनां इष्टप्रयोजनासम्भवात् । न च यागादौ इष्टं दुःख-मेव फलम्, तस्य प्रयोजनत्वाभावेन यागादेरननुष्टानापत्तेः, नापि पूजाख्यातिरूपं इष्टं फलम्, तदप्रेषुभिरपि यागाद्याचरणात्,

सू० अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्र-

उ० यदि यागदानादिजं तदाऽभ्युदयः स्वर्गः, तत्रापि यथा
देाग्निं पचतीत्यादिक्रिया सद्यःफलिका, वपति कर्षतीत्या-
दिक्रियाच विलम्बभाविफला, तथा यजति ददाति ब्रह्मा-
चर्यं चरतीत्यादिक्रिया तावत् सद्यःफलिका न भवति
तादृशस्य फलस्यानुपलभ्येः । न च धार्मिकतया शानाल्ला-
भादिकमेव फलम्, प्रच्छन्नं ब्रह्मचर्यादि चरतां तत्फलानु-
देशात् तस्माच्चिरभाविस्वर्गादिकमेव फलं तस्माइतरविना-
श्चिन्याः क्रियाया न साच्चादित्यान्तरालिकं क्रियाफलयोः
समानाधिकरणमपूर्वं पर्यवस्थति ॥ १ ॥

अदृष्टफलानि कर्माणि परिसम्मुष्टे ।

अदृष्टायेत्यदृष्टसञ्चाणाय फलाय अदृष्टद्वारा स्वर्गोपव-

वि० नापि यागादीनां निष्पलात्वम्, सर्वेषां परलोकार्थिनां सेषु प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः । न च केनचित् स्वर्गपक्षकातया यागादिकं प्रकर्त्य पर-
प्रतारवार्थं स्वयमनुष्ठाय धन्विताः लोका यागादिषु प्रवर्त्तन्ते
वस्तुतो यागादिकर्माणि निष्पलान्येवेति वाचं परप्रतारवार्थं
बड्डवित्तव्यायायाससाध्ययागाद्यनुष्ठानस्यासम्भवात् क एवं लोको-
पारः यः परप्रतारवामात्रार्थं बड्डवित्तव्ययायासोपवासादि-
नामानमवसादयेत् तस्मात् स्वर्गादिकलमवश्यं यागादेष्टी-
कार्यम्, तच्चत्रकलन्द्वाशुविनाशिनां कर्मणां न सम्भवतीति तदृ-
दारीभूतं सद्गतापूर्वमवश्यं कल्पनीयमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

तत्रानि कर्माणि अदृष्टाय अदृष्टजनकानि । तत्र अभिषे-

सू० स्थयभदानप्रोक्षणदिङ्नक्षमनवकालनियमात्मा- हष्टाय ॥ २ ॥

उ० गंत्वच्छाय फलाय वा एतेनादृष्टफलकश्चात्मार्त्तमकस्त-
कर्मापसंयहः, तत्त्वाभिषेचनं स्थानं “गङ्गायां स्थायात्” इ-
त्यादिविधिविधेयम्, उपवासः: “एकादशोमुपवसेत्” इत्या-
दिविधिविधेयः, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव धर्मसाधनम्, गुरु-
कुलवासोब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमहानाम्नादिव्रतार्थः,
वामप्रस्थं वयःपरिणामे वनं प्रस्थितानां यत् कर्म, यज्ञो-
राजस्थयवाजपेयादिः, दानं “गं दद्यात्” इत्यादिविधि-
विधेयम्, प्रोक्षणं “ब्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादिविधिविधेयम्,
दिक् “प्राचीनमङ्गवने यजेत्” “प्राडःमुखोऽन्नादि भुज्जीत”
इत्यादिविधिविधेया, नक्षत्रं आद्वादौ मघादि, मन्त्रः आ-
पोहिष्ठेत्यादिः, कालः: “मासि मासि वेऽश्वम्” अमावा-
स्यायामपराङ्के दद्यात् “योऽसे पञ्चतपाः” “वसन्तेऽग्नीनाद-
धीत” इत्यादिविधिविधेयः, नियमो वर्णात्रमिणां यथा-
ग्रास्तमनुष्ठानम्, तदेवं धर्मस्य आत्मा समवायिकारणम्,

वि० चनमभिषेकोराज्ञाम्, उपवासः श्विरात्युपवासादिः, ब्रह्मचर्य-
मष्टविधमैश्चनादिवर्जनम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्य-
यनायर्थः, वामप्रस्थं वयःशेषे वनप्रस्थितानां पुटपाकादिकर्मयज्ञो
राजस्थयादिः, दानमाषाढादौ, प्रोक्षणं ब्रीहिपञ्चादीनाम्, दिक्
प्राडमुखमेऽग्नादि, नक्षत्रं मघाश्वाद्वादि, मन्त्रः प्रश्नवग्यायादि-
जपः, कालः आतुर्मास्यप्रतादिः, नियमाः शौचसक्ताषतपःसाधा-

ख० चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधास्त ॥ ३ ॥
भावदोषउपधाऽदोषोऽनपधा ॥ ४ ॥

उ० आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम् अद्वा स्वर्गादिलक्षण-
प्रयोजनज्ञानस्त्र निमित्तकारणमनुसन्धेयम् ॥ १ ॥
एवं धर्मसाधनमभिधाय अधर्मसाधनमपि समुच्चिन्ध-
न्नाह ।

चतुर्णामाश्रमाणां समानं चद्वृर्मसाधनं तत्त्वावत्
पूर्वसूत्रेणैवोक्तमितिशेषः । उपधाः भावस्य अद्वायादोषाः
अनुपधाः अद्वायाभावस्यादोषाः तेऽपि धर्माधर्मयोः
साधनानि यथाखमूहनीयानि उपधापदेनाधर्मसाधनानि
सर्वाणुपसंग्रहीतानि ॥ २ ॥

उपधानुपधे स्वक्षणतोविवेचयन्नाह ।

भावः इच्छा रागः प्रमादोऽप्रद्वामदमानास्याप्रभ-
तयो भावदोषा उपधापदेनोच्यन्ते अद्वा मनःप्रसादोदे-

वि० येश्वरप्रविधानानि, चकारादनुक्तानि औतस्मात्तात्ययि । २ ।

प्रसङ्गादधर्मात्मकाददृसाधनमप्याह ।

त्रिष्णुचारिग्रहिवानप्रश्नमित्रुरूपेषु चतुर्षु आश्रमेषु विहितं
यत्कर्म तत् चातुराश्रम्यं पूर्वमुहूर्मितिशेषः । उपधा भावदोषाः
अनुपधा भावदोषास्त्र धर्माधर्मसाधनानीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उपधादिक्षक्षमाह ।

क्षामक्रोधकोभमोहमदमात्पर्यदयो भावदोषा उपधाश्च-

सू० यदिष्टरूपरसगच्छस्यर्थं प्रोक्षितमभ्युक्षितच्च त-
क्षुचि ॥ ५ ॥

उ० श्रितकर्मानुष्ठानाभ्यवसाय इतिकर्त्तव्यतापरिच्छेदस्तानुप-
धा, तदेतयोर्धर्माधर्मनिमित्तकारणलमुक्तम् ॥ ४ ॥

इच्छुचिनी चोपधानुपधे तत्र इच्छुचिनी विवेचयति ।

इष्टं श्रुत्या स्मृत्याच यद्रूपादिकं विहितं यस्य इव्यस्य
तत्त्वाया तत्र रूपम् “अरुणया एकहायन्या पिङ्गाच्या गवा
शेमं क्रीणाति” “श्रेतं छागलमासभेत” इत्यादौ, प्रो-
क्षितं मन्त्रेणोदकसिक्तम्, अभ्युक्षितं विना मन्त्रमुदकसिक्तं
चकाराद्यायतो सर्वं तत्र “याजनाध्यापनप्रतियहै र्णाह्न-
णो धनमर्जयेदित्यादिनियमविधिबोधितम्” ॥ ५ ॥

अप्युचिलक्षणमाह ।

वि० वाच्याः अङ्गाऽप्रमादानाकस्यमनःप्रसाददयोऽदीप्ता अनुपधा-
शब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनुपधाशब्देन शुच्यपि बोधते किं तत् शुचीवाह ।

इष्टा श्रुतिस्मृतिविहिता रूपरसगच्छस्यर्था यत्र इव्ये तत्
यथा सोमक्रयादावारण्यादि, प्रोक्षितं मन्त्रेण जलसिक्तम्, अभ्य-
ुक्षितं तूष्णीं जलसिक्तं चकारात् वाक् प्रशस्त याजनादिष्व्यमूल्य-
क्रीतादीनां संयहः ॥ ५ ॥

एतदिपरीतमशुचोत्त्वा ह ।

सू० अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

अयतस्य शुचिभोगनादभ्युदयो न विद्यते नि-

सू० यद्यवं इच्छि तदिपरीतमशुचीत्यर्थः अप्रशस्तरपरस-
गन्धस्तर्ममस्त्रप्रोचितमग्नभुचितं निविद्वज्ञाभुचितं वा
अन्याचागतम्, छषिवाणिज्ञागतं ब्राह्मणस्त्र इत्यमशुची-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

अशुच्यन्तरमाह ।

प्रशस्तरपरस्त्रगन्धस्तर्मपि प्रोचितमभुचितं न्याया-
र्जितम् यत्तचापि वाग्दुष्टं भावदुष्टम् यत्तदथशुची-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति सहकार्यन्तरमाह ।

अयतस्य यमरहितखासंयतस्येति घावत् “इसौ पादौ

सू० शुचिप्रतिषेधः शुचिभिन्नमित्यर्थः, तत्र अविहितरूपादिमद-
प्रोक्षितानभुक्षितान्यायोपार्जितविज्ञादि । ६ ।

अन्यदथशुचीत्याह ।

अर्थान्तरं वस्त्रन्तरं चकारः पूर्वोक्तसमुच्चायकः तथाच शुचि-
त्यर्थमपि वाग्दुष्टं भावदुष्टमेतदथशुचीत्यर्थः । ७ ।

शुचिद्वयभक्षयं यमसहजातं धर्मं तदसहजतस्वाधर्मं जन-
यतीत्याह ।

अयतस्य पाविपादप्रक्षालनाचमनादिरहितस्य शुचिद्वय-
2 ॥

सू० यमाभावात् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद्यमस्य ॥८॥
असति चाभावात् ॥६॥

उ० प्रक्षाल्याचम्य वाग्यतो भुज्जीत भोक्ष्यमाणः प्रथतोऽपि द्वि-
राचामेत्” इत्यादिबोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय
किञ्चु पापाय, कुत एवमित्यत आह नियमाभावात् निय-
मस्य सहकारिणोऽभावात्, नियमे सति यत्तदाह विद्यते
वा यथोऽक्षयमसाहित्येन भोजने भवत्येवाभ्युदयः, कुत इत्यत
आह अर्थान्तरत्वाद्यमस्य भोजनाऽर्थान्तरं यतो यमः,
तथाच सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिसञ्चित् सति
फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु यममाचमेव तत्वं तर्हि भोजनमतत्वमेवेत्यत आह ।
यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति अभावादभ्युदयस्येति-
ग्रेषः तथाच यमोभोजनस्य इयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः ।

वि० भक्षयात् अभ्युदयस्यजनकसुष्ठातपूर्वम् आयुर्दृतमितिवत् न
विद्यते व भवति नियमाभावात् यमरूपसहकारिविरहात्,
संयतस्य तु भवेदेव सुष्ठातमित्याह विद्यते वेति भवत्येवेत्यर्थः “वा-
स्यादिकस्योपमयोरेवार्थं वा समुच्चये” इत्यमरकोषात् यमस्या-
र्थान्तरत्वात् सहकारित्वात् तथाच यमसहितं शुचिभोजनं धर्मे
जनयति वदहितन्तु पापं जनयतीतिभावः । ८ ॥

बन्धेवं यमसहितमशुचिभोजनं धर्मेजवङ्म व देवताह ।
असति अप्रश्नते “सत्ये साधौ विद्यमाने प्रश्नते अर्हिते व स-
न्” इति कोषात् अशुचित्वाभक्षये इति यावत् अभावात् अभ्य-

सूखाद्रागः ॥ १० ॥

उ० भोजनमितुपसच्चणं यागदानस्तानहोमादीनामपि श्रौत-
स्तार्त्तकर्मणां यमनियमो सहकारिष्ठा ॥ ६ ॥

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधाय
दोषं सहकारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह ।

स्त्रक्चन्दनवनितादिविषयसेवनजन्मनः सुखादृत्तरोक्तरं
तत्त्वातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा संजायते अहि-
कष्टकादिजन्मनोदुःखात् तत्र तत्साधने वा द्वेष इत्यपि
इष्टव्यम्, रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्तकलेन दोषा इत्यभिधी-
यन्ते तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः”
इति ॥ १० ॥

वि० इयसाधनस्य धर्मस्थाभावात् तथाच निन्दितत्वेनाशुचित्रथभो-
जनं यमसहकर्तमपि धर्मं न जनयति किञ्चधर्ममेवेतिभावः ।
॥ ६ ॥

दोषस्यापि धर्माधर्मकारखलात् तत्त्वारणं दर्शयति ।

सुखात् सुखमोगादनन्तरं तत्साधने स्त्रक्चन्दनवनितादौ
राग इच्छा भवतीतिशेषः इवं दुःखमोगानन्तरमपि तत्साधने-
अहिकष्टकादौ द्वेषो जायते इति बेध्यं मोहोऽपि रागद्वेषकार-
खमिति रागद्वेषदारा मोहोऽपि प्रवर्त्तक इति रागद्वेषमो-
हास्य एव दोषाः धर्माधर्मयोः सहकारिकारखानि तदुक्तं
गौतमीये “प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः” इति “तत्त्वेराश्यं रागद्वेष-

सू० तत्त्वाच्च ॥ ११ ॥

अहृष्टाच्च ॥ १२ ॥

**उ० अब सुखदःखे एव यदि रागदेषौ जगयतः तदा
तथोर्णाशे कथं तौ स्थातामत आह ।**

रागदेषौ भवत इतिशेषः विषयाभ्यासजगितो दृढ-
तरः संखारविशेषसन्नायलं यदशात् कामातुरस्य कामि-
गीमस्तभमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्, एकदा भुजङ्गददृष्ट्य
तत्र दृढतरसंखारतः सर्वत्र भुजङ्गदर्शनम्, तदुकं “तत्त्व-
चलं तत्प्रकाशो वाचाभ्यन्तरतस्तथा” इति ॥ ११ ॥

इत्यन्तरं समुचितोति ।

रागदेषावितिशेषः यद्यथदृष्टं साधारणकारणं तथापि
कचित्तौ प्रति असाधारणतामप्यनुभवति यथा तत्त्वान-
नुभूतकामिनीसुखस्यापि यैवनोऽन्नेदे कामिनीरागः अनु-
भूतभुजङ्गदंशदुःखानामपि भुजङ्गेषु देष इत्याद्युक्तेयम् । तत्र

वि० मोहार्थान्तरभावात्” इति “तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येत-
रोत्पत्ते:” इति च ॥ १० ॥

प्रयोजकान्तरमाह ।

तत्त्वाच्च विषयभोगाभ्यासजगितदृढतरसंखाराच्च रामा-
दयोभवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारवान्तरमपि दर्शयति ।

अदृष्टविशेषात् जग्नान्तरकृतादृष्टविशेषात् कस्यचित् कस्मिं-
चिदगुरागोदोषो वा भवति यथा दमयक्षादेन्द्रकादौ, वधा वा

द्व० आतिविशेषात् ॥ १३ ॥

उ० प्राग्भवीयः संस्कार एवाच निवन्धगम्, तत्कल्पने तदुद्दो-
धकल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्टस्यावश्यकत्वपनोयतात् ॥
॥ १२ ॥

सहकार्यन्तरमाह ।

तथाहि मनुष्यातीयानामज्ञादौ रागः मृगजातीयानां
दृष्टादौ, करभजातीयानां कण्ठकादौ, तचापि तत्त्वाति-
निष्पादकमदृष्टमेव तत्त्वं द्वारमात्रम् जातिर्जन्मविशेषः
एवं पारावतादीनामुक्तरे रागः । तथा महिषजातीयानां
तुरङ्गमे देषः, सारमेवाणां इटगाले, नकुलानां भुजङ्गमे
दत्यायुक्तेयम् ॥ १३ ॥

एवं धर्माधर्मनिमित्ततया रागदेषनिमित्तानि परि-
सङ्खाय सम्प्रति दोषाणां धर्माधर्मकारणलं प्रवृत्तिदारे-
त्याह ।

वि० दुर्योधनादेभीमादौ तदुक्तं “जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मै-
वोन्मीलति क्षयन कस्य च नागुरागः” इति ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

आतिविशेषात् मनुष्यातीयानामज्ञादौ उद्धादिजातीयानां
कण्ठकादौ रागः नकुलजातीयानां भुजङ्गमे महिषजातीयानां
तुरङ्गमे देषस्य जातिक्षत शब, यद्यप्यत्रादृष्टमेव जातिदारा रागा-
युक्त्यादकं तथापि साक्षात्प्रिष्ठादकलं जातेऽवेति ॥ १३ ॥

रागादे धर्माधर्मोत्पादने वीजमाह ।

सू० इच्छादेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥
तत्संयोगोविभागः ॥ १५ ॥

४० विहिते कर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसा-
 हौ देषनिबन्धना प्रवृत्तिः, रागनिबन्धना यागादौ प्रवृ-
 त्तिर्धर्मे प्रसूते देषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । ता-
 वेतौ रागदेषो संसारमनुवर्त्तयतः तथाच गौतमीयं सूत्रम्
 “प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिश्चरीरारभः” इति वागारम्भोवाचिकी
 प्रवृत्तिः सत्यं प्रियं हितमिति पुष्टा, असत्यमप्रियमहितमि-
 ति पापा, बुद्धिः बुध्वते ज्ञायतेऽनेनेति मन उच्चते तेन मा-
 नसी प्रवृत्तिर्भृतदयादिः, शारीरी प्रवृत्तिर्दानं परिचर-
 णमित्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुष्टाचेति ॥ १४ ॥

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रेत्यभावमाह ।

ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगे अस्म अपूर्वाभिः इतीरे-

वि० धर्माधर्मैः तत्त्वकथामहिंसादिकम्बेति उपचारात् तत्र या
 प्रवृत्तिः इच्छादेषपूर्विका इच्छादेषवन्या तथाच रामाद्यागादौ
 प्रवृत्तिस्त्वेति यागादिना धर्मैः जायते तथा देषादिंसायां प्रवृत्ति-
 क्षतोहिंसादिनाऽधर्मैः भवतीति रागादैः प्रवृत्तिर्दारकमेव
 धर्मादिजनक्षत्रमिति चौत्सर्गिकाभिप्रायेषेदं तेन रागदेषादिकं
 विनाशयि आकस्मिकगङ्गाजपर्वसर्गादिना धर्मादिजनेऽपि न
 चविरिति ॥ १५ ॥

धर्माधर्मयोः कार्यं प्रेत्यभावमाह ।

तत्संयोगः ताभ्यां अनिवाः संयोगः समन्वयः अर्थात् अपूर्वश्चरीर-

सू० आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

७० द्विद्यवेदनाभिः समन्वयः संयोग इष्टोच्यते । विभागसु
श्रीरमनोविभागोमरणस्तच्छः तथा चायं जन्ममरणप्र-
बन्धः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्माधर्माभासित्यर्थः
अस्यैव च प्रेत्यभावस्याजरस्त्रीभाव इति वैदिकी संज्ञा ॥
॥ १५ ॥

तदेतस्य प्रेत्यभावस्य जन्ममरणप्रबन्धस्य यत्र च पर्य-
वशानं तं मोक्षं निष्पत्तितुमाह ।

अथमेव श्रीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्यु मोक्षो
भवतीत्यर्थः तचात्मकर्माणि तावत् अवणं मननं योगा-
भ्यासोनिदिध्यासनमासनं प्राणायामः श्रमद्भूम्यत्तिः
आत्मपरात्मसाक्षात्कारो देहेशान्तरोपभोग्यपर्वैत्यज्ञ-
धर्माधर्मपरिज्ञानं तदभोगानुरूपनानादेहनिर्माणं त-
योर्भागेन प्रज्ञयोरागदेष्वस्त्रियोदाषतुषारदमादिमध-

७१ प्रायोराद्यः संयोगः जन्मेति यावत् एवं विभागः श्रीरच्छरम-
प्रावसंयोगञ्चासः मरणमिति यावत् तदपि धर्माधर्माधीनमेव
तदेवं धर्माधर्माधीनो जन्ममरणप्रवाहो प्रेत्यभावः स एव पुंसां
बन्धकाद्यः तस्य चाजरस्त्रीभाव इति नामान्तरमासे प्रसिद्धम्,
तदुक्तं गौतमीये “पुणरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः” इति ॥ १५ ॥

नन्देवमनादिर्यं प्रेत्यभावः पुरुषं किं न जहातोत्यचाह ।

आत्मकर्मसु अवश्यमननिदिध्यासनात्मसाक्षात्कारेषु सत्यु
मोक्षो व्याख्यातः आगमेऽभिहितः । तत्र आत्मतत्त्वसाक्षात्कारा-

उ० अधर्मयोरनुत्पादात् प्रवृत्त्यपाये जन्मापायाहुःखापाय-
सज्जणोऽपवर्गस्त्वच षट्पदार्थीतत्त्वज्ञानमात्रमात्मकर्म ॥ १६ ॥
इति श्रीशास्त्रे वैशिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाभ्यायस्य
द्वितीयमाङ्किकम् ॥ * ॥

समाप्तस्यायं षष्ठाभ्यायः ।

वि० रेखापत्रे मोहात्मके देहाद्यात्माभेदविषयके मिथ्याक्षराने राग-
देवलक्षणस्य दोषस्यापायो भवति ततः प्रहृते धर्माधर्मात्मि-
काया उच्चेदस्तदभावाचापूर्वश्वरीरात्रप्रावसंयोगरूपज्ञानोच्चे-
दस्तत आवन्तिकतापत्रयविनाशो भवतीति स एव मोक्षस्य
मननशास्त्रमिदं परम्परयोपयुक्तते इति तथाच गौतमीयं स्तुतं
“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याक्षानानामुक्तरोत्तरापाये तदनन्त-
रापायादपवर्गः” इति, अधिकमन्यज्ञानानुसन्धेयम् ॥ १६ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कयज्ञानन-भट्टाचार्य-छत्रायां चत्वार-
द्वत्रविद्वतौ षष्ठाभ्यायस्य द्वितीयमाङ्किकम् ॥ * ॥

समाप्तस्यायं षष्ठाभ्यायः ।

सू० उक्ता गुणः ॥ १ ॥

उ० संसारमूलकारणतया सर्वीत्यन्तिमविभिन्नकारण-
तया भोगसाधनतया चोत्पन्नितः प्रत्यात्मनियतत्वेन
पराहृष्टस्थापि परस्थोपयोगित्वेन च धर्माधर्मां परीच्छे-
दानीं गुणान् परीचिच्छिषुसेषामुहैश्च सत्त्वस्त्र सारथवाह ।

उहिदा लक्षिता गुणाद्येत्यर्थः तत्र रूपादद्यः सप्तद्वय-
काष्ठरवेणोक्ताः च शब्दसमुचिताः सप्त, तेन चतुर्विंशति-
रपि गुणा उक्ताः, तत्र नित्यदृच्छिनित्यदृच्छिसत्तासाक्षा-
द्वायज्ञातिमत्तं गुणत्वं समवाचिकारणादृच्छिनित्यदृच्छि-
सत्तासाक्षाद्वायज्ञातिमत्तं वा असमवाचिकारणादृच्छिनि-
त्यदृच्छिसत्तासाक्षाद्वायज्ञातिमत्तं वा कार्यासमानाधिक-
रणकर्मादृच्छिज्ञातिमत्तं वा ॥ १ ॥

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्याद्यार्थः । तत्र प्रथमा-
ङ्किके नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा,
पाकजगुणपरीक्षा, *संक्षाद्यनेकदृच्छिगुणपरीक्षा, परिमा-
णपरीक्षा चेति पञ्च प्रकरणानि, तत्र रूपादीनाऽनुर्णाम-
नित्यत्वमाह ।

वि० वदीयद्वचसंहतिं विद्यतामधीमवाम् ।

शुभाव सन्तु सन्तातं ज्ञादपादरेष्वः ।

सप्तमे गुणान् परीचिच्छिषुस्तदुद्देश्यवद्ये सारथति । गुणा
उक्ता उहिदा लक्षिताद्येत्यर्थः ॥ १ ॥

* संक्षाद्यनेक रूपि लक्षित् पाठः ।

४० पृथिव्यादिरूपरसगम्यस्यर्था इव्यानित्यत्वाद-
नित्यास्त्र ॥ २ ॥
एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

४० पृथिव्यादीनां वायनानामवयविनां रूपादयश्चला-
रोगुणा अनित्याः । यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्त्मा-
ना अनित्या एव, तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपा-
दयश्चलारोगुणा आश्रयनाशादेव नश्चन्ति न तु विरोधि-
गुणान्तरात्, इव्यानित्यत्वादिति इव्यस्ताश्रयभूतस्तानित्य-
त्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

रूपादीनामनित्यत्वे यस्ताश्रयानित्यत्वं तस्मं तदा जि-
त्याश्रयदृक्षीनां नित्यत्वमित्याचेपवस्तुस्यमित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्णां नित्येष्वाश्रयेषु वर्त्मानानां
नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधा-

वि० रूपादीनास्तुर्णां यथासम्भवमविकल्पमभिधते ।

पृथिव्या रूपरसगम्यस्यर्थाः, जषस्य रूपरसस्यर्थाः, तेजसो
रूपस्यर्थाः, वायोः स्यर्थाः, एतेषामनित्याश्रितानामनित्यत्वम्
आश्रयनाश्चनाश्चन्तात्, चक्षादादेकलैकपृथक्त्वपरिमितिगुदत्व-
सांसिद्धिकप्रवल्लेशानां संयहः, तेऽपि अनित्यगता अनित्या
एवेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु नित्यगता रूपादयः किमनित्या नित्या वेत्यचाह ।

एतेन आश्रयानित्यत्वहेतुकानित्यत्वकथनेन नित्येषु आश-
्रयेषु रूपादीनां नित्यत्वमुक्तमपादमर्थावात्त्वादित्यर्थः । वि-

दृ० अप्सु तेजसि वायो च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥

७० नेनेत्यर्थः । द्रृतिरूपसु नित्येभ्यनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्र-
स्तेष्वस्याच पार्थिवपरमाणुषग्रिसंयोगान्नाश इति व्याचक्षुः
॥ २ ॥

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यद्रृतिरूपादीनां नित्यत्वमेवे-
त्यतो विद्विजन्ति ।

आप्सपरमाणै रूपरमस्यां नित्याः, तैजसपरमाणै
रूपस्यां, वायुपरमाणै स्थर्णां नित्यः, ननु नित्येऽपि वर्त-
मानानां रूपादीनामनित्यत्वे को विरोधः ब्रह्मदुश्चादी-
नामिवेत्यतस्यकारेण गुणान्तरप्रादुर्भावोऽत्यन्तरं सूचि-
तम्, इदेहि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादुर्भावो-
ऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधी संख्यारादिः, चा-
यतैजसवायवीयपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न

वि० ल्लेष्वनित्यत्वमिति द्रृतिकारसम्मतः पाठः, तस्मते नित्येषु पार्थिव-
परमाणुषु रूपादीनामनित्यत्वमित्यसंयोगान्नाम्नात्वादित्यर्थः, किन्तु
तादृष्टपाठे एतेनेति उक्तमिति च सङ्कल्पं न भवतीति ध्येयम् ॥ ३ ॥

ननु पार्थिवपरमाणुगतानां रूपादीनाममित्यसंयोगान्नाम्नात्वात्
कथं नित्येभ्यति सामान्यत उक्तमतो नित्यानि विशेषयति ।

न खलु नित्यपृथिवीतता रूपादयोनित्याः किन्तु नित्यजडते-
जोवायुगता रूप ते नित्याः पूर्वसूचे उक्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सू० अनित्येष्वनित्या इवानित्यत्वात् ॥ ५ ॥

सू० प्रादुर्भवति, यदि प्रादुर्भवेत्तदा तदारभेष्वपि ग्राणुकादि-
ग्रक्षमेणात्याच्चवयविष्वपि पूर्वविजातीयं रूपाद्यनुभूयेत
नहि ग्रुक्षरूपविजातीयं रूपं तोयतेजसे नवा श्रीतोच्च-
स्त्रविजातीयो स्थैर्या, उच्चं जलं श्रीतो वायुरित्यादि प्रती-
तिस्त्रपाधिग्रन्थेतिभावः ॥ ४ ॥

पूर्वं पृथिवीमन्तर्भाव्यानित्येष्वनित्या इत्युक्तमिदानी-
मायादिष्वेवाह ।

अवाच्चवयविरूपादय आश्रयनाऽब्रादेव नश्चन्ति न तु
विरेधिगुणान्तरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पृथिव्यामवयविरूपाचामपि रूपादयोऽग्निसंयो-
गादेवोत्पद्यन्ते नश्चन्ति च, तत् कथमाच्च चनाऽमाचनाया-
इत्यत आह ।

सू० ननु रूपादिभिन्ना अनित्यता गुणाः किं नित्यालक्षणाच संयो-
गादिकमपि नित्यं स्थादित्यत आह ।

अनित्येषु ये गुणा वर्तन्ते ते सर्वं एवानित्या आश्रयानित्य-
त्वात्, तथाचानित्येषु नित्या गुणान् सम्बन्धेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु रूपरसग्रन्थस्यर्थः किमसमवार्यकारखका इत्याकाङ्क्षा-
यामाह ।

स० कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्या पाकजाः ॥ ६ ॥

उ० पाकजा इति रूपरसगन्धस्यर्था इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपाश्रयस्य घटादे यंत् समवायिकारणं कपासादि तद्गुणपूर्वकाः तथाच कपासरूपं कारणेकार्थ-समवायप्रत्यासत्या घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्यर्थाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षाद्वायजातिमन्तः। ननु चकुर्याद्यत्वमेव रूपत्वमुपाधिरितिचेत् इन्द्रियपात्मानेण रूपमिति-प्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् अननुसंहितोपाधेरूपहितप्रत्ययायोगादिति उपाधिसाच चकुर्यातीन्द्रियं याद्यत्वम् यहणविषयत्वं तद्यच्चाकुर्यं रूपत्वविशिष्टप्रतीतेभ्य चाकुर्यत्वात्, चकुर्मात्रवहिरिन्द्रिययाद्वाजातिमन्त्य विवक्षितत्वात् तादृशी च जातीरूपत्वं नीलत्वादिकाचेति । नन्देकैका एव नीलपीतादिव्यक्षयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिजातय एकवक्षिकत्वादितिचेत्र नीलतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्, धावत्यादिसम्भेदाभावक्षतस्तत्र तारतम्यव्यवहार इति चेत्र प्रमाणाभावात् आमं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमिति प्रती-

वि० रूपरसगन्धस्यर्थाः अवयविगता इति विवक्षयीवं कारणगुणपूर्वकाः स्वाश्रयस्य यानि कारणाणि अवयवा इति यावत् तेभां ये गुणाः स्वसजातीयगुणाः तेभ्यः प्रादुर्भवन्तीर्थर्थः तथा आवयविहृतिरूपरसगन्धस्यर्थानामसमवायिकारणानि अवयव-

७० तेजः, न स समवाचोत्यन्तिविनाशकतेतिवाच्यं समवाचस्त
 तचानुहेत्यात् तस्य नित्यलाच घटादेरथनित्यतायामेवं
 सत्यनाशासापन्तेः समवायानित्यलेनैव तचायन्यथामिह्वः
 सुवचलात्, ननु नीतिपीतादयोगुणा इत्याभिन्ना एव
 धर्मधर्मिणोरभेदादितिचेन्न रूपं घटः सर्वोघट इत्या-
 दित्यवशारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतोभवयेव इुक्तः पटो
 नीक्तः पट इत्यादिप्रतीतिरितिचेन्न मतुक्षोपादभेदोप-
 चारादा प्रतीत्युपपन्तेः, भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथा-
 कथमिह्वदुपपष्टते इति चेन्न चन्दनस्त्र रूपं चन्दनस्त्र गन्ध-
 इत्यादित्यपदेशवसाङ्गेदमिह्वः पटस्त्र रूपाभेदे पटवद्रूप-
 मपि लगिञ्चियेण गृह्णेत पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्द्रूप-
 मानयेत् रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्द्रूपमानयेत्, अस्तु तर्हि
 भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरणानुप-
 पन्तेरितिचेन्न अवच्छेदभेदं विना विस्फूयोर्भेदाभेदयोरेक-
 चासमवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्तिज्ञित्वा नित्याभाव-
 वृत्तिं धर्मत्वादत्यन्ताभावत्ववितिचेन्न एकच लंयोगतदत्य-
 न्ताभावयोः प्रतोतिवसादत्यन्ताभावस्त्राव्याप्तिज्ञित्वाभ्यु-
 पगमात् अन्योन्याभावेतु तथाप्रतीतेरभावात् । तदेतद्रूपं

७१. ग्रता रूपदस्त्रगन्धस्त्रांलेषां समवायिकारवप्त्वासमत्वं खस-
 मवायिसमवायसम्बन्धेनेतिवोध्म्, ननु इष्टामवटादौ वज्रव-
 दधिसंयोगागत्तरं कथं रक्षायुतिरित्यत उक्तं पृथिव्यां पा-
 क्षया इति अपीतिष्ठेवः तथाच पृथिव्यां रूपरसगन्धस्त्राः:

७० इथिर्णा नामाप्रकारकम्, पाथसि तेजसि च शुक्रमेष, क्षचित्
षटादौ च चित्तमपि रूपमधिकम् अन्यथा तदचाहुषत्वा-
पातात् रूपवत् एव चालुषद्रव्यत्वात् न च विजातीवरूपै-
रूपगारमः, नीसपीतादीनामारम्भे रूपलेनैव साजात्य-
स्थापेचित्तत्वात् अन्यथा तदचाहुषत्वानुपपत्तेहकलात् न चा-
वचवरूपोपयहेषैवावचवियहः अवयवानामपि चित्ततया
नीरूपत्वप्रसङ्गात् च च वा पाकात् परमाणुषु चित्तं रूपं
तत्रैव तत्परम्यरारभ्यषटादौ चित्तरूपोपत्तेः, अ च ह-
रीतक्ष्यां रसोऽपि चित्त इति वाच्यं हरीतक्ष्या नीरसलेऽपि
दोषाभावात्, वद्धसत्यवहारस्तु तत्तद्रसगुणकारितया ।
एवं गम्भोऽपि च चित्तः सौरभासौरभवदवचवद्यस्थानारभ्य-
कलात्, कर्कश्चादौ क्षचिदवयवे तैलं क्षचित्त्वाधुर्यं तथाच
कतमोरसः कर्कश्चामिति चेत्त्वाधुर्यमेव, गुणविरोधेन कथं
तथा स्थादितिचेत् तदवयवे तैलाभावात्, तथाऽनुभवः
कथमितिचेत् कर्कटोभस्तुभितरसनायवर्त्तिपित्तद्रव्यस्थ-
तिक्तोपस्थात् ततएव कदाचित्त्वाधुर्यमपि तिक्ताथते,
हरीतक्ष्यामपि कथमित्यं न गतिरितिचेत् तदवयवेषु
कषायमाधुर्यस्तक्ष्यादिगामारसानुभवादित्यसं पद्धतेन ।

८१० पाकज्ञा अपि, पाकस्तु रूपादिपरावृत्तिपञ्चविजातीयवेष्ट-
क्षयोगः, सोऽपि रूपादेरसमवायिकारव्यवहति, तच च पर-
माबावेव पाकान्त्रूपादिपरावृत्तिनां ददृश्विनोति पीडुपाकबादिनः,
वस्तते विजातीयापिसंघोत्तादारम्भक्षयं वोगनाशेन द्युक्षपर्य-

४० तत्र रूपं नयनसहकारि, नन्देवं वायौ रूपाभावस्तु तमस्तु
कर्त्तुं चाक्षुषतेतिचेष्टा भावरह एव रूपस्तु नयनसहकारि-
त्वात् विषयासोकचक्षुषां चाक्षणामपि रूपाणि चाक्षुषप्रती-
तिप्रयोजकानि। रसोऽपि रसत्वातिमान् रसत्वं रस-
त्वे निष्ठ्यमाचजन्यसाक्षात्कारविषयजातिः ताहृश्वातिम-
न्त्वस्तु रसत्वं सोऽयं जीवनपुष्टिवसारोग्यहेतुः रसनसह-
कारो, रसनेन्द्रिययाद्वागुणत्वव्याघ्रजातिमन्त्वं रसत्वं तथा
सति नातीन्द्रियरसाव्याप्तिः। द्वाषमाचयाद्वा गुणो गन्धः
द्वाषमाचयाद्वागुणत्वव्याघ्रजातिमन्त्वं गन्धत्वं सत्र चुरभि-
रसुरभिस्तुति द्विविधः, यदा पृथिवीटृत्तिमाचहृत्तिगुणत्व-
वाद्वाद्वाघ्रजातिमन्त्वं गन्धत्वम्। एवं स्वर्णोऽपि स्वर्णत्वाति-
तिमान् गुणः त्वगिन्द्रियमाचयाद्वागुणत्वसाक्षात्काप्यजाति-
मन्त्वं स्वर्णत्वं द्रव्यचतुष्टयटृत्तिस्त्रायं अनुच्छाश्रीतश्रीतो-
ष्यभेदात् चिविधः। इदानीं प्रसङ्गात् पाकजप्रक्रिया चि-
त्त्यते। तत्र कार्यकारणसमुदाय एव पश्चते इति पिठ-
रपाकवादिनः, पीक्षवः परमाणव एव सतत्वाः पश्चक्ते
तत्त्वैव पूर्वरूपनाशाप्यमरुपाद्युत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेष्ट
चावयविनि रूपाद्युत्पत्तते इति पीक्षपाकवादिनः, अचेदं

५० न्तावदविवादे सति परमाणवै रक्षाद्युत्पत्तिसातेविजातीयाचि-
संयोगादारभक्षसंयोगानुभवित्याद्युत्पत्तारभक्षसंयोगादिप्रक-
्रमेष्ट मुग्धांशुक्षादिनहावविष्यन्तानामुत्पत्तिभर्तवोवि। पिठर-
पाकवादिवक्तु अवयविनां उच्चित्रतया विजातीयाचिसंयोगात्

उ० तत्त्वम् आपाके निःचिप्तस्तु घटादेरामद्रव्यस्तु वक्तिना
नोद्दीनादभिधातादा तदारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भ-
कसंयोगविरोधिविभागेनारम्भकसंयोगनाश्चे द्रव्यनाशाव-
म्भावात्, दृश्यते हि स्थानामाहितानां तण्डुलादीनाम-
ष्टधःसज्जापनमाचेष भर्जनासदानीमेव नाशः, व्यीरनी-
रादीनास्त्रात्यन्तमुख्यता, तथाचापाके वक्तिव्याख्याजासा-
भिहितानां द्रव्याणामवस्थानमिति महतो प्रत्याशा, किञ्च
यदि द्रव्याणाशसदा मध्यभागे पाकानुपपत्तिः नहि दृढ-
तरावयवान्तरावहद्दे मध्यभागे तेजःसंयोगसम्भावना चेन
तत्र स्थामादिलिप्तिः स्त्रात्, तथाच स्थामा अवयवाः अव-
यवो च रक्त इति महद्देवसम् । ननु सच्चिद्रात्येवावयवि-
द्रव्याणि कथमन्यथा कुम्भादावमर्जिहितानां तैलघृतां-
दीनां स्वन्दनं अपणस्त्र, तथाच मध्यभागेऽपि तेजःसंयोगः
स्थारेवेति चेत्र मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात् अवय-
वान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजःसंयोगासम्भावात् । ननु यदि
द्रव्यनाशः कथं तर्हि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा
सर्वास्त्रवस्थासु आपाकादौ घटादेस्त्रादृशस्यैव दर्शनं, घटा-
देवपरि निहितानां भ्रवोदस्त्रनादीनां तथैव दर्शनं

वि० तेषामपि रूपादिपरादत्तिर्भवति ननु तत्रावयविनां नाशः प्रत्य-
भिज्ञाविरोधादिकाळः । अत्र च पाकप्रक्रिया यश्चौरबभिया
परिवक्त्राद्व्यचानुसन्धेया । ये तु नीजरूपादिव्यक्तय एकैकाएव
नित्या इत्यादस्तम्भते नोच्छ्रूपं नष्टं ग्रामरूपमुत्पन्नमित्यादि-

उ० घटादिस्फुटने हि तेषां पातः स्थात्, कथं वा थावत्ता एवा-
पाके निहितास्त्रावत्ता एव पुनः प्रायन्ते परमाणुभि द्वाणु-
कादिप्रक्रमेण न्यूनानामधिकार्णा वा तदानोमारम्भस-
म्भवात्, कथं वा तावत्परिमाणान्येव घटादीन्यापाकोच्ची-
र्णान्युपलभ्यन्ते, रेखोपरेखादिचिङ्गविलोपो वा कथं न भवेत्
तथाचावयविष्वेव पाक इति चेत् मैव सूच्येण घटादौ
चिच्छतुरचमरेणुविभागे सति इव्वारम्भकसंयोगनामे इव्य-
जामे सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वात् नहि तत्
इव्यं न नश्नतीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सुहन्ते ।
तत्रापि घटादयो न नश्नन्ति कतिपयावयवनान्नेऽप्य-
वज्ज्ञिष्टावयवमात्रित्य कार्यावस्थानसम्भवादन्यथा प्रत्य-
भिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति भीमांशकाः, ते तु तावदवयवाव-
स्थानयोग्यस्त्र घटादेः सख्येष्ववयवेषु कथं द्रुच्छिः स्थादिति
प्रष्टव्याः, अविग्रह एव पटे परिमाणसङ्कोचवदेतदुपपत्त्वते
इति तेषामुत्तरमिति चेत् कठिनतरावयवानां काष्ठपा-
षाणस्त्रम्भकुम्भादोगां सङ्कोचविकाशयोरदर्शनात्, घटादि-
नाशकाभिमतेन तत्परिमाणमेव नश्नतीति चेत् परिमा-
णस्त्राश्रयनान्नेकनाश्वत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूची-

वि० प्रतोतिष्ठवहारयोरनुपपत्तिः समवायसमस्या निवतया तदि-
ष्ठवयतया तयोरुपपत्त्वसम्भवात् अन्यथा घटादीनामपि निष्प-
त्वमेकत्वस्थापयेत्, घटस्य रूपमिति भेदप्रत्ययात् मुडगुडिनो-
र्गामेदः, नीजपीतादिनानावस्थाद्यारब्दे पटादौ चित्ररूपमेव

अ० इस वस्त्रसे परिमाणस्थापि प्रत्यभिज्ञाय मानवात् त्वं ते
तज्जाश्वस्यायनुपपत्तेरिति दिक् । येषां मते इवारभक्तसं-
योगप्रतिदृढी तदप्रतिदृढी च विभाग एकयैवावयवक्रिय-
या जन्यते तेषां द्वाणुकनाशमारभ्य नवमस्त्रे द्वाणुकान्तरे
रक्ताद्युत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणै क्रियाचिन्तनात् तथाहि
वल्लिना नोदगाद् द्वाणुकारभक्ते परमाणै कर्त्ता ततो विभा-
गस्तो इवारभक्तसंयोगनाशस्तो द्वाणुकनाशः नष्टे द्वाणुके
केवले परमाणावग्निसंयोगाच्छामादिनिवृत्तिः श्वामादै
निवृत्ते अन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिः रक्तादावुत्पत्ते
परमाणुक्रियानिवृत्तिस्तदनन्तरमदृष्टवदात्मसंयोगात् पर-
माणै कर्त्ता ततो विभागस्तः पूर्वसंयोगनिवृत्तिस्तः पर-
माणस्तरेण इवारभक्तः संयोगस्तो द्वाणुकोत्पत्तिरुत्पत्ते
द्वाणुके कारणगुणप्रक्रमेण रक्ताद्युत्पत्तिरिति नव चणाः
यदि पूर्वक्रियानिवृत्तिचण एव क्रियान्तरमुत्पद्यते तदा,
यदि तु पूर्वक्रियानिवृत्त्यनन्तरकाले क्रियान्तरमुत्पद्यते
तदा दश चणाः, विभागजविभागाद्युपगमेऽपि यदि इवा-
रभक्तसंयोगनाशविग्निष्टं कालमपेत्य विभागजोविभागस्त-
दा दशचणा यदि तु इवाग्नाशविग्निष्टं कालमपेत्य विभा-

वि० जायते तादृश्यपटस्य नीरुपत्वे तज्जाश्वानुपपत्तेः, नश्वास्तु तज्ज-
पटे तज्जदवयवावच्छेदेन नानैव रूपाणि भवन्ति । अत एव
“कोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाष्ठरः ।
चेतः खुरविषाशाभ्यां स नीलोदृष्ट उच्यते” ॥

स० गेन विभागान्तरं जन्यते तदैकादशचणा प्रक्रिया, तच्चा-
हि द्वाणुकनामविभागजविभागवित्येकः कालः, ततः पू-
र्वसंयोगनामविभागमादिनिष्टिती, उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्ती,
उत्तरसंयोगेन विभागजविभागक्रियानिष्टिती, ततो इव्या-
रभानुगुणा परमाणुक्रिया, क्रियातोविभागोविभागात्
पूर्वसंयोगनिष्टित्सतो इव्यारभकः संयोगसतोइव्योत्प-
त्तिः, उत्पत्ते इव्ये रक्ताद्युत्पत्तिरिति दश चतुर्वाः, चदा तु
इव्यविनामविभिष्ठं कालमपेत्य विभागेन विभागो जन्यते
तदैकचणदृच्छा एकादश चणाः तथाहि इव्यविनामसतो
विभागजविभागमादिनिष्टिती तत उत्तरसंयोगरक्ता-
द्युत्पत्ती ततो विभागजविभागकर्मणोर्निष्टित्सतः पर-
माणौ इव्यारभानुगुणा क्रिया ततो विभागः पूर्वसंयोग-
निष्टिः इव्यारभकसंयोगोत्पत्तिः द्वाणुकोत्पत्तिः रक्ता-
द्युत्पत्तिस्तेकादश चणा एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाक्रि-
योपरमचिन्तनादेवम्, परमाणुमतरे यदि इव्यारभानुगुणा
क्रिया चिन्यते तदा द्वाणुकविनामारभ्य पञ्चमे षष्ठे षप्तमे-
७ष्ठमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरूपैर्नीया विष्टतस्तैतत्कणादरहस्ये ॥
॥ ६ ॥

वि० इवादिके सङ्ख्यते इत्याऽः, रसगन्धयोक्तु न चित्तत्वं गा-
वारसादिमदवयवारभानामवयविनां नीरसत्वादिखोकारेऽपि
च्छबावात्, चित्तसर्वकु रूपस्थौर्ययुक्ता स्तोकरबोय एवेति
संक्षेपः ॥ ६ ॥

स० एकाङ्गव्याप्तात् ॥ ७ ॥

उ० पार्थिवपरमाणुरूपादीनां तेजःसंयोगासमवायिकार-
णकलं साधयितुमाह ।

पाकजानामितिशेषः, अत्र च गुणले कार्यत्वे सतीति
विवक्षितं तद्यं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगा-
समवायिकारणकाः कार्यगुणले सति नित्यनिष्ठाद्विष्टगुणलात्
ब्रह्मवत् बुद्धादिवच, संयोगजलमात्रं वा साधं तेज विभा-
गजब्रह्मे न व्यभिचारः वायुसंयोगस्य ब्रह्मात्रे निमित्त-
कारणलात्, पार्थिवरूपादीनाम् तेजोऽन्यव्यतिरेकदर्श-
नात् तेजःसंयोगासमवायिकारणकलं पञ्चधर्मताबलात्
सिष्ठति ॥ ७ ॥

रूपरसगन्धस्यर्घानेकग्रन्थेन व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्व-
सिद्धुतेन सङ्क्षायाच्च विप्रतिपत्तिवाङ्ग्यादुद्देश्यमर्मति-

वि० ननु कारणगुणानां कार्येऽसत्त्वात् कर्त्तं कार्यगुणजनकलं
वैयधिकरणादित्वाशङ्कायामाह ।

एवं इत्यमधिकरणं यस्य तत्त्वात् सामानाधिकरणादिवर्धः,
तथाच कारणगुणानां साक्षात् समवायसमन्वेन कार्येऽसत्त्वेऽपि
स्य समवायिकसमवायरूपसामानाधिकरणासमन्वेन कार्यं सत्त्वा-
त्तदुगुणजनकलं नानुपप्रमितिभावः ॥ ७ ॥

संख्यायां बङ्गवादिविप्रतिपत्तिकलेन ब्रह्ममुख्ये प्रथमं सू-
चीकटाइन्यायेन परिमाणपरीक्षामारभते ।

**सू० अलोर्महतशोपसब्धनुपस्थिती नित्ये व्याख्या-
ते॥८॥**

**उ० कथ्य सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं परिमाणपरीक्षामारभ-
माण आह ।**

नित्ये इति विषयेण विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतु-
र्थाध्यायमुपस्थितिं उपस्थितनुपस्थिती इति यथायोग-
मन्वयः “येन यस्याभिसमन्व्योदूरस्यस्यापि तस्य सः” इति
न्यायेन, तथाचाणोरनुपस्थितिरिति स्थिते तदेवं सूचो
नीखः कल्पस्त इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा नीखं रूपं
विषयस्थापा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणु-
पर्यन्तं परिमाणमुक्तीयते इव्यताच किञ्च इव्यप्रत्यक्षताधारं
रूपवत् परिमाणमपि कारणं नहि महत्त्वमन्वरेण इव्यं
प्रत्यक्षं भवति तथाच इव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्थित्यज्ञ प्रत्य-
क्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति नियोयते यदि हि घटादि-
स्तरूपं परिमाणं स्थात् तदा महदानयेत्युक्ते घटमाचमान-
येत् तथाच प्रैषसंप्रतिपत्ती विरुद्धेयाताम्, एवं घटपदात्
परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदादा घट इति, मानवव-
हारासाधारणकारणत्वं इव्यसाक्षात्कारकारणविषयगिष्ठ-

**वि० उपस्थितनुपस्थिती इति इन्द्रसमासेऽव्यस्थादुपस्थितिश्च-
स्य पूर्वभावः तेन महत उपस्थिती अलोकानुपस्थितिरिति इन्द्र-
मेवैवान्वयः, नित्ये नित्यप्रतिपादके चतुर्थाध्याये व्याख्याते च च-**

उ० सामान्यगुणतं वा महत्त्वतं मानववहारो हस्तितस्यादि-
व्यवहारो न तु पशुसङ्गादिव्यवहारः, तच परिमाणस्तु-
र्विधं महत्त्वमणुतं दीर्घतं छ्रस्त्वत्त्वं, तच परममहत्त्व-
परमदीर्घते विभुत्तुष्टयवर्त्तिनी परमाणुतपरमछ्रस्त्वते
परमाणुवर्त्तिनी आवान्तराणुत्वावान्तरछ्रस्त्वते द्वाणुकवर्त्तिनी
चस्तेणुमारभ्य महावयविपर्यन्तं महत्त्वदीर्घते, एवम् सर्वा-
श्चपि द्रव्याणि परिमाणदयवन्ति, विस्वामत्तकादावणुत्व-
व्यवहारः समिद्बुद्धादिषु च छ्रस्त्वत्वव्यवहारोभाकः,
भक्तिसात्र प्रकर्षभावाभावः, आमत्तके यः प्रकर्षभावसा-
स्थाभावः कुवले, विल्ले यः प्रकर्षभावस्थाभाव आमत्तके,
सच गौणमुखोभयभागिताद्भक्तिपदवाच्यः, दीर्घतछ्रस्त्वते
नित्ये न वर्त्तते इत्येके, परिमाण एव ते न भवते इत्यपरे,
महत्त्व दीर्घमानीयतामितिवत् महत्सुवर्त्तुत्तुं चिकोणस्या-
नीयतामिति निर्धारणवलादर्त्तुत्तुलादीनामथापन्तेरिति
तेषामाशयात् ॥ ८ ॥

इदानीं परिमाणकारणानि परिसञ्चये ।

वि० ते इत्यर्थः, मानववहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तत्त्वात्
महत् दीर्घं छ्रस्त्वत्तेति चतुर्विधम्, तत्त्वात्परिमाणं परमाणुत्ते
द्वयुके च तिष्ठति, तत्त्वापि परमावावद्वयपरिमाणं परमं विभुत्त-
तुष्टये महत्परिमाणं परमं चस्तेणादिमहावयविपर्यन्तद्रव्येषु
आवान्तरजन्ममहत्परिमाणम् ॥ ८ ॥

अन्यमहत्परिमाणस्यासमवायिकारणं दर्शयति ।

सू० कारणबहुत्वाच ॥ ६ ॥

उ० चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति, परिमाणमुत्पद्यते इति सूचशेषः, तच कारणबहुत्वं केवलं अणुके महत्त्वदीर्घते जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच बहुत्वमीश्वरापेत्तावुद्दिजन्यं तदुद्देरणेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपयोगिनियामकः, एवं परमाणुद्रव्यगतं द्वितीयं इणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभासप्रचिताभ्यामारभेषटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तत्कारावात् यच च द्वाभ्यां द्रूकपिण्डाभ्यां द्रूकपिण्डारभस्त्रं परिमाणोत्पर्दर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्त्राभावात् महत्त्वस्त्रं सत्तेऽपि परिमाणोत्पर्दं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवस्त्रं सति यदि महत्त्वं तच कारणं तदा न दोषः तदुकं “द्वाभ्यामेकेन सर्वेवा” इति । प्रचयस्त्रं आरभकः संयोगः, यच स्त्राभिमुखकिञ्चिदवयवासंयुक्तले सति स्त्राभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगस्त्रस्त्रणः, स्त्रावयवसंयोगः स्त्रावयवप्रग्रन्थ-

वि० कारणस्त्रं स्त्रावयवसमवायिकारब्दस्त्रं बहुत्वं तस्मादसमवायिकारावात् अन्यमहत्परिमाणं जायते इतिशेषः, चकारात् प्रचयमहत्परिमाणवोः संग्रहः चस्त्रेऽप्यमहत्परिमाणं प्रति स्त्रयुक्तगतं चित्रस्त्रणं बहुत्वमस्त्रमवायिकारणं यच द्रूकपिण्डाभ्यां प्रचययुक्ताभ्यां द्रूकपिण्डान्तरमारभं तच ग्रन्थियात्प्रसंयोगस्त्रणः प्रचयस्त्रादशावयवविपरिमाणस्त्रासमवायिकारब्दम्,

सू० अतेविपरीतमंगु ॥ १० ॥

उ० चित्तसंयोगपेत्तः परिमाणजनकः गुणकर्त्तारम् शापेत्त-
द्वितिवचनात् ॥ ८ ॥

महत्त्वदीर्घले व्युत्पाद्याणुलं व्युत्पादयति ।

अतः प्रत्यक्षिद्वान्नहतः परिमाणाद्विपरीतं तद-
षुपरिमाणमित्यर्थः । वैपरीत्यस्ताप्रत्यक्षत्वात् कारणवै-
परीत्याच, महत्त्वे हि महत्त्वद्वलप्रचयानां कारणलम्,
अणुले च कारणगतस्य द्विलक्षेश्वरापेत्ताबुद्धिजन्यस्य कारण-
लम्, एतेन दीर्घलविपरीतं इत्यत्तमित्यपि इष्टव्यम्, वैप-
रीत्यस्ताचापि पूर्ववत् ॥ १० ॥

वि० घटादिगतमहत्परिमाणे तु कपाळादिगतं महत्परिमाणमस-
मवायिकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अबुपरिमाणमाह ।

अतो महत्परिमाणादिपरीतं वैधम्र्घवद्बुपरिमाणम्, वैध-
म्र्घम् जौकिकप्रत्यक्षाविषयतं कारणद्वलत्वाद्यजन्यत्वं तथाच
परमाणै इत्युक्ते चाबुपरिमाणं वक्तते तस्य प्रत्यक्षं न भवति,
परमाणुपरिमाणन्तु निवं इत्युक्तपरिमाणन्तु परमाणुगतद्वित्त-
संखाजन्यम्, एवमयुतरूपा परिमाणगता जातिरपि वैधम्र्घं
बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु विष्वादामणकमगु गुञ्जापकादामणकं महदित्वादिप्रत्य-
यात् महत्परिमाणेऽपि प्रत्यक्षविषयत्वमापेद्विकमयुलस्ताक्षीवि
वैपरीत्यक्षयमित्यत आह ।

ख० असु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषा- भावात् ॥ ११ ॥

उ० कुवलामस्तकादावणुत्त्ववहारोभास्तुति इ-
र्ग्यति ।

इतिभव्दे व्यवहारपरतां इर्ग्यति, तेज विल्लापेच-
या कुवलमणु कुवलापेचयामस्तकं महत् आमस्तकापेचया
विल्लं महदिति तावद्वावहारोऽस्मि, तत्र महदिति तेषु व्य-
वहारोमुख्यः, कुतएवमत आह विशेषभावात् महत्त्व-
. विशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्, अणुत्त्ववहारस्तु तेषु
भास्तः, कुतएवमत आह विशेषाभावात् अणुत्त्वविशेषस्य
तत्त्वाभावात्, अणुत्त्वं हि कार्यं द्वाणुकमाचट्टप्ति, नित्यं पर-
माणुट्टप्ति, कुवलादौ तदभावात् यदा विशेषस्य महत्त्व-
कारणस्यैव यवद्वज्ञत्वमहत्त्वप्रचयानां कुवलास्यवयवेषु भा-

वि० असु महदिति प्रत्ययवहारौ, तस्मिन् व्यवङ्ग्यमादे परि-
मादे, विशेषस्य अपकर्त्त्वा, भावात् सत्त्वात्, विशेषस्यापकर्त्त्वस्या-
भावादसत्त्वाद्वत् इत्यर्थः, अचापकर्त्त्वाभावेन उत्तर्वेविवक्तितत्त्व-
स्याच विल्लादामस्तकमणिति प्रत्ययोत्त्ववहारस्य विल्लपरिमादाद-
प्त्वादपरिमादायं विषयीकृत्वा भवति, ततु वास्तविकाद्यपरिमादम्,
एवं गुणापकादामस्तकं महदित्यादिप्रत्ययोत्त्ववहारस्य गुणा-
पकायपरिमादापेचयोत्तुष्टुमहत्त्वपरिमादायं विषयीकृतेति उत्त-
र्वापकर्त्त्वाच च लक्ष्यप्रसम्बन्धविशेषावविरक्तौ वेत्तव्यदेवत् ॥ ११ ॥

सू० एककालत्वात् ॥ १२ ॥

७० वात् सङ्घावात् विशेषाभावात् विशेषस्य अणुलकारणस्य
महत्त्वासमानाधिकरणदिवस्य कुवलाद्यवयवेष्टभावाद्य-
ङ्गावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अणुलव्यवहारोभाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

महत्त्वमणुलस्य दयमयेकस्मिन् कासेऽनुभूयते, ते च म-
हत्त्वाणुते परस्परविरोधिनी नैकत्रात्रये सह सम्भवतः,
अतो महत्त्वकारणसद्भावान्महत्त्वप्रत्ययसाच मुख्योऽणुलप्र-
त्ययप्रयोगी च भाक्तावित्यर्थः ॥ १२ ॥

महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यते हेतुमाह ।

वि० ननु उत्तर्व्यापकर्त्त्वै परस्परविरोधिनौ उत्तर्यमेष्टत तयोः
समावेशः निम्बफलमप्लृष्टं वारिकेष्टफलमुलृष्टमिति हि अ-
वक्षियते नहि निम्बफलमुलृष्टमित्तादिकः प्रत्ययोद्यवहारो वा
प्रिक्षावतां येन तयोरविरोधः सम्भावेतेष्टत आह ।

एककालत्वात् एककालोन्त्वात् विशेषतदभावयोदत्तर्व्यापक-
र्त्त्ववहारयोरितिशेषः । अयम्भावः उत्तर्व्यापकर्त्त्वै न विद्जौ
एकत्रात्रये एकदैव इयोर्यन्वहारात् नहि छन्दियो ब्राह्मणादप-
श्चष्टः वैश्वानार्थृष्ट इत्यादिव्यवहारः ग्रन्थोऽप्यक्षिप्तुम् । निम्ब-
फलादावपि खापेक्षया सिङ्गतमादुलृष्टप्रत्ययो भवत्वेवेति नो-
त्तर्व्यापकर्त्त्वयोर्विरोधः ॥ १२ ॥

नगूत्तर्व्यापकर्त्त्वयोर्विरोधे विरोधाभावेऽपि गुणादौ विरोधेऽस्य-
वेति कथमेष्टस्मिन् परिमाणे तयोः सम्भव इत्तत आह ।

सू० दृष्टान्ताच ॥ १३ ॥

अणुत्वमहत्योरणुत्वमहत्याभावः कर्मगुणै
र्थास्यातः ॥ १४ ॥

उ० इम्मते तथा वसुगत्या महत्वेव कुवसामलकविलेषु
स्थूलस्थूलतरस्थूलतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा
वसुगत्या इक्केवे पटशङ्खस्फटिकादिषु इक्कशुक्लतर-
इक्कलतमव्यवहारः ॥ १३ ॥

नन्दणु महत्यरिमाणमित्यवहारवस्तान्महत्त्वेऽपि प-
रिमाणे महत्त्वमणुलेऽप्यणुत्वमस्तीति ज्ञायते तत् कथं
इत्यमाचट्टचित्तमनयोः कथं वा गुणे गुणट्टचित्तविरो-
धेनापद्धत इत्यत आह ।

यथा गुणकर्मणो नाणुत्वमहत्यवती तथाऽणुत्वमहत्वे

वि० शुक्लशुक्लतरशुक्लतमरक्तरक्ततररक्ततमार्दिरूपात् दृष्टान्तात्
परिमाणेऽपि उत्कर्षापकर्षयोः सम्बवः नहि परिमाणस्योत्कर्षा-
पकर्षावक्तरेण महत्त्वमहत्त्वमहत्त्वमादित्यवहारः कथमपि सङ्क-
रक्त हति ॥ १४ ॥

ननु, अणुमहत्यरिमाणयोरपि अणुमहत्यरिमाणान्तरमापे-
क्षकमस्ति तदेव द्युषुकात्परिमण्डलमणु कपाणाद्यष्टोमहान्
विष्वादामलकमणु आमलकादित्वं महदित्वादिप्रसीर्तेविषयइति-
भमं निराकुरते ।

कर्मंगुणैरिति गुणपदं रूपादिगुणपरं ननु परिमाणपरं
तथाच यथा रूपादौ रूपादयो न सक्ति एवं कर्मविकर्माविक

सू० कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः॥ १५॥

उ० अपि नाणुलमहत्ववती इत्यर्थः प्रयोगस्य भास्त्रोद्दृष्टव्यः ॥ १४ ॥

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दः
द्वौ शब्दौ एकः शब्दः चतुर्विंशति गुणा इत्यादिव्यवहारः,
कर्माण्णपि च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा शीघ्रं ग-
च्छति द्रुतं गच्छतीति व्यवहारः तथाचाणुलमहत्वे अपि
तदतो स्थातामित्यत आह ।

कर्मभिः कर्माणि न तदन्ति गुणैश्च गुणा न तदन्त-
स्थाणुलमहत्वेऽपि न तदतो, व्यवहारस्तु सर्वत्र भास्त्र-
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु महान्ति कर्माणि अणूनि कर्माणि महान्तोगुणाः
अणवेगुणा इत्यादिव्यवहारादणुलमहत्ववन्ति कर्माणि त-
दुभयवन्तस्य गुणाः प्रसन्ना इत्यत आह ।

वि० न सन्ति तथा परिमाणेऽपि परिमाणान्तरं न समवति कार्य-
मात्रं प्रति इत्यस्य समवायिकारणत्वादिति ॥ १४ ॥

ननु कर्मसु कर्माणि रूपादिषु रूपादयस्य न सन्तीति यदुक्तं
तत्कुत इत्याशङ्कायामाह ।

कर्मभिरित्यनन्तरं शून्यानीति गुणैरित्यनन्तरं शून्याइति च
पूरणोयम्, कर्माणि न कर्मवन्ति गुणात्म न गुणवन्ति इति पूर्व-
मेव प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्यत्वूनि कर्माणि महान्ति कर्माणि अणवेगस्या महान्तोगुणा-

स्त्र० अशुत्तमहस्ताभ्यां कर्मगुणाच्च व्याख्याताः॥ १६॥
एतेन दीर्घत्वं इत्वा व्याख्याते ॥ १७ ॥

**उ० यथाऽशुत्तमहस्ते नाशुलमहस्तवतो तथा न कर्माणि
 तदुभयर्वन्ति नवा गुणास्तदुभयर्वन्ति इत्यर्थः, प्रयोगस्तु
 पूर्ववद्भास्तु इतिभावः ॥ १६ ॥**

अशुत्तमहस्तप्रक्रियां दीर्घत्वं इत्वा योरतिदिष्टति ।

**इत्वा दीर्घत्वे च पि न इत्वा दीर्घत्ववतो महस्तोत्पा-
 दकमेव दीर्घत्वोत्पादकमशुलोत्पादकमेव इत्वा त्वोत्पा-
 दकम्, कारणैक्यात् कथं कार्यमेद इति सेवा प्रागभावमेदेन
 पाकज्ञवदुपपत्तेः यत्वैव महस्तं तत्र दीर्घत्वं अचाहुतं तत्र
 इत्वा त्वं यत्र नित्यमणुतं तत्र नित्यं इत्वा मित्याद्यतिरे-
 ग्रार्थः ॥ १७ ॥**

**वि० इत्वा दीर्घत्ववहारवकात् कर्माणि गुणे च अशुत्तमं महस्तच्च परिमाणं
 सेव्यतीवत आह ।**

**यथाऽशुत्तमहस्तपरिमाणयो नाशुत्तमहस्तपरिमाणे तथा
 कर्माणि गुणेषु च न तदुभयम् उत्त्ववहारवकापर्वत्वर्ववि-
 वयका एवं वि ॥ १८ ॥**

इत्वा दीर्घत्वयोरप्यशुत्तमहस्ततुत्यतेवा ह ।

**यथा अशुत्तमहस्तिवहारसिद्धे अशुत्तमहस्ते तथा इत्वा
 दीर्घमित्यवहारसिद्धे इत्वा दीर्घत्वे रवमित्यमसाद् इत्वा
 मसाद् दीर्घमित्यवहारप्रत्ययवहारावप्यपक्षेषात्कर्वविषयकावेत्वा-
 र्थः ॥ १९ ॥**

सू० अनित्येऽनित्यम् ॥ १८ ॥

सू० इदानीं विनाशकमाह ।

एतच्चतुर्भिर्धमपि परिमाणं विनाशिनि इवे वर्तमान-
माश्रयनाशादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे
शत्यपि तत्परिमाणं विनश्यति कथमन्यथा कमुभङ्गेऽपि
स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञेति चेत्त आश्रयनाशेन तत्र
घटनाशावश्यकत्वात् नहि परमाणुदयसंयोगनाशाद् द्वाणु-
के नष्टे तदाश्रितस्य च सरेणोक्तदाश्रितस्य चूर्णश्चकरादेरवि-
जात्व इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति चेत्,
स्मैवेयं दीपकस्तिप्रत्यभिज्ञानवद्भान्तित्वात् । प्रदीप-
प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमैव द्वस्तत्वदीर्घत्वे परमुत्पादविनाशाश-

वि० किं परिमाणमनिवासमित्वाह ।

परिमाणमनिवासमित्वादेव तद्वशतीत्यर्थः, न च घटादौ चित्तुरादिपरमाणुविस्त्रेषे तदुपचये वा परिमा-
णात्मरं प्रबद्धसिद्धं स एवायं घट इवादिप्रबभिज्ञानात्मक-
त्वेन घटादेकाभाविनाशादिविवाचं परमाणुविस्त्रेषे तदुपचये
वा द्वयुक्तवाश्यावश्यकत्वेन च सरेणवाद्यत्यावर्यविष्वर्कनाशस्या-
प्यावश्यकत्वात् नहि विनाशसामयो प्रबभिज्ञानिभा कार्यं
नार्थयिष्यति, इतीरादाववयवेपचयेऽस्मविकारवनाशस्या-
वश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः, न च पटाविनाशेऽपि बन्धन्तर-
संयोगात् कथं परिमाणाधिक्षमितिवाचं तत्रायि वेमाद्यभि-
ष्टवेनात्मवायिकारववक्षुसंवेदनाशादेव घटनाशस्यावश्यक-

स्त्र० नित्ये नित्यम् ॥ १६ ॥
नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥

**उ० लिनो इति चेत्त तदिनाश्वस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्ते-
दक्षतात् ॥ १८ ॥**

तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुतं
ग्रहबुद्धादिवदाकाशादिगतं महत्तमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च चत् परिमाणं
तन्नित्यं विनाशकाभावात् ॥ १९ ॥

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकमिद्धां संज्ञामाह ।

परिमण्डलमेव परिमाणस्यं तदुक्तम् “अन्यच पारि-
माण्डल्यादिभ्यः” इति ॥ २० ॥

**वि० त्वात् किं च तन्त्रकरस्य तत्पटावयवते पूर्वं तत्पट एव न स्थात्
तत्तन्तुरूपकारणाभावात् तत्तत्तोरवयवत्ताभावे च न सेन परि-
माणाधिक्यं संयुक्तश्चात्मान्तरवत्, तस्मात्तत्र तन्त्रकरसंयोगे सति
पूर्वपटनाशात्पटान्तरोत्तिरित्यवशः स्त्रीकार्यम्, अवयविनः
प्रथमिद्धानन्तु साजावेग सैवेयं दीपकमिकेत्वादिवत् । न च
पूर्वतन्तव एव तन्त्रकरसहकारात् पूर्वपटे सत्त्वेव पटान्तर-
भारभक्त इति वाचं मूर्तयोः समागदेशवाविरोधादिविसं-
क्षेपः ॥ १८ ॥**

नित्यगतपरिमाणस्य नित्यतमर्थात्मपि स्पष्टार्थमाह ।

सुगमम् ॥ १६ ॥

न नु किं द्रव्यं नित्यं परिमाणाधिकरवस्त्रेत्वाह ।

परिमण्डलग्रह्यो परमाणुपरिमाणं तदितिष्ठं परमाणुष परि-

द्व० अविद्याच विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥

उ० ननु कुवस्त्रामस्तकादिषु सभिदिक्षुप्रभृतिषु च व्यव-
ह्रियमाणमणुलं इखलं वा यदि न पारमार्थिकं तदा
पारमार्थिकयोरस्योः किं प्रमाणमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदयमर्थः कुवस्त्रामस्तकादावणु-
त्वज्ञानं सभिदिक्षुप्रभृतिषु इखलज्ञानं तावदविद्या तच
पारमार्थिकाणुलेखलयोरभावात्, सर्वचाप्रमा प्रमापू-
र्विकैव भवतीत्यन्यथाख्यातिवादिभिरभ्युपगमात् तथाच
सत्यमणुलज्ञानं सत्यस्त्र इखलज्ञानमनुमेयमित्यर्थः एवस्त्र
भाकः अद्वप्रयोगो मुख्यमन्तरेण न भवतीति मुख्ये
अणुलेखलत्वे क्वचिदवश्च मन्त्रये ॥ २१ ॥

वि० भाषया प्रतिपादयति परिमङ्गलं पारिमाणव्यपरिमाणविश्वां
परमाणुरूपं इवं निवेदिति न निवेदव्यस्तु दुर्भिक्षतेत्यर्थः ।
तस्य निवेदव्यस्तु प्रागेव प्रतिपादितम् ॥ २० ॥

ननु परमाणुरूपं इवं कथमङ्गीकर्त्तव्यं तस्याप्रब्रह्मत्वात् चस-
रेणादिकन्तु प्रब्रह्मसिद्धं यद्दृष्ट्यं तदेवाङ्गीकरणीयमित्वत आह ।

अविद्या अपमा एथिवो नित्या जलं निवेदितिरव-
यविविष्टिष्ठो विद्यायाः परमाणुविषयिणाः एथिवो निवेति
प्रमाया जिङ्गम्, सर्वच प्रमाया अप्रमापूर्वकत्वात् नहि कुचापि
निवेदमज्ञानतः एथिवो निवेति अमो भवितुमईति, एतचापा-
तवः वस्तुतः परमाणुसिद्धिप्रकारः प्राक् प्रदर्शित श्वादरणीयः
॥ २१ ॥

आकाशादावपि निवेदं परिमाणमस्तीत्वाह ।

सू० विभवामहानाकाशस्तथाचात्मा ॥ २२ ॥

उ० इच्छेन हेतुनाकाशादीनामनुमित्स्य परिमाणस्य
खण्डप्रमाणे ।

विभवः सर्वमूर्त्तसंयोगिलं तत्त्वं परममहत्त्वमन्तरेणा-
नुपपश्यमानं परममहत्त्वमनुमापयति, दृश्यते चेह वाराण-
शां पाटक्षिपुचेच युगपदेव इष्टोत्पत्तिस्त्रियं चैकमेवाकाशं
वमवायिकारणमित्याकाशस्य व्यापकत्वं यिद्धं व्यापकतत्त्वं
परममहत्परिमाणयोग एव नागाकाशकर्षने गौरवमि-
त्येक एवाकाशोऽभ्युपगम्यत्वः । आकाशस्य प्रदेश इति
तु व्यपदेशः प्रदेशवर्णं र्घटादिभिः संयोगनिष्ठनो भासः
भक्तिश्च प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगिलम् । तथात्मेति यथाकाशं
विभवात् सर्वमूर्त्तसंयोगिलात् परममहत् तथात्मापि
परममहान् यद्यात्मनः सकलमूर्त्तसंयोगिलं न भवेत् तदा
तेषु तेषु मूर्त्तेषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् क्रिया नोत्पत्तेत व्य-
धिकरणस्थादृष्टस्य प्रत्यासन्त्यपेक्षया क्रियाजनकत्वात् साच
प्रत्याशन्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव एवं सज्जारिषि शरीरे
तत्त्वं तत्त्वं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्तरे-

वि० विभवात् सर्वमूर्त्तसंयोगादाकाशोमहान् परममहत्परिमाण-
वान्, तत्त्वं परिमाणं विद्यमाणाशस्य निष्ठत्वात्, आकाशस्य सर्व-
मूर्त्तसंयोगाभावे नावादेशावच्छेदेन इष्टोत्पत्तसम्भवात् तत्त-
देशाकाशसंयोगस्य तत्त्वसम्भवायिकारणत्वात् इवमात्मा-
उपि निष्ठपरममहत्परिमाणवान् वैभवात्, अदृष्टवदात्मसंयो-

स्त्र० तदभावादशु मनः ॥ २३ ॥

उ० एतुपञ्चेत्यात्माऽपि व्यापकः सच नाकाशवदेक एव व्यव-
स्थार्दर्शनादित्युक्तिभावः तच महत्त्वं सातिशयं नित्यस्त्र
परमाखणुलवत् एवमाकाशादौ परमदीर्घत्वं परमाणुषु
च परमद्वस्त्रलमूहनीयम् ॥ २२ ॥

जनु मनो विभु चर्वदानिसर्वद्वयत्वादाकाशवत् ज्ञा-
नाद्यसमवायिकारणसंयोगाधारलादात्मवदित्याकाशात्म-
जोः साहचर्येण मनोऽपि किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्य चर्वमूर्त्संयोगित्वस्याभावादशु मनः उक-
लमूर्त्संयोगिते तु युगपदनेकेन्द्रियसंयोगे ज्ञानयौगपद्यं
स्थात् तथाच व्याप्तिं न स्थात्, अनुमाने तु मनो यावत्
सिद्धं तावदाश्रयासिद्धे मनःसिद्धिद्वज्ञायानु धर्मियाहक-
मानवाधिते । ननु विभवाभावादेवं जाणुत्वं सिद्धति
घटादौ व्यभिचारादिति चेत्त विभवाभावेनाव्यापकत्वसाध-

वि० गस्य सर्गाद्यकाषोनपरमाकुम्हेतुत्वादात्मवैभवमप्यावश्यकम् ॥
॥ २२ ॥

नव्यात्मवन्मनोऽपि विभु ज्ञानाद्यसमवायिकारबद्यंयोगाश्रय-
त्वादिति तस्य महत्परिमाणं कुतो नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्याभावाम्हेतु न परममहत्परिमाणवदिवर्थः,
ज्ञानयौगित्वस्यनिवामवत्वात्मवत् एव मनसः सिद्धैवैभव-
साधकप्रागुक्तानुमानस्य धर्मियाहकप्रमाणवाधित्वादिविभावः ॥

॥ २३ ॥

२ र २

सू० गुणैर्दिंग् व्याख्याता ॥ २४ ॥

चू० जात् नथाचैकदेहे मनस्तावदेकं नानाकल्पने गौरवापत्तेः
एकस्याथवयवकल्पने कल्पनागौरवान्निःस्यर्थलेनानारम्भक-
त्वाचेत्यादियुक्तेरणुत्सिद्धेरितिभावः ॥ १३ ॥

दिग्ःः परममहत्त्वे युक्तिमात् ।

गुणैः सकलद्वीपवर्त्त्वपुरुषसाधारणपूर्वापरादिप्रत्यय-
रूपैः सकलमूर्त्तिणिष्ठपरत्वापरत्वलक्षणैः दिग्पि व्यापक-
त्वेन व्याख्यातेत्यर्थः । परत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ संयुक्तसंयोग-
भूयस्वास्पीयस्वविषयापेक्षाबुद्धेः कारणत्वस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् नानादिक्कल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिहतत्वात् कथं
तर्हि इति दिग्ः इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेष्ट तत्तदुपा-
धिनिवन्धनत्वादित्युक्तत्वात् ॥ १४ ॥

कालस्य व्यापकत्वमात् ।

विं० दिग्पिं नित्यपरिमाणमात् ।

मुखैः परत्वापरत्वासमवायिकारमैः तदाभ्यवसंयोगैः दिग्ः
आख्याता परमहत्वेतत्प्रेषः तथाच दिग्ःः परममहत्परिमाणं
विना द्वारान्तिकादिनानादेशैः सह युगपत्संयोगानामनुपमस्या
युगपत्सानापरत्वापरत्वानामुत्पत्ति न सम्भवतीति दिग्ःः परम-
महत्परिमाणमावस्थाकमाभ्यस्य नित्यत्वात् तस्य नित्यत्वमिति-
भावः ॥ १५ ॥

कालस्यापि तथात्वमात् ।

सू० कारबे कालः ॥ २५ ॥

- सू० परापरव्यतिकर्त्यौगपद्मायौगपद्मचिरचिप्रत्ययकारणे
 इव्ये काले इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपु-
 रुषसाधारणः कालस्य व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति
 तस्य व्यापकत्वं परमहत्ययोग इत्यर्थः । यदा इदानीं जात-
 इत्यादिप्रतीतिवस्तात् सर्वोत्पत्तिमन्त्रमन्त्रिमन्त्रकारणत्वं का-
 लस्य प्रतीयते तदपि व्यापकत्वाधीनं निमन्त्रकारणस्य
 समवायसमवायिकारणप्रत्यासम्भवनियमात् । यदा अती-
 तानागतवर्त्तमानव्यवहारः सार्वचिक इति सर्वगत एव
 कालः । यदा चण्डलवमुद्धर्त्यामदिनाहोरात्रपद्मास-
 त्त्वयनसम्भवरादिव्यवहारकारणे इव्ये कालाख्येति व्यव-
 हारस्य सार्वचिकत्वात्कालः सार्वचिक इति परममहान्
 तस्य नानात्वकत्पना च कल्पनागौरवप्रतिहतेत्युक्तम् ॥ २५ ॥
 इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्या-
 यमाङ्गिकम् ॥ * ॥

- सू० कारबे कालिकपरत्वापरत्वसमवायिकारये प्रत्यासम्भ इति
 शेषः कालिकपरत्वापरत्वसमवायिकारज्ञसंयुक्त इति तु फलि-
 तार्थः, काल इति महत्त्वेन वाख्यात इति शेषः तथाच कालस्य
 परममहत्परिमाणं विना युगपद्मानादेशावस्थितनानामिष्ठैः सह
 युगपत्तयोगानुत्पत्तौ युगपद्मानामिष्ठेषु कालिकपरत्वापरत्वो-
 त्पत्ति नं सम्भवतीयवश्यं कालस्य परममहत्परिमाणमङ्गीकार्यं
 तच नित्यं कालस्य नित्यत्वादितिभावः ॥ २५ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपद्मानन्द-भद्राचार्य-प्रज्ञोतार्थां क-
 बादद्वचित्विद्वतौ सप्तमाध्यायस्य प्रथममाङ्गिकम् ॥ * ॥

सू० रूपरसगन्धस्पर्शब्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥

॥ १ ॥

उ० द्वितीयाङ्किके एकानेकदृच्छिगुणपरीक्षाप्रकरणम् अ-
नेकमात्रदृच्छिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गाच्छब्दार्थसमन्वय-
परीक्षाप्रकरणं विशेषगुणरहितविभुषयोगासमवायिकारण-
कैकदृच्छिगुणपरीक्षाप्रकरणं समवायपरीक्षाप्रकरणस्मेति
तच महत्त्वैकार्थसमवायाधीनं सङ्क्षादीनामपि प्रत्यक्ष-
लभिति चोहैश्चकममतिक्रम्य परिमाणनिरूपशानन्तरं सङ्क्षां
पृथक्लब्धं परीक्षितुमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सङ्क्षादिपञ्चकभिन्नगुणोपखलयं ब्य-
तिरेकादिति व्यभिचारात् तदथमर्थः, एकोघट इति वि-
शिष्टप्रतीतिर्विशेषणजन्या, तच विशेषणं न रूपादि, तद्वा-
तिरेकेण जायमानत्वात्, न च घटलादिकमेव निमित्तम्,
पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया
सहान्यूनानतिरिक्तदृच्छित्वात्, न च द्रव्यमात्रसामान्यं तत्,

वि० महत्त्वसा संखादिप्रत्यक्षैतुत्वात् परिमाणनिरूपशानन्तर-
मेव संखापृथक्लब्धो निरूपमारभते ।

एकत्वम् अर्थान्तरं रूपादिष्यो भिन्नं न तु रूपादिसरूपम्,
एकत्वपदं सङ्क्षादिपञ्चकोपकलयं गगनमेकं काल इत्यादि-
प्रतीतिविषयो रूपादिभिन्नो गुणेऽवश्यमङ्गीकार्यः गगनादिषु
रूपरसगन्धस्पर्शब्यतिरेकात् रूपादीवामभावादित्वर्थः, न चैकं

सू० तत्त्वा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥

उ० इत्यत्तेजान्युनानतिरिक्तदेहत्वात् न चान्युनानतिरिक्तदेह-
त्वेऽपि प्रतीतिभेदाङ्गेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपदृष्टत्वे सन्ता-
ऽपि भिद्यते, विषयभेददृष्टत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेहक्त-
त्वात् अन्यथा घटत्वकलासत्योरपि भेदापत्तेः, न च स्वरू-
पभेद एकत्वमिति भूषणमतं युक्तम्, घटस्वरूपाभेदस्य-
देहकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्वात्, स्वरूपभेदोद्दि-
त्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपत्तं स्वरूपभेदस्य चित्तु-
रादिशाधारणेन व्यवहारवैचित्रानुपपत्तेरितिभावः ॥ १ ॥

एकत्वतुष्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अणेद्वारव्यवहारसावदस्मि इदमस्मात् पृथगन्यदर्था-
ज्ञारमित्याकाराः, अपदृश्यावधिमपेक्ष्य च उद्वारो चिर्द्वा-
रणं सञ्चणेद्वाराः, तत्त्वं न रूपादि तत्त्वं व्यभिचारादव-
ध्यनिरूपत्वाच्च, नन्यन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम्, इदमस्मात्

वि० सामान्यमेकोविशेषः एकः समवायः एकोऽभाव इत्यादिप्रतीतेः
का गतिरिति बाचं तत्त्वावायत्वा धीविशेषविषयत्वरूपदृष्टत्वस्य
भागाङ्गोकारादधिकमन्यत्वानुसन्धेयम् ॥ १ ॥

पृथक्त्वगुणस्य कंखातुम्बत्वमाह ।

पृथक्त्वमपि कंखाकृत्वगुणात्मरमेव तत्त्वैकपृथक्त्वम् एकत्व-
कंखातुम्बं विपृथक्त्वादिकस्य दित्यादिसंख्यातुम्बमिति, न च
वदः वदात् पृथगन्योभिन्न इत्यादिप्रतीतीनां समानविषयक-

उ० पृथगन्यदर्थान्तरमितिवद्विक्षमितिप्रतीतेरन्योन्याभावावस्थ-
मन्त्रात्, न पृथगादिग्रन्थानां पर्यायलेऽपि नान्योन्या-
भावार्थलं तच पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमसात् पृथक्
इदमिदं न भवतीतिप्रतीत्योर्भिन्नविषयलात् न चान्यो-
न्याभाववानर्थः पृथक्त्वम् अघटः पठ इत्यचापि पञ्चमी-
प्रयोगापत्तेः, ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्योरेका-
कारलादैशिष्ठमेव पृथक्त्वमिति चेत्त्र मैत्रस्य दण्डवैशिष्ठ-
दशार्थां मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः एवं
ग्रन्थविशिष्टे व्योधि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारा-
पत्तेः, अतएव वैधर्म्यमपि न पृथकलं पाकरस्ते घटे श्वा-
माहटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधि-
धर्मावच्चमेव हि तदैधर्म्यं तच श्वामान्तरं रक्ततादशाया-
मपि न च श्वामान्यमेव पृथक्त्वं श्वामान्यस्यावध्यनिरूप्य-

वि० त्वानुभवादन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं न तु गुणान्तरमिति वाच्च
न अशब्दस्येव पृथक्शब्दस्याप्यव्ययतयाऽभेदार्थकतयाच अस्मात्
पृथक् इदमिदं नेति प्रतीत्यो वैष्णवान्यपपत्तेः न चान्यादिग्रन्थ-
वत् पृथक्शब्दस्यापि भेदविशिष्ट एव शक्तिरिति वाच्च गौरवा-
पत्तेरन्यादिग्रन्थस्य नामान्तरार्थे भेदान्वयानुपपत्त्वा विशिष्टे
शक्तिस्त्रीकारेऽपि पृथक्शब्दस्याव्ययतया भेदान्वयसम्बन्धेन वि-
शिष्टशक्तिस्त्रीकारस्यानावश्यकलात् अन्यथा न चाद्यव्ययाना-
मपि विशिष्टशक्तिः स्त्रीक्रियेत न च पृथक्शब्दस्यान्वार्थत्वाभावे
तद्योगे कथं पञ्चमीति वाच्चम् “द्रतीया पञ्चमीचैव पृथक्
नागा प्रयोगतः” इत्यादि ग्राम्यिकमृतेः पञ्चमीविषयावकलाव-

तद० एकत्वैकपृथक्त्वयोऽरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽगुणत्वमहत्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥

उ० लात् जातिप्रसङ्गरप्रसङ्गात् सन्नात्रवृत्तिले सन्तया, इव-
मात्रवृत्तिले इवलेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तिलापन्ते ॥ १ ॥

नन्येकमेकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वेऽप्येकत्वं, पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तत्त्वापीत्यत्त्वाह ।

यथाऽणुत्वमहत्वे नाणुत्वमहत्वतो तद्विवहारसत्र भास्त्र स्थैर्यकत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्वतो तद्विवहारसत्र भास्त्रदत्यर्थः । “कर्मभिः कर्माणि” “गुणैर्गुणाः” इत्यपि

वि० वस्तुतो वैशेषिकानुभवसिद्धमेव एथक्त्वं गुणान्तरं खण्डनयन्ते
दीधितिक्षता खण्डितमिति तत्त्वासाकां विचारबाऽन्यमकिञ्चित्-
करमेवेति विस्त्यते ॥ २ ॥

नन्येकमेकत्वमित्यादिव्यवहारबलादेकत्वेऽप्येकत्वमेकपृथक्त्वं
दिएथक्त्वात् एथगितिव्यवहारबलादेकपृथक्त्वेऽप्येकपृथक्त्वमङ्गो-
कार्यमिति तयोर्गुणत्वं दुर्घटं गुणेऽपि सन्त्वादतत्त्वाह ।

यथाऽणुत्वमहत्वे नाणुत्वमहत्वयोज्ञया एकत्वैकपृथक्त्वयो-
रपि नैकत्वैकपृथक्त्वे, व्यवहारलुप्रकारान्तरेणोपपादनीय-
दत्यर्थः ॥ ३ ॥

* एकत्वैकपृथक्त्वयोऽनैकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्वाभ्यामिति कचित् पाठः ।

सू० निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वेकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥

उ० दृष्टान्तसूचददयं पूर्वदृष्टान्तसूचेषैकवाक्यतापञ्चमेवाच प्रतिभासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकलैकपृथक्ले न तदती इत्यर्थः ॥ ३ ॥

न गुणेषु कर्मसु च शाधारणएवैकत्वव्यवहारः किमच विनिगमकं यद्रघ्येष्वैकत्वं न गुणादिवित्यचाह ।

सर्वेषामेकत्वं तत्र विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्ख्यत्वात् कर्मगुणानामिति सङ्ख्याया निष्क्रान्ताः निःसङ्ख्यासेषां भावो निःसङ्ख्यत्वम्, तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसङ्ख्यानि, सङ्ख्याया गुणेन गुणेषु तावत् सङ्ख्या न विद्यते नवा कर्मसु, गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् शाधितम् सङ्ख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्ख्यात्वमितिभावः ॥

॥ ४ ॥

वि० नन्येकोघटइतिवदेकमेकत्वमिति व्यवहारस्यसत्त्वात्स्य भास्त्वे किं वीजमत आह ।

सर्वेकत्वं सर्वेषु पदार्थेषु एकत्वं वर्तते इति यत्तं तत्र विद्यते न प्रामाण्यिकतया जाभते, कर्मणां गुणानां निःसङ्ख्यत्वात् सङ्ख्याशून्यत्वादन्यथा तयोरपि ब्रह्मत्वं प्रसन्न्येत हित्वादेतिवैकत्वस्यापि गणनयवहारहेतुतया सङ्ख्यात्वस्यापक्तेऽतुमशक्त्वादितिभावः ॥ ५ ॥

द० सान्तं तत् ॥ ५ ॥

एकत्वाभावाद्विक्लिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥

उ० तर्हि कथमेकं रूपमेकोरस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।

गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं तद् भान्नमित्यर्थः, सूचे च
ज्ञानमित्येषः आचिन्पूर्वपञ्चत्वात्, प्रयोगसु भाकः स्वरू-
पाभेद एवच भक्तिः न च तदेवैकत्वमुक्तोन्तरत्वात् ॥ ५ ॥

ननु इत्येकत्वमेकत्वप्रयोगोभाकोऽस्तु प्रत्ययस्तु तच
भान्नः किमेकत्वेनेत्यत आह ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं क्वचिज्ञाभ्युपगमयं तदा न
प्रयोगोभाकः मुख्यपूर्वकत्वाद्वक्तः नवा प्रत्ययोभान्नः प्रमा-
पूर्वकत्वाद्वमस्य, प्रमितं द्वारोत्तेनाप्रमितम् असत्ख्याते-
र्निरावात् अन्यथाख्यातेः साधनादितिभावः ॥ ६ ॥

दि० ननु गुणादावेकत्वाभावे कथमेकं रूपमित्वादिज्ञानमत आह ।

तदितिवृद्धिश्च गुणादावेकत्वज्ञानमुपस्थापयति तथाच गुणा-
दावेकत्वज्ञानं भमरूपमेवेति न ततोवस्तुसिद्धिरित्यर्थः, तादृश-
चवहारसु उभयाद्विधर्मविषयक एव तादृधर्मस्य तत्त्व-
स्त्रिलघ्वीविशेषविषयत्वादिकरणेतिभावः ॥ ५ ॥

नवेकोघटइत्यादिवहारोऽपि कथं न भाक्त इत्यत आह ।

एकत्वगुणस्य कुञ्चाप्यनक्षीकारे एकत्वाभावात् मुख्यैकत्वप्रयो-
गाभावाद् भात्तैकत्वप्रयोगो न समवति तस्माद् घटादौ प्रब-
ल्पसिद्धमेकत्वं गुणमादाव चवहारोमुखः एकादिग्रन्थानामेक-

**सू० कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादैकत्वै-
कपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥**

उ० कार्यकारणयोस्तनुपटयोरेकत्वमेकपृथक्त्वम् यत एवै-
कत्वमतएवैकपृथक्त्वमपि नहि स्वस्मादेवस्त्रपृथगिति सम्भ-
वति, नहि पटे पाच्यमाने प्रत्येकं तन्त्रामार्कर्षं तद्विक्षः
पट उपलभ्यते, यदि तन्त्रभिक्षः पटः स्वात् तदा तद्विक्ष-
म्भतयोपलभ्यते घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपालदयातिरि-
क्षस्थानुपलभ्यात् घटोऽपि कपालदयात्मक एव, तदुकं
“नान्योऽवयव्यवयवेभ्वः” इति तदिदं साङ्ख्योयं मतं प्रस-
ङ्गान्निराचिकीर्षुराह ।

कार्यं कारणम् दयमेकं न भवति, कुत एतदित्याह
एकत्वाभावादभेदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारणं
तन्तवः पट इति बङ्गत्वैकत्वयोः सामानाधिकरस्थानुप-
पत्तेः, भवत्येव सामानाधिकरस्थमेकस्थामपि पाथःकणि-

वि० तत्वादिविशिष्टावच्छिन्नवाचकत्वात्, एकं रूपमित्यादै तु उभ-
यावृत्तिर्भविश्ये एवपदस्य जन्मयैवेति सादृशप्रयोग एव
भास्त्र इति भावः ॥ ८ ॥

अवयवायविनोरेकत्वमेकपृथक्त्वम् न तयोर्भेद इवि साङ्ख्य-
मतं प्रसङ्गान्निराकर्त्तुमाह ।

कार्यकारणयोर्नैकत्वं नवैकपृथक्त्वं किमप्येकत्वमेकपृथक्त्वं वा
कार्यकारणोभयनिष्ठं न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह कार्यकार-
णयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावात् एकत्वमभेदः एवपृथक्त्वमधैर्भव्यं

उ० कायामाप इतिप्रयोगात् एकस्यामपि योषिति दारा-
इति प्रयोगादिति चेन्न तत्त्वावद्यवज्ञलमादायोपपत्तेः
पाच्यः परमाणौ तु प्रकृतिगतं रूपादिवज्ञलमादायेत्येके श्र-
ब्दस्थाभाव्यमिदमपर्यनुयोज्यमित्यपरे नच रण्डाकरण्डाव-
स्थितास्तत्त्वः पटव्यपदेशं स्तभन्ते, नवा धारणाकर्षणे
तत्त्वः प्रत्येकं कर्त्तुमीश्वते, नवा कार्यं कारणश्च इयमप्ये-
कपृथक्लाश्रयः परस्परावधिकलप्रतीतेः, कुत इत्यत आह
एकपृथक्लाभावात् एकपृथक्लमवैधमर्यै तदभावात् का-
र्यकारणयोरन्योन्यवैधमर्यानुभवात् तत्तुत्पटत्वयोः घटत्व-
कपास्तत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः स्वर्वसौकिकलात्
कथं तर्हि रूपरसगन्धस्तर्गानां न भेदेनोपस्थाः, अत्यन्त-
सारूप्यात् क्वचिच्चित्पटादौ भेदेनोपस्थाप्तेऽपि सङ्क्षापरि-
माणादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

वि० तथोरभावात् तत्तुः पटभिन्नः पटविधर्मेत्यादिप्रतीतेः सर्वसिङ्ग-
त्वादितिभावः । ७ ।

ननु तत्तुः पटभिन्नः पटविधर्मावेत्यादिप्रतीतिर्भान्तिरेव
परस्परसंयुक्तानां तत्त्वानामेव पटभावात् पटस्य तत्तुभिन्नत्वे
प्रमाणाभावाभाव नच तत्तुवैधर्म्येण पटे तत्तुभेदः साधनोय इति
वाच्यं वैधर्म्यस्यैवासिङ्गत्वात् नहि पटत्वं तत्तुवैधर्म्यं, पटाभि-
मित्यादिशायां तत्तुभेव पटत्वस्तीकारात् तदुक्तमीश्वरकृष्णाचार्यैः

“असदकरणादुपादानयह्यात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच सत्कार्यम्” इति ।

सू० एतदनित्ययोर्बास्यातम् ॥ ८ ॥

सू० अनित्ययोरेकलैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह ।

अनित्ययोः मङ्ग्लापृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्भास्यातं तदनित्ययोरेकलैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धुव्यम्, अन्येषां मङ्ग्लापृथक्त्वानामपेचाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तेजोरूपस्यर्थयोः कारणगुणपूर्वकत्वं तथैकलैकपृथक्त्वयोरानित्ययोरितिभावः । अर्थादनेकद्रव्यादित्वादिका परार्द्धान्ता । इत्युपमङ्ग्लानम्, उपमङ्ग्लानान्तरस्त तत्प्रभानाधिकरणस्त्र द्विपृथक्त्वादि परार्द्धपृथक्त्वपर्यन्तम् । तदयं द्वित्याद्युत्पादविग्राशक्तमः । समानजातीययोरस्मानजातीययोर्द्रव्ययोर्चक्षुः सन्निकर्षे सति तश्चिह्नैकलसङ्ख्यायार्यस्मान्यमेकत्वत्योर्निर्विकल्पकानन्तरं तदित्तिष्ठुगुणबुद्धिरूपद्यते सैव चापेचाबुद्धिस्थाया तयोर्द्रव्ययोर्द्रव्यमुत्पद्यते, उत्पन्नस्त्र च द्वित्वा यस्मान्यमेकत्वं तदास्तेचनं तेनास्तेचनेनापेचाबुद्धेनांग्रो द्वित्ववित्तिष्ठद्वित्वगुणविषया वित्तिष्ठबुद्धिसैकदा भवति, तदयिमक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेचाबुद्धिविग्राशादित्वान्तः । दे इवे इति

वि० एवस्त्र कार्यकारवयोरभेदवैधर्म्याभावः स्वयमसिद्धः कथमेकलैकपृथक्त्वाभावं साध्यविषयतोत्तर आह ।

एतत् अभेदवैधर्म्याभाववस्त्रेनैकलैकपृथक्त्वाभाववस्त्रम् अनित्ययोः कार्यकारवयोः कथितमित्यर्थः तथाच तनुपटयो-

उ० द्विलविशिष्टद्रव्यज्ञानस्य युगपदुत्पत्तिः, ततस्तस्माद् द्वि-
लविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संखारः । तदयं संचेपः उत्प-
त्यमानदिलाधारेणेन्द्रियसञ्चिकर्षस्त एकत्वगुणगतसामा-
न्यज्ञानं तत एकत्वसामान्यविशिष्टकत्वगुणसमूहात्मन-
रूपाऽपेचाबुद्धिस्तो द्विलगुणेतत्पत्तिस्तस्तद्गतसामान्यस्य
ज्ञानं ततस्तस्मामान्यविशिष्टद्विलगुणज्ञानं ततो द्विलगुण-
विशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संखारदतीन्द्रियसञ्चिकर्षमारभ्य
संखारपर्यन्तमष्टौ छणाः, विनाशकमस्तु एकत्वसा-
मान्यज्ञानस्यापेचाबुद्धिस्तोविनाशः द्विलवसामान्यज्ञानाद-
पेचाबुद्धेर्विनाशः द्विलवसामान्यज्ञानस्य च द्विलगुणबुद्धि-
तोविनाशः द्विलगुणबुद्धेच द्विलविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य
च संखारात् विषयान्तरज्ञानादेति । नवेकत्वज्ञानात्त-
दिशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पत्तिः तत्त्वाभ्योशन्नात्
नहि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने विज्ञानोऽस्ति तथाच
ततएवापेचाबुद्धेर्विनाशे तत्त्वाभ्याच तदग्निमच्छणएवद्विल-
नाश इति हे इव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वकण एव द्विल-
विनाशापत्त्या द्विलविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुपत्तिरेवेति चेत्र
द्विलाद्युत्पत्तिसामग्न्यनभूताया एवापेचाबुद्धेर्द्रव्यविशि-
ष्टज्ञानजगत्वनियमात् फलवलेन तथाकल्पनात्, ननु

वि० रभेदाङ्गीकारे तन्त्रूत्पाददशायां पट उत्पद्यते पटोत्पत्तिदशायां
तन्त्रुरुत्पद्यते तन्त्रुनाशदशायां पटोनश्वति पटनाशदशायां तन्त्रु-
र्नश्वतीत्वादिप्रबलयप्रयोगयोः प्रसङ्गः, नवोत्पत्तिविनाशावेवा-

उ० तथापि खजनितसंखारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्थ एव, दिल्विश्चिष्टज्ञानपूर्वकं एव दिल्वना-
ग्रस्य सम्भावादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संखाराजग-
क्लात् नहि केवलेगुणः कापि स्मर्यते, सर्वच इव्यो-
परागेणैव गुणस्मरणात्, ननु भवत्वेवं तथापि विश्चिष्टबु-
द्धिकालेऽपि दिल्वनाशे विश्चिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव
नहि वर्त्तमानावभासिनी विश्चिष्टप्रतीति विशेषणनाशकाले
सम्भवति तथाऽदर्शनादिति चेन्न विशेषणज्ञानविशेषे-
श्चियसञ्चिकर्षतदुभयासंसर्गायहस्य विश्चिष्टज्ञानसामग्र्याः प्र-
कृतेऽपि सम्भवात् अदि तु विशेषणेश्चियसञ्चिकर्षोऽपि स्म-
र्यते तदा पूर्वकं तस्यापि सत्त्वात् पूर्वकणवर्त्तिं एव
सञ्चिकर्षस्य कारणवेनाभ्युपगमात्, विशेषणं विश्चिष्टज्ञाना-
गोचरोऽपि सम्भवति विश्चिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्र-
मेव हि विशेषणते तस्मै न तु विश्चिष्टज्ञानविषयत्वमपि ।
उपस्थित्यस्थायेवं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नाप्रत्याघ्यया-
द्वन्निसामानाधिकरणस्य विशेषणते तस्मलात् उपस्थित्य-
न्नु तद्वधिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकवत्ता
तदा काकोविशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् असन् तदोप-
स्थित्यम्, एवं सति रूपवति रस इत्यादौ रूपादेरपि

वि० प्रामाणिकौ आविर्भावतिरोभावाभ्यामेव तत्त्वतोत्तुपपत्तेरिति
वाच्माविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनवस्याप्रसङ्गात्, तदुत्त्वचि-
त्तीकारेतु किमपराजं पटाद्युत्पत्तिभिः, आविर्भावे आवि-

उ० विशेषस्तापन्निरिति चेत्त इष्टत्वात्, तर्हि तत्त्वापि र-
सोवत्तेति चेष्ट विशिष्टवत्तेर्विशेषस्तन्निलागावस्थकलात्
नहि विशेषणं विशिष्टमित्येकं तत्त्वम्, द्विलगाम्भकासे वि-
शेषसमन्वये जात्ति कुतोविशिष्टप्रत्यय इति चेत्त अत-
द्वावत्तेरेव वैशिष्ठपदार्थत्वात्, तद्वानन्तु तत्त्वापीति व
किञ्चिदनुपपत्तिमित्याचार्याः । एवं द्विलोत्पन्निविनाम्भवन्नि-
त्वोत्पन्निविनाम्भावप्यूहनीयै । द्विलमपेचाबुद्धिनाम्भनाम्भम्,
आभयनाम्भविरोधिगुणाभराभावे गुणस्तु चतोऽविनाशि-
त्वात् चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्ताद्वृष्टनाम्भनाम्भत्वात् ।
क्षचिदाश्रयनाम्भादपि नम्भति यत्र द्विलाधारावयवकर्म-
समकालमेकलयामान्यज्ञानम्, तद्यथा अवयवकर्मसामा-
न्यज्ञाने विभागापेचाबुद्धी संयोगनाम्भगुणोत्पत्ती इव्यना-
म्भद्विलयामान्यज्ञाने तत्र इव्यनाम्भाद्विलनाम्भः, सामान्यज्ञा-
नादपेचाबुद्धिनाम्भः, अपेचाबुद्धिनाम्भस्तु द्विलगाम्भसमा-
न्यकालत्वात् कार्यकारणसमानभावाभावत् यदातु द्वि-
लाधारावयवकर्मपेचाबुद्धीयैगपत्तं तदा दाभ्यामाश्रय-
नाम्भापेचाबुद्धिनाम्भाभ्यां द्विलनाम्भः, तद्यथा अवयवकर्मा-
पेचाबुद्धी विभागोत्पन्निद्विलोत्पत्ती संयोगनाम्भद्विलया-
मान्यज्ञाने इव्यनाम्भापेचाबुद्धिनाम्भै ताभ्यां द्विलगाम्भः
प्रत्येकं सामर्थ्यहात्, इत्यन्ते प्रक्रिया ज्ञानयोर्बन्धघातक-

वि० भावस्तोत्यादस्य चानन्दीकारे आविर्भावस्य सार्वदिक्त्वप्रसङ्गः
नम्भाविर्भावस्य सार्वदिक्त्वं सार्वदिक्त्वं खोक्रियते वस्तुतः पटः

उ० पञ्चे परमुपपद्यते स एव च पञ्चः प्रामाणिकः। ननु द्विल-
चित्तादीनां सामयोसाम्ये कथं कार्यवैसलक्षणं द्वाभ्यामेक-
लाभ्यां द्विलं चिभिरेकलैक्षित्वमिति चेन्न एकले द्विलाद्य-
भावात्, स्मवायिकारणगतमेव द्विलचित्तादिकं तत्त्वमिति
चेन्न द्विलाद्युत्पन्नेः पूर्वे तच द्विलाद्यभावात् तत्रापि का-
रणचित्ताद्या अभिवारणात् अपेचाबुद्धावेकलेषु च ता-
द्युत्पविशेषस्थानुपस्थाप्तित्वात् फलवसेन तत्क्षयनेवा
द्विलादिव्यवहारोऽपि तत एवास्तु किं द्विलादिना, अद्य-
ष्टविशेषादिशेष इति चेदेवं सति द्विलारभिकथाऽपि साम-
या कदाचित्तिलं चतुर्द्व्यात्पद्यतेत्यनियमप्रसङ्गः। अतोच्यते
प्रागभावविशेषादि वेषपन्नेः यथा तु त्यया सामग्र्या पाक-
जानां रूपरसगम्यस्तु नाम, प्रागभावोऽपि साधारण ए-
वंति चेन्न खखप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात्
यदा इद्युयाऽपेचाबुद्धा द्विलं द्विलसहितया चित्तमिति
नेयम्, ज्ञातं पिपीलिकानां मया इतमित्यादौ स्मवायिका-
रणाभावे द्विलं तावस्मात्पद्यते तथाच गौणसत्र सङ्क्षाद्यव-
हारोऽद्युत्पद्यः। सेनावनादौ नियतापेचाबुद्ध्यभावाद्ज्ञत्व-
मात्रमुत्पद्यते ननु ज्ञतसहस्रादिसङ्गेति श्रीधराचार्याः एवं
सति ज्ञतसहस्रादिकोटिकसत्र संशयो न स्थात् न स्थाच म-
इती महस्तरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः। अतैवमास्तो-
चनीयं चित्तादिपरार्द्धपर्यन्ता सङ्गैव बङ्गलम्, तद्विन्नं वा स-

वि० उत्पद्यते पठोविनश्चतीत्यादिकः सार्वजौकिकोऽनुभव रवोत्पाद-

उ० खान्तरम्, नाथः सेनावगादावपि शतसहस्रादिसङ्घोत्पत्ति-
नियमात्, न दितीयः चिलादिविष्णवपस्स बज्जलस्ताननुभ-
वात् तथाच प्रतिनियतैकलागात्मनापेचाबुद्धिजनितश-
तादिसङ्घैव बज्जलं शताश्चभिव्यक्तिस्तु तच न भवति ताद्व-
भव्यञ्जकाभावात्, वयन्तु ब्रूमः चिलादिसमानाधिकरणं स-
खान्तरमेव बज्जलं चिलादिजनकापेचाबुद्धिजन्यं प्रागभाव-
भेदादेवंभावं, कथमन्यथा बहवस्तावत् सन्ति शतं वा सहस्रं
वेति विश्विष्ट न जानोम इति, यदैकद्वये महत्वं दीर्घलक्ष्म
तथैकैवाधिकरणे चिलादिकं बज्जलम्, भवति हि शतं वा
सहस्रं वा चूतफसान्यानयामोति प्रश्ने बहवस्तावदानीयनां
किं विशेषज्ञासयेति, एवम् द्विलसहितापेचाबुद्धा चिलं
चिलसहितापेचाबुद्धा चतुर्द्वयमेवमुन्नरोन्नरम्, बज्जलोत्पत्तौ
तु नापेचाबुद्धौ पूर्वपूर्वसङ्घाविशिष्टत्वनियमः, अतएव सेना-
वगादिषु बज्जलमात्रमुत्पद्यते न तु सङ्घान्तरं संश्यस्त-
सत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति । तत्समानाधिकरणम् पृथक्-
त्वमिति यथा द्विलं तथा द्विपृथक्लमित्यादि । ननु द्विलचि-
लादिसमानाधिकरणैरेकपृथक्लैरेव तद्वावहारोपपत्तौ किं
द्विपृथक्लादिनेति चेव घटात् पटस्तोष्ट्रै पृथगितिद्विपृ-
थक्लस्तान्योन्यावधिकत्वाप्रतीतेः प्रत्येकपृथक्ले च तद्वती-
तेरिति वैषम्यात्, नचैव द्विपरत्वापत्तिः द्विलसमानाधि-

वि० विनाशसाधकः एकविषयकानुभवस्य विषयान्तरविषयकत्वस्त्री-
कारे घटपटादेव्यपलापापत्तेरित्यजमसदावेशेन । ८ ।

**सू० अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजस्त सं-
योगः ॥ ६ ॥**

उ० करणाभ्यां परत्वाभ्यामेवतदुपपत्तेः, यथा पृथक्त्वे परत्वरा-
वधिकत्वविरोधस्थानं परत्वे, द्वाविमौ पराविति द्वाविमौ
नीत्वावितिवदुपपत्तेः समानदेशस्थायोः संयुक्तसंयोगभूयस्त-
साम्येऽपि दिक्पिण्डसंयोगस्त्रभवायिकारणस्त्र भेदेन भि-
ष्मकार्यात्पत्तिसम्भवात्, मिलितयोरेकत्वयोर्दिलं प्रति यथा-
इसमवायिकारणत्वं तथा मिलितयोरेकपृथक्त्वयोर्दिपृथक्त्वं
प्रत्यसमवायिकारणत्वसम्भवात् इत्यातिरिक्तमेकं कार्यं प्रत्य-
नेकेषां संयोगानां कार्येकार्यसमवायप्रत्यास्त्रया सम्भूयार-
भकत्वादर्शनात्, कारणेकार्यप्रत्यास्त्रया तु बहवस्त्रान्तुरी-
संयोगा एकं पटतुरीसंयोगमारभन्त एवेतिदिक् । द्वित्वा-
दिविनाश्वद्विपृथक्त्वादिविनाशोऽप्युहनीयः ॥ ६ ॥

प्रकरणान्तरमारभते ।

संयोगे संयुक्तप्रतीतिरवाधिता प्रमाणं कार्याणि च, अव-
यवसंयोगेषु इत्यमग्निसंयोगे पाकजा रूपादयः प्रचये परि-
माणविशेषः भेद्यांकाशसंयोगे जब्द इत्याद्युद्गम् । न चाविर-
लोत्पत्तिरेव संयोगः, चण्डभङ्गपरिणामयो निराशात् अप्रा-
तिपूर्विका ग्राह्णिः संयोगः, सचान्यतरकर्मजः । क्रियावता
श्वेनेन निक्षियस्य स्वाष्टोस्तदभिमुखक्रियारहितस्य सक्रिय-

सू० संयोगपरीक्षामारभते ।

अन्यतरकर्मजः श्वेनश्वैकादिसंयोगः, उभयकर्मजो मेवइया-

उ० स्यापि धावतः यथा धावता पुरुषान्तरेण पृष्ठदेशसंयोगः, उ-
भयकर्मजः मेष्योर्मन्त्रयोर्बा प्रत्येकं गृहीतसामर्थ्याभ्यामुभा-
भ्यामेव तत्त्वनात् वृत्तीयस्त्रुतिसंयोगाद्वस्तसंयोगः,
स चैकस्त्रादपि भवति यथा तनुवीरणसंयोगात् पटवीरणसं-
योगः, क्वचिद्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा द्वाभ्यां त-
नुभ्यामाकाशस्त्रुत्वा संयोगै ताभ्यामेक एव द्वितनुकपट-
स्त्राकाशेन संयोगः, क्वचिच्च वज्रभिरपि संयोगैरेकः संयोग
आरभ्यते यथा द्वजभिस्तनुभिराकाशस्त्रा द्वजसंयोगा एकमेव
द्वजतनुकपटाकाशसंयोगमारभ्यते, क्वचित् पुनरेकस्त्रा-
दपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगदयमुत्पद्यते यथा
पार्थिवाययोः परमाण्वोः प्रथममनारभ्यके संयोगे जाते पा-
र्थिवे परमाण्वे पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, आये च परमाणा-
वायपरमाण्वन्तरेण, द्वाणुकदयारभ्यकं संयोगदयमुत्पद्यते
ताभ्यां संयोगाभ्यां सज्जातीयनिष्ठाभ्यां द्वाणुकदयं युगप-
दारभ्यते तत्र यः पार्थिवायपरमाण्वोरनारभ्यकः संयोग-
उत्पन्नस्त्रेनैकेनैव पार्थिवपरमाणुनायद्वाणुकेनैकः संयोगः
आये[†] परमाणुना पार्थिवद्वाणुकेनापरः संयोगो द्वाणुकयोर्वृ-
पाद्युत्पत्तिसमकालमेव जायते, कारणाकारणसंयोगेन
कार्याकार्यसंयोगयोरवश्यं जननात्, मूर्त्तैर्विभूतामन्तर-

वि० दिसंयोगः, संयोगजः कपाणतदसंयोगजन्यस्त्रकुम्भयोः संयोग-
इति चिविधः संयोगः, प्रकारान्तरेणाप्य चिविधः अभिघा-

* परमाण्वोरायेतिषाडः साधुः । † परमाण्वोरितिषाडः साधुः ।

उ० कर्मज एव, विभुनोस्तु न संयोगः कारणाभावात् कर्म ताव-
त्तच नास्ति न च कारणं तेन कारणाकारणसंयोगात्
कार्याकार्यसंयोगोऽपि नास्ति, नित्यस्तु संयोगो न सम्भवति
अप्राप्तिपूर्विकार्याः प्राप्तेः संयोगलात् नित्यले तद्विषयात्
एवम् सति विभागोप्यजस्तच खात् न चेष्टापत्तिः संयोग-
विभागयोर्विरोधिनोरविनश्यदवस्थयोरेकत्रानुपपत्तेः, कि-
म् संयोगं प्रति प्रयोजिका युतमिद्धिः न च विभुनोस्त-
सम्भवः साहि द्वयोरन्वतरस्य वा पृथग्गतिमात्रं युताश्रया-
श्रयिलं वा, विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणादिभा-
गादाश्रयनाश्चादपि क्वचित् यदा तनुदृश्यसंयोगानन्तरमे-
कस्य तनोरवयवेऽप्नी कर्म जायते तेनाश्चन्तरादिभागः क्रि-
यते विभागादारभाकसंयोगनाशस्तसम्भुविनाशस्तसम्भुविना-
श्चात् संयोगनाशो यत्र तनुदृश्यं चिरं संयुक्तं सदनुत्पश्यियं
भवति, केचिच्चु तन्त्रवयवकर्मणा यदा तन्त्रारभाकसंयोग-
नाशः क्रियते तदा तन्त्रन्तरे कर्मचिन्तनात् आश्रयनाश-
विभागाभ्यां युगपदुत्पश्चाभ्यां संयोगानश्चतीत्याङ्गः । तच्चा-
नुपपत्तं समवायिकारणनाशक्षणे विभागानुत्पत्तेः समवायि-
कारणस्य कार्यसमकालस्थायित्वनियमात् सचायं संयोगो
द्रव्यारम्भे निरपेक्षो गुणकर्मारम्भे सापेक्षः स्वसमानाधि-

वि० तेनोदनच्छेति तत्रायः शब्दहेतुः, द्वितीयः शब्दहेतुरित्वादिक-
मूलम् ॥ ६ ॥

* तद्विरोधादिति क्वचित् पाठः ।

सू० एतेन विभागोव्याख्यातः ॥ १० ॥

उ० करणात्यन्ताभावप्रतियोगी तथैवानुभवात् ब्राह्मामाचावच्छेदेनापि महति व्ययोधतरौ वर्तमानः कपिसंयोगः, व्ययोधतरौ कपिसंयोग इत्यनुभवात् अवच्छेदमाचेणान्यथासिद्धौ परमाणुदृत्तिरापयेत तथाच नोपलभ्येत विभूतामप्युपाधिभेद एव प्रदेशसदवच्छेदेन वर्तमानस्य संयोगस्याव्याप्तवृत्तिं परमाणुनिष्ठस्यापि संयोगस्य दिगादयोऽवच्छेदकाश्चिन्तनीयाः ॥ ६ ॥

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिश्चाह ।

संयोगविभागोपन्यतरकर्मज उभयकर्मजोविभागजस्य, श्वेनकर्मणा स्थाणुश्वेनविभागः, संयुक्तयोर्मञ्जयोर्मेषयोर्बीकर्मभ्यां तदुभयविभागः, सचायं कर्मात्पत्त्यव्यहितज्ञणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयात्तराभावात् तदुक्तं “संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म” इति, विभागे जननीये आश्रयः, संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशस्यापेक्षणीय इति चेत्र स्थोत्पत्त्यगत्तरैत्पत्तिकभावभूतानपेक्षलस्य कर्मणोनिरपेक्षलात्, विभागजस्य विभागोद्विधः कारणमाचविभागजकारणाकारणविभागभेदात् कारणाकारणविभागजका-

वि० विभागे संयोगतुल्यतामाह ।

विभागोऽपि त्रिविधः एककर्मजोभयकर्मजविभागजभेदा तत्राद्यः श्वेनश्वैलयोः द्वितीयोर्मेषयोः त्रितीयस्तु द्विविधः कारण-

उ० अर्थार्थविभागभेदात्, तत्र कारणमात्रविभागात् कारण-
कारणविभागे यथा कपालदद्यविभागात् कपालाकाशवि-
भागः, कारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागे यथा-
इन्द्रियात्मतद्विभागाद्यस्तद्विभागस्तः इतीरतद्विभाग-
दति । ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभाग-
व्यवहारादिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावस्ते गुणक-
र्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात्, द्रव्ययोर्वर्त्मानः संयो-
गात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नाववायविभि-
नारपि प्रसङ्गात्, अकार्यकारणभूतयोद्द्रव्ययोरितिचेत् वि-
क्षयहिमवतोरपि स्थात्, भवत्येव तत्त्वेति चेन्न भान्तस्य
गुणकर्मणोरपि भावात् अभान्तमधिकत्य व्यवहारस्य चि-
क्ष्यमानत्वात्, संयोगविनाशोविभाग इति चेत् एकतरसंयो-
गिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, संयोगिनोर्विं-
श्चमानयोरितिचेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः
कुवलामस्तकयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्,
यावत्संयोगनाशस्थेतिचेदेकसंयोगनाशे तद्भावप्रसङ्गात्
तत्र यावदर्थाभावात्, तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम्, सच
गुणः विरोधिगुणान्तरनाशः, विरोधिनं समानाधिकरणं

वि० मात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यस्तेति तत्राद्योयथा
प्रथमं कपाले कर्म ततः कपालदद्यविभागः ततो घटारम्भकसंयो-
गनाशस्तोष्टनाशस्तस्तेन कपालदद्यविभागेन कपालस्थाका-
शादिना विभागो ज्ञायते वतः कपालकाशादिसंयोगनाशः तद-

उ० गुणमन्तरेण सत्याश्रये गुणनाश्चानुपपत्तेः, कर्मेव संयोगनाशकं स्थादिति चेन विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यत्राङ्गुलीहस्तभुजश्चरीराणां खखकर्मणा तद्दसंयोगस्त्रांगुलीमाचे समुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुलीतद्दसंयोगनाशसम्बवेऽपि हस्ततद्भुजतद्भरीरतद्दसंयोगनामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्मणस्य व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे क्वचिदपुत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः, लभते तच का गतिरितिचेत् अङ्गुलीतद्विभागेन हस्ततद्विभागो-अनितो हस्ततद्दसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्, व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव हस्ततद्दसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः *आश्रयात्रितपरम्परासंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्मनाश्चत्वाभ्युपगमादिति सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण तत्परित्यागानुपपत्तेः। शब्दविभागो च विभागकार्यैतत्त्वे विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वे मृष्ट्यामहे नहि वंडे पाव्यमाने दसे च चरणयन्त्रणावृष्टे दसान्तरे चोपरिष्ठ्यमाणे यः शब्दो जायते तच दसाकाशविभागादन्य-

वि० उत्तरदेशसयोगतः कर्मनाश इति, न च प्राप्यमिकेन कपाणकर्मवा कथं कपाणाकाशविभागेन जन्यते इति बाच्यम् एकस्य कर्मवा आरम्भकसयोगप्रतिद्विद्विभागजनकस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्विद्विभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विक्षसत्क्रम-

* आश्रयात्रितसमवेतसंयोगादेवेति क्वचित् पाठः ।

उ० इसमवायिकारणं पश्चामः न दवदहनदक्षमानस्फुट-
देणुचीत्कारे विभागातिरिक्तमस्मवायिकारणं पश्चामः,
कारणाकारणविभागाच्च कार्याकर्यविभागमनुमन्यामहे
कथमन्यथा सखकर्मजनिताङ्गुलीतसंयोगइस्तसंयोग-
भुजतसंयोगश्रीरतसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्मणा-
इङ्गुलीतसविभागे सति अङ्गुलीतसंयोगनामे सत्यपि इस-
तसंयोगादीनां नामः, तच्छि विभागजविभागपरम्परैव
तत्संयोगनाशिकेत्युक्तवात्, कारणदद्यविभागपूर्वके उ
कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतो वंशदखे यदुत्पन्नं
कर्म तेज इसान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जन-
मसम्भवात् यावद्द्विः समं तद्दृशं संयुक्तमासीत् तावद्द्विस्त-
कर्मणा विभागस्य दर्शनात् न द्वाङ्गुल्यामुत्पन्ने कर्मणाऽ-
ग्रुप्त्यन्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते
कमलदखे चोत्पन्ने कर्मणा इसान्तरविभागवदाकाशा-
दिदेशेभ्योवा न विभागा आरभन्ते, इव्यारभक्तसंयोगावि-
रोधिनः अतमपि विभागानेकं कर्मारभतां यत्तु कर्म इ-
व्यारभक्तसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत् इव्यार-

वि० जकुद्धाकादिभक्तप्रसङ्गात् तस्मादनारभक्ताकाशकमालसंयोग-
प्रतिरक्षिविभागं न कपालकर्म जनयेत् तस्य घटारभक्तसंयो-
गप्रतिरक्षिविभागजनकत्वात्, न च कपालविभागेनैव घटना-
श्चात् पूर्वं कुतः कपालाकाशविभगो न अव्यते इति वाच्म-
आरभक्तसंयोगप्रतिरक्षिविभागवतोऽवयवस्य सति इत्ये देशा-

उ० अकसंयोगविरोधिनमपि यत्र इव्यारभकसंयोगविरोधिनं तद् इव्यारभकसंयोगविरोधिनमिति ब्रूमः, कुतएतदिति चेत् कार्यवैचित्रेष कारणवैचित्रस्यावभकत्वात्, जनुकर्मणि वैचित्रस्यावभकं तथाचैकं कर्म इव्यारभकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकस्त्वकमस्तुद्युलादावपरस्य इव्यारभकसंयोगविरोधिनमविरोधिनस्त्राभयमिति मैवं कार्यविरोधो हि कारणवैचित्रकस्यनामूलं सच विरोधः एकस्य इव्यारभकसंयोगप्रतिद्विद्विलेन, अपरस्य तु तद्प्रतिद्विद्विलेनेति तथैव वैचित्रस्यापि कस्यनौचित्यात् तच्चेदं वंशदखेवर्त्तमानं कर्म दलदयविभागमात्रं जनयति, सच विभागेऽये आकाशादिदेशादिभागं इव्यारभकसंयोगप्रतिद्विनं विभागमारभते, तस्य च निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मत्वापत्तिरिति इव्यनाशविश्विष्टं कालमपेक्षते, जनु तदाश्रीमपि कर्मैव तज्जनयतु, अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः स्वात्पञ्चनन्तर एव कालः, नन्येवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म प्रदेशान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्यथा कर्म न नन्येदेव तस्मान्तरसंयोगमात्रनाशत्वात्, सोऽयं विभाग उन्नरसंयोग-

वि० न्तरविभागासम्भवात् । कारणाकारविभागजन्यविभागो यथा यत्र इत्तक्षियथा इत्तत्तदविभागस्तेन श्रद्धीरत्तदविभागो जायते तत्र इत्तक्षिया न कारणं अधिकरणत्वात् श्रद्धीरे तु तदा क्रिया नास्ति अवयविक्रियाथा यावदवयवक्रियानियतत्वात् अत-

ए० नाशः जपत्यस्त्रायी, कच्चिदाश्रयनाशनाशः तद्यथा
 तन्मोरवयवेऽंग्रौ कर्म तदनन्तरमंशुद्यविभागस्तदैव तत्त्व-
 न्तरे कर्म ततोऽशुद्यविभागेन तत्त्वारभक्षयोगनाश-
 कान्तुकर्मणा च विभागस्तो इव्यारभक्षयोगनाशान्तन्तु-
 नाशस्त्राशाच्च तत्त्वन्तरकर्मजन्यविभागनाशः। नन्वेवं तत्त्व-
 न्तरोत्पत्तस्य *कर्मणो न नाशः स्थादिनाशकाभावात् उक्तर-
 संयोगेन हि तत्त्वाश्वेत, विभागे च नष्टे नोन्तरसंयोग इति चेत्त
 तन्मौ यत् कर्मात्पत्तं तेन यथा विनश्यद्वस्तुतन्मो र्विभागे-
 अनित्यस्था तदंग्रारपि विभागे जननीयः मोऽप्यारभक-
 षयोगविरोधेव तेनांशुतन्तुविभागेन तत्त्वाकाशविभागस्ते
 षोन्तरसंयोगस्तेन †ततः कर्मनाशः यदा यत् तन्मौ यदा कर्म
 तदंग्रावपि तदैव कर्म तत्त्वं कर्म विनश्यद्वस्तुतन्तु तदवय-
 वाकाशादिद्वाद्युगपदैव विभागानारभते सर्वेषां विभा-
 गानामारभक्षयोगविरोधितात् तथाच कारणमंशुर-
 कारणस्त्राकाशादि तद्विभागात् कार्यस्य तन्मोरकार्यणा-
 काशादिना यो विभाग उत्पत्तस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयो-
 गेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति। कच्चिद्वाभ्यां तद्यथा
 तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तत्त्ववयवेऽंग्रौ कर्म वीरणेच क-

वि० स्तत्त्वकारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागे जन्यते इति,
 अयमस्त्रादिभजते इति प्रबृक्षसिद्धोऽयं विभागगुणः संयो-
 गनाश्वेन नान्यथासङ्ग इति संचेपः ॥ १० ॥

* कर्मात्पत्ताद्वस्त्यं विनाशकाभावादिति क्वचित् पाठः ।

† ततः कर्मनाश इति क्वचित् पाठः ।

स्त्र० संयोगविभागयोः संयोगविभागभावोऽणुत्व-
महस्याभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ कर्मभिः कर्माणि
गुणैरेणा अणुत्वमहस्याभ्यामिति ॥ १२ ॥
युतसिद्धिभावात् कार्यकारणयोः संयोगवि-
भागौ न विद्यते ॥ १३ ॥

उ० अर्थेकः कालः अंणुकर्मणाऽन्वन्तरविभागस्तेन च संयोगस्तु
तत्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च तत्त्वुवीरणवि-
भागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशस्य तत्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं
तत्त्वुवीरणस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तर-
संयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाशः ॥ १० ॥
ननु संयोगेऽपि संयोगेऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति-
प्रसङ्गनिवारणार्थमाह ।

यथाऽणुत्वमहस्ये नाणुत्वमहस्यवती तथा संयोगविभा-
गौ न संयोगविभागवन्तौ ॥ ११ ॥ द्वितीयस्य सूत्रं व्याख्या-
तमेव ॥ १२ ॥

ननु द्रव्ययोरवयवायविनोः संयोगः कथं जेत्यत आह ।

वि० संयोगविभागयोः संयोगविभागशून्यतामाह ।
संयोगविभागौ न संयोगविभागवन्तौ यथाऽणुत्वमहस्ये
नाणुत्वमहस्यवती गुणानां निर्गुणत्वादित्वर्थः ॥ १३ ॥ कर्मभि-
रिति सूत्रं स्पष्टार्थं स्वरूपार्थं वा पुनरुक्तम् अस्यार्थः प्रागे-
वाभिहितः ॥ १४ ॥

ननु अवयवावयविनोः कथं न संयोगविभागावित्वा अश्वायामाह ।

सू० गुणत्वात् ॥ १४ ॥
गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥

उ० असम्बन्धयोर्विद्यमानलं युतसिद्धिः पृथगाश्रयाश्रितलं
वा तदभावस्त्ववयवावयविनोरित्यर्थः ॥ १३ ॥

इदानीं प्रसङ्गाच्छब्दार्थयोः साहृतिकं सम्बन्धं साध-
यितुं प्रकरणान्तरम्, तत्र पूर्वपञ्चमाइ ।

संयोगस्थेतिश्चेषः, तथाच गुणस्य शब्दस्य गुणः संयोगः कथं
स्थात् अर्थेन घटादिनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्च विषयोऽपि क्वचिद्गुपरमादिलक्षणस्तेजं संयोगो-
न सम्भवति गुणे गुणानङ्गीकारादित्याइ ।

गुणोऽपि विषय इतिश्चेषः गुणोऽपि रूपादिः शब्दस्य

वि० युतसिद्धिः परस्परसम्बन्धशूल्योरवस्थानं कार्यकारकयो-
वरयवावयविनोर्न संयोगविभागौ वर्त्तते युतसिद्धभावात् नहि
घटाद्यवयवी कपाळाद्यवयवासम्बन्धः सत् तिष्ठति येन तयोः
संयोगविभागा सम्भव्येयातामिति ॥ १५ ॥

न गुणस्त्वार्थयोः कथं संयोगः सम्भवति शब्दस्य गुणत्वेन
गुणवत्त्वासम्भवात् न च नास्त्वेव तयोः संयोग इति वाचं तथा
सत्यसम्बद्धत्वाविशेषेण घटादिशब्दात् पटादिशब्दवेधापत्तेनि-
त्यतः पदपदार्थयोः शक्तिसम्बन्धं व्यवस्थापयिष्यन् पूर्वपञ्चयति ।

प्रतिपादकस्य शब्दस्य गुणत्वात् तत्र प्रतिपादकस्य घटादः
संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्र प्रतिपादोऽपि गुणस्त्वं नितरां तयेत्वाइ ।

सू० निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥

सू० विषयो न तु तेन समं संयोगः समन्व इत्यर्थः चदा गुणो-
ऽपि शब्देन विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः
समन्व इत्यर्थः ॥ १५ ॥

किञ्च कस्यचिदाकाशादेव्यस्य नान्यतरकर्मजः संयो-
गेनोभयकर्मजः शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्याह ।

शब्दस्य कस्यचिदर्थस्य चेतिशेषः ॥ १६ ॥

समन्वे वाधकान्तरमाह ।

असत्यपि घटपटादौ, नास्ति गेहे घटः, नास्ति पटः,
अतपूर्वो गकारो नास्ति, अभूत् पटः, पटोभविष्यतीत्या-

वि० गुणोऽपि विभाव्यते गुणो रूपादिः शब्दैः प्रतिपाद्यते ततोभ-
येर्गुणत्वात् संयोगसमन्वो न समवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं गगनादिशब्दप्रतिपाद्ये आकाशादिद्वयेऽपि संयोगस्य
समन्वता न समवति प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः कर्मशूल्यत्वेन
क्रियाजन्यस्य संयोगस्यासमवादित्याह ।

गगनादिशब्दस्य गगनादेच निष्क्रियत्वात् संयोगो न सम-
वतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिपाद्यस्यावर्त्तमानत्वादपि संयोगो न समवतीत्याह ।

असति अविद्यमाने नास्तीति चकाराद्विष्यतीति च प्रयो-
गदर्शनात् तथाचालीतघट इदानीं नास्ति परदिने घटोभवि-
ष्यतीत्यादिप्रयोगेच असतीतानागतघटयोर्विद्धो भवति न च ताभ्यां
शब्दस्य संयोगादिः समवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सू० शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥
संयोगिनोदरडात् समवायिनोविशेषाच्च ॥ १९ ॥

उ० दिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । तथाचासता घटादिना शब्दस्य
न संयोगो नवा समवाय इति भावः ॥ १७ ॥

किञ्चात् इत्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगस्यास्ति तदेतदायातं शब्दार्थावस-
म्बन्धावेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं नस्यादित्यत-
आह ।

दण्डी पुरुषः इस्ती कुञ्चर इति प्रत्ययौ सः, तत्र प्रथमः
संयोगात्, द्वितीयः समवायात् इस्तेऽवयवविशेषे कुञ्चरस्य
समवायाधीनः प्रत्ययः, इस्तः समवायितया यस्यास्ति च
इस्तोति विशेषादिति विशेष एव इस्तादौ समवायसम्बन्धा-
दिशेषणलं नतु तत्त्वादीनामपि तन्तुमान् पट इत्यादिर-

**वि० माभूत् संयोगादिः पदपदार्थयोः सम्बन्धः का नो हानिरिक्तत-
आह ।**

शब्दार्थयोः संयोगादिसम्बन्धासम्बन्धे तावसम्बन्धावेष स्थापा-
तथा चातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ १९ ॥

शब्दार्थयोः संयोगादिसंसर्गावगाही प्रत्ययोऽपि नालोकाह ।
दण्डात् दण्डमवगाढ्य संयोगिनः दण्डसंयोगिनः पुरुषस्य
विशेषादवयवविशेषसमवगाढ्य समवायिनोऽवयविनः प्रतीति भं-
वतीतिशेषः तथाच यथा संयोगसम्बन्धावगाही दण्डी पुरुष इति

सू० सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः ॥ २० ॥

उ० वयवविशेषणभावेन प्रत्ययो भवति, एवं घटशब्दवान् घटो-
र्थहृति प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थयोर्न संयोगो
नापि समवाय इति भावः ॥ १६ ॥

ननु यदि न संयोगो नवा समवायः शब्दार्थयोर्लहिर्व
केन समन्वेन शब्दोनियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह ।

सामयिक इति समय ईश्वरसङ्केतः असाच्छब्दादय-
मर्थोबोद्ध्य इत्याकारः, यः शब्दोयस्मिन्नर्थं भगवता सङ्के-
तिः स तमर्थं प्रतिपादयति तथाच शब्दार्थयोरीश्वरेच्छैव

वि० प्रत्ययः समवायसम्बन्धावगाही करी कुञ्जर इति प्रत्ययस्त्र सार-
सिको लोकानां, तथा घटवान् घटशब्दः घटशब्दवान् घट-
इत्यादिप्रब्ययो नास्तीति पदपदार्थयोर्न संयोगो नवा समवायः
सम्बन्ध इत्यर्थः । करी कुञ्जर इत्यादौ तु सानुयोगिकसमवायः
संसर्गतया भासते, कपाळं घटवदित्यादोतु समवाय एवेवादि-
कमूहनीयम् ॥ १६ ॥

इदानीं शास्त्रवेद्यायपिकं पदपदार्थयोः समन्वं प्रदर्शयति ।

शब्दार्थप्रत्ययः सामयिकः समयरूपसम्बन्धप्रयोज्यतथाच
पदपदार्थयोः समयरूपः समन्व एव शास्त्रवेद्यनियामकः, सम-
यस्त्र सङ्केतः, सच द्विविद्यो नित्य आधुनिकस्त्र, तत्र वित्यसङ्केतः
श्रृङ्खः, आधुनिकसङ्केतः परिभाषा, सङ्केतस्वासाच्छब्दादयमर्थो-
बोद्ध्य इत्याकारकः, अयं शब्द हमर्थं कोषयत्विकासास्त-
कोवा तदुक्तम् ।

८० समन्वः स एव समयसादधीन इत्यर्थः, यथा नकुलदंड्राय-
स्तृष्टा या काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि सर्वविषं हन्ति, सच
समयः क्वचिद्ग्रवहारादगृह्णते यथा प्रयोजकेन घटमाल-
येत्युक्ते प्रयोज्यस्य कम्बुयीवावन्तमर्थमानयतोऽनां तावदनु-
मिनोति तटखेवास्तः, इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्ति-
त्वात् मन्त्रवृत्तिवत्, तच ज्ञानमेतदाक्ष्यजन्यमेतदनन्तरभा-
वित्वात्, एतज्ञानविषयोऽयं कम्बुयीवावानर्थो घटपदवाच्य-
इत्यावपोद्दापप्रक्रियया बास्त्वा घटपटादावर्थे व्युत्पत्तिः,

- वि० “आजानिकखाधुनिकः सङ्गेतोद्दिविधः सृतः ।
नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गोयते ।
कादाचित्कस्ताधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतः” ॥ इति ॥
शक्तियहस्त यवहारादितो भवति तदुक्तम्,
“शक्तियहं व्याकरणोप*मानात् कोषास्तवाक्षायवहारतत्त्वं ।
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य उज्ज्वा वाक्यस्य शेषाद्दिव्यतेर्वदन्ति” ॥
इति । धातुप्रकृतिप्रवयादीनां शक्तिमहो व्याकरणाद्वयति यथा
“कर्मणि दितीया” “कर्त्तरि परस्पैषेषदम्” इत्याद्यनुशासनात्
कर्मत्वादौ दितीयादै, उपमानाद् गवादिसादश्वज्ञानात् गवव-
त्वादिजात्यवच्छिन्ने गवयादिपदानां शक्तियहः, कोषात्
“गुणे शुक्रादयः परंसि गुणिजिङ्गास्तु तदविः” ।
“इति॑ं गुणे तददर्थाः सुश्रोमः शिश्मिरोजडः” ॥
“चूर्णे च्छादः समुत्तिष्ठपिष्ठ्वौ भृशमाकुणे” ।
इत्यादिकात् श्वेतादौ शुक्रादिशब्दानां शक्तियहः, कोकिलः पित्त-
पदवाच्य इत्याद्यास्तवाक्षायात् कोकिलादौ पित्तादिपदानां शक्तियहः,

* आत्मकोषास्तेत्यपि क्वचित् पाठः ।

स० क्षचित्साक्षादाप्तवाक्यादेव यथाऽयं कम्पुणीवावानर्थी घट-
पदवाच्य इति, क्षचिदुपमानात् यथा, गोप्युज्ञागवयः,
यथा मुद्रक्षया मुद्रपर्णी, यथा मावक्षयामावपर्णीत्यादि
वाधमर्थीपमानात्, क्षचिन्निन्दाकारादपि वाक्यात् यथा
धिक् करभमतिलक्ष्मौष्ठं दीर्घयोवं कठोरकष्टकाश्चिनम-
पस्तं पश्चूनामिति निन्दावाक्यश्चवलानक्तरं ताहृष्टपिण्ड-
मुपखभायमसै करभ इति व्युत्पत्तिः, क्षचित् प्रसिद्ध-
पदसामानाधिकरणात् यथा प्रभिष्ठकमस्तोदरे मधूनि

वि० प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारात् गोपादिविशिष्टे मवादिपदानां श-
क्तियहः, तथाहि यत्र प्रयोजकव्यवहारात् गोपादिपदानां शक्तियहः, तत्कुचा
प्रयोज्यव्यवहारात् गोपादिपदानां शक्तियहः, तदवधार्यं पार्वत्योगालो गवानयनं
ग्रामानयेति शब्दप्रयोज्यमवधारयत्, ततस्य गां वधान अन्नमा-
नयेत्वावापोदापाभ्यां गवादिपदानां साक्षाविशिष्टगवादै शक्तिं
शक्ताति, प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरणात् “नीरूपः स्पर्शवान
वायुः” “सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कूकुदः स्मृतः” इत्वादै
रूपशून्यस्पर्शवदादै वाप्तादिशब्दस्य कन्यादाचारैः कूकुदादि-
शब्दस्य च शक्तियहः, एवं वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कूकु-
दप्रभतो स्त्रीकानां दीर्घशूके च शिष्टानां श्ववहारात् श्ववहारादे-
कमावश्चक्तेः परिच्छेत्सुमशक्तत्वात् नानार्थत्वस्य चान्यायत्वात्
“यवमयश्च र्भवति” इति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे,

“बसन्ते सर्वशस्यानां जायते पञ्चात्तनम्।

मोदमानाच्च तिष्ठन्ति यवाः क्षिणश्चाश्चिनः”।

इति विधर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानादाक्षशेषादीर्घशूक एव यवप-

उ० मधुकरः पिवतोति वाक्यश्रवणानन्तरं भवत्ययमसौ मधुक-
रपदवाच्यः प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानकर्त्तव्यात्, यथा वा
सहकारतरौ मधुरं पिको रौतोति । तदेतदनुमानं वा
अब्द एव वा प्रसिद्धपदसामानाधिकरणसामर्थ्याद्युत्पादकः,
उपमानविशेष एव वा, मधुपानकर्त्तव्य भ्रमरादिव्यत्प-
क्तरमाधर्म्यस्तोपनयात् । समयसु जातिमाचे, व्यक्तेराचे-
पत एवोपस्थितेरिति तौतातिकाः । जातौ व्यक्तौ चोभ-
यशक्तिः किन्तु जात्यन्ते आता अत्यन्ते स्वरूपसती प्रयोजि-

वि० इस्य शक्तियहः यथा वा “खाराव्यकामोऽभिष्ठोमेन यजेत्”
इत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः ।

“यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमगच्छरम् ।

अभिष्ठाव्योपनीतस्त तत् सुखं खःपदास्यदम्” ।

इत्यादिवाक्येभ्यः खरादिपदस्य विजातीयसुखादौ शक्तियहः ।
क्षचिद्दिवरज्ञादपि यथा पचति पाकं करोतीति तु स्वार्थकवाचात्
कृत्वादौ तिष्ठादेः शक्तियह इति । तत्र जातावेव शक्तिर्गतु व्यक्तौ
व्यभिचारादानन्त्याचेति मोमांसकाः, सत्रापि प्राभाकरमते व्यक्तिं
विना जातिभानस्यासम्भवात्तु ल्यवित्तिवेद्यत्वादेव ग्रामानयेत्वादौ
व्यक्ते भीनम्, भट्टमते च सामानाधिकरणसम्बन्धेन कर्मत्वादौ
गोत्वादेः प्रथममन्वयबोधः पञ्चात् कर्मतायां गोष्टिस्यानुमानं
भवतीति । मण्डनाचार्यमते व्यक्ते र्जप्तवया भागं भवतीति ।
तदेतत्त्वातिश्चक्षित्वं न समीचीनं ग्रामानयेत्वादौ व्यक्ते शास्त्र-
बोधविषयत्वस्यानुभवसम्भवस्य विना शक्तिमनुपस्तः, न च लक्ष्यवया
व्यक्तेभीनम्, सुखप्रयोगस्यासत्त्वे जात्यविकप्रयोगस्यासम्भवात्, न च

त्वं एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निष्ठाष्टवि प्र- ष्टाभ्यां परमपरच्च ॥ २१ ॥

उ० केति प्राभाकराः । समयः शक्तिरेव व्यक्ताछतिजातयः
पदार्था इति वृद्धाः । गवादिपदानामित्यं गतिः, गुणकर्मा-
दिवाचकपदानान्तु आतिथ्यको एवार्थं इति मयूखे विप-
स्तितम् ॥ १० ॥

रदानीमुद्देशकमप्राप्ने परत्वापरत्वे परस्परानुबद्धव्य-
वहारकारणतया शिष्यबुद्धिवैषयार्थं संचेपार्थच्छैकगम्येनाह ।

परमपरच्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः,
अदा परमपरच्चेति व्यवहार इति शेषः, इतिरच्छाहार्थम्,
एका दिग् यथोक्तावेकदिक्कौ ताभ्यामेकदिक्काभ्यां पि-
ष्टाभ्यामित्यर्थः तु च देशावयेकदिक्कौ भवतः न तु ताभ्यां

वि० तु त्व्यविच्चिवेद्यतयाऽपि वक्ते र्भानं सम्बवति, कार्योभूतशास्त्रबो-
धविषयतावाः कारब्धप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वेन नियमरूपस्य तु त्व्य-
विच्चिवेद्यत्वस्य सञ्चाप्रयोजकत्वादिति सञ्चाच्चाव्याख्यतिविशिष्टव्य-
क्तावेव गवादिपदानां शक्तिरितिमतमेवादरम्भोयम्, तदुक्तं गौ-
तमाये “जाव्याख्यतिथक्तयस्तु पदार्थः” इति । २० ॥

कमप्नाप्ने परत्वापरत्वे परीच्छितुमारभते ।

एका दिक्काभ्यारतया यथोक्तावेकदिक्कौ मूर्त्ता ताभ्यां मर्त्ताभ्यां
सन्निष्ठाष्टविप्रक्षात्ताभ्यां बङ्गतरस्त्वर्थसंयागाश्रयत्वात्पत्तरस्त्वर्थसं-
योगाश्रयत्वानविषयाभ्यां परमपरच्चेति व्यवहारो जायते इत्य-

* एकदिक्काभ्यामि त छच्चित् याठः ।

उ० परत्वापरत्वे उत्पद्यते व्यवहृच्यते देत्यत उक्तं सञ्चिह्नष्टविप्रकृ-
ष्टाभ्यामिति, सञ्चिकर्षः संयुक्तसंयोगास्तत्त्वम्, विप्रकर्षस्तद्भूय-
त्त्वम्, तद्दभ्यामित्यर्थः एतेन समवायिकारणमुक्तम्, दिक्-
पिण्डसंयोगस्तसमवायिकारणम्, तथाहि प्राङ्मुखस्य पुरुष-
स्य प्राच्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्मिन् संयुक्तसंयोगभूयत्त्वम्-
परस्मिन् संयुक्तसंयोगास्तपतरतत्त्वापेक्ष्य परत्वमपरत्वत्त्वोत्त-
पद्यते, असमवायिकारणमुक्तम्, सञ्चिह्नष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति
विषयेण विषयिणं प्रत्ययमुपलक्ष्यति तथाचापेक्षाबुद्धे र्नि-
मित्तकारणत्वमुक्तम्, एकदिग्वस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्प
द्यते इति न सर्वत्रोत्पत्तिः, एकस्मैव द्रष्टुरपेक्षा^{*}बुद्धिः समु-
त्पद्यते इति न सर्वत्रोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनियमात्र सर्वदो-
त्पत्तिः, कारणशक्तेऽत्यन्तयोः प्रत्यक्षसिद्धलाभं परत्वरात्र-
यत्त्वम्, अन्यथाहि नोत्पद्यतातां नवा प्रतीयेयातां परत्वरा-

वि० र्थः, तथाच दैशिकपरत्वं प्रति बडतरस्त्वर्थसंयोगाश्वयत्त्वानं
निमित्तकारणं तदाश्रये मूर्ते दिक्संयोगोऽसमवायिकारणं वा-
द्वृश्वानविषयोमूर्तः समवायिकारणम्, दैशिकापरत्वस्यास्तपतर-
स्त्वर्थसंयोगाश्वयत्त्वानं निमित्तकारणं तदिषयोमूर्तः समवा-
यिकारणं ताटशमूर्ते दिक्संयोगोऽसमवायिकारणमिति, भवति
हि पाठलिपुत्रस्य काश्मोमपेक्ष्य प्रयागः परः प्रयागमपेक्ष्य का-
श्मपरेतिथवहारः, तदिषयः परत्वं प्रयागे उत्पद्यते, तत्र बडतर-
स्त्वर्थसंयोगाश्वयत्वेन तस्य आतत्वात्, काश्मापरत्वं जायते अस्य-
तरस्त्वर्थसंयोगाश्वयत्वेन तस्या आतत्वात्, एककालाभ्यामिति एवः

* बुद्धे: समुत्पद्यते इति ऋचिस् पाठः।

उ० पेचायां हि दयोरनुत्पन्निरप्रतीतिश्च स्थात् प्रतीयेते च पर-
त्वापरत्वे, प्रतीतिश्च तयोर्नीत्पन्निमन्नरेणेति, एककालाभ्या-
मिति कालिकपरत्वापरत्वे अभिप्रेत्य, तत्रैककालाभ्यामिति
एकोवर्त्तमाणः कालोद्ययोर्युवस्त्रविरपिष्ठयोः तावेकका-
लै ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः, सन्निकर्षोऽस्यतरतपनप-
रिस्यन्दान्तरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च बङ्गतरतपनपरिस्यन्दा-
न्तरितजन्मत्वम्, अचापि विषयेण विषयिणो बुद्धिमुपलक्ष-
यति तेन युवस्त्रविरपिष्ठौ समवायिकारणे, कालपिष्ठ सं-
योगस्थासमवायिकारणम्, अत्यतरतपनपरिस्यन्दान्तरित-
जन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बङ्गतरतपनपरिस्यन्दान्तरितजन्मत्वबु-
द्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एतेच परत्वापरत्वे अनियत-
दिग्देश्योरपि पिष्ठयोर्हत्येते, तत्र दैशिकपरत्वापरत्वयोः
सप्तधा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव दयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः
स्थात्, अपेचावुद्धिनाशात्, संयोगस्थासमवायिकारणस्थाना-
शात्, द्रव्यस्य च समवायिकारणस्य नाशात्, निमित्तास-

वि० कालः संयोगितया ययोः पिष्ठयोर्लाभ्यामेककालाभ्यां पिष्ठाभ्यां
सन्निकर्षविप्रकर्षत्वाभ्याम् अत्यतरतपनपरिस्यन्दबङ्गतरतपनपरि-
स्यन्दाश्रयतया ज्ञाताभ्यां परमपरत्वेति व्यवहारो भवति, भवति
हि युवानमपेक्ष्य स्थविरः परः स्थविरमपेक्ष्य युवाऽपर इत्या-
दिको व्यवहारस्तदिव्यस्य परत्वस्य समवायिकारणं स्थविरः, तत्र
महाकालस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, बङ्गतरस्तर्थक्रियाश्रय-
त्वस्थानं निमित्तकारणम्, अपरत्वस्य च युवा समवायिकारणम्,
युवश्चरीरमहाकालयोः संयोगोऽसमवायिकारणम्, स्थविराश्रि-

च० मत्रायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशासमवायिकारणनाशसमवायिकारणनाशभ्यः । तत्रापेचाबुद्धिनाशात् तावत् परत्वोत्पत्तिः परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेचाबुद्धिविनाशस्तद्विनाशात् परत्वविश्वद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः, द्वितीनाशवदैव सर्वमूहनोयम् । असमवायिकारणनाशादपि तद्यथा यदैवपेचाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्म ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्तो यदा परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानादपेचाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः तत्रापेचाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वात् तत्त्वान्वयकलम्, नन्दसमवायिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्ममनःसंयोगनाशादपि संखारादृष्टादीनां विनाशे वज्र व्याकुलं स्वादितिचेत्र विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य व्यापनात् परत्वाधारस्तान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावस्थको न च तदा

च० तत्पत्नस्यन्दापेचायाऽस्यतरतपत्नस्यन्दाप्यत्वेन यूनोज्ञानं निमित्तकारणम्, यदपि श्रीराधां बाल्ययौवनवार्द्धमेदेन भिन्नत्वात् युवस्याविरगतपत्नपरिस्यन्दामां वैपरीत्यमपि सम्भवति तथापि वज्रतरतपत्नपरिस्यन्दसमानाधिकरणवैजात्ववस्थज्ञानमेव स्वविरेकालिकपरत्वस्य कारणम्, अस्यतरतपत्नस्यन्दसमानाधिकरणवैजात्ववस्थज्ञानमेव यून्यपरत्वस्य कारणमिति न च घटाद्यपेक्षया परमाण्वोरपि वज्रतरस्यक्षियासमानाधिकरणस्थितिवै-

उ० नान्नकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः
कल्पते, संखारादृष्टादेः कार्यस्य सूतिसुखादेश्चिरेणापि
दर्शनाश तत्त्वाशकल्पना, उपलब्धात्मेतत् अवधेऽर्द्धुभ्यु तदेष्व-
संयोगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्तेस्तत्त्वलात्,
समवाचिकारणनाशादपि क्वचित् परत्वनाशः तथाहि यदा
पिण्डावयवे समुत्पन्नेन कर्मणाऽवयवान्तरादिभागस्तदै-
वापेचाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः परत्वो-
त्पत्तिः, अग्रिमक्षणे संयोगनाशाद्व्यनाशः परत्वसामान्य-
ज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेचाबुद्धिनाशद्य सामान्य-
ज्ञानात्, तथाच योगपदान्नापेचाबुद्धिनाशात् परत्वनाश-
दृति, क्वचिद्रव्यनाशापेचाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा
पिण्डावयवे कर्मापेचाबुद्धेष्वत्पादस्तोऽवयवान्तरविभागः
परत्वोत्पत्तिः तत् आरम्भकसंयोगनाशसामान्यज्ञाने ततो-
द्रव्यनाशापेचाबुद्धिनाशो ततस्य परत्वनाशः, क्वचिद्रव्यस्य सं-
योगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा यदा द्रव्यावय-
वविभागस्तदैव पिण्डकर्मापेचाबुद्धेष्वत्पादस्तदनन्तरमवय-

वि० तादिजातिमत्त्वज्ञानात् परत्वं कथं नोत्पद्यते इति वाचं बडतर-
स्तर्थक्रियासमानाधिकरणैककालीनहयादृत्तिजातिमत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् तादृशजातिस्य चैतत्वादिः स्तर्थक्रियाऽपि तत्कालो-
स्तरकालीनान्यत्वेन विशेषज्ञोया नातोऽग्नोतिर्वर्षज्ञीविश्वविरचे-
त्तापेक्षया शतवर्षज्ञीवियुवमैत्रे परत्वोत्पत्तिः, अथवा स्तर्थपरि-
स्पन्दयूर्ब्बेत्पत्त्वं विप्रकर्षः तदनन्तरोत्पत्त्वं सन्निकर्षः युवचै-
त्ताद्युत्पत्त्यधिकरणं यः स्तर्थस्पन्दत्पूर्ब्बेत्पत्त्वं स्वावरमैत्रादौ

उ० वसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाश-
दिक्पिण्डसंयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाश-
दिक्पिण्डसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षा-
बुद्धिनाश इति, क्वचित् संयोगनाशपेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां
परत्वनाशः तथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी सामान्यज्ञा-
नविभागौ अपेक्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः
परत्वनाशः, क्वचित् समवायसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः त-
था परत्वोत्पत्तिपिण्डावयवविभागपिण्डकर्मणि युगपत्,
तदनन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशदिक्पिण्डवि-
भागः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयो-
गनाशेभ्यो युगपदुत्पत्तेभ्यः परत्वसापरत्वस्य वा दैत्यिकस्य
नाशः, कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणना-
शाधीनोनाशोनास्ति दैत्यिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे सञ्जि-
कर्षविग्रकर्षनाशो यथा न तथा कासिकयोरिति तयोः

वि० वर्तते इति श्विरे परत्वम्, श्विरमैत्राद्युत्पत्तिकरवस्थर्य-
स्पन्दानन्तरोत्पत्तत्वं युवच्छैचादावस्तीति तत्त्वापरत्वं जायते, अचे-
तने काक्षिकपरत्वापरत्ववहाराभावे तु प्राणित्वे सतीति वि-
शेषवायं देयम्, तत्त्वाद्वैरमादायातिप्रसङ्गस्तु जातिविशेषनिवे-
शेन वारणीय इति संक्षेपः। द्विविधयोः परत्वापरत्वयो नाश-
कोऽपेक्षाबुद्धिनाश इति मुक्तावलीकारः, उपस्थारे तु त्रिविध-
कारणाशस्यैव परत्वापरत्वनाशकत्वमुक्त मिति मन्त्रस्मृतम्। २१।

ननु सञ्जिकर्षविद्यकर्षज्ञानाभ्यां यदि परापरव्यवहारै तदा
प्रयागमपेत्य काशो सञ्जिकर्षेति ज्ञानस्य विवरतासम्बन्धेन

त्र० कारणपरत्वात् कारणापरत्वात् ॥ २२ ॥

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽगुत्वमह-

**उ० समवायिकारणाशादपेक्षाबुद्धिगाशात् इत्याच्छेति चयः
पचाः पूर्ववदूहनीयाः ॥ ११ ॥**

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं काससास्य परत्वापरत्वे परत्वा-
समवायिकारणकाससंयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकाससं-
योगश्च लक्षणयोक्तः, अन्यथाऽन्यथयापत्तेः, नहि परत्वा-
परत्वाभ्यामेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते तस्मात् परत्वापरत्व-
पदयोऽस्तु त्वादककाससंयोगावर्त्ती लक्षणया ॥ २२ ॥

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽपरत्वं किं न स्थादित्यत्त्वाह ।

एतानि सूचाणि पूर्वमेव व्याकृतकल्पानि नेत्र व्याक्रिय-
न्मे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

**वि० प्रयागेऽपि सत्त्वात् तत्त्वापरत्वयवहारः कथं न भवति एवं
विप्रकर्षज्ञानविषये काश्यादौ वा कथं न परत्वयवहार इति
तटसाशङ्कां निरस्यति ।**

कारणपरत्वात् कारणस्य समवायिकारणस्य परत्वात् अपर-
त्वाच्च समवायिकारण एव परापरत्वयवहारौ नत्वपेक्षाबुद्धि-
विषयतामात्रेण तदन्यस्मिन्, अवहारं प्रति अवहर्त्यस्य तत्त्वता-
दितिभावः ॥ २२ ॥

परत्वापरत्वयोर्न परत्वापरत्वे च इत्याह ।

एतानि व्याख्यातप्रायाणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सू० स्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥
गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥

उ० परत्वापरत्वादीनां मूर्त्तमाचसमवेत्वमुक्तं ज्ञानसूखादी-
नास्त्रात्मसमवेत्वं तत्र समवाय एव कहति शिष्यजिज्ञासा-
मनुरुद्ध बुद्धेहेशकमप्राप्नाया अपि सह्यनात् समवायपरी-
क्षामाह ।

कार्यकारणयोरित्युपलच्छणम्, अकार्यकारणयोरित्यपि
इष्टव्यं तदुक्तं पदार्थप्रदेशाखे प्रकरणे “अयुतसिद्धाना-
माधार्याधारभृतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययेतुः स स-
मवायः” इति, असम्बद्धयोरविद्यमानलमयुतसिद्धिः, इह
कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह तनुषु पट इह
वीरणेषु कट इह इव्यगुणकर्माणि इह गवि गोलम्
इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरूपत्यद्यमाना-
न विना सम्बन्धमुत्पत्तुमर्हति तेनानुभीयतेऽस्मि कर्षित्

वि० गुणानां इव्यसमवेत्वस्योऽस्त्रात् तत्र च समवाय इति जिज्ञा-
सानुरोधात् कर्ममुक्त्यापि समवायपरीक्षामारभते ।

कार्यकारणयोरत्यवावयविनोर्यतः सम्बन्धात् इहेदमिति
प्रत्ययः स समवायः, तनुषु पटः कपाणेषु घटः वीरणेषु कट-
इत्यादिप्रत्ययोऽहि पटादौ तम्बादिहृतित्वं विषयीकरोति वज्ज-

उ० समन्वः, न चासौ संयोग एव, अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकानामभावात् विभागपर्यवसानाभावाच समन्विनामयुतसिद्धलाच नियताधिकरणतयैवोच्चेयत्वात् अप्रत्यक्षलादेकलाज्ञित्यलाच । नन्देकस्तेत् समवायस्तदा इव्यत्तादीनां सद्वरप्रसङ्गः कर्मालादिसमवायस्य इव्ये सम्भवात्, मैवम्, आधाराधेयनियमादेवासद्वरात् यद्यपि य एव इव्यत्तसमवायः स एव गुणत्वकर्मालादीनामपि तथापि तेषां न इव्यमाधारस्तच तेषामप्रतीतेः इव्येष्वेव इव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मास्तेव कर्मात्वं नत्वन्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदण्डोः संयोगाविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनियमस्तया व्यज्ञव्यज्ञकश्चिभेदादेवाचापि नियम उपपत्त्यते नहि इव्येण इव्यत्वत् कर्मालाद्यथभिव्यज्यते तदुक्तम्,

“सम्बिदेवहि भगवतो वस्त्रपगमे नः इरणम्” ॥

वि० दक्षित्वं समन्वविशेषनियन्वितमेवान्यथा तत्तुषु घट इत्यादिप्रतीतिप्रसङ्गात् कालिकेन तन्त्रादिदृक्षित्वस्य घटादौ सञ्चात्, इत्यस्य तादृश्वक्षितानियामकः समन्वः समवाय एव, अवयवावयविनोः संयोगासमवर्त्त, कार्यकारण्योरित्युपलक्ष्यं गुणं गुणिनोः क्रियाक्रियावतेऽर्जातिथ्यक्षेत्रान्वद्रथ्वविशेषमदार्थयोच्चाधाराधेयभावनियामकेऽपि समवाय एवेति मन्त्रम् । समवाये प्रमाणन्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषग्निशेषसमन्वविषया विशिष्टबुद्धित्वाहङ्की पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनु-

उ० इति, नद्वाधारत्वं प्रति विपरीता समिदस्ति, नहि भवति
 द्रव्यं कर्मेति, नवा भवति पटे तम्भव इति, एतेन वाच्यौ
 रूपसमवायेऽपि वाच्यौ रूपमित्याधारता न वाच्योः प्रती-
 यते तस्मात् स्वभावशक्तिरेव सर्वच नियामिका, स चायं
 नित्य अकारणकलात् भावानां हि समवायिकारणादु-
 त्पत्तिनियमः, तदनुरूपे च निमित्तासमवायिनी, तथाच
 समवायस्य समवायिकारणं चत् स्थात् तत् समवायान्त-
 रेण तेनैव समवायेन वा, न तावदाद्यः, अनवस्थापातात्, न
 द्वितीयः, नहि स एव समवायः स्वेनैव समवायः स्वभव-
 तीत्यात्मात्रव्यात्, तनुषु पटसमवायः पटे रूपसमवाय-
 इति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसमन्वेन, समवायान्त-
 राङ्गीकारेऽनवस्थापातात्, तर्हीह पटरूपमित्यपीहप्रत्ययः
 स्वरूपसमन्वेनैव स्थात् किं समवायेनेति चेत् तत्राति-
 रिक्षसमन्वे बाधकाभावात्, तर्हीह भूतसे घटाभाव इत्य-

वि० मानं सत्र च संयोगादिवाधात् समवायसिद्धिः न च स्वरूप-
 समन्वेनार्थात्तरमनक्षस्त्रूपाणां समन्वयाभ्युपगमे गौरवात्
 नचैवमभावस्थाप्यनया रीत्या समन्वान्तरं सिद्धेदिति वाच्यं
 यतोऽभावसमन्वयस्य न नियतसमवक्षया सति भूतसे घटाभा-
 यनान्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य तत्समन्वयस्य
 च नियत्वात् नाप्यभावस्य समन्वान्तरमनियमङ्गीकर्तुं शक्तवे
 यक्षमिद्वेव भूतसे सहस्रधा घटानयनाप्यसारखादौ सम-
 न्वसहस्रस्यनापत्तेष्ठाप्तापसरखकाणीभूतसादिस्तरूप एव

उ० चापि समवायः समन्वान्तरं वा स्मादिति चेत्र स्वरूपसम्बन्धैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटाद्यन्ताभावान्याभावयोनिर्णयोरनेकसमवेतयोः सामान्यतापत्तेः प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशिलापत्तेः प्रागभावस्य च समवेतानुत्पत्त्वलेनाविनाशिलापत्तेस्त एव भावतं तत्र तत्त्वम्, भावलस्यापाद्यतात्, अभावेऽस्यैव वैशिष्ट्याख्यं समन्वान्तरमिति भावाः, तत्र यदि सर्वाभावव्यक्तीनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटवत्यपि घटाभावप्रत्ययप्रसङ्गः पटाभावैशिष्टेनैव घटाभावैशिष्टमत्त्वात्, घट एव तत्र घटाभावधोप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यमन्वेन प्रतिबन्धकाभावस्यैव तत्र सत्त्वात्, न चाश्रयस्यभाव एव तादृग्भो येन न तत्र घटाभावाभिव्यक्तिः, घटाप्रसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतेः । तत्रापि रूपनाशानन्तरं कथं न रूपवत्ताप्रत्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्वाचेति चेत्, रूपनाशादेव तदप्रतीतेरूपपत्तेः, समवायप्रतिबन्धिः प्रत्यक्षमयूखे मोर्चित एवेत्याख्याम् ॥ २६ ॥

इत्यादिभ्यः पञ्चम्यो भेदं साधयन्नाह ।

वि० घटाभावसम्बन्धः स्तोकरणीयः घटकालस्य समन्वाघटकतया घटकाले न घटाद्यन्ताभावप्रतीतिः, इत्यस्य भूतकादौ घटाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धस्तोकारस्यावश्यकतेनाभावान्तरस्यलेपिपि स्वरूपस्यैव समन्वयमभावप्रत्ययानामेवविधसम्बन्धावगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति ॥ २६ ॥

ननु समवायो त्रये गुणादिषु वाऽन्तर्भवतु किन्तस्यातिरिक्त-

सू० द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥
तत्त्वभावेन ॥ २८ ॥

उ० भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वात् तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्योभितः द्रव्यत्वगुणलेत्युपलक्षणं कर्मत्वाद्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥
 एकलं साधयति ।

आख्यातमितिशेषः तत्त्वमेकलं भावेन सत्त्वया व्याख्यातम्, यद्यैका सत्ता सर्वत्र सदुद्भिप्रवर्त्तिका तद्यैक एव समवायः सर्वत्र समवेत्बुद्धिप्रवर्त्तकः स्त्रिलङ्घाविशेषादिशेषस्त्रिलङ्घाभावाच्च नहि समवायस्य विशेषस्त्रिलङ्घं भेदकं लिङ्गमाकल-

वि० प्रदार्थत्वकस्यनेनेवत आह ।

भावेन सत्त्वया द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो द्रव्यत्वगुणत्वभावो व्याख्यातः उक्तः तथाच सत्ता यथा द्रव्यत्वगुणत्वशून्या विलक्षणबुद्धिविषयत्वात् समवायोऽपि विलक्षणबुद्धिविषयत्वात् द्रव्यत्वादिमानित्यर्थः इदमुपलक्षणं कर्मत्वादिप्रतिषेधोऽपि ज्ञेयः । २७ ।
 समवायस्य नानात्मं निराकरोति ।

तत्त्वं तद्यक्षिण्यमेकमात्रव्यक्तित्वमिति यावत् समवायस्येति शेषः, भावेनेति आख्यातमितिशेषः । यथा द्रव्यं सत् गुडः सन् कर्म सदित्येकाकारप्रतीतिविषयत्वात् नानात्मसाधकप्रमाणाभावात् जाग्रवाच सत्ता एका, तथा घटः समवेतः यटः समवेतः इत्याद्यनुगतप्रतीतिविषयत्वात् भेदकप्रमाणाभावात् जाग्रवाच

उ० यामो येन नानालभ्युपगच्छामः, अतएव नित्यः देशका-
खादिभेदेऽप्यभिन्नस्य सन्तावदेवानित्यलायोगात्, ननु सम-
वायोयद्यन्यं समन्व एव तदा तन्तुपटयोः पटरूपयोर्बां वि-
चेषः खादिति चेत्र युतसिद्धिभावादिस्तेषानुपपत्तेः नहि
रूपरूपवतोरवद्यवावयविनोर्बाऽसमद्वयो र्विद्यमानत्वमस्ति
येन विचेषः स्थात्, युतसिद्धिरेवापाद्यत इति चेत्र कदा-
चिदपि तथाऽननुभवेनापाद्यवाधात् । समवायो नानाऽ-
नित्यस्तेति प्राभाकरास्तचानुपपत्तं रूपं नष्टमिति हि
प्रत्ययो नतु रूपसमवायेनष्ट इति कस्तापि प्रत्ययः ।
प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकास्तदद्यनुपपत्तं समवायो-

वि० समवायोप्येक एवेत्यर्थः । सच नित्यस्तेत्यादविनाशयोः प्रमा-
वाभावात् तत्कल्पने कल्पनागौरवात् समवायस्तैकत्वेन तत्त्वा-
शाभ्युपगमे तत्त्वाश्वदश्यायां निवे इत्येव्यत्वादे र्विशिष्टानुभवानु-
पपत्तेच । यस्तु नीजो नष्टः रक्ष उत्पन्न इति प्रतीतिर्निर्जादिसम-
वायविषयिकी समवायस्यानित्यत्वनानालसाधिकेति प्राभाकर-
मतं तत्पत्तम् उक्तप्रतीतै समवायस्यानुष्ठेखात् अन्यथा घटो-
नष्ट इत्यादिप्रतीतेरपि समवायविषयकत्वसमवेन घटादेरपि
नित्यत्वप्रसङ्गादिति । वैशेषिकमतानुयायिनस्तु समवायस्य प्रत्यक्षं
न भवति समवायोऽतीन्द्रियस्तेतनान्यासमवेतभावत्वादाकाशा-
दिवदिवनुमानेन तस्यातीन्द्रियत्वसिद्धेत्याङ्गः । न्यायमतानु-
यायिनस्तु इन्द्रियसमन्वयविशेषताप्रत्यासर्था समवायस्य प्रत्यक्षं
भवत्वेव, अतोन्नियत्वसाधकोक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् सम-

उ० इतीक्ष्यः आत्मान्यते सत्यसमवेतभावतात् मनोवस्त्रासा-
दिवदा ॥ १८ ॥

इति श्रीशास्त्ररे वैदेशिक*सूचोपस्कारे सप्तमाध्यायख्य
द्वितीयमाङ्गिकम् ॥ * ॥

समाप्तस्यायं सप्तमाध्यायः ।

वि० बायो जौकिकप्रबलविषयः योग्यप्रतियोगिकते सति विशेषज्ञतया योग्यहस्तिसात् भूतवादिष्टिष्टटात्यन्ताभावादिवदि-
वादेः प्रबलसाधकानुमानस्य सच्चाचेत्ताऽरितिलंक्षेपः ॥ १९ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपस्त्रानन-भृष्णाचार्य-प्रबोतायां क-
वादसूचविष्टौ सप्तमाध्यायख्य द्वितीयमाङ्गिकम् ॥ * ॥

समाप्तस्यायं सप्तमाध्यायः ।

* सूचोपस्कारे इति लक्षित् पाठः ।

४० द्रव्येष ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥

उ० शिष्यजिज्ञासानुरोधात् क्रमसङ्गमिदानीमुद्देश्यकम-
मालाभते तच बुद्धिपरीषा अष्टमाध्यार्थः, आत्मसाधनाय
पूर्वे बुद्धिहक्ता तां आरयन्नाहि ।

द्रव्येष्विति विषयेण विषयिणं द्वतीयाध्यायमुपस्थितयति ।
“इश्चियार्थप्रसिद्धिरिश्चियार्थेऽर्थान्तरस्य हेतुः” “आ-
त्मेश्चियार्थमचिकर्षाद्यन्निष्पत्तेते तदन्यत्” इत्येताभ्यां द्वच्चा-
भ्यां ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः। तच “बुद्धिहप्तसञ्ज्ञानं प्रत्यय-
हति पर्यायाः” इति समानतत्त्वे बुद्धिसच्चणे साक्षमतगिरा-
सार्थं पर्यायाभिधानम् । साक्षाहि बुद्धादिशब्दानामर्थ-
भेदमाच्चते तथाहि चत्तरजसामवां साम्यावस्था ग्रहतिः,
सा चैकैव, पुरुषास्तु परं भिषमो, तेष बूटस्था नित्या अपरि-
षामिनो नित्यैतन्यस्थभावाः, तेष पङ्कवोऽपरिषामिनात्,
प्रकृतिस्तन्वा जडलात्, यदा विषयभोगेच्चा प्रकृतिपुरुषभे-

वि० दानार्जगङ्गमभितो अमतोदिरेषा-
मूर्त्तानिवातिमकिनानखिकान्तरायान् ।
विज्ञावयन् प्रचलपुष्करफूलतृतेग
देवः स वारदमुखः शर्वं ममालु ।

परत्वापरत्वे परीक्ष शिष्यजिज्ञासानुरोधात् मध्ये समवायं
परीक्ष उद्देश्यममालाम्ब्याद्यमे बुद्धिं परीचित्विषुः पूर्वोक्तां तां
आरयति ।

त्रयेषु द्रव्यजिज्ञासावाचेषु द्वतीयाध्याये इति यावत्, ज्ञानं

८० इदिदृशा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिण-
मते, तस्याच्चाद्यः परिणामोबुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धि-
रेव महत्तत्त्वं तदुक्तम् “प्रकृतेर्भवन्” इति, साच बुद्धि-
र्दर्पणवच्चिर्षसा, तस्याच्च वहिरन्द्रियप्रणाडिकथा विषया-
कारो यः परिणतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारसञ्चानं
दृच्छिरिति चास्यायते, स्वच्छायां बुद्धौ वर्त्तमानेन ज्ञानेन
चेतन्यस्य पुरुषस्य भेदायहाइह जागामीति वोऽभिमान-
विशेषः सैवोपलभिः, स्वकृचन्दनादिविषयसञ्चिकर्षादिन्द्रिय-
प्रणाडिकचैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणाम-
विशेषः स प्रत्ययः, अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नसं-
स्कारधर्षाधर्षाः सर्व एव बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्ममा-
त्या ग्रहतावेव वर्त्तमाना अवस्थाभेदादाविर्भवन्ति तिरो-
भवन्ति च, पुरुषस्तु पुष्करपस्ताश्ववस्त्रिलेपः प्रतिविम्बते परं
बुद्धाविति यस्यान्ते तदनेन पर्यायाभिधानसूचितप्रमा-
नेन निराक्रियते तथाहि बुद्धिशब्दो यदि बुधतेऽनयेति
करण्युत्प्रस्तादा मन एव तत्पर्यवस्थति, न च मनः प्रत्ययम्,
बुद्धिस्तु बुधे इति प्रत्यच्चवेद्यैव, न चान्तःकरणस्य ज्ञाना-
दोधर्षाः, कर्णधर्षालेनैव तेषां सिद्धौः, भवति हि अहं जाने
अहं प्रत्येमि अहमुपस्थिते इत्यहस्यामानाधिकरणेन प्रति-
भासः, अभिमानोऽसाविति चेत् तात्त्विकन्ते बाधकाभावात्,

९० चास्यात् चक्षित्वम्, आत्मानुभासकत्वेनेतिशेषः वज्रेदानीं परीक्ष-
णीयमिविभावः । १ ।

सू० तत्त्वात्मा मनस्याप्रत्यक्षे ॥ २ ॥

उ० पुरुषस्यागन्तुकधर्मानाधारत्वं कृटस्यत्वं तदेव बाधकमिति
चेन्नागन्तुकधर्मानाधारत्वेऽपि नित्यलसम्भवात् नहि धर्मो
धर्मस्येत्येकं तत्त्वं येन धर्मोत्पादविनाशावेव धर्मर्थत्पादवि-
नाशौ स्नातां, तथाच य एव चेतयते स एव बुधते जानात्यु-
पसुभते प्रत्येति चेति नार्थान्तरकस्यना युक्तेतिदिक् ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा
प्रत्यक्षज्ञैङ्गिकस्यत्पादस्यत्त्वणा, अविद्याऽपि चतुर्विधा संशय-
विपर्ययस्यप्रानध्वसायस्यत्त्वणा, तत्त्वं यज्ञैङ्गिकं तदनिक्रि-
यज्ञम्, कुतं एतदित्याह ।

आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानसस्य का-
चित्काहम्प्रत्ययस्याहं गौरः कृष्णोमहावाङ्गिरित्यादिप्रत्य-
यतिरक्षतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतोक्ता, चकारादाका-
शकालदिङ्गां वाचोः परमाणुनास्य इव्याणामुपयहः । इ-
क्षियज्ञमपि द्विविधं सर्वज्ञीयमसर्वज्ञीयज्ञ, सर्वज्ञीयं योग-
जधर्मस्यत्त्वण्या प्रत्यासत्त्वा तत्त्वदार्थसार्थज्ञानं, तथाहि
परमाणवः प्रसक्ताः प्रमेयलादभिदेयत्वात् सत्त्वात् । साम-

वि० नव्यात्मनः प्रबद्धसिङ्गत्वात् ज्ञानस्य तक्षिङ्गतया पूर्वमभिधा-
नमसङ्गतमत चाह ।

तत्त्वं परश्चरोरे, अधिष्ठात्रत्वं सप्तम्यर्थः परश्चरीराधिष्ठात्मात्मा
एवं मनस्य इमे दो अप्रत्यक्षे परात्ममनसोः प्रबद्धाभावात् तयो-

उ० योविरहात् कथमेवं महत्त्वस्थापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात्
 न च परमाणुवो महान्तः, रूपवत्त्वस्थापि चाकुपप्रत्यक्षकार-
 णत्वात् न च दिगादयोरूपवत्त इति चेत्त योगजधर्मसह-
 कारिणा मनसैव तत्सम्भवात् तदुपग्रहात्तुरादिना वा, अ-
 चिक्षयप्रभावोहि योगजोधर्मो न सहकार्यकरमपेचते ।
 विवादाधारितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादि-
 तु प्राभाकरो न मीमांसाभिज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिव-
 द्विपञ्चबाधकतर्कपूर्वन्यत्वादप्रयोजकम्, असर्वज्ञोयज्ञं प्रत्यक्षं
 द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकम्, सविकल्पकं ज्ञानं न
 प्रमाणमिति कीर्तिदिङ्गागादयः तथाहि अभिखापसंसर्ग-
 योग्यप्रतिभासं हि तत्, न ज्ञानभिखापेन नान्दा सम्भवत्यर्थस्तु
 सम्बन्धो येन घट इति पट इति वा नामानुरच्छितः प्रत्ययः
 स्थात्, न च जात्यादि परमार्थसत्, येन तदैश्चिष्टं विषयेषु
 इन्द्रियेण गम्भेत, न च सतः स्वसत्त्वात्यासता सम्बन्धः सम्भव-
 ति, न च सत् इन्द्रियगोचरः, तस्मादिन्द्रियेणालोकनं अन्यते
 आलोकनमहिक्षात् सविकल्पकमुत्पद्यमानं तचार्थं प्रवर्त्तयत्
 प्रत्यक्षमिति प्रमाणमिति चोच्यते इति, तचैतदनुपपत्तम-
 भिखापसंसर्गयोग्यप्रतिभासम् भवेत् प्रमाणस्त्रियार्थसंचि-

वि० रनुमानार्थं द्रष्टव्याधाये “आत्मेन्द्रियार्थसम्भिकर्षं ज्ञानस्य भावो-
 ऽभावस्य मनसोचिक्षम्” इति सूत्रे “इन्द्रियार्थप्रविद्धिरिन्द्रिया-
 र्थभोद्यात्तरस्य हेतुः” इति सूत्रे च ज्ञानं अथितमिति पर्यव-
 सितार्थः, इदमुपपत्तम्, श्रीरादिभिन्नत्वेन ज्ञानलोक्यनुमा-

सू० ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥

उ० कर्षजन्यं स्वादिति सच्चिद्भव्यतिरेकिलं, नामवैश्विक्यज्ञ च-
त्तुषज्ञाने सभावत्येव, सुरभिचन्दनमितिवदुपमीतभानसभ-
वात् यदा संज्ञावैश्विक्य प्रत्यज्ञाने न भासते संज्ञायाः
स्मरणमाचम्, स्मृतेव सार्थव्यावर्त्तिका, अभावज्ञाने प्रति-
योगिस्मरणवत्, जात्यादिकज्ञ वस्तुभूतं साधितमेवातः
सविकल्पकमपोन्नियार्थसम्बिकर्षजलात् प्रत्यज्ञम् । ननु नि-
र्मिकस्यकं न व्यवहारप्रवर्त्तकं नवा व्यवहारविषय इति
किञ्चच प्रमाणमिति चेत् सविकल्पकमेव, तद्विशिष्टज्ञा-
नम्, एव विशेषणज्ञानविशेषेन्द्रियसम्बिकर्षतदुभयासंसर्गायहस्य
कारणलावधारणात् ॥ २ ॥

यत्र यथा ज्ञानं यत्कारणकज्ञ तदिष्वद्यितुमाह ।

ज्ञानान्तरान्निर्देष्यं यत्प्रकारकं यदिष्वयकं यद्वर्ष्यकं
तत्र ज्ञाननिर्देशे कर्त्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुपत्ति-

वि० नार्थं “कारणज्ञानात्” इत्यादिस्मृतेऽपि ज्ञानं कथितमिति
वेदितव्यम् । २ ।

ननु ज्ञानस्य किं कारणमित्वाकाङ्क्षायामाह ।

ज्ञाननिर्देशे हतीयात्थाये यत्र ज्ञानस्य निर्देशः ज्ञातस्तत्रैव
तप्तिष्पत्तिविधिरुपत्तिविधानं उक्तः “आत्मेन्द्रियार्थसम्बिक-
र्षाद्विष्वद्यते तदन्यत्” इति स्मृते ज्ञानस्य कारणान्युक्तानीत्यर्थः,
तथाधात्मा ज्ञानस्य समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगेऽप्युपम-

सू० गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्ठते द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥

उ० प्रकार उक्तः उच्चते इत्यर्थः आदिकर्षणि क्रियानात् ॥
॥ ३ ॥

कोइृशो निष्ठन्तिविधिस्तमाह ।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चात्मेपणादिषु यज्ञानं निष्ठ-
यते तत्र द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं गृह्णत इति
द्रव्ययोग्यतैव तत्र तत्त्वम्, सन्निकर्षस्य तेषां द्रव्यघटित एव,
संयुक्तसमवायेन तेषां यहणात्, यद्यपि विषक्तचम्पकावचव-
कर्पूरभागानाभयोग्यानां गम्भोग्यते तथापि सन्निकर्ष-
घटकं तत्रायोग्यमपि द्रव्यमेव, यद्यपि गम्भये द्रव्ययो-
ग्यता न तत्त्वं तत्रापि तत्रैव समवेतः गम्भो गृह्णत इति तदेव
तत्त्वम्, नन्ददृष्टसन्निकर्षकल्पना कुतः क्रियते इति चेच्च

वि० वायिकारणम्, विषयसन्निकर्षो निमित्तकारणमिति तस्मिन्
स्तुत्रवोक्तमिति, प्रत्यक्षमधिकाय सन्निकर्षस्य हेतुता कथितेति
वेदितव्यम् ॥ ३ ॥

सन्निकर्षेऽपि विशेषमाह ।

सन्निकृष्टेषु गुणकर्मसु यज्ञानमुत्पद्यते तत्र द्रव्यं द्रव्यघटित-
सन्निकर्षः इक्षियसंयुक्तद्रव्यसमवायः कारणं तथाच द्रव्यप्रत्यक्षे
इक्षियसंयोगस्य हेतुता, द्रव्यसमवेसस्य गुणादेः प्रत्यक्षे तु इक्षिय-
संयुक्तद्रव्यसमवायः, गम्भरूपद्रव्यसमवेतप्रत्यक्ष अवश्यसमवायः,

द्व० सामान्यविशेषे यु सामान्यविशेषाभावात् तत् एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥

उ० ज्ञाननिष्पत्तेः कार्येषु हि कारणमवश्यं कस्यनीयमिति
भावः ॥ ४ ॥

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिम्-ह ।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा इच्छलगुणलकर्मलानि
एवमेतेषामपि सामान्यानां विशेषाः पृथिवीलादिरूपला-
चुत्तेषणलादोनि, तत्र इच्छगतानां सामान्यानां तत् एव
योग्याश्रयविशेषादेव तत्त्विवृत्त्वाच्च संयुक्तसमवायात् संयु-
क्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानं
गुणले च संयुक्तसमवेतसमवायात् इच्छलकलादौ समवेत-
समवायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवा-
यात् समवेतसमवायाच्च सार्वेन्द्रियं ज्ञानम्, गुणले च संयु-
क्तसमवायः समवायस्य न प्रत्यासन्तिरिति, ननु तत् एव
स्वाश्रयसञ्चिकर्षादेवेत्यवधारणानुपपत्तिः यतः सामान्ये वि-

वि० कारणं सर्ववैव इच्छापटितः सञ्चिकर्षादेतुरिवर्थः, तत्रापि चा-
क्षुषे ताचेच इच्छास्य योग्यताऽपेक्षितेविशेषः ॥ ५ ॥

सामान्यप्रबन्धेऽपि इच्छापटितसञ्चिकर्षः कारणमित्याह ।

सामान्यं सत्ता विशेषोइच्छलादि तेषु यज्ज्ञानं जायते तत् तत-
एव इच्छापटितसञ्चिकर्षादेव, ननु इच्छवत् केवलेन्द्रियसञ्चिकर्षवा-
क्यं सामान्यानि न इच्छन्ते इच्छत् चाह सामान्यविशेषाभा-

छ० सामान्यविशेषापेक्षं इव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥

उ० शेषेषु च पृथिवीत्वादिषु सामान्यविशेषान्तरमस्येव तत्त्व-
विकर्षोऽपि कारणमेवात् आह सामान्यविशेषाभावादिति
नहि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्त्तन्ते, अनवस्था-
प्रसङ्गात् तेषां परस्यरं भेदप्रतोतिः खच्छपत एव, गवेतरा-
टुक्तिले बति सकलगेव उक्तिलक्षणोपाधिसम्भेदाद्वा, एवं
घटलादावयीति ॥ ५ ॥

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावाद्यथा तत्त्व-
रपेक्षमेव ज्ञानं तथा इव्यगुणकर्मस्यपि किं तत्त्विरपेक्षमेव,
नेत्याह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रश्नतम्, इव्यगुणकर्मसु इव्यलगुणत्व-
कर्मलविशिष्टवद्विद्वावदस्ति विशिष्टज्ञानस्य विशेषविशेष-

वि० वादिति सामान्यविशेषोऽव्यत्यत्वं तदभावात् तथाच सामान्यानां
ज्ञानत्वशून्यतया इत्त्रिवक्षयोगस्यात्मवेन ज्ञानवटितसम्भिकर्षा-
ग्राह्यत्वात् ज्ञानवटितसम्भिकर्षयाज्ञानेव सामान्यानीतिभावः ।
॥ ५ ॥

इव्यगुणकर्मप्रवच्छे विशिष्टेषमाह ।

इव्यगुणकर्मसु यत्तद्वज्ञानमां ज्ञानं ज्ञाने तत्त्वामान्यविशेष-
ापेक्षं ज्ञानविशेषप्रकाशकं तेषां ज्ञानाज्ञानाभावामिव खच्छपतोभा-
गासम्भवादिवर्णः ॥ ६ ॥

दू० द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥

उ० एतिथस्त्रिकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्रावश्चको, भवति हि द्रव्यमिदं गुणोऽयं कर्मेदमिति विश्विष्टानमिति भावः ॥ ६ ॥

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव ज्ञानमताह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतं घट्टावान् शुद्धोगौर्गच्छतीति ज्ञानम्, तत्र द्रव्यं घट्टा विशेषणम्, शुद्ध इति गुणः, गच्छतीति कर्म, तथाच नाग्नहीतविशेषणा विश्विष्टप्रतीतिर्नवा विशेषणसम्भवमन्तरेणेतिभवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मापेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

तत् किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

वि० न तु शुद्धोऽयमित्वादिप्रवद्यस्याऽप्यनुभवसिद्धत्वात् वत्र च जाते दप्रकारकत्वात् कथं द्रव्यगुणकर्मस्त्रिलविशेषेक्षमताह ।

द्रव्ये यत्कल्पं जायते तद्रव्यमुद्यकर्मापेक्षं द्रव्यमुद्यकर्मादि विशेषविधयाऽपेक्षते, द्रव्यगुणकर्मप्रकारकमपीति पर्वतिसार्थः, तथाचायं दण्डवान्, अयं शुद्धः, अयं चलतीत्वादिप्रवद्यस्यात् इदमंशे द्रव्यादिप्रकारकमपि सम्भवतीति भावः ॥ ७ ॥

गुणकर्मप्रवद्यस्यात् गुणकर्मप्रकारकं न भवतीत्वाह ।

सू० गुणकर्मसु गुणकर्माभावाङुणकर्मापेक्षं न विच्छते ॥ ८ ॥

समवायिनः शैत्याच्छैत्यबुद्धेश्च श्रेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥

सू० ज्ञानमितिशेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशिष्टबुद्धेरभावात् गुणकर्मापेक्षा न तड्डतबुद्धिः, नहि गुणे गुणो, नवा कर्मसु कर्म, यं तत्र विशेषणलेन भासेतेति भावः ॥ ८ ॥

ननु गुणकर्मणोः स्फुरणाहुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न गुणकर्मापेक्षेत्याशङ्का प्रकरणान्तरमारभते ।

समवायिन इत्यभिधानात् समन्वस्य कारणताभावात् तथाच गुणे गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभा-

**वि० गुणकर्मसु विशेषेषु गुणकर्मापेक्षं गुणकर्मप्रकारकं प्रत्यक्ष-
ज्ञानं न विद्यते कुत इत्यत आह गुणकर्माभावात् गुणकर्मसु
गुणकर्माभावादिवर्थः, तथाज्ञानस्य तादृशज्ञानं न समव-
त्वेतिभावः ॥ ८ ॥**

ननु गुणकर्मसु गुणकर्माभावेऽपि विशिष्टबुद्धौ विशेषज्ञ-
ज्ञानस्य ऐतुतात् गुणकर्मज्ञानदशायां गुणकर्मसु तदिशिष्ट-
बुद्धिर्दुर्बोदैत्यत आह ।

समवायिनः शैत्यसमवायिनः शैत्यात् शुक्लरूपात् शैत्यबुद्धे-
शुक्लरूपात्मकविशेषणबुद्धेश्च श्रेते शुक्लरूपवति शङ्खादौ बुद्धिः

सू० द्रव्येषनितरेतरकारणः ॥ १० ॥

उ० वाच न तप्तज्ञाने गुणकर्मपेत्वा विशेषणत्वेन लख्येव, एवस्तु श्वेतः भङ्ग इत्यादिप्रतीतौ शैत्यसमवायस्य शैत्यगुणस्य शैत्यविशेषणज्ञानस्य च कारणलभित्युक्तं तथाच विशेषणसमन्वयविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्यक्षप्रमाणप्रति कारणलभिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिद्धति ॥ ८ ॥

ननु यथा घण्टावानित्यच द्रव्यापेत्वं द्रव्यज्ञानम्, तथाऽयं साक्षो, अयं कुम्भ इत्यादावपि द्रव्याविशेषणकुद्धौ द्रव्य-
बुद्धिः कारणं तथाच कापि प्रथमतो द्रव्यबुद्धिः न खादि-
त्यत आह ।

बुद्धय इतिशेषः । साक्षज्ञानानन्तरकालीनमपि कुम्भ-

वि० शुक्लोद्यमिति शुक्लरूपविशेषणिका प्रत्यक्षप्रमिति भवति अतत्ते शुक्लरूपवत्तशुक्लरूपबुद्धी कार्यस्य शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमा-
त्मकस्य कारणभूते इत्यर्थः, तथाच समवायसमन्वेन शुक्लरूप-
प्रकारकप्रत्यक्षप्रमाणं प्रति शुक्लरूपवत्तश्च शुक्लरूपज्ञानस्य इयमेव तत्त्वमिति गुणकर्मसु गुणकर्मरूपविशेषणविरहान्त्र तत्त्वका-
रकप्रत्यक्षप्रमितिरितिभावः । समवायसमन्वेन शैत्यवत्तस्य तत्त्व-
वास्तुचनाय सूचे समवायिन इत्युक्तमिति ॥ ९ ॥

ननु अयं घट इतिप्रत्यक्षानन्तरमयं घट इति प्रत्यक्षं यत्र जायते तत्र घटज्ञानं पटज्ञाने कारणं तत्पूर्ववर्त्तित्वात् तथाच घटज्ञानं विना पटज्ञानं कदाचपि न खादिति तटस्थाशङ्कां निर-
स्ति ।

**सू० कारण्यौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादि-
बुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥**

**उ० ज्ञानं न स्वभज्ञानकार्यं स्वभयं कुम्हं प्रति विशेषणत्वा-
योगात् ॥ १० ॥**

ननु घटपटादि बुद्धीनां क्रमो इच्छते क्रमस्य कार्य-
कारणभावघटित एवेत्यत आह ।

कारणक्रमाधीनो घटपटादि बुद्धीनां क्रमो, न हेतु-
फलभावाधीनः, कारणक्रम एव कथमत आह कारण-
योगपद्यादिति बुद्धीनां योगपद्यं प्रतिषिद्धमतो नाना-

**वि० इवेषु पूर्वोत्तरभावापद्यज्ञाविशेषणक्रम्यबुद्धिवु अनितरे-
तरकारणाः न परस्परकारणाः, बुद्धय इति पूरबोयं तथाच
घटज्ञानस्य पटज्ञानपूर्ववर्त्तित्वेऽपि नियतपूर्ववर्त्तित्वाभावान्न
कारणत्वमितिभावः ॥ १० ॥**

तन्येवं तत्र घटज्ञानमेव कथं न पटमालम्बते कार्यकारण-
भावमन्तरेण तयोः क्रमस्यासम्भवादित्यत आह ।

घटपटादि बुद्धीनां क्रमः पौर्वापर्यङ्गः न हेतुफलभावात्
न कार्यकारणभावात् किन्तु तादृशबुद्धिकारणानां घटपटादि-
सम्मिकर्णादीनां क्रमात् पौर्वापर्यात् चकारोऽनुक्तमयौगपद्यं स-
मुच्चिनोति अयस्त्वकारः “क्रम” इत्यनन्तरं योजनीयः, एवच्च घट-
पटादि बुद्धीनामयौगपद्यं तत्त्वारणानां सम्मिकर्णादीनामयौगप-
द्यादित्यर्थः, यत्र तु घटपटसम्मिकर्णादीनामस्ति यौगपद्यम्, तत्र
युगपदेव सम्मिकर्णयावत्पदार्थविषयिष्ठो समूहाचम्बवालिका-
बुद्धिरत्ययवे इति कारणयौगपद्यात् कार्ययौगपद्यं कारण-

उ० बुद्धिकारणाभासपि न यौगपद्मम्, वदि तु कारणयौगपद्मं
भवेत्तदा कार्ययौगपद्ममपद्यते, तथाच युगपञ्जाना-
नुत्पर्त्तिर्मनसोलिङ्गमिति बहुभज्यतेतिभावः ।

इति श्रीशास्त्रे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य प्र-
थमाङ्किकम् ॥०॥

वि० क्रमात् कार्याक्रमस्तेत्पि बोद्धयम् । बुद्धिः प्रथमतोऽदिविधा
अनुभूतिः सृतिस्त, अनुभूतिरपि काणादमते दिविधा प्रबद्धानु-
मितिभेदात्, प्रबद्धामपि ब्राह्मजादिभेदेन बृहिधं, सविकल्पक-
निर्बिकल्पकभेदेन च दिविधं कौकिकालौकिकभेदेन दिविधस्त,
अनुभूतिरपि केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकन्वयव्यतिरेकिरुपत्रिवि-
धानुमानजन्यतात् त्रिविधा, तचेदंवाचं ज्ञेयत्वादित्वादिकं केव-
लान्वयनुमानम्, एतिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्ववन्वत्वादित्वादिकं केवल-
व्यतिरेकनुमानम्, अन्वयव्यतिरेकनुमानन्तु पर्वतोवङ्गिमान् धू-
मादित्वादिकमिति । सृतिस्तोपेक्षानात्मकनिष्ठयाधीनसमानाकार-
रकभावनाखासंखाराधीना एकविधैव, प्रकारान्तरेणापि बुद्धि-
र्दिविधा प्रमाऽप्रमाचेति, तद्वति तत्प्रकारिका बुद्धिस्त्वमा तद-
भाववति तत्प्रकारिका बुद्धिस्त्वदप्रमा, संश्यनिष्ठयभेदेनापि बुद्धि-
र्दिविधा, तचैकधर्मिणि विवद्भावाभावप्रकारकाङ्क्षानं संश्यः,
तदभावप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं तत्प्रिष्ठयः, एतमते सादृश्य-
ज्ञानस्थाने पदज्ञानस्थाने च तदुत्तरं लिङ्गपरामर्शोत्पत्त्यैवानु-
मिति भवति प्रमाणं दिविधं प्रबद्धमनुमानस्तेति यथार्थानुभवस्त
प्रमा एतत्त्वाये सूत्रस्तदेव वक्षतोत्तिसंक्षेपः । ११ ।

इति श्रीजयताराबत्कायस्तानन् भद्राचार्य-प्रखीतायां कणा-
दस्त्रविष्टौ अहमाभावस्थाद्यमाङ्किकम् ।० ।

**सू० अयमेष त्वयाहातं भोजयैनमिति बुद्धपेक्षम् ॥
॥ १ ॥**

**उ० प्रात्यचिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य
निष्पत्तिविधिमभिधायेदानों विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमभिधा-
तुमेकदेशमाह ।**

सन्निष्ठेऽपि वस्तुनि तावद्यमिति बुद्धिरूप्यथते, विप्रहृष्टे
च वस्तुन्येष इति, क्रियायां स्तत्त्वोऽयमितिबुद्धिमपेक्ष्य
त्वयेति कर्त्त्वोपरकाबुद्धिः, करणव्यापारविषयत्वबुद्धि-
मपेक्ष्य स्तमितिकर्त्त्वबुद्धिः, अयं भुजिक्रियायां कर्त्ता
प्रयोजकस्यायमितिबुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियो-

वि० बुद्धिविशेषविकास्यपि काञ्चिद्दुद्धयो भवन्तीत्वाह ।

अयमेष इति, अयं घट एष पट इतिज्ञानं बुद्धपेक्षं बुद्धि-
विशेषविकास्य इदमेतदोः प्रत्यक्षविषये शक्तत्वात् प्रत्यक्षरूपा बुद्धि-
स्तादश्चाने विशेषणम्, युग्मच्छब्दस्य सञ्जन्योधाअयतया वल्लुर-
भिप्रायविषये शक्तत्वात् त्वयाहातमितिवाक्यजन्यं ज्ञानं बुद्धिवि-
शेषविकासं भोजयैनमिति इदमर्थकैवल्यविकल्पन्यज्ञानमपि प्रबद्धा-
त्मकबुद्धिविशेषविकास्य अतएव “विद्यामथैनं विजयां जयात्” इति
भट्टिकाव्यम्, यदा उक्तस्य पञ्चादुक्तौ इदम् शब्दस्य एनादेष्टः
तादृशस्य च पूर्वोत्पन्नशाब्दवोधविषयवोधकत्वात् तत्त्वान्यज्ञानं
बुद्धिविशेषविकासमेवेति, शिष्यव्युत्पादनार्थं कतिपयप्रयोगप्रदर्शन-
मिति । १ ।

* वैशेषिकसते शब्दसिद्धकानुमितिरेव शास्त्रबोधः ।

सू० छष्टेषु भावाद्छष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥
अर्थं इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥

**उ० कृत्यापारस्य विषयोऽयमितिवुद्धेष्वमेनमिति एवमन्वदपि
वुद्धेष्वमूहनीयम् ॥ १ ॥**

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेदमेवैतदित्याह ।

**यदाऽयमितिवुद्धेः सञ्जित्वा विषयः, एष इतिवुद्धे विं-
प्रछेष्टाऽपि वुद्धारुद्धो विषयः, लयेति वुद्धेः सञ्जित्वा: कर्ता
विषयः, कृतमितिवुद्धेः कर्म विषयः, भोजयेति वुद्धे निं-
योज्यनियोक्तारौ विषयौ, एनमितिवुद्धेसादुभयव्यापारो
विषयः, सञ्जित्वा भवति तदैताहुश्च बुद्धिरूपयते, अहु-
ष्टेषु तु विषयेषु नैता वुद्धयः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यति-
रेकगम्यमेवैतदित्यर्थः ॥ २ ॥**

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थमान्वयं तेज तेज विधिनोक्तं

**वि० एतेषां पदानां आनवटितधर्मावस्थिते शक्तिरन्वयव्यतिरेक-
गम्यव्याह ।**

**द्वष्टेषु आतेषु आनवटितधर्मावस्थितेभित्वियावत्, भावात्
इदमादिशब्दप्रयोगस्य सच्चात्, अद्वष्टेषु अच्चातेषु आनवटित-
धर्मावस्थितेभित्वियावत्, अभावात् तादृशप्रयोगस्यासच्चात्
बुद्धिवटितधर्मावस्थिते एव तेषां शक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥**

अर्थदपरिभाषां दर्शयति ।

अर्थं इति शब्दो द्रव्यगुणकर्मसु वर्त्तते सर्व वच पारिभाषिकः,

सू० द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम्* ॥ ४ ॥

४० तेन तेषु चिषु वैश्वेषिकाणामर्थं इति परिभाषा, अर्थपदेन
चाणामुपस्थितेः, तदुक्तं प्रज्ञातेवाचार्ये: “चाणामर्थ-
ग्रन्थाभिधेयतत्त्वं” इति ॥ ३ ॥

प्रकरणान्तरमवतारयति ।

इत्येविति इत्यपदार्थनिरूपयत्प्रकरणमुपचाचयति प्र-
त्यचाप्रत्यचाणामित्यादिसूचेष्व ग्रन्थीरादीनां पञ्चात्मकत्वं
पञ्चभूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं निराकृतम् । अथा ग्रन्थीरस्य
ज नानाप्रकृतिकलं तथा वस्त्रमाणानां आणादीनामिन्द्रि-
याणामपि, तेन तेषां प्रतिनिष्ठतगुणयाहकलं सिद्धतोति
भावः ॥ ४ ॥

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

वि० गौतमीये तु “रूपरसगन्धस्यर्थाः पृथिव्यादिगुणात्मदर्थाः” इति
प्रमेयान्तःपातिनोर्थस्य जग्यत्यस्तुतम्, अतः पञ्चेत्तिव्ययाद्येषु पञ्च-
सु गुणेष्वपि अर्थशब्दस्य परिभाषान्तरं समानतत्त्वसिद्धम् । १ ।
किमिन्द्रियं किम्प्रकृतिकं किमर्थयाहकमित्यभिधातुं यीठं
रचयति ।

इत्येषु इत्यनिरूपयत्यसूचेषु पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतप्रकृतिकलं प्रति-
षिद्धं निराकृतं तथा ग्रन्थीरादिकं किंचिदपि इत्यं न पञ्च-
भूतप्रकृतिकं किंचेकैकभूतप्रकृतिकान्येव सर्वांश्च ग्रन्थीरादी-
क्षियात्वा चेतिभावः ॥ ५ ॥

* प्रदिविद्धमिति ज्ञेयः काचित् कचित् पुरुषे न इत्यावे ।

सू० भूयस्त्रादृगन्धवस्त्राच पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥

उ० गन्धोज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं ज्ञाणं तत्र पृथिवी पृथिवीमात्रं प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत एतदित्यत आह गन्धवस्त्रात् न हि गन्धवत् निर्गन्धेनारभ्यते इत्युक्तम्, गन्धवस्त्राच वहिरिश्चियाणां याज्ञजातीयगुणवस्त्रनियमात् सिद्धम्, तर्हि पार्थिवलाविशेषेऽपि शरीरावयवान्नराणां न गन्धवस्त्रकलं किमु ज्ञाणस्यैवेति कुतोनियम इत्यत आह भूयस्त्रादिति इतरद्वयानभिभूतैः पार्थिवावयवैरारभ्यत्वमेव भूयस्त्रं पारिभाषिकच्छैतद्भूयस्त्रं समानतस्येऽपि ॥ ५ ॥
इश्चियान्तरेऽप्येतदतिदिव्यता ।

व० शब्दं ब्राह्मेन्द्रियं गुणेषु गन्धमात्रयाहकं पृथिवीमात्रप्रकृतिकष्टेवा ।

गन्धस्य ज्ञानं प्रत्यक्षं यस्मात् तद्गन्धज्ञानं ब्राह्मेन्द्रियं तत्र, एथिवी तत्त्वात्, प्रकृतिः समवायिकारव्यम्, भूयस्त्रात् जायाद्यनभिभूतभागारव्यत्वात् गन्धवस्त्राच, रसाद्ययाहकत्वात् ब्राह्मेन्द्रियं न जायाद्यारव्यम्, गन्धवस्त्रज्ञानं याहकतासम्बन्धेन गन्धयाहकत्वादिति यज्ञितार्थः, तथाच ब्राह्मेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव यज्ञकत्वात् कुङ्गमगन्धाभियज्ञकष्टतादिवदिवनुमानेन ज्ञावस्य पृथिव्युपादानकलं सिध्यतीतिभावः, एतच्च स्पष्टार्थमचोक्तम् ॥ ५ ॥

इश्चियान्तरमप्येकैकभूतप्रकृतिकमिवाह ।

सू० तथापत्तेजोवायुञ्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥

सू० रसगच्छुइगिन्द्रियाणां प्रकृतिरितिष्ठेषः, तेन अथावंख्यं रसनादीनामवादयः प्रकृतयः, तत्त्वतिनियतार्थयाइकलात्, अत्रापि नियमे भूयस्त्वमेव तत्त्वम्, रसादिमत्ते च रसनादीनां गाञ्छाजातीयविशेषगुणवत्त्वनियम एव प्रमाणमित्युक्तम्, एवस्त्र विशिष्टादृष्टेष्टपटहीतकर्णभूक्ष्ववक्षिष्ठेनभोदेष्ट एव ओचम् ॥ ६ ॥

इति श्रीज्ञानाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्त्र दितीयमाङ्किकम् ॥ ० ॥

समाप्तस्यायमष्टमोऽध्यायः ।

सिं० रसयहये रसने आपः प्रकृतयः, रूपयहये चक्षुषितेजः, प्रकृतिः, स्पर्शयहये त्वगिन्द्रिये वायुः प्रकृतिः, रसनेन्द्रियादीनां रसादेकमात्रयाइकलात्, रसगच्छुप्तस्पर्शाविशेषादिति क्षापित्वो लिपिकरप्रमादप्रयुक्तः पाठलत्र कथचिदर्थसङ्करणेऽपि तेज-इत्यस्त्र इत्यकथनेन सन्दर्भविरोधोदुर्बार एवेति, रसनादीनां अजोयत्वादिसिद्धिप्रकारः प्राक्प्रदर्शित एवादरक्तोयः ॥ ६ ॥

इति श्रीज्ञयनारायण-तर्कपद्धानन-भृष्टाधार्थ-प्रबीतावां क्रादस्त्रविद्वतौ अष्टमाध्यायस्त्र दितीयमाङ्किकम् ।

समाप्तस्यायमष्टमोऽध्यायः । ३५ ॥

सू० क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

सू० संयोगसमवाचान्यतरसन्निकर्षजसौकिकप्रत्यच्छनिरूपणानन्तरं तदितरप्रत्यासन्निजन्यसौकिकासौकिकप्रत्यच्छव्युत्पादनफलकं नदमाध्यायमाह ।

कार्यमितिशेषः, प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक्, कार्यं घटपटादि, असत् तत्कालीनस्तजनकाभावप्रतियोगीत्यर्थः, अत्र हेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि कार्यं घटादि सदेव स्थात् तदा क्रियावच्चेन गुणवच्चेन च व्यपदिश्येत्, यथोत्पत्ते घटे घटस्त्रिष्ठति घटस्त्रिष्ठति रूपवानयं दृश्यते घट इत्यादि प्रकारेण व्यपदिश्यते न तथोत्पत्तेः प्रागपि व्यपदेशोऽस्मि तेन गम्यते तदानीमसन्निति, सच व्यूहामानेषु वीरणेषु *योज्यमानेषु तनुषु चक्रारुढाद्यां मृदि कुसाडादिव्यापारेषु अनुवर्त्तमानेषु भविष्यत्यच कटः पटोघटोवेति सार्वसौकिकी प्रत्यच्छप्रतीतिः, चक्रुर्विस्फारणानन्तरं जायमानत्वात्, न च संयोगसमवाचान्यतरघटिता प्रत्यासन्निरचनं प्रभवति, तस्मादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासन्निरचनं

सौ० हेरम्बापदहन्दं निधाय इदयामुजे ।

कायादनवमाध्यायं विद्योमि कुतूहलात् ॥

अभावप्रत्यच्छमभिधित्युभूमिकामाह ।

घटादिकार्यं स्वोत्पत्तेः प्रागसत्, क्रियाया गुणस्य च व्यपदेशस्य व्यवहारस्याभावात्, घटे जाते यथा घटस्त्रिष्ठति घटस्त्रिष्ठति

* रज्जमानेतिं र्जाचत् पाठः ।

उ० तत्त्वम्, ननु चान्वेभ्योभवः सर्वा विशेषतावां तत्त्वतीतिः प्रतीतौ च विशेषतेति चेत्वा विशेषता हि तदुभयस्त्रहणमेव उपस्थिष्टप्रत्ययजनयोग्यं तत्त्वं प्रतीतेः पूर्वमपि उदेव तदुक्तं व्यायवार्जित्के “समवाचेऽभावे च विशेषविशेषभावः” इति, सचायं प्रागभावः प्रतियोगिजनकः, नहि घटे जाते स एव घटसाहानीमेवोत्पत्ते तत्त्वं कारकान्तरस्त्रेऽपि कारकवैकल्यमनुस्थियमाणं स्त्रप्रागभाववैकल्यमेवागुसर्वमर्हति, तद्विटोत्पत्तौ स एव घटः प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावलेन तत्त्वं कारकलमवर्जनीयम्, ननु चदि घट एव तस्माभावसाहा घटे नष्टे तदुभव्यवाप्तिरिति चेत्वा घटनाशस्थापि तदिरोधित्वात् नहि विरोधित्वकालेऽपि विरोधकरप्रादुर्भाव इति, नस्त्रवयोर्देवक्षतोविरोधो येन गोत्ताश्वत्वत् समावकालीनतं सात् किं तर्हि कासक्तस्याच कथमेककालावस्थाविलम्बवेत् ॥

॥ १ ॥

अभावान्तरं प्रतीतिवृचिद्गमाह ।

वि० घटः आमृत्वादि क्रियामुखववहारो भवति पूर्वकु न वथा ववहार इत्यर्थः, अतः सत्त्वार्थवादोनिरक्त इति, घटोत्पत्तेः पूर्वं घटप्रागभावस्त्रिक्ततीति सर्व प्रतियोगिजनकः कर्त्तव्यवाचा कारकान्तर सम्बेद उत्पन्नस्त्र न पुगत्वत्पादः, इहेदानीं घटो भविष्यतीवादि प्रबल्लभमपि पामभावे मानमिवि । १ ।

धंसरूपोऽभावोप्त्वीवाह ।

द्व० सदसत् ॥ २ ॥

असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥

॥ ३ ॥

ख० यथा कारण्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षानुभावाभ्यां कार्य-
साक्षात् प्रभीयते, तथा विनाशकस्य मुहूरादेव्यापारान-
न्तरं सदेव कार्यं घटादि इदानीमध्येदिति प्रत्यक्षानुभावा-
भ्यामेव प्रभीयते, साक्षात्मभावोभ्यंस इति गौषते, भवति
हि घटोनष्टोभ्यस्त इदानीं श्रुतपूर्वोगकारोनासीत्या-
दिधीरितिभावः ॥ २ ॥

ननु घट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति न तु
घटादन्वस्थस्य ध्वंस इत्यत आह ।

बदिति सूचज्ञेषः, असतः सत् अर्थान्तरं, कुत इत्यत आह
क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति नहि प्रधंसकालेऽपि वर्तते

वि० सदपि घटादिकार्यं मुहूरप्रवहारानन्तरम् असत् अवर्तमानं
धंसप्रतियोगीव्यर्थः तथाच घटो नश्यति घटोभ्यस्त इवादि-
प्रवहसिद्धोभंसात्मवोऽभावोऽप्यस्तीतिभावः ॥ २ ॥

ननु मुहूरप्रवहारानन्तरं तिरोभूतः सत् असेव घटलिष्ठिति
वाहावस्थान्वितो घट एव धंसव्यवहारविषय इत्यत आह ।

असदो अवर्तमानस्य क्रियागुणव्यपदेशाभावात् क्रियागुण-
व्यवहाराभ्यवात् असत इति सावधारयं तथाचावर्तमानस्यैव
क्रियागुणव्यपदेशाभावो नहि मुहूरप्रवहारानन्तरं घटस्थिति

सू० सत्त्वासत् ॥ ४ ॥

उ० घटः, अस्ति घटः, इदानों रूपवान् घटः, घटमानयेत्यादिव्यपदेशस्तदितो वैधर्म्यादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ ३ ॥
प्रागभावप्रधंसौ साधयिलाऽन्योन्याभावं साधयितुमाह ।

यत्र सदेव घटादि असदिति व्यवह्रियते तत्र तादाद्याभावः प्रतीयते भवति हि असम्मोगवात्मना, असन् गैरस्यात्मना, असन् पटो घटात्मना, अघटः पटः, अनसोगैः, अगैरस्य इत्यादिप्रतीतिः, तदस्यामश्चान्योन्याभाववान् गैः पटान्योन्याभाववान् घट इत्यन्योन्याभाव एव तादाद्याभिव्याप्तिः ॥ ४ ॥

वि० श्वामो घटोद्दृश्यते इति अवहारोक्तोकानं तस्माद्दंसव्यवहारविषयो न घटस्यावर्त्तमानलात् किन्तु अर्थान्तरम्, घटादन्य एव धंसनामा जन्याभाव इति ॥ ५ ॥

भेदरूपोऽभावोऽप्यक्षीयाह ।

सदपि घटादि भूतणादौ असत् अन्योन्याभावप्रतियोगि भूतलं न घट इत्यादिप्रतीतिः, ननु घटवति भूतके कथं घटस्यान्योन्याभावः स्यास्यति प्रतियोगिरूपस्य घटस्य विरोधिणः सत्त्वादिति चेन्नक्षयं कस्ति अभावं प्रति येन केनापि समव्यवेग प्रतियोगिनो विरोधिता, तथा सति समवायसमन्वावस्थित्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगि अभावस्य विरोधी वशाच अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकः समव्यवस्थादा-

सू० यज्ञान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥

उ० भावापरनामा भासते तदच तादाक्षयं प्रतियोगितावच्छेद-
कम्, प्रतियोगिसमानाधिकरणस्यायमभावः, भवति हि
घटो न भूतलमिति प्रतीतिः, नित्यस्य, कदाचिदपि घट-
पटयोक्तादात्म्यासम्भावात् ॥ ४ ॥

इदानीं चतुर्थमभावमत्यन्ताभावाख्यमाइ ।

अतः पूर्वोक्तादभावचयात्, यदन्यदसत् तदसत्, तदत्य-
न्तासत्त्वम्, असदित्युभयत्र भावप्रधानोनिर्देशः, तचैकमस-
दुहेष्मपरमसदिधेयम्, तथाचोक्ताभावचयभिज्ञा योऽभावः
सेऽत्यन्ताभाव इति पर्यवसन्नोऽर्थः, तत्र प्रागभावस्य उत्त-
रावधिकत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्वोवधिकत्वम्, अन्योन्याभावस्य प्र-

वि० क्याख्य एव तेन सम्बन्धेण च घटस्य खमित्तेव सत्त्वेन भूतलादा-
वसत्त्वात्तत्र घटान्योन्याभावसत्त्वे न कोऽपि विरोधः, अयज्ञान्यो-
न्याभावोऽत्यन्ताभाववग्निय एवेतिबोधम् ॥ ५ ॥

अत्यन्ताभावं साधयति ।

अत उक्तादभावचयादन्यद् यत् असत् भावभिज्ञम्, तदसत्
अत्यन्तासत्त्वं भावप्रधाननिर्देशोऽयम्, अत्यन्ताभावाख्यमिति तु
यजितार्थः, अयज्ञात्यन्ताभावस्तुर्दीयोऽभावः सदातनत्वं, प्रति-
योगि तत्वागभाव तत्प्रधंसास्त्रय एवावन्ताभावस्य विरोधिनः,
रक्षघटे इत्यामं रूपं नास्ति इत्यामघटे रक्षं रूपं नास्तीति प्रतीती
च भवंसप्रागभाववदगाहते नत्यन्ताभावमिति प्राप्तः, नव्यास्तु

**सू० असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधि-
प्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥**

**सू० तिथोगिष्ठमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु चितवैधमर्य-
मतञ्चतुर्थोऽयमभावः ॥ ५ ॥**

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते तच प्रधंसे तावत् प्र-
त्यक्षसामयीमाह ।

असदितीतिकारेण प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह, तेनास्त्र-
घटः, नष्टोघटः, अस्ति इदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रतीतिरस्मि-
तच दृष्टान्तोविरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिनोघटादेवंथा

**सू० असप्रागभावयो नात्मन्ताभावविरोधित्वमतो असादिकाकावच्छे-
देनाप्रत्यक्षाभावो वर्तत एव, यत्र भूतजे पूर्वमपसारितं घटादिकं
युनरानीतं तच घटकाकाशस्याभावसम्बन्धाघटकत्वाद्वाटसम्बन्धकाले व
घटात्मन्ताभावबुद्धिरित्याङ्गः, केचित्पु यत्र भूतजे पूर्वं घटादिकं
स्थितमथापसारितं युनरानीतच सत्रोत्पादविनाशशाळी साम-
यिकनामा चतुर्थः संसर्गभाव एव प्रतीयते नात्मन्ताभाव-
इत्याङ्गः ॥ ५ ॥**

अभावचतुर्थं श्रुत्याद्य असप्रबद्धं श्रुत्यादयति ।

असदिति असन् घटः नष्टोघटः धस्तोघट इत्यादिप्रबद्धं
विरोधिप्रबद्धावत् प्रतियोगिष्ठाघटप्रबद्धवत् अनुभवसिङ्गं क्लौ-
किक्षसन्निकर्षजन्यस्त्वयर्थः तत्र च प्रतियोगिष्ठप्रबद्धं अक्षुरादिसं-
योगजन्यं असप्रबद्धमतु अक्षुरादिसंयुक्तविशेषताजन्यमिति-

सू० तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच ॥ ७ ॥

उ० स्थृं प्रत्यचं तथा तप्त्वंसस्यापि, तच कारणमाह भूत-
प्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य उत्पद्य विनष्टस्य घटादेः प्रत्य-
क्षाभावात् एतेन योग्यानुपलब्धिमाह, तच चायं तर्कः
सहकारी, यद्यत्र घटोऽभिव्यत् भूतस्यमिवाद्रक्षत वत्त-
दृश्यते तस्मान्नास्तीति, सहकार्यन्तरमाह भूतस्यतेरिति
भूतस्य प्रतियोगिनोघटादेः स्तेरिति प्रतियोगिन्नारण-
मुक्तम् ॥ ६ ॥

प्रागभावे प्रधंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिग्भावाह ।

सामान्यवाच्ययमभावप्रदः प्रकरणात् प्रागभावपरः,
यथा प्रधंसे प्रत्यक्षान्नं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भाव-

वि० विशेषः, अपरमपि विशेषमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य
अतीतस्य प्रतियोगिनोघटादेः प्रत्यक्षाभावाद्योग्यानुपलब्ध-
रूपात् कारणात् भूतस्य अतीतघटादेः सृतेः सरखात्मकात् प्रति-
योगिन्नाच जायमानमिति पूरुषीयम्, तथाच धंसप्रत्यक्षं
प्रतियोग्यनुपलब्धिजन्यं प्रतियोगिन्नानजन्यस्य प्रतियोगिप्रत्यक्षन्तु
न तथा इतोऽपि विशेष इतिभावः, अत्र सृतित्वमविवक्षित
नानमात्रन्तु विवक्षितमिति मन्त्रव्याप्तम् । एवस्य घटादयो यथा
प्रत्यक्षसिद्धास्थाय तद्दंसा अपोतिभावः ॥ ६ ॥

प्रागभावप्रत्यक्षमप्यनयैव दीक्षा भवतीत्याह ।

अभावे प्रागभावे सामान्यवाच्यकाश्रव्यस्य विशेषपरत्वात्, तथा
प्रत्यक्षम्, यथा धंसे इन्द्रियसम्बन्धर्थयोग्यानुपलब्धिप्रतियोगिन्नानैः

सू० एतेनाघटोऽगौरधर्मस्य व्याख्यातः ॥ ८ ॥

उ० प्रत्यक्षलात् भावस्य वृद्धमानवोरणादेः प्रत्यक्षलात् प्रत्यक्षे विषयोक्तियमाणलात्, यदा भावस्थाधिकरणस्य प्रतियोगिनस्य प्रत्यक्षलात् योग्यतादित्यर्थः, संसर्गभावयहेऽधिकरणयोग्यताच्चाः प्रतियोगियोग्यताच्च तत्त्वलात्, चकारात् प्रतियोगिस्मरणमुक्तस्य तर्कं समुच्चिनोति, अनादेहेष्वपि प्रागभावस्थानन्तस्थापि प्रधंसस्थावस्थाविशेषमात्रे प्रत्यक्षलम् ॥ ७ ॥

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणयहस्यप्रागुक्ततर्कान-

वि० प्रबद्धं जायते तथा प्रागभावेऽपीत्यर्थः । ननु प्रागभावस्थानम-
दित्वात् कापाकादिसंयोगजननादतिपूर्वमपि क्षयं न प्रागभावस्य
प्रत्यक्षमुक्तानां कारणानां तदानीमपि सम्भवादित्वत आह भाव-
प्रबद्धलादिति भवत्यस्मादित्यपादाने घण्ट, भावस्थरमकारवसाम-
यो तेन प्रबद्धं यस्य तत्त्वात् घरमकारवसामयोव्यक्तिलादि-
तिफलितार्थः तथाचोक्तस्यले घरमकारवसामयोभावाद्यप्रागभा-
वप्रत्यक्षमितिभावः, अतीक्षियस्य वाचादेः प्रागभावस्य प्रबद्ध-
वारणाय चकारत्तेन च प्रतियोगियोग्यत्वं समुच्चितमिति मन्त-
रम् ॥ ८ ॥

अन्योन्याभावस्थायेवं प्रबद्धं भवतीत्याह ।

अघटः पटः, अगौरमः, अधर्मः सुखमित्याद्याकारकोऽन्योन्या-
भावप्रत्ययोऽपि एवेन प्रधंसप्रागभावप्रत्यक्षयनेन व्याख्यातः

७० तिरिशति, योग्यानुपस्थमः सर्वज्ञ समाजः, चकार उक्त-
समुच्चार्थः, अधर्ष्य इत्यतोऽन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखश्चानादा-
वधिकरणेऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतां वदन् अन्योन्याभावयहे
प्रतियोगियोग्यता न तत्त्वं किन्त्वधिकरणयोग्यतामात्रं तत्त्व-
मित्युपदर्शयति, कथमन्यथा स्तम्भः पिण्डाचो न भवतीति
पिण्डाचान्योन्याभावः स्तम्भे गृह्णेत, स्तम्भात्मतया पिण्डाचानु-
पस्थमस्य तदन्योन्याभावयाहकल्पात्, तस्यायानुपस्थमस्य प्र-
तियोगिसत्त्वविरोधिलात् स्तम्भे पिण्डाचतादाद्ये सत्यनुपस्थ-
आनुपत्तेः । ननु पिण्डाचतादाद्यमिह न प्रतियोगि, कि-
न्तर्हि पिण्डाचः, सच्च स्तम्भे वर्त्तमानेऽपि गुह्यतवस्थोपस्थ-
भ्यते इति तदनुपस्थमः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी न भवतीति
चेत्त प्रतियोग्यनुपस्थमवत् प्रतियोगितावच्छेदकानुपस्थ-
स्यायभावयहकारणलात्, ननु प्रतियोगित्वयहाधीनेऽन्यो-

वि० कथित इति समुदितार्थः तथाचान्योन्याभावप्रबन्धेऽपि इन्द्रिय-
सम्बद्धविशेषगता प्रतियोग्यानुपस्थमः प्रतियोगिज्ञानस्तैतानि का-
र्त्तवानि, इयान् परं विशेषो यत् संसर्गाभावयहे प्रतियोगियो-
ग्यत्वं तत्त्वम्, अन्योन्याभावयहे त्वचिकरणयोग्यत्वमिति धर्मस्या-
तीक्ष्ण्यत्वेऽपि सुखादौ योग्याभिकरणे तदन्योन्याभावस्य प्रबन्धं
निराबाधमेवेति, यस्तु संसर्गाभावयहे प्रतियोग्यधिकरणोभय-
योग्यत्वं तत्त्वमिति कैचिद्दुक्तं तत्र समीचीनं, तथा सति पापाये
स्तैरभाभावस्य, गुडे तिक्ष्णाभावस्य, बायौ रूपाभावस्य, आकाशे
स्तर्घाभावस्य ग्रन्थाभावस्य च प्रबन्धानुपत्तेस्तदधिकरणां

सू० अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ६ ॥

उ० न्याभावयहः प्रतियोगिलस्त्रान्योन्याभावविरहात्मलं तत-
स्त्रान्योन्याभावयहाधीन एवान्योन्याभावयह इति चेत्वा-
धिकरणावृत्तिलेन ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगिताव-
च्छेदको नतु प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनापि तद्यहस्तान्त्र
मित्युक्तलात् ॥ ८ ॥

अयेदानीमत्यन्ताभावप्रत्यचतामाह ।

भूतमिदानों नास्तीतिप्रतीति धैर्यमालमते भूतलं
नोक्षिखति किन्त्विदं नास्तीतिमात्रोऽस्तेखिनी प्रत्यक्षप्र-
तीतिरत्यन्ताभावमालमते, अभूतमित्युत्पादविनाशानास्त-
म्बनलं द्योतयति, अनर्थान्तरत्वमपि तदभिप्रायकमेव, यथा
जले पृथिवीलं नास्ति पृथिव्यां न जललमिति, यदि

वि० तत्तदिक्षियायोग्यतात्, अतश्व त्वक्संयुक्तकालविशेषवतया वायु-
स्तर्शनाशप्रत्यक्षं पद्धत्यरमित्यैः स्त्रीकृतमिति संक्षेपः । ८ ।

अत्यन्ताभावस्यापि प्रत्यक्षमाह ।

अभूतमिति नास्ति भूतं अतीतं यत्र प्रत्यक्षे तादृशम्, नास्तीति
यत् प्रत्यक्षम्, तदनर्थान्तरम्, नास्ति विषयतया अर्थान्तरम् अत्यन्ता-
भावभिन्नं धंसादिरूपं यत्र तत्, रक्षाघटे इष्टामो नास्तीतिप्रत्यक्षे
भूतस्य इष्टामरूपस्य विषयतया वर्तमानलेन तत्प्रत्यक्षं इष्टाम-
धंसविषयकम्, वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षम् न वायौ पूर्वोत्पन्नं

छ० हि जखावयविनि पृथिवीतं स्थात् उपसम्भेत नचोपस्थ
भ्यते तस्माक्षीतिसर्पुरस्कारोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एवम्
यदस्तु यत्र न कदाऽपि भविष्यति न च कदाचिद्भूतं
तस्य वस्तुनस्त्रात्यन्नाभावोमन्तव्यः । भूतभविष्यतोम्
तत्र प्रध्वंसप्रागभावास्त्रम् एव तत्राधिकरणे नास्त्रीति-
प्रत्यव्यः । अतएवायमात्यन्तिकस्त्रैकालिक इत्यभिधीयते
॥ ६ ॥

ननु गेहे घटाभावोमात्यन्नाभावः कदाचित्तत्र घट-
स्त्रात्, नापि प्रागभावप्रध्वंसौ, तथोः समवायिकारण-
मात्रवृत्तित्वात्, नाश्युत्पादविनाशशीलोऽत्यन्नाभाव एव,
आत्यन्तिकस्त्रोत्पादविनाशशीलस्त्रेति विरोधात्, नापि च-
तुर्थं एवायं संसर्गाभावः, तस्य त्रैविष्यविभागव्याघातादि-
त्यत आह ।

वि० रूपं विषयोकरोति, तस्मात् तत्रत्वत्र न खंसविषयकं किन्त्यत्य-
न्नाभावविषयकमेवेति, भूतपदं भविष्यतोऽप्युपलक्षकम्, तेन
श्यामे रक्तं रूपं नास्त्रीति प्रागभावप्रत्यव्यस्थात्यन्नाभावविषयक-
त्वेऽपि न द्यतिः ॥ ६ ॥

ननु भूतजादौ यत्र यूर्बं घटोस्थितस्त्रेऽप्सारितस्त्रदानों
घटोनास्त्रीति प्रत्यत्र न प्रागभावध्वंसाववगाहते तथोः समवा-
यिकारणवृत्तित्वगियमेन भूतजादिदेशेऽस्त्रात्, नाश्यत्वन्नाभा-
वम्, तस्य निवेदेन घटस्त्रवकाळेऽपि तादृशप्रत्यक्षप्रसङ्गात्,
तथाच तादृशप्रत्यक्षस्य कोविषय इत्याकाङ्क्षायामाह ।

सू० नात्ति घटो गेहे इति सतीघटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ १० ॥

उ० गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः, सच यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्ताभाव एव, भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः । तर्हि घटसंसर्गो गेहे नात्तोति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमिति कोऽर्थः, यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थक्षदेष्टापत्तिः, अथ तदुक्तेष्विन्येति, तदा गेहे इत्यधिकरणोऽस्त्वैव संसर्गोऽस्त्वैवपर्यवशानमाधारत्वस्त्वैव धर्मसम्बन्धाकारलात्, तत् किं घटस्ताचाल्येव, अस्त्वैवेति कोऽर्थक्षत्र च मवेतः संयुक्तोवा नात्तः समवेतघटस्य तत्त्वाभावात्, न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात्, न न्येवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तत् संयोगसमवायान्यतरस्त्वैव सर्वत्र निषेधादिति चेत् तदुभयनिषेधस्त्वैव घटनिषेधात्मकलात्, तत् किं घटस्तत्सं-

वि० सतः यूर्बं तत्र वर्तमानस्य घटस्त्वैव गेहसंसर्गप्रतिषेधः गेहे संसर्गाभावः तद्विषेधोऽत्यन्ताभाव इति तु परमार्थः, नात्ति गेहे घट इति प्रब्रह्मविषय इति समुदितस्तत्त्वार्थः, तथाच तादृशप्रवर्त्ते घटात्यन्ताभाव एव तत्त्वालीनगेहाद्यात्मकेन स्त्रूपसम्बन्धेन भासते, घटकाले तु तादृशसम्बन्धासत्त्वात् तदत्यन्ताभाव-बुद्धिरितिभावः । केचित् नात्ति गेहे घट इति प्रब्रह्मस्य विषयोघटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः गेहस्तत्तित्वाभावः सच घटापसा-

७० योगस्थेत्येकं तत्त्वं, येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्थात्, तत् किं घटस्तस्योगसमवायांवेकं तत्त्वं, येन तदिहिरेव घटविधिः स्थात्, नहि तौ च च निषेधेते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयिलं तस्य स्थात्, तथाच च स्य योविधिस्त्रिषेध-एव तत्रिषेध इति यदा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव, स एव गेहे घटो नास्तीतिप्रतीतिविषयः, कपाले संयोगितयेव, एवं सति केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्थादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगितसमवायित्वाभ्यां सर्वज्ञासन् स्थादिति ॥ १० ॥

७१० रणकाळोनघटात्मकेन स्त्रूपसमन्वेन घटेऽबाधित एवेति, न च घट इति प्रथमानुपपत्तिरनुयोगिनि समस्याः संसर्गाभाववेद्ये तत्त्वादिति वाचं प्रातिपदिकार्थस्यान्ताभाववेद्यस्य एव अनुयोगिनि समस्यपेक्ष्यादुक्तस्याले समस्यार्थाभावस्य घटे भानात्, न चाचार्कीति क्रियायाः कुञ्जान्वयः, न अर्थे चेत् तदा घटो न क्ष-इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः, घटे चेत् न अर्थस्य घटांश्च विशेष्यतावच्छेदकतया भानं न सम्बवति अन्यथा न घटः पटस्तिष्ठतीत्वादिप्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तेरिति वाचं न अर्थप्रातिपदिकार्थाभावस्य विशेष्यतावच्छेदकतया भानासमवेऽपि अत्यन्तिवैचित्रेयं न अर्थस्य सुवर्धाभावस्याल्लिङ्गिक्याविशेष्यतावच्छेदकविधया भाने बाधकाभावात् । वक्षुतक्षु नास्ति गेहे घट इत्यभिजापप्रयोजकत्वं तादृशप्रत्यक्षस्याबाधितमेव तादृशशब्दजन्य-बोधस्यमानाकारकत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वादिवाङ्गः ॥ १० ॥

कौकिकस्त्रिकर्वज्ञां प्रत्यक्षं परीक्षाकौकिकयोगजस्त्रिकर्व-

**सू० आत्मन्यात्ममनसोः *संयोगविशेषादात्मप्रत्य-
क्षम् ॥ ११ ॥**

उ० तदेवं भावाभावविषयकं सौक्रिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगि-
प्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

ज्ञानमुत्पद्यते इतिशेषः, द्विविधास्तावद्योगिनः समा-
हितान्तःकरणा चे युक्ता इत्यभिधीयन्ते, असमाहितान्तः-
करणात्थ चे वियुक्ता इत्यभिधीयन्ते, तत्र युक्ताः साच्चात्-
कर्त्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनोनिधाय निदिध्यासनवन्तः, तेषा-
मात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानमुत्पद्यते आत्मप्रत्य-
क्षमिति आत्मा प्रत्यक्षः साच्चात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्त्वादा-
च्छयस्तदादीनामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति तथाप्यवि-

वि० अन्यं प्रत्यक्षं युत्पादयति ।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् योगजधर्मसहकातादात्ममनः-
संयोगात्, आत्मनि बुद्धारम्भे यत्के सति “आत्मायद्वाष्टिर्द्विद्विः”
इतिकोषात्, बुद्धारम्भयत्त्वजन्यायां चिन्तायां सत्त्वाभितितु यज्ञि-
तार्थः, आत्मप्रत्यक्षं स्वात्मनः परात्मनात्थ प्रत्यक्षं, भवतीतिशेषः ।
अबैकिकसङ्ग्रहस्तावत्तिविधः सामान्याद्वाच्चाज्ञानसक्षात्कार-
योगजधर्मभेदात्, तत्र योगजधर्मोयोगाभ्यासजनितो धर्म-
विशेषः श्रुतिपुराणादिप्रमाणकः, सोऽपि द्विविधः युक्तयुज्ञान-
रूपयोगिद्विधात्, तत्र योगाभ्यासवशीष्टतमानसः समाधिस-
मासादितविविधसिद्धिर्युक्त इत्युच्यते अथमेव विशिष्टयोगवस्त्वा-

* सत्त्विकर्त्तविशेषादित्यपि छचित् पाठः ।

सू० तदा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥१२ ॥

उ० द्यातिरक्षतत्वात् तदस्त्वर्णमित्युक्तात्ममनसोः सचिक-
र्षविशेषादिति योगजधर्मानुयाह आत्ममनसोः सचिकर्ष-
विशेषसाक्षादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत् किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्वज्ञमि-
त्यत आह ।

ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकरणात्म, तथेति योगजध-
र्मानुगृहीतेनैव मनसा, द्रव्यान्तरेषु चतुर्ब्देषु मनसि वायु-
दिक्कालाकाशेषु, द्रव्यपदेन तद्गतगुणकर्मसामान्यानां वि-
शेषपदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्षगतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थाप-
कादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनियन्त्रिभिर्कर्त्त्वकभावनाध-
र्माधर्मादेः संयहः, सामय्या योगजधर्मोपयाहस्य तुल्यतात्
अन्यथा सार्वज्ञमुक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायेदानों वियुक्तानामाह ।

वि० दियुक्त इत्यपुष्टते । युज्ञानो विषयवाचस्पत्नमानसोधानसह-
कारान्निखिलपदार्थानां साक्षात्कर्त्ता, एतादृश्युज्ञानमभिप्रेक्षे-
वेदं स्त्रम् ॥ ११ ॥

ननु योगजधर्मेवात्ममात्रस्य साक्षात्कारोपगमे योगिनः सर्व-
ज्ञत्वमनुपयन्नमत आह ।

उक्तयोगजधर्मसम्मिकर्षान्नात्ममात्रे प्रत्यक्षं किञ्चु द्रव्यान्तरेषु
पृथिव्यादित्यपि प्रत्यक्षं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

युज्ञानस्य प्रत्यक्षमुक्ता युक्तस्य तदाह ।

**सू० असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्ते-
वाच ॥ १३ ॥**

उ० असमाहितान्तःकरणा इत्यस्तैव आख्यानमुपसंहृतस-
माधय इति, यदा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह
उपसंहृतसमाधय इति उपसंहृतो दूरोक्तः समाधिर्निर्दि-
ध्यासनात्मको यैस्ते तथा, ते हि समाधिप्रभावाद्विकरणध-
र्माः अचिमाद्याः ग्रीरचिह्नो दूरश्वरणाद्यादेश्चियचिह्नो-
रात्मवन्तः समाधावयस्तंप्रत्ययमासादयन्तः “तावदेवास्त
चिरं यावद्य विमोक्ष्ये अथ सम्भव्ये” इत्यादिश्रुतिसमधि-
गतात्मानराभावाः भोगभावस्य कर्त्तव्यतामाकल्प्य तेषु
तेषु प्रदेशेषु दोषोपदीपादिषु तेज तेन जन्मना तुरङ्गमात-
ङ्गविहङ्गमुजङ्गादिगा यावदेव चिरं यावदेवर्णिमानुषभा-
वेन च पूर्वीपान्तान् कर्माशयानुपभुञ्जम्बे तावत् प्राप्नैव
निरपाद्या भूमिरित्याकल्यान्तः सकलमर्थजातं योगज-
धर्मबलोपद्यंहितेश्चियशक्तयोव्यवहितं विप्रहृष्टम् प्रत्यक्षी-
कुर्वन्ति ॥ १३ ॥

वि० असमाहितान्तःकरणाः असमाहितं समाधिरहितम् अन्तः-
करणं येषां ते तथा, उपसंहृतः समाधितः सकलीकृतः समाधि-
यैस्ते समाधिः पक्षं विविधाः सिद्धयक्ता चेषामुत्प्रज्ञातादृशः
ये युक्ताक्षेषामविआत्मनान् अन्येषां इत्याकालं प्रत्यक्षं भवतोवि�
समुदितार्थः, युक्तानस्तु प्रत्यक्षे भागवेष्या, युक्तस्तु प्रत्यक्षे तु आ-
त्मकसमाधिपेक्षा नाक्षीविभावः ॥ १४ ॥

सू० तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

उ० ननु न तावन्तेषु मानसं ज्ञानं मनसोवहिरस्तात्त्वात्,
नापि वहिरिण्डियज्ञयम्, तेषां समद्वर्तमानार्थयाहिलात्
अथायोगं रूपोद्भवादिसापेक्षलात् आखोकादिसव्यपेक्षला-
क्षेत्याभ्युप्तं केषुचित् पदार्थेषु प्रत्यासन्तिमुपपादयन्नाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इतिशेषः । भौतिकानीण्डियाणि
चरि चन्द्रिकर्षमपेक्षने तदा परमाणुकाङ्क्षिककालय-
मवेतेषु गुणसामान्येषु स्तमनःसंयोगिसमवायात् इतरद्वये-
षु च काथयूहोपभोगार्थोपगटहीतमानापण्डमनःसंयोगात्
तत्संयुक्तसमवायात् तत्तद्वयगुणादिषु ज्ञानमुत्पद्यते,
एतस्यापपत्तिसौकर्यमनुरूप्याक्षम्, वस्तुतो वाङ्मेण्डियेषु मन-
सि च योजगज एव धर्मः प्रत्यासन्तिस्तत एव सर्वानुपप-
त्तिज्ञाने:, अगस्त्यसमुद्धारणं दण्डकारणनिर्धारणज्ञात्र दृ-
ष्टानः ॥ १४ ॥

वि० ननु इत्याखां प्रब्रह्मसमवेद्यप सर्वज्ञत्वं योगिनोऽनुपपत्तमेव
गुणादीनामज्ञानादत आह ।

तस्य योगजधर्मसङ्कृतमनःसंयोगस्य, समवायात् युक्तयज्ञा-
नयोः कर्मसु गुणेषु च प्रब्रह्ममुत्पद्यते इत्यर्थः, अचिन्त्योऽपि यो-
गजधर्मप्रभावः, यद्जेनागस्त्यमुनिः पारावारं पपै, सौभरिष्य
कायशूरं परिगृहीतवान्, वशिष्ठस्य दिषोपस्य सुरभिष्यापं
ज्ञानवान्, तस्य योगजधर्मस्य पदार्थसार्थसाक्षात्कारसम्पादनं

सू० आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

उ० तत् किं स्वकीयबुद्धादिव्यपि मनसो इवान्नरसंयु-
क्तसमवाय एव प्रथासन्ति:, नेत्राह ।

योगिनां प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम् आत्मसम-
वेतागान्तु बुद्धादीनां संयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्प-
द्यते । स्मदादीनामिवेति न तच सञ्चिकर्षान्नरापेचेत्यर्थः,
तचेक्षियार्थसञ्चिकर्षोत्पमध्यभिचारिज्ञानं सौक्रिकप्रत्य-
क्षम्, अर्थं वा, साक्षात्ययोगिज्ञानं प्रत्यक्षमिति सौक्रि-
कालौकिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीज्ञाने वैदेविकसू० चोपस्कारे नवमाध्याय-
साचमान्त्रिकम् ॥ * ॥

वि० नासम्भावनीयमिति, कर्मगुणेत्युपलक्ष्यं सामान्यादिकमपि वे-
धम्, एवं सामान्यवद्यवाज्ञानकाच्चारूपाकौक्रिकप्रत्यासन्ति-
ज्ञं प्रत्यक्षमप्यूहनीयम् ॥ १४ ॥

तत् किं योगिनां सौक्रिकप्रत्यक्षं न भवतीत्यत चाह ।

आत्मसमवायात् मनःसंयुक्तात्मसमवायात् आत्मगुणेषु स्वा-
त्मवृत्तिसुखादिगुणेषु योगिनां सौक्रिकमपि प्रत्यक्षं भवति तत्
सामग्न्या दृश्यादिति समुदितनिष्ठर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीज्ञनारायण-तर्कपक्षानन्-भट्टाचार्य-प्रबीतायां क-
वादसूचयिष्यते नवमाध्यायस्य प्रथममान्त्रिकम् ॥ १५ ॥

* स्वप्नस्कारे इति इचित् पाठः ।

दू० अस्येदं कार्यं संयोगिविरोधि समवायि चेति खैङ्गिकम् ॥ १ ॥

उ० तदेवं पूर्वाङ्गिके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षकारणतः
स्वरूपतो स्वक्षणतत्त्वं निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं
खैङ्गिकम्बेति उद्दिभक्तं तत्त्वं खैङ्गिकमिदाग्ने निरूपयि-
तुमुपक्रमते ।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, लिङ्गाज्ञातं खैङ्गिकं व्याप्तिविश्विष्टः
पञ्चधर्मालिङ्गम्, तत्त्वं व्याप्तिविश्विष्टः, यस्मिषाधयिषाविरोधिप्र-
माणाभावो यत्त एतं प्रति पञ्चः, तादृशं प्रमाणं साधकं
साधकम्, तदुभयाभाववतः पञ्चतात्, नहि साधके वाध-
के वा प्रमाणे एति कस्यचित् संशयः सिषाधयिषा वा, अत-
एव सन्दिग्धसाध्यधर्मां धर्मी सिषाधयिषितसाध्यधर्मां धर्मी
वा पञ्च इति प्राञ्छः, उत्पाद्यसाध्यवत्तानिर्णयनिवर्त्यसंब-
योत्पत्तिप्रतिवन्धकमानवावच्छिक्षाभावो यत्त एति इति

वि० इदानीमनुमितिरूपां बुद्धिं परीक्षितुमारभते ।

लिङ्गेन व्याप्तिविश्विष्टम्भर्ताविश्विष्टेन जनितं ज्ञानं खैङ्गिकं प्र-
योजकत्वं प्रयोज्यत्वं वा वृत्तीयार्थः, व्याप्तिविश्विष्टपञ्चधर्मता-
ज्ञानजन्यं ज्ञानमिति तु पञ्चितार्थः, नं च परामर्शप्रत्यक्षमपि
परामर्शजन्यमिति तत्रातिथासिः, खैङ्गिसाधकपरामर्शोपादाने
आलोक्यादिविधेयकानुमितावश्यामितिर्वेति वाचं सादृशज्ञानवृ-
त्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमन्त्रस्यानुमितिर्वेत्तते तात्पर्यात्, सूति-
वाचूपर्यादं ज्ञाने जन्मान्तविशेषवत्तम्, नं च परामर्शजन्यसूत्या-
त्तवज्ञानमादाय तदेवतादवस्थमिति वाचं व्याप्तिविश्विष्टप-

४० जीवमात्रमिश्राः, सिषाध्यिषाविरहस्यहक्षतसाधकमाणा-
भावे यत्र स पञ्च इति केचित्, एतमते वाधस्येऽपि प-
चता, तदेतदनुमानमयूखे दृष्ट्यम्, तदेतद्य पञ्चस्य धर्मो-
चिङ्गमित्युक्तं भवति, लिङ्गस्य दृष्ट्यमनुमितं श्रुतं वा यदनु-
भवस्यपं ज्ञानं जनयति तस्मिन्कं तदुक्तम्,
“अनुभेन समद्धुं प्रसिद्धुच्च तदन्विते।

तदभावे तु जास्येव तस्मिन्मनुमापकम्” ॥ इति ॥

एतेन लिङ्गमेवानुमितिकरणं नतु तस्य परामर्जः तस्य
निर्बापारत्वेनाकरणलात्, लिङ्गस्य तु स एव व्यापारः।
यत्र धूमादेरतीतत्वमनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति
चेष्ट साधस्याथतीतानागतत्वयोसाचानुमानात्, तत्रैव प्र-
तिबन्धात् अतीतत्वमनागतत्वं वर्त्तमानत्वस्य धूमादेर्यत्र न

वि० क्षधर्मतानिष्ठयत्वमात्रावस्थजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य नि-
वेशनीयत्वात्, स्मृतिजनकतावस्थेदक्षेत्रौ उपेक्षान्यत्वस्याधिकस्य
सत्त्वेन तादृशजनकतायात्तादृशनिष्ठयत्वमात्रावस्थजनकताभा-
वात्, नन्य तादृशजन्यत्वमपेक्ष्य स्मृत्यन्यत्वमेव जाग्रवाच्चिवेश्यि-
तुमुचितमिति वाचं यथासत्त्वेऽपि वैदर्याभावात् स्मृत्यन्यत्व-
घटितस्य जग्धवाक्त्वादिति यदा जन्यान्तं परिचावकं निवे-
श्यत्वा यत्क्षिप्तिदनुमितिव्यक्तेस्तद्यक्षिप्तेनेति संज्ञेयः। आसि:
पूर्वमुक्ता, पञ्चाधर्मताच पञ्चतावज्ञमिवृत्तिता, पञ्चताच प्राची
मते साधनिष्ठयगिवर्त्तसंज्ञयरूपा. तस्य विशेष्यतासम्बन्धे
पर्वतादौ सत्त्वम्, आचार्यमते सिषाध्यिषा पञ्चता, तस्याच
विषयताविशेषसम्बन्धेन पञ्चगित्तत्वम्, चिन्तामविष्ठमते सि-

सु० निश्चितं तत्र कथमनुभितिरिति चेत्, न कथमन्मित्, तत्र
शाश्वत्सापि सन्देहात्, पूर्वापरदिग्योः सत्त्वनिश्चये मध्य-
दिनेतु सन्देहे कथमनुभितिरिति चेत् तद्विनावच्छिन्नधू-
मादिना तद्विनावच्छिन्नवज्ञादेरनुमानात् तथैव व्याप्तेः
कारणतावधारणात्, धूखीपटखात् कथं धूमभ्रमादनुभि-
तिरिति चेत् व्याप्तिवेज ज्ञातस्यैव खिङ्कुलात् ज्ञानस्य च
याथार्थायाथार्थाभ्यामनुभितेषाद्बूषात्, अन्वया तवापि
कथं तत्र परामर्शः करणं स्मात्, अतोच्चिद्विच्छिन्नसत्त्वे पराम-
र्शस्य तद्वज्ञतया कथं तद्वापरत्वमिति चेत् तस्मान्नानि-
र्वाइकलरूपचेमिकवाधतायासत्र व्यापारत्ववटकलात्
अन्वया समवाचस्य अवज्ञादेव्यापारत्वानुपपत्तेरिति, का-
र्यालिङ्गात् शुभाचोकादेरन्वाचनुभानं, कारणादपि व्यापा-

वि० शास्त्रविषयाविरहितसिद्धभाव एव पक्षता, तस्य च स्वप्रति-
योगिविशेष्यत्वसम्बन्धेन पर्वतादिवृत्तित्वम्, अनुभितिइतुता तु
पक्षताया आत्मविलुप्त्वासम्भवेत्ववधेयम्, एतादृशपक्षतायाकु
ष्मर्म्मव्युत्पत्ते परिचायकतयैव निवेश्या नतु विशेषवदयेति संक्षेपः।
तदेतत् चैक्षिकं ज्ञानं चिविधं पर्वत् शेषवत् सामान्यतो-
दृश्येति, तत्र पूर्वे कारणं तदत् तस्मिन्निष्ठकम्, शेषः कार्यं
तदत् तस्मिन्निष्ठकम्, सामान्यतोदृशं कार्यकारबभिन्नसिद्धमिति
ग्रीतमीयोक्तमेवाह अस्येदमिति, अस्य साध्यस्य इदं साधनं का-
र्यमिति यवहारो यत्र भवति अर्थात् कार्यसिद्धकं यथा घूमा-
दिविशेन वज्ञादेनुमानम्, अस्येद कारणमिति कारणसिद्धकं
यथा मेवोन्निविशेषेण उच्छेदमानम्, कार्यकारबभिन्नसिद्धक-

उ० वधिरस्य भेरीदण्डसंयोगविशेषात् ब्रह्मानुमानम्, यथा वा
धार्मिकस्य यथा विधिकागस्तानास्तुष्टानादूर्ध्वसर्गास्तु-
मानम्, यथा विधिकारीर्णास्तुष्टानादा वर्षानुमानम्,
पयः पूर्णनश्यादौ स्तन्यमानप्रवाहादा जस्तनि: सरस्यानुमानम्,
उपरि वृष्टिदर्शनादा नदीवृष्ट्यानुमानम्, सचायं कार्यकार-
त्वभावस्तस्य एकसम्बन्धः प्रकारदद्येनोक्तः, संयोगिनः इति-
रस्य दर्शनात्त्वगिद्विद्यानुमानम्, विरोधिनोविस्तुर्ज्ञतोऽहे-
र्दर्शनाज्ञानाटाद्यन्तरितनकुस्तानुमानम्, समवाचिना अस्तै-
ष्येन तत्प्रद्वृत्तेजोऽनुमानम्॥ १॥

न च व्यापकमिदं परिसङ्गानम्, न हि चक्रोदयेन समुद्र-
जस्तद्वृत्तेः जस्तप्रवादेनागस्तोदयस्य कुमुदप्रकाशेन चक्रो-
दयस्य चतुर्दशनक्षत्रोदयेनापरचतुर्दशनक्षत्रास्तमयस्य रसेन
रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन संस्तृप्तते
इत्यत आह ।

त्रि० रूपं यत् सामान्यतोदृष्टं तत् विविधं यथा लोहसंयोगिना मुख-
विशेषणेन उदूखलादौ संयोगेन लोहस्यानुमानम्, तथा नकु-
कविरोधिस्तूर्यदहिविशेषदर्शने गुच्छाद्यन्तरितनकुक्षस्यानुमानम्
एवं वज्ञानयोगिकसमवायप्रतियोगिरूपवक्षिप्तसमवाक्यास्तर्ज्ञ-
भर्जनक्षत्रपाणादौ वज्ञानदेनुमानमिति ॥ १॥

न नूक्षानुमानानां सामान्यतोदृष्टते पृथिवीतादिना इत्यता-
नुमानं पद्मस्य विकासेन दिवस्यानुमानं कुमुदविकासेन रक्त-
न्या अनुमानं रक्तादिना गुच्छाद्यनुमानस्य कुचाक्षर्भविष्यतीवक-
आह ।

सू० कार्यकारणसम्बन्धावयवाद्वयति ॥२॥

उ० अस्तेदं कार्यकारणसम्बन्धावयवाद्वयति, अस्य साधनस्य धूमादेरिदं साध्यं वज्ञादि अदाऽस्य व्यापकस्य वज्ञादे-
रिदं व्याप्तं धूमादि, तथाच व्याप्त्यलयहमात्रं तत्रं नतु
कार्यकारणभावादिरपि, ननु पूर्वसूचे तर्हि परिषङ्खा-
नमत्तमत आह कार्यकारणसम्बन्ध इति, अनेन चोक्तं
सम्बन्धान्तरमयुपसङ्ख्यति सम्बन्धपदे च विषयित्वा सा
तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोपन्वास इत्यर्थः । कुतस्तुदुपन्वास-
इत्यत आह अवश्यवात् एकदेवता उदाहरणमाचात् अस्तेद-
पे पञ्चमी, तेनोदाहरणमनुहृथ कार्यकारणभावादेः सम्ब-
न्धस्तोपन्वास इह दर्जने साङ्खादिदर्जने च भवतीत्यर्थः ।
एवम् साभाविकसम्बन्धात्मिलं व्याप्त्यम्, साभाविकल-
स्तानौपाधिकलम्, तत्र प्रत्यक्षाणां केषाच्छ्रित् साधाव्यापक-
लनिश्चयात्, केषाच्छ्रित् साधनव्यापकलनिश्चयादेवानुपा-
धिलं शेयम्, अतोन्निध्याणास्त्र प्रमाणसिद्धानां केषाच्छ्रिदु-
भयव्यापकलम् उभयाव्यापकलं साधनमाचव्यापकलं साध-
माचाव्यापकलं वा, तत्राये साधनव्यापकलात् द्वितीये साधा-

वि० अस्य व्यापकस्य साधनस्य इदं साधनं व्याप्तिमिति आनांक्षे-
क्षिकं भवति, कार्यकारणाभ्यां सहितः सम्बन्धः कार्यकारण-
सम्बन्धः सम्बन्धपदमपि मत्तर्थीयाच्चप्रवयेन सम्बन्धितोषकम्
अवश्यवात् प्रतीकात् जैक्षिकविशेषात् जैक्षिकविशेषमधिकात्य लिङ्गं

उ० व्यापकलात्, चतुर्थेऽपि साधनव्यापकलादेवानुपाधिलं
निश्चेयम्, द्वतीयेऽपि व्यापकस्य तत्त्वाचव्यापकलानुपपत्तिरि-
तरस्य तु कथं तत्त्वाचव्यापकलमित्यच तर्कोऽनुसन्धेय इति
तु स्वयोगजे मलादिनाऽनुपाधिलमध्यवस्थेयम् । भविष्यति
कस्मिद्बोपाधिरितिशङ्कापिशाचो सकलविधिनिषेधव्य-
वहारानास्त्रन्दतीत्यनादेयेत्यनौपाधिकलनिश्चयसम्भवात्,
उपाधिलक्षणं व्याप्तिस्त्रजणस्तोकम् । तत्त्वानुभावं दि-
विधं स्वार्थं परार्थम्, तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपञ्च-
धर्मतयोरनुसन्धानात्, परार्थम् परोदीरितन्यायज्ञव्य-
व्याप्तिपञ्चधर्मताज्ञानात्, न्यायस्य द्वतीयस्त्रिक्षेपरामर्गप्रयो-
जकज्ञान्दज्ञानजनकवाक्यम्, तदवयवाच्च पञ्च, तत्त्वावयवलं
द्वतीयस्त्रिक्षेपरामर्गप्रयोजकज्ञान्दज्ञानजनकज्ञान्दज्ञानज-
नकवाक्यलम्, तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेद्वदाहरणोपयनव-
निगमनाति, तत्र प्रतिज्ञा उद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्त-
विषयकज्ञान्दज्ञानजनकं न्यायावयववाक्यम्, हेतुस्य प्रकृत-
तसाधनगतपञ्चम्यन्तोन्यायावयवः, उदाहरणम् प्रकृत-
वाच्चसाधनाविज्ञाभावप्रतिपादकोन्यायावयवः, उपनयस्ता-

वि० भवतोति समुदितार्थः, तथाच कार्यं यज्ञं तत् शेषवत्,
कारवं यज्ञं तत् पूर्ववत्, समन्विकार्यकारवभिन्नं सा-
ध्यस्य यथाकथस्ति, समन्विष्टिर्थं यज्ञं तत् सामान्यतो-
द्वचमिलुक्तानुभावाणां सामान्यतोद्वच एवान्तर्भाव इति भावः,
बेतु केवलान्वयिकेवज्ञवतिरेक्षम्ययतिरेकिभेदेनानुभावस्य चै-

४० शतेन शब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

उ० विनाभावविज्ञिष्टस्य इतेऽपि पञ्चवैशिष्ठ्यप्रतिपादको न्यायावद्यवः, निगमनम् पञ्चे प्रकृतसाध्यवैशिष्ठ्यप्रतिपादकोन्यायावद्यवः । एवज्ञा प्रवर्त्तते न्यायः, ब्रह्मोऽग्नियः, हृतकलात्, यद् यत् हृतकं तदग्नियम्, अग्नियत्वव्यायहृतकलवांस्यायम्, तस्मादग्नियः । एतेषामेव प्रतिज्ञापदेननिर्दर्शनानुसन्धानप्रत्ययाकाया इत्यन्यर्था वैशेषिकाणां संज्ञाः, अच वाद-ज्ञवितखानां प्रहृतिप्रकारस्यस्तजातिनियहस्यानस्तज-खानि च वादिविनोदेऽन्येष्टथानि ॥ २ ॥

ग्रन्थान्तराणि सैङ्गिकेऽनुर्भावयितुं प्रकरणान्तरमा-
रभते ।

शब्दं ब्रह्मकरणकं ज्ञानमिदमिति यद्यायिकादीना-
मभिमतं तदयेतेन सैङ्गिकतेन लिङ्गप्रभवतेनैव व्याख्यातं
यथा व्याप्तिपञ्चधर्मताप्रतिसन्धानापेषां सैङ्गिकं तथा शब्द-
मपि, तथाहि एते पदार्थाः सिद्धिः संसर्गवक्तः आका-

वि० विध्यं वर्णयन्ति तेलिदं सूचदयमन्यथैव व्याख्यते, तस्याख्यानम्
ग्रन्थगौरवभयाद्वावितमस्ताभिः ॥ २ ॥

शब्दबोधस्यादैवानुर्भवतीत्वाह ।

शतेन सैङ्गिकज्ञानकथनेन शब्दं शब्दज्ञानजन्यं ज्ञानमपि
व्याख्यातं कथितमित्यर्थः नैयायिकप्रमृतिभिरन्वयतेऽनामकं
प्रब्रह्मानुमितिभिरमनुभवरूपं ज्ञानं मन्यते, वैशेषिकमतेतु न

सू० ज्ञादिमङ्गिः सारितत्वात् गामन्याजेति पदार्थसार्थवत्, तचहि आकाङ्क्षादिमन्यदकर्मसारितत्वं पदार्थानां मिथः-
संसर्गवस्त्रव्याप्तं इष्टीत्वैव संसर्गवस्त्रमनुमितोति किं कर्त्त-
वीयप्रमाणभावेन इष्टेन, ननु नदीतीरे पश्च फलानि
सम्भोग्यनास्त्रवाक्ये व्यभिचाराक्षेदमनुमानमिति चेत्त आ-
प्नोक्तत्वेनापि विज्ञेषणात्, आप्नत्वं हि प्रकृतवाक्यार्थगोचर-
यथार्थवाक्यार्थज्ञानवस्त्रं नखप्रतारकत्वमात्रं तत्र वाक्यार्थ-
प्रतीतेः पूर्वं दुयर्हमिति चेत्त इष्टप्रामाण्यवादिभिर-
पि व्यभिचारिष्टव्यावर्तकस्त्रोक्तत्वस्य याङ्गत्वेनाभिभत-
त्वात्, तेषां प्रामाण्यव्यहरणार्थं तदपेचा इष्टन्तु ज्ञानं तद-
व्यहमन्तरेणाप्युपपत्तेते तवतु यादृशं लिङ्गं तादृशव्यहरण-
मावस्थकं व्यायन्वास्त्रोक्तत्वविशिष्टमिति चेत्त अयमत्वाभ्या-
मन्त्रिति सामान्यतो यहणसम्भवात्, नन्तचेति प्रकृतसंसर्गे
इत्येव पर्यवस्थति तथाच पूर्वमध्यक्षमेव तदव्यहरणमिति चेत्त
प्रकरणसम्भिव्यवहारादिमाहात्म्यात् सामान्यत आप्नत्व-
विज्ञयसम्भवेन लिङ्गविज्ञयसम्भवात्, कदाचित्तत्र विचंवा-
देऽपि वाष्पादौ धूमधर्मेणेवानुमानप्रवृत्तेः । नन्तेते पदार्थः

वि० तदक्षीकारः, पदस्त्रानस्याते पदार्थसंसर्गस्यानुमितिरेव भवति,
तथाहि गौरक्षीतिवाक्यअवकाशरं गौरक्षितावान् सधर्मिका-
क्षित्वात्यवोधानुकूलाकाङ्क्षाअयपदसारितत्वात् घटवत्, अस्ति-
पदसम्भिव्याहतगौःपदसारितत्वादा चक्षुर्विद्यनुमानमेव ननु
स्त्रज्ञो विलक्षयोवोधः, पदानामेकवाक्यतापञ्चतत्त्वप्रसाम-

उ० संस्कृता एवेति वा साध्यम्, सम्भावितसंसर्गं इति वा,
नाशः अप्नोक्ते व्यभिचारात्, न द्वितीयः योग्यतामाच-
सिद्धावपि संसर्गानिस्त्रयान्विष्ट्वप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, योग्यता-
यात् पूर्वमेव हेतुविशेषणलेन ज्ञातलात् किमनुमानेनेति
चेन्न नियमस्यैव साध्यलात् आप्नोक्तलेन विशेषणात् न
व्यभिचार इत्युक्तलात्, न चाकाङ्क्षा ओतरि तदुत्पाद्य-
संसर्गावगमप्रागभावः स च खरूपसम्ब्रेव हेतुसज्जाने च
संसर्गज्ञानस्य पूर्वमेव भावादनुमानवैद्यर्थमिति चेन्न नहि
संसर्गावगमप्रागभावमाचमाकाङ्क्षां ब्रूमः, किं तर्हि सारि-
ततदाचिन्प्राविनाभावविज्ञिष्टम्, तथाच विशेषणांशज्ञानादे-
वाकाङ्क्षाया ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति चेन्न
विमलं जलं नद्याः कच्चे महिषस्रतीत्यचापि नदीक-
च्छयोरविनाभावस्त्वेनात्मयबोधापत्तेः नीक्षमुत्पत्तिमित्यच
नीखोत्पत्तयोरविनाभावाभावेऽपि तदाचिन्प्रयो द्र्व्यगुण-
योरविनाभावसम्भवात्, यदा पदस्मारितगोचरा जिज्ञासै-
वाकाङ्क्षा अभिधानापर्यवसानं वा तथापि तज्ज्ञानमा-
वस्थकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभिचारिवैष्णवात्

वि० भिष्याङ्कतत्वनिष्ठयं विना न्यायनयेऽप्यन्यबोधस्यानुत्पत्त्वा पूर्वं
तस्यावस्थकलात्, न च विनष्टे भाविनि वा घटचकुरादौ
व्यभिचारः, स्वार्थानुमाने खरूपसत्त्वस्यान्विष्ट्वरलात् एक-
विध्यव्यभिचारयहस्तेऽपि अन्यविध्यव्याप्तिनिष्ठयस्य सम्भवाच
सम्भानप्रकारकस्यैव व्यभिचारयहस्य व्याप्तिधीविरोधिलात्

उ० वाप्तिवत्, अत एवानन्दयगिच्छयविरहो वा, बाधकप्रमाणाभावो वा, सजातीये दर्शनं वा, इतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वप्रमाविज्ञेयत्वं वा योग्यताऽस्तु, तज्ज्ञानमावश्यकम्, आसन्तेरप्यव्यवधानेन स्मारणरूपाया ज्ञानं तत्त्वम्, संसर्गे च संसूच्यमानविज्ञेषादेव विज्ञेषदति नानभिमतविज्ञेषसिद्धिः । यदा एतानि पदानि सारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षायोग्यतासत्त्वमत्यदकदम्बलात् गामभ्याजेतिपदकदम्बविद्यनुमानात् ज्ञानावच्छेदकतयाऽभिमतविज्ञेषसिद्धिः । अस्तु एतानि पदानि सारितार्थसंसर्गवक्त्रीति साध्यम्, तत् पदानां पदार्थसंसर्गवक्त्रं बाधितमित्युपेक्षणीयम्, न च लिङ्गतया संसर्गज्ञापकल्पमेव पदानां संसर्गवक्त्रम्, तस्यानुमानात् पूर्वमविज्ञेन व्याप्तेरयहात् । केचिच्चेष्टाप्रमाणात्तरमिति वदन्ति, तचोच्यते चेष्टा द्विविधा हृतसमयाऽहृतसमया च, तच हृतसमया अभिप्रायस्त्रं शब्दं स्मारथति न तु संसर्गप्रमाणपि अनयति चिपिवत्, स्वत्यारूढः शब्द एव तच प्रमाणं शब्दस्त्रं च लिङ्गत्वमुक्तं न च शब्दस्मरणं चेष्टाया अवान्तरव्यापारः,

वि० अथवा गौःपदमक्षित्ववद्गोपोधरज्ञानपूर्वकम् अक्षिपदसाकाङ्क्षगौःपदलात् यद्वैवं तत्त्वैवं यथाकाशमित्रेवं पदपद्मानुमानमिति, यदा सामान्यत एवानुमानं तथाहि एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवक्त्रः आकाङ्क्षादिमत्पदसारित्वाहृषेन ग्रामभ्याजेति पदार्थसार्थवत्, किं वा एवानि पदानि सारितपदार्थसंस-

३०. चेष्टामन्तरेणापि शब्दादर्थप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु चेष्टा-
नैयत्यापन्ने । नम्नेवं कथमेहमूकस्य चेष्टाधीनोद्यवहारस्य
तत्र समयवहाभावादिति चेष्टा तस्य चेष्टातः कथमर्येऽपि
संप्रत्यय इति चिन्तनीयत्वात् तस्यार्थेऽपि सङ्कृतियवहाभा-
वात्, व्यवहारस्तु तस्याविनाभावयवहात् करितुरग्योरिव
कश्चाकुञ्जाभिघातात्तच्छ्रवहारपाठवोपपन्ने । अहंतस-
भयातु या छात्यान्वयिनी, सा प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती
प्रयोज्यं प्रवर्त्तयति, न तु कुच्चित्प्रमाणं अनयति, अथा
शङ्खाभ्यन्नौ लयागम्भयमिति श्रुतश्चुध्वनिः प्रतिष्ठते, तथा
यदा मया तर्जन्यूर्ध्वेऽक्रियते तदा लयाऽसौ ताडनोय इति
तदा ताडवति, न तु किञ्चित् प्रमिषेति । शङ्खान्वयिनी ल-
क्षतसमया अथा दशानामजूलीनामूर्द्धकरणेन दशमङ्गा-
मुद्राणां पुराणानां वा लया ज्ञातव्येतिकारकप्रधाना,
इस्ताकुञ्जनर्घमात्त्वया समागम्भयमिति क्रियाप्रधाना,
तथाचानया चेष्टया पदार्थं एव स्वतन्त्राः परं स्मार्यन्ते न तु
तेषां परस्परमन्वयोऽपि बोधते, तद्वेधककर्द्वकर्मादिवि-

३१. गंज्ञानपूर्वकादि आङ्गादिमत्पदकदम्भवात् दण्डेन गामभ्याजेति
पदकदम्भवदित्येवानुमानम्, न च व्यासिज्ञानविरहस्यके कथं ताढ-
ग्नानुभितिरिति वाचं तत्र विशिष्टबोधस्यानक्षीकारात् तावत्-
यदार्थमूलितः परस्परं संसर्गवगाङ्गासौकिकमानसप्रवद्यात्
त्वकविशिष्टबोधसम्भवात् । एतेन चेष्टाऽपि व्याख्यातेति संक्षेपः ।

सू० इतुरपदेशोलिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

सू० भक्षिवत् प्रष्टते चेष्टैकदेशानां नियतानामभावात्, तर्हि संसर्गबोधमन्तरेण चेष्टातः कथं प्रवृत्तिगिरुज्ञो इति चेत् संब्रह्मप्रतिभयोरन्वतरस्मादितिग्रहण, तस्माच्च चेष्टाऽपि प्रमाणमिति ॥ ३ ॥

ननु अब्दः कथं लिङ्गं ग्रन्थस्यापदेशस्यभावसेव लिङ्ग-
भिक्षलादित्याभ्यङ्गाइ ।

अपदिग्धते कथतेऽनेनार्थं इत्यपदेशः अब्दः, एव इतु-
लिङ्गपर्याच एव, प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणमि-
त्यर्थः, एवं करणग्रन्थेऽपि लैङ्गिकज्ञानकरणे लिङ्ग एव
वर्तते, इयी हि करणगतिः, किञ्चित् सञ्जिकर्षाधीन-
प्रवृत्ति, किञ्चित्त्वाविनाभाववस्थप्रवृत्ति, अब्दस्य तु अर्थेन
न सञ्जिकर्षानाप्यविनाभाव इति कथमर्थं गमयेत्, सहे-
ताङ्गमयतीति चेत् सहेतोहि पदार्थं न तु तत्संसर्गं,

**वि० ननु ग्रन्थस्यापदेशपदवाच्यस्य एवं लिङ्गलमपदेशस्याग्निम-
त्वजगवत्वस्योक्त्वादिति तटस्याग्रहां निरस्यति ।**

अपदेशब्दो यद्यपि परिभाषया ऐताभासे वर्तते तथापि
अपदिग्धसे कथतेऽनेतिव्युत्पत्त्या ग्रन्थेऽपि स वर्तते, अब्दस्य लि-
ङ्गविधया लैङ्गिकज्ञान एव इति, अनुमितिप्रमितिकरण-
ग्रन्थेऽपि, एवं लिङ्गविधया करणलमपि ग्रन्थे वर्तते, तथाच

सू० अस्येदमिति वुद्धपेष्ठितत्वात् ॥ ५ ॥

उ० तथापि सङ्केत इति चेत्त तस्मानेकविधलेन सङ्केतविषयभावानुपपन्नः, परार्थसङ्केतवस्त्रादेव वाक्यार्थाऽपि भासते इति चेत्त अन्वसङ्केतेनान्योपस्थितावतिप्रसङ्गात्, अवस्थारितसंसर्गलेन नियम इति चेत् तथा ऐतज्जियमवस्त्रेनानुमानस्यैव स्वभावसरलात्, सङ्केतस्यापि इच्छामाचलेनातिप्रसङ्गलात्, ईश्वरेच्छा नातिप्रसङ्गेति चेत्त तदिच्छामन्तरेषापि गङ्गादिपरान्तीराशुपस्थितेरित्यसं नैयायिकेषु धृष्टयेति॥ ५ ॥

उपमानादीनामपि पराभिमतानां अविनाभावस्थग्रहणकानां सैक्षिक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह ।

उपमानार्थापस्थितस्यावभावानामितिश्वेषः । अस्य आपकस्य इदं आपमित्याकारा या बुद्धिः सा अवकलेनापेषितावेषां ते तदपेषितास्य स्य भावस्थादपेषितत्वं तस्मादित्यर्थः आपिताग्निपाठात् कान्तेन वङ्गब्रोहिः, तारकादिपाठा-

वि० इतुरपदेष्वोचिक्षां प्रमाणं करवभित्वनर्थान्तरं इते इत्या एकस्य लिङ्गस्य बोधकाः न तु इत्याभासमाच्छबोधकाः इत्याभासस्यानुमापकलेऽपि अवस्थानुमापकले न वाचिदनुपपत्तिरित्याश्चितु अंकितमहवीतिभावः ॥ ६ ॥

उपमानादेष्यनुमान एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयति ।

अस्य आपकस्य साध्यस्य इदं साधनं आपमिति तु द्वेर्बाऽपेष्चा सा आता वेषां तस्मात्, आपित्वानसापेक्षतादिति तु यज्ञी-

उ० दितोवा, तत्रोपमानं तावदनुमानमेव ग्रन्थदारा, तथाहि
गोसदृशो गवय इति वाक्यन्तावत् आरण्यकेन कीदृक्
गवय इति नागरिकजिज्ञासाद्यामभिधीयते तत्र यो
गोसदृशः स गवयग्रन्थवाच्य इतिसामानाधिकरण्यवस्थात्
अतिदेववाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिगच्छि, वनं गत-
सु ताहृश्च पिण्डमुपलभ्याद्यमसौ गवयग्रन्थवाच्य इति
प्रतिशब्दन्ते, अतिदेववाक्यश्रवणस्थमये गवयत्वं प्रदृश्चि-
निमित्तं न ज्ञातमतः कथं संज्ञापरिच्छेद इति चेत् सच-
लया तत्प्रतीतिशब्दवात्, गोसदृशो गवय इति वाक्ये
ज्ञव्यानुपपत्तिविरहात् कथं सच्छणेति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेः
सच्चात्, नहिन्युत्प्रियत्सुं प्रति गोसाहृशस्य सखस्तस्य प्र-
दृश्चिनिमित्तत्वेनोपदर्शनमुच्चितं तस्मादसखस्तातिविवेषे
तात्पर्यमस्तेति सच्छणासम्भवात्, यद्या गवयग्रन्थोगवयवा-
चकः असति दृश्यन्तरे ब्रिष्टैक्षत्र प्रयुक्त्यमानत्वात् असति दृ-

दि० तार्थः, उपमानार्थापत्तिसम्बैतिज्ञास्यलीयबुद्धीनां लैङ्गिकत्व-
मिति श्रेष्ठः । तत्रोपमानजन्या बुद्धिक्षावत् यामीषस्य प्राप्तमि-
क्षगवयचक्षुःसंयोगानन्तरमयं मोसदृश इति प्राप्तश्चिकां ज्ञानं
ततो गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्तरवत् तत एत-
स्यातीयो गवयपदवाच्य इति या बुद्धिक्षेति सोपमितिरिति न्या-
यमतानुसारिबः, काकादमते तु साऽनुमितिरेव गोसाहृशस्तिष्ठेन
गवयपदवाच्यत्वायाप्यतया मृहीतेन गवयपदवाच्यत्वानुमिति-
रेव तदानीं अनन्तात्, आप्तिधोविरहदश्यायाच्च न भवत्वेव गवय-
पदवाच्यत्वधीरिति । अथवा गवयप्रबन्धानन्तरं गवयपदं गवय-

अ० त्वनरे यः भद्रोयत्र श्रिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा
गोद्धव्योगारित्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिन्निति, तर्कश्च
यस्यापमानमहकारीवाच्यः स वरमनुमाने क्लप्तप्रमाण-
भावेऽस्तु किं कल्पनोयप्रमाणभावेनोपमानेनेति, अनुमान-
मयूखे विकरोऽचान्वेष्टव्यः । अर्थापत्तिरप्यनुमानमेव तथा-
हि दृष्टार्थापत्तिसावज्जीवतस्यैचस्य गृह्यसञ्चेन दृढतर-
प्रमाणावधृतेन वहिः सत्त्वं कल्पयति, तत्रोपपाद्योपपादकयो
र्बाप्यथापकभावावधारणाधीनैव वहिःसञ्चप्रतीतिः, भव-
ति हि जीवतोगृह्यसञ्चं वहिःसञ्चेन सहचरितं, वहिःसत्त्वं
विना जीवतो गृह्यसञ्चमनुपपत्तिमिति वा ज्ञानम्, तत्राद्ये-
ञ्चयव्याप्तिरेवान्ये तु व्यतिरेकथाप्नेरेव यह इति, व्याप्तिरक्षि-
न तस्य यहमिहोपयुज्यत इति चेत् व्याप्तिगृह्यमन्तरे-

बि० तप्रदृष्टिनिमित्तकम्, असति उपर्यन्ते दृष्टैऽत्र प्रयुज्यमानत्वात्
यथा गोपदं गोत्रप्रदृष्टिनिमित्तकम्, यदा गवयपदं सप्रदृष्टि-
निमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावलाद् गवयत्व-
प्रदृष्टिनिमित्तकत्वं भासते इति । मीमांसका अर्थापत्तिं
प्रमाणान्तरं मन्वते तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं
ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनोगृह्यसञ्च ग्रन्थादवगतं । तत्र
शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या वहिःसत्त्वं कल्पयते, तदनुमानेन
गतार्थत्वाद्वेष्यते, तथाहि जीवित्वस्य वहिःसञ्चगृह्यसञ्चान्यतर-
व्याप्त्यतं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृह्यसञ्चवाधात्
वहिःसञ्चमनुमितौ भासते, एवं पोनो देवदत्तो दिवा न भुज्यते
इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्त्यत्वागमाद् भोजनं सिद्धत् दिवाभो-

उ० यार्थापत्त्वाभासानवकाशात् स्वरूपसत्या व्याप्ता वसुतोच-
दुपपादकं तस्मैव कल्पना स्थादिति दिक्। संब्रयकरणि-
काया विरोधकरणिकायाज्ञानुमानान्तर्भाव ऊहनीयः।
विरोधस्थापि सहानवस्थाननियमसञ्चणस्त्र व्याप्तिगणि-
तत्वात्। अतार्थापत्तिरथनुमितानुमानं पीनोदेवदत्तो
दिवा न भुज्ञे इत्यनेन वाक्येन पीनलभनुमितं तेन च पीन-
लेन रात्रिभोजनानुमानम्, देवदत्तो रात्रौ भुज्ञे दिवाऽभो-
जिले सति पीनलाक्षतवदिति। सम्भवोऽप्यनुमानमेव, तदु-
दाहरणं हि सम्भवति स्वार्थां द्वोषः सम्भवति द्वोषे आट-
कम् सम्भवति सहस्रे इतमित्यादि, तचेयं स्वारी द्वोषवती
तद्विटतत्वात् यद्येन घटितं तत्त्वेन तद्वत् यथाऽववदवान्
वटः, एवमन्यदप्यूज्ञाम्। यस्तु सम्भवति ज्ञानाप्ये विद्या,

वि० जनवाधे रात्रिभोजनं सिध्यति। एवं सम्भवैविज्ञायोरपि प्रमा-
वान्तरत्वं मन्यन्ते पौराणिकाः, यथाहि सम्भवो भूयः सहचारा-
धोनज्ञानं यथा सम्भवति ज्ञानाप्ये विद्या सम्भवति सहस्रे इत-
मच च व्याप्तिर्गायत्र्येच्छितेति तेषामाश्रयः, एवमैविज्ञामिति इत्य-
रित्यनेन प्रकारेण यदुच्चते, तद्भिर्गिर्द्धुप्रवक्तृतं परम्परामतं
वाच्च, यथा वटेवटे यज्ञ इत्यादि, तस्यासोक्ताविज्ञयान्न इत्य-
उत्तर्भाव इति पौराणिकागामभिसन्धिः, तदेतत्त्वं न समोच्ची-
नम्, ऐतिज्ञास्य शब्दरूपतयाऽनुमानशब्दान्तर्भावात्, सम्भवोऽपि
व्याप्तिसापेक्षोऽनुमान एवान्तर्भवति, तत्रिरपेक्षालु प्रमाणमेव न,
तदुक्तं गौतमीये “शब्द ऐतिज्ञानार्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्ति-

सम्भवति चक्रिये शैर्यमित्यादि, तत्प्रमाणमेव न भवति
अनिष्टायकत्वात् । अभावोऽपि न मानान्तरं कार्येण कार-
णानुमानवत् कार्याभावेन कारणाभावानुमानस्य व्याप्ति-
मूलकत्वेनानुमान एवान्तर्भावात् । भट्टमतन्तु भूतखादाव-
भावयाइकं प्रमाणमनुपस्थास्य, तत् कृचित् प्रत्यक्षे कृचि-
ष्टानुमानेऽन्तर्भूतं चकुरादिजैवाभावयहात्, न चेन्द्रियम-
धिकरणयह एवोपकीणम्, अभावयहपर्यन्तं तद्वापारस-
त्वात् । ऐतिष्ठमविज्ञातप्रवक्तृकं प्रवादपारश्यर्यम्, इति हेति-
निपातसमुदायः पुराहन्ते वर्त्तते, तस्य भाव ऐतिष्ठं, तद्
चदि वाधितार्थं न भवति तदाङ्गद्वान्तर्भिवेजादनुमानम्,
चदिह वटे यज्ञोमधूकतरौ गौरीत्यादि तद् चाच्छोकं
तदा पूर्ववत्, नास्त्रोक्त्वेनदा न प्रमाणम्, तदेवं प्रत्यक्षम-
नुमानस्त्रेति चिद्धं दद्यमेव प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

कैङ्ग्रिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाचाप्रतिषेधः” इति, भट्टमते वेदा-
न्तमते चानुपलब्धेरपि प्रमाणान्तरत्वमस्ति तयाचाभावयहो-
भवतीति, तस्मतमपि न मनोरमम्, अनुपलब्धिस्थले इन्द्रियसम्ब-
द्धविशेषज्ञताप्रत्यासन्ध्या प्रत्यक्षमेव भवतीति तत्र चानुपलब्धे:
कारणत्वं न विप्रतिपद्यामहे प्रमाणान्तरत्वन्तु तस्या न युक्ति-
पदवीं स्युश्टीति संक्षेपः ॥ ५ ॥

हिविधामनुभूतिरूपां बुद्धिं परीक्ष्य सृतिरूपां बुद्धिं परीक्षि-
तुमारभते ।

सू० आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संखाराच सृ- तिः ॥ ६ ॥

उ० उत्पद्यत इतिष्ठेषः, संयोगविशेषः प्रणिधानादिसचि-
धानम्, एतमादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि
स्मृति विश्वाविशेष उत्पद्यते, निभित्तकारणमात्र संखा-
रादिति चकारेण व्यापारी पूर्वानुभवः समुच्चीयते, अनु-
भवयाथार्थायाथार्थमियमनुविधत्ते, रञ्जुभुजङ्गतयोपलभ्य
पल्लायितस्य तथैव स्मृतेः, नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संखारो-
द्वेधाधीनत्वात्, तदुक्तं प्रश्नस्तदेवपादैः “सिङ्गदर्शनेच्छानु-
कारणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पद्मभ्यासादर-
प्रत्ययजनिताच संखाराहृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसाय-
स्मरणेच्छाद्वेषहेतुरतीतविषयास्मृतिः” इति । आर्वं ज्ञानं
स्मृत्वात् पृथक्कु लक्षितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदे-
शाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आत्मायविधातृणामृषी-
णामतीतागागतवर्त्तमानेष्वतीक्ष्येष्वर्थेषु धर्मादिषु यन्वो-
पनिवद्वेषु वा सिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगादृर्थविशे-
षाच प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्थम्” इति तच करा-

वि० आत्ममनसोः संयोगविशेषात् समूर्धादिसहितादात्ममनः-
संयोगात्, संखारात् समानाकारकात् भावनात्वात्, चकारा-
दुद्वेधकाच सृति भवति तच च उपेक्षानामकनिष्ठयः च-
रणं, संखारोद्यापारः, उद्वेधकात्कात् सहकारितः, आत्ममनः-

सू० तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

४० चिह्नाकिकानामपि भवति यदा कन्यका वदति यो मे भाता
गजेति ह इदं मे कथयतीति ॥ ६ ॥

तदेवं चतुर्विधां विद्यां व्युत्पाद्य इदानीमविद्यां व्युत्पा-
दयितुमर्हति, तच संशयविषय्यै प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरु-
पितौ, खप्तं निरुपयितुमाह ।

यद्यात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्फुतिस्थाप्ता
खप्तशानमपीत्यर्थः । उपरतेक्षियगामस्य प्रसीनमनस्त्वा
इक्षियद्वारेण यदनुभवनं मानसम्, तत् खप्तशानम्, तच
चिविधं किञ्चित् संस्कारपाटवात् कामी कुद्धो वा यमर्थ-
मादृतस्त्रिलयन् खप्तित तस्य तत्त्वामवस्थायां प्रत्यक्षाकारं
शानं पुराणादिश्रवणजनितसंस्कारवशाज्ञायते कर्णार्जुनोदयं

वि० संयोगोऽसमवायिकारब्दं सम्भूषारूपप्रविधानादिकं निमित्तका
रब्दमित्यर्थः । ६ ।

कृतौ यथा संस्कारः कारब्दं तथा खप्तसंचक्षमानसज्जाने-
उपोत्त्वाह ।

तथा आत्ममनःसंयोगविशेषात् पूर्वानुभवजनितसंस्काराच्च
खप्तेमानसज्जानविशेषो भवति, अत्र संयोगे विशेषेभेदामनः
संयोगात्मकदोषविशिष्टत्वम् अतएव तदानीं अम एव भव-
ति, पूर्वानुभवच्च ऐहिकोजनानात्मरीयो वा, नन्द नलादे ईम-
यस्यादिदर्शनमुद्वादेरनिवज्ञादिदर्शनं पुरावादिप्रसिद्धं वर्णं
सञ्ज्ञक्ते तत्त्वामननुभवात् अनात्मरे च विषयस्थानात्मेवा-

उ० युद्धमिदमित्याकारम्, किञ्चिद्गादृना वातपित्तस्तेष्वां हो-
षात्, तच वातदोषादाकाशगमन-वसुन्धरापर्यटन-यात्रा-
दिभयपत्त्वायनादीनि पश्यति, पित्तोपचयदोषमहिता व-
क्षिप्रवेश-वक्षिज्ञासात्त्विक्ष्वान-कलकपर्वत-विशुक्षताविलुर-
खदिग्दाहादिकं पश्यति, स्तेष्वदोषप्रावस्थान्तु समुद्रसन्नर-
चनदीमञ्जन-धारायारवर्षण-रजतपर्वतादि पश्यति, अद्व-
श्ववद्वादपि तत्त्वानानुभूतेषु जन्मान्तरानुभूते वा चिह्नोप-
सुताक्षःकरचय यज्ञानमुत्पद्धते तच इुभावेदकं धर्मात्
गजारोहण-पर्वतारोहण-हृतस्ताभ-पायसभृत-रावयन्द-
र्बनादिविषयकम्, अधर्मान्तु तैसाभज्ञानाभ्युपतत्तेऽडा-
रोहण-पर्वतमञ्जन-स्त्रिवाहदर्बनादिविषयकं खप्रज्ञान-
मुत्पद्धते चत्वारां मितितानामेवाच कारणत्वं गुणप्रभान-
भावमाश्रित्यायं विभागे द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु यज्ञानं खप्रमध्ये खप्रज्ञानानुभूतस्त्वैर्वार्ष्यस्त्व-

वि० गुभवात्मवाचेति वाच्यं संसारस्यात्मादितया कल्यानात्मानुभूत-
तत्त्वदिविषयसंस्कारेण तत्त्वदिविषयस्त्रप्रसम्भवात्, न च “अद्वयमप्यर्थ-
महृष्टवैभवात् चरोति सुप्तिर्वन्दर्शवाविदिवम्” इतिशीहर्ष-
वाक्यसात्त्विरिति वाच्यं वचाद्वयपदस्य तत्त्वान्ताद्वार्थकत्वात्,
वच चिदित् खप्रज्ञानं वावदोषाधीनमाकाशमवादिविषयकम्,
किञ्चित् पित्तदोषाधीनं विशुहर्बनादिविषयकम्, किञ्चित् स्त्रे-
दोषाधीनं चन्दीमञ्जवादिविषयकम्, वच याविचिज्ञानानि
युध्यत्वकानि, याविचिज्ञानानुभवस्त्रकानि तदुक्तम्,

सू० खप्रान्तिकम् ॥ ८ ॥

उ० तिरुपं जायते तत्र खप्रलं ग वर्जते खप्रज्ञानुभवरूपतात्
तथाच कथात् कारणात्तदुत्पत्तिरित्य आह ।

तथेति पूर्वसूचादनुवर्जते तेनात्ममनसोः संयोगविशेष-
वात् संखाराच यथा खप्रस्थाया खप्रान्तिकमपीवर्यः ।
एतावानेव विशेषो यत् खप्रज्ञानं पूर्वानुभवजनितात् संखा-
रात्, खप्रान्तिकन्तु तत्कालोत्पज्ञानुभवजनितसंखारा-
देव, तदुकं प्रश्नस्तदेवाचार्येः “अतीतज्ञानप्रत्यवेचणात्
स्फुतिरेव” इति । उक्तस्तु दृत्तिकारैः “अनुभूतवस्तु-
स्फुरणार्थतया ग आरणादर्थाकरं खप्रज्ञानम्” इति ।

वि० “आरोहयं गोष्ठकुञ्जराकां प्रासादशैलायवनस्पतीगाम् ।
आदृशं नौकां प्रतिगृह्ण बीबां भुक्ता ददित्वा भ्रुवमर्घकाभः” ।
इति,

“द्वावाम्बरधरा नारी द्वावाम्बनुलेपना ।
उपगूहिति यं खप्रे तस्य मृद्युने संशयः” ।
इवादि च, अवच मानसं ज्ञानं ज्ञानजद्यवरूपालौकिकसन्निक-
र्षाद्विति आरवच संखारादिति विशेषः ॥ ९ ॥

खप्रान्तिकसंचकेऽपि ज्ञाने एतदेव कारणमित्वाह ।
तथेत्वस्य पूर्वसूचस्थानात्रानुषङ्गोनेऽपि । तथाच खप्रज्ञानं
यद्यात्ममनःसंयोगविशेषसंखारोभयजन्वं तथा खप्रान्तिकाख्यं
ज्ञानमपीवर्यः । इदस्तु ज्ञानं खप्रावस्थाजातानुभवजनितसंखारेऽपि
जायते, किन्तु सूक्ष्मात्मकम्, न मानसमिति विशेषः ॥ ८ ॥

सू० धर्माच्च ॥ ६ ॥

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाद्वाविद्या ॥ १० ॥

सू० खप्रमधे प्रमाभूतं अज्ञानं तत् खप्रान्तिकमिति केचित्

चथा श्वयायां श्वयानोऽस्मीत्यादि ॥ ८ ॥

खप्रखप्रान्तिकयोः कारणं समुच्चिनोति ।

अधर्मसमुच्चयार्थस्वकारः, छतव्याख्यानमेतत् ॥ ८ ॥

इदानीं पर्यायमधिकत्याह ।

**अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्त्तते प्रकर-
णात् संशयखप्रान्तिकवस्तायानामुक्तलात्, तत्रेन्द्रियदोषोवा-
तपित्ताद्यभिभवहृतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शन-
साहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते ॥ १० ॥**

वि�० खप्रखप्रान्तिकयोरदृष्टमप्यसाधारणं कारणमित्ताह ।

**चकारादधर्मस्य संयहः । केचित्सु संस्कारं विनेब धर्मादि-
मात्रादपि किञ्चित् खप्रादिकं जायते इतिप्रतियादगायेदं सूत्रम्,
अतरव पूर्वोक्तश्चीर्हर्वकाश्यमपि साधु सङ्कृते इत्वाऽऽः ॥ ८ ॥**

**प्रकारान्तरेणापि बुद्धिर्दिविधा प्रमादप्रमाचेति तत्र प्रमायाः
कारणमाह ।**

**इन्द्रियदोषः काचादिः, संस्कारदोषोविद्याभ्यानुभवज्ञातव्यादिः
चकारादृष्टवादिरूपादामस्तिष्ठपरामर्द्दादिरूपादाच दोषादां
संयहः, तथाचाविद्यायामप्रमायां दोषः कारणं दोषलुपित्तदू-
रत्वादिरूपो गानाविधि इत्यर्थः ॥ १० ॥**

अविद्याया बद्धमाह ।

सू० तदुष्टशानम् ॥ ११ ॥

अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥

सू० अविद्यासामान्यस्तत्त्वमाह ।

तदित्यव्ययपदं सर्वज्ञामसमाजार्थकमविद्यां परामृशति,
साऽविद्या, दुष्टशानं अभिचारिज्ञानमतस्मिं सदितिज्ञानं
अधिकरणप्रकारावच्छिन्नं विशेष्यावृत्तिप्रकारकमिति या-
वत्, दोषस्त ज्ञानस्तानिस्यरूपत्वमपि, तेजैककोटिसत्त्वेऽपि
संज्ञयोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तदनेन संज्ञयविपर्यय-
स्तप्तानन्धवस्तायानास्त्रकुर्णामयुपयहः ॥ ११ ॥

ज्ञानमित्यनुवर्त्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत्र यदस्ति तत्र
तदनुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विशेष्या-
वृत्त्यप्रकारकानुभवो वा विद्येत्यर्थः, तत्त्वाध्यक्षं लैङ्गिकम्
दद्यमेव ॥ १२ ॥

**वि० सर्वज्ञसमानार्थकं तदित्यव्ययं नात्त्वेनाविद्यापदामर्णानुप-
पत्तिः, दोषजन्यं ज्ञानं सा अविद्येति अविद्याकदग्धम्, अत्र दो-
षावामन्यतमत्वेन निवेशः, उपजक्षबन्धेतत् तदभाववति तत्
प्रकारकं विशेष्यावृत्तिप्रकारकं वा ज्ञानमित्यपविद्यालक्षणं इष्ट-
कम् ॥ १३ ॥**

प्रमाणकृतमाह ।

दोषावामन्यं ज्ञानं प्रमेति प्रमाणकृतं अमसामान्यभिन्नज्ञानं
प्रमेवपि ज्ञानं इष्टकम्, आँश्चिकप्रमाया अलक्ष्यत्वमेव, तदति
वत्त्वकारकं ज्ञानं तत्प्रमेति विशेषज्ञानम्, एतच रक्षरजतयोरि-

सू० आर्षं सिङ्गदर्शनच धर्मोभ्यः ॥ १३ ॥

उ० न व्यार्षमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तत्त्वे
नेत्रियजन्यमस्त्रियष्टार्थगोचरत्वात्, न खैङ्गिकं सिङ्गा-
नुसन्धानमन्तरेण जायमानत्वात्, तथा चैतत्करणं दृतीयं
प्रमाणमाचातमत आह ।

चूषीणां गाल्वप्रभृतीनां यदतीमानागतविषयकं ज्ञा-
नं तदार्षम्, यत्तु सिङ्गानां मन्त्रोषधिगुटिकास्त्रादिना
अवहितविप्रक्षष्टार्थगोचरत्वानं प्रतिसिद्धिगतानां यद्दर्शनं
तदुभयं धर्मोभ्यो यथार्थसाक्षात्कारिज्ञानं जायते, तदोगि-
प्रत्यचेऽनभीवास्त्र विद्यान्तरमिति दृत्तिज्ञतः, आर्षं ज्ञानं
चतुर्थीं विद्यैव ज्ञाच चूषीणां सौक्रिकानास्त्र भवति, तत्त्व-
मात्रसं प्रत्यचमेव उत्पेक्षासहजतेज मनसा जनितं नियम-

वि० मे रजते इत्याद्यांश्विकप्रमाणाधारवत्तम्, अृतियाहत्तप्रमाणक्षये
क अनुभवत्वं निवेशनोयमित्यन्तच विल्लरः । १२ ।

गनु योगिनां ज्ञानं कथमविद्या न भवति दूरत्वादिरूपविष-
यदोषस्य तत्त्वापि सम्भवादत आह ।

आर्षचूषीणां योगजधर्मेष्व जनितं बत् सिङ्गदर्शनं सिङ्गानां
सतां सर्वेषां वस्त्रूनां दर्शनं तद्दर्शनेभ्यो जायते ननु वत्ताधर्मेभ्यः
कारणमिति न तत् कदाचिदपि भवति अभरूपं, अमं प्रति अधर्मस्य
हेतुत्वात्, योगिनां ज्ञानकु धर्ममात्राधोगं प्रमाणयमेव भवति
दूरत्वादेविषयदोषस्य तत्र भवत्वसम्यादत्त्वात्, दोषात्त्वां अम-
जनकत्वमधर्मसहजारेवैवेति हृष्टवत्तम्, केवितु सिङ्गेन मन्त्रस्यभि-

उ० सद्वर्णनादि-सिद्धांशुगितं वा, प्राग्भवोयसंखाराधीनैवाच
आप्निधीः, सनपानेष्टमाधनतात्त्वाप्तियहवत् । प्रबलाचा-
र्यास्तु सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरमित्याङ्गः तथाहि यदि
सिद्धांशुं गुटिकाज्ञनादिसिद्धनिमित्प्रभवं व्यवहितवि-
प्रकृष्टविषयं तदुच्चते तदा प्रत्यक्षमेव, यदितु दिव्यामरी-
चमौमानां यद्यनन्त्रचसञ्चारादिनिमित्प्रभीनं तदा तज्ज्ञि-
कमेव तथा सद्वचारदर्शनेन आप्निपरिच्छेदादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीओशाङ्करे वैदेविकसूत्रोपस्कारे नवमोऽध्यायः ।

समाप्तस्यायं नवमोऽध्यायः ।

वि० मक्षितेन गुटिकाज्ञनविशेषादिना यद्वर्णनं भवति तदपि आर्थ-
वत् धर्मेभ्य एव भवति अतश्च रघुवंशे “अतीक्ष्येष्वप्यपद्मद-
र्शनोवभूव भावेषु दिकोपनन्दनः” इत्यादिकमपि साधु सञ्चक्षते,
तथाच तादृशज्ञानमपि धर्ममाचाधीनतया प्रमाणूपमेव भवती-
तिभाव इति आचक्षते ॥ १४ ॥

इति श्रीओश्यनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां क-
वादसूत्रविद्वतौ नवमाध्यायस्य दिवीयमाङ्गिकम् ॥ ० ॥

समाप्तस्यायं नवमोऽध्यायः ।

**सू० इष्टानिष्ठकारणविशेषाद्विरोधाच मिथः सुख-
दुःखयोर्धीनरभावः ॥ १ ॥**

उ० आत्मगुणानां कारणतोभेदव्यत्यादनं दद्वमात्याचार्थः,
तच “आत्मज्ञरीरेण्ड्रियार्थवृद्धिमनःप्रदृक्तिदोषप्रेत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्” इति गौतमीये प्रमेयविभाग-
सूचे सुखस्थानभिधानात् दुःखाभिज्ञमेव सुखमिति भग-
निराचार्ये सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावोभेदो वैज्ञात्य-
मितियावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्ठकारणविशेषात्
इष्टं इत्यमाणं स्वकृचन्दनविनितादि, अनिष्टमनिष्टमाण-
महिकष्टकादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य विशेषाङ्गेदात् का-
रणवैज्ञात्याधीनं कार्यवैज्ञात्यमावश्यकं चतः:, भेदकान्त-
रमाह विरोधात् सहानस्थानस्वचणात् न इष्टकस्मिन्नात-

वि० अगच्छोहनपादानपरागनिकरं परं ।

स्मारं स्मारं पुरःपूरं तरेयं विज्ञवारिधेः ।

कमप्राप्ते सुखदुःखे परीचित्तिषु स्यायोर्भेदनावश्यवस्थापवति ।

गौतमीयेन “दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच” इति सूचेत् दुःखस्य
सुखाभिमानविषयत्वमुक्तं तेगापाततो दुःखमेव सुखं गतु वद्विनं
गुज्ञानरमितिबोधेभवति तद्बुद्धमनिरासार्थमयमारम्भः। सुख-
दुःखयोर्धीनरभावो नैकतम्, इष्टं स्वकृचन्दनविनितादिष्टम्,
अनिष्टमहिकष्टकवैरिष्टपूतिगन्धादिकम्, तद्रूपं यत्कारणं तस्य वि-

उ० न्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारादनयोः कार्य-
भेदं भेदकं समुचितोति, तथाहि अनुग्रहाभिष्वकुनयन-
प्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्य-
मिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुकं प्रज्ञसाक्षार्थेः “अनुग्रह-
स्वचरणं सुखं खगाद्यभिप्रेतविषयसाक्षिष्ये सति इष्टोप्यनुधी-
न्द्रियार्थसक्षिकर्षाद्गुर्वाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्यदृय-
दनुग्रहाभिष्वकुनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुख-
म्” इति, तदिदमतोतेषु स्वकृचन्द्रनादिषु स्वतिजनना-
गतेषु सहस्रजम्, गौतमीये सूचे सुखापरिगणनं वैरा-
ग्याय सुखमपि दुःखलेन भावयते वैराग्यं स्वादेतदर्थ-
मिति ॥ १ ॥

नव्यासार्थं सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्वात्मा-
स्वरूपनुभववदित्यत आह ।

वि० श्रेवात् वैज्ञान्यात् मिथः परस्परं विरोधात् एकात्मति युग-
पदनुत्पद्यमानत्वाच नहि विजातीयकारणकयो र्विद्वयो वाऽ-
भेदः सम्भावनापदवीमधिरोहति, गौतमीयं सूचन्तु सुखं दुःख-
लेन भावनीयं वैराग्यार्थमिलेतत्परमिति । बस्तुतः सर्वजन-
संवेदनसिद्धं सुखं दुःखं वाऽपश्चोतुं न शक्नोति गीर्वाक्षगुरुरपी-
तिसंचेपः ॥ १ ॥

नगु सुखदुःखे ज्ञानविशेषावेव यच्चैक्षियक्षेत्रिके नगु भिन्ने-
ते तत् इत्यत आह ।

सू० संशयनिर्णयान्तराभावस्थ ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥

सू० सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयाभ्य-
मरत्वाभावोहेतु र्तिङ्गमित्यर्थः, तद्यमर्थः सुखं दुःखं वा
ज्ञानं भवत् संशयरूपं वा स्वात् निर्णयरूपं वा, नास्ति कोटि-
द्यानुस्तेखितात्, न द्वितीयः एककोच्चनुस्तेखितात्, तथाच
आवद्विशेषबाधात् सामान्यबाधः, इवेव हि ज्ञानस्य विशेषै
संशयत्वं निर्णयत्वस्य, तद्यमर्थ सुखे दुःखे च बाधितमिति
ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम्, एकारादनुभवबाधं समुच्चिनोति
सुखदुःखयोरहं सुखो दुःखोति मानसोऽनुभवो न लहं जाने
सन्देश्च निश्चिनोमीत्याकारोऽनुभव इति ॥ २ ॥

भेदकान्तरमात्र ।

सू० सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानगुणभिन्नत्वे संशयनिर्णयान्तरा-
भावः संशयनिर्णयत्वान्तर्गतभावोहेतुः । ज्ञानगुणोहि द्विविधः
सन्देहोनिर्णयस्तेति नहि वयोरन्यतरस्मिन्नपि सुखं दुःखं वा उ-
न्नर्भवितुमर्हति नहि सुखं दुःखं वा विरज्जकोटिदयप्रकारत्वं
येन तयोः सन्देहत्वं सम्भावयेत, नापि तदभावाप्रकारत्वं सत्त्व-
प्रकारत्वं येन निर्णयत्वं सम्भावनीयमिति, ज्ञानस्य द्वितीयप्रका-
रत्वं शृण्विषाकायमानः, नातस्य सुखं दुःखं वा प्रवेदुमीदे
इति ॥ २ ॥

न नु यथा निर्विकल्पकं ज्ञानं न संशब्दोनापि निर्णयत्वाचा
सुखदुःखेऽपि स्वातामत आह ।

सू० तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षसैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥

सू० तयोः संप्रथनिष्ठययोनिष्पत्तिरूपत्तिः प्रत्यक्षासिङ्गाच
सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसामग्रीजन्यं न वा सिङ्गजन्यम्,
चतुर्विधं हि सुखं वैषयिकं मानोरथिकम् आभिमानि-
कमाभ्यासिकम्, तत्र चयाणामिश्रियशब्दिकर्षप्रभवत्वं जा-
ख्येव प्रथममिश्रियार्थसञ्जिकर्षजत्वात् ज्ञानं स्वादिति चेत्त
सामग्रेकदेश्य कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात् अन्यथा
दिक्कासाधारणेन सकलकार्यकजात्यापत्तेः, किञ्च इ-
श्रियार्थसञ्जिकर्षानुपश्यमानं सुखं जिर्विकल्पकं वा स्थात्
सविकल्पकं वा, जायः अतोश्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितोयः
विशेषविशेषज्ञावेन इयोरनाकल्पनरूपत्वात्, किञ्च सुख-
दुःखयोरवश्यसंवेद्यत्वात् ज्ञानस्यावश्यसंवेद्यत्वेऽनवस्थाप्रस-
ङ्गात्, सैङ्गिकमिति छिङ्गमेव वैषयिकवत् दृच्छिकृतस्तु तयो-
र्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षसैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षसैङ्गिकज्ञा-
नव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिश्रियजम्, सैङ्गि-
कम् सिङ्गजम्, सुखादिकन्तु नैतादृशमिति व्याचक्रुः ॥ ३ ॥

वि० तयोःसुखदुःखयोर्निष्पत्तिः सिङ्गिः प्रत्यक्षसैङ्गिकाभ्यां ज्ञा-
नमि सुखदुःखे प्रत्यक्षसिङ्गे परामनि नयनप्रसादादिगा सुखस्य
मुखमालिन्यादिगा दुःखस्यानुमानं भवति तथाच तयोर्निर्विं-
कल्पकज्ञानरूपत्वे प्रत्यक्षानुपश्यत्तिः सुखप्रसादमालिन्यादिङ्ग-
ज्ञानमितिविषयस्यानुपश्यत्तिः आगान्तर्गतत्वं न सुखदुःख-
योरितिभावः ॥ ३ ॥

सू० अभूदित्यपि ॥ ४ ॥
सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥

८० स्वैक्षिकज्ञानात्मुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह ।

इतिगच्छः प्रकारे, अपि इत्येवा भविष्यतीत्याकारान्तर-
समुच्चये, तथाच पर्वते वक्तिरभूद्विष्यति वेति स्वैक्षिके
ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारोदृशते न चैवं प्रकारं सुखं दुःखं वा
उत्थमानमुपलभ्यम् ॥ ४ ॥

भेदकान्तरं समुच्चिनोति ।

सति इत्यिरार्थस्विकर्षे सति च व्याप्तिपञ्चधर्मतादि-
प्रतिसञ्चाने कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्य-
चमाचं सुखं दुःखं वा न स्वैक्षिकमाचं वा, तद्वर्तमाणः ज्ञान-
शामाचं तावत् सुखदुःखे न भवति इत्युक्तं ज्ञानविवेषः

वि० भेदकान्तरमपि इर्दयति ।

पर्वते वक्तिरभूत् पर्वते वक्तिरलिपि पर्वते वक्तिर्भैविष्यतीत्याका-
कारा अपि ज्ञानस्य ज्ञानस्तुखादोभेदकाः, ज्ञानं हि अवीताबा-
गतवर्तमानविषयकं भवति न हि सुखस्य दुःखस्य वा कोऽपि
विद्यते विषयः, अतः सविषयकात्मनिर्विषयकात्मल्लपविद्युधर्मा-
धारासाम ज्ञानभेदः सुखादीनामितिभावः ॥ ५ ॥

इतेऽपि सुखदुःखे भिद्यते ज्ञानादिभावः ।

सति ज्ञानकारये सति, कार्ययोः सुखदुःखयोः, अदर्शनात्
ज्ञाननुभवात्, न सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तर्भावः, प्रलक्ष्यसामम्मान-
मितिसामग्न्यात् सर्वां प्रलक्ष्यमनुमितिर्वा भवति, तथ घटं पश्चा-

सू० एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टवात् ॥ है ॥

सू० प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिरूपं वा इक्षियार्थसम्बन्धिकर्षे स्त-
क्षचन्दनादिप्रत्यक्षे सुखतानुभवाभावात्, न द्वितीयः चन्द-
नाधनुमितौ वज्ञास्यनुमितौ वा सुखदुःखतान्वतराजनु-
भवात् एवं प्रत्यक्षविश्वेषेऽनुमितिविश्वेषे वा सुखदुःखयोरन-
नुभवात् तद्विश्वेषोऽपीति ॥ ५ ॥

भेदकान्तरमात् ।

सुखदुःखयोरितिश्वेषः, सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि अ-
साधारणकारणानि, धर्मः, सुखे रागः, सुखकारणेच्छा,
तदुपादानथलः, स्तक्षचन्दनादिज्ञानम्, दुःखं प्रति तु
अधर्मः, अनिष्टकष्टकादिज्ञानम्, एषु एकार्थसमवायिषु
कारणेषु दृष्टतादित्यर्थः, ज्ञाननु निर्विकल्पकमेकार्थसम-
वेतमसाधारणकारणं नापेच्छत एव, सविकल्पकन्तपेच्छते वि-
श्वेषयज्ञानं तत्र कारणान्तरं खविजातीयं कारणं न भवति,

वि० मि वडिमनुमितोमोक्षाद्यनुभवो भवति न तत्त्वं सुखो दुःखी वेति
सुखं दुःखं वा नैव भवितुमर्हति ज्ञानविश्वेष इति भावः । ५ ।
निर्विकल्पकान्तरमात् विश्वेषकान्तरमात् ।

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु स्तसमानाधिकरबविज्ञातीय-
कारणेषु सत्ये दृष्टतात् दुःखदुःखयोरितिश्वेषः । तथाच सुखं
धर्मसुखरागसुखकारणेच्छासुखकारणोपादानग्रोचरप्रयत्नरूपान्
स्तसमानाधिकरबविज्ञातीयसुखान् दुःखसाधर्मकष्टकादिज्ञान-
रूपान् अपेक्षते निर्विकल्पक विषयेन्द्रियसत्रिकर्षादेव

**सू० एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि
तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥**

**उ० मनःसंयोगस्तु साधारणतादविवक्षितः । यद्यपि सूतिः
संखारमसाधारणमपेक्षते तथापि तज्ज्ञेदःस्फुटसिद्धू एवेत्य-
नुभवमादाय भेदचिन्तनात् । हैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिस्थृतिप-
ञ्चधर्मतादिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरशब्देनैव तद्वृदासः । तद्यं
प्रमाणार्थः सुखदुःखे अनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकरणस्त-
जातीयासाधारणकारणजन्यतात् सूतिवदास्यशब्दवच ॥ ६ ॥**

नगु यदि कारणभेदाधीनोज्ञानात् सुखदुःखयोः
सुखाच दुःखाच स्वभक्त्यादिवदेव परस्यरं भेदः तदा
प्ररोरस्य तदवयवानाच शिरःपादस्त्रोदरादीनां न
परस्यरं भेदः स्यात् तत्र हि परमाणुद्वाणुकादीनां सोहित-
रेतसोर्वा कारणानामविशेषादित्यत आह ।

एकदेश रूति अवयवे इत्यर्थः, एकस्मिन्निति अरोरे इत्य-

**वि० जायते ग स्वसमानाधिकरणासाधारणकारणमपेक्षते, मनः-
संयोगाद्यादिकल्पु तत्र साधारणकारणमेव इवच सुखं
दुखं वा कथं निर्विकल्पकज्ञानालभूतं भवितुमर्हति कारण-
वैष्णवादित्वर्थः ॥ ६ ॥**

नगु यदि कारणवैष्णवाद्यात् कार्यभेदस्तदा देहस्य तदवय-
वानां कारणरूपशिरःस्त्रोदरादीनासामेदप्रसङ्गः सर्वचैकविध-
योः मुक्तश्चोक्तयोर्हेतुत्वादिवत आह ।

रक्षस्मिन् देहे एकदेशे अवयवे शिरः पृष्ठम् उदरं मर्माणीति ।

र्थः, श्रिर इत्येकदेवः उदरं पृष्ठं मर्माणि च स्त्रायुप्रभृतीनि,
तेषां विशेषोवैजात्यम्, तदिशेषेभ्यस्त्वारणविशेषेभ्यः, तत्रापि
कारणवैजात्यादेव वैजात्यं नहि यज्ञातीयं श्रिरःसमवाच्य-
कारणं तज्ञातीयमेवोदरपृष्ठादेरपि, तमुकपासायुपादान-
वैजात्यात् पठघटादौ वैजात्यवत्, तत्रापि वैजात्यसम्भवात्
तमुकपासादेरपि अंशुशर्करादिवैजात्यात् एवं तत्र तत्राय-
चेष्टयं परमाणुनां साधारणेऽपि स्त्रेषुपादानवैजात्यस्य
सर्वत्र वैजात्यप्रयोजकतात् इत्यत्रेत्र द्वूपादानसाजात्यं न
वैजात्यप्रयोजकमितिदिक् ॥ ७ ॥

इति श्रीगांडरे विशेषिकसूचेपस्कारे दशमाध्यायस्य
प्रथमालिकम् ॥ ८ ॥

वि० अवहारविशेषा भवन्तीति पूरणीयम्, इतिकारण मर्माणीवन-
करं योजनीयः, तथाच अवहारादां वैलक्षण्यात् अवहर्त्याना-
मपि वैलक्षण्यमावश्यकम्, तदिशेषः अवहर्त्यानां श्रिरःप्रभृती-
नां वैलक्षण्यस्तदिशेषेभ्यस्तेषां कारणानां ये विशेषासेभ्य एव,
इत्यच्च घटपठादीनामिव श्रिरःप्रभृतीनामवयवानामपि स्त्रेषु-
मवाच्यिकारणवैजात्यादेव वैजात्यं समवाच्यिकारणवैजात्यमपि
तत्समवाच्यिकारणवैजात्यप्रयोज्यमेवं ब्रह्मेष चसरेषुवैजात्यप-
र्यन्तं वाच्यम्, श्युकवैजात्यमु तत्तदिजातीयकार्यमनक्षतावच्छेद-
क्षतया सिद्धम्, एवमसमवाच्यिकारणसंयोगवैजात्यादपि क्षेषा-
चिदैजात्यं ब्रह्ममधिकमन्वचानुसन्धेयमिति । ८ ।

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन्द-भट्टाचार्य-प्रछीतायां क-
गादस्त्रविहृतौ दशमाध्यायस्याध्यमालिकम् ॥ ९ ॥

स्त्र० कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥
संयोगादा ॥ २ ॥

उ० इदानीं प्रसङ्गतस्याणां कारणानां विश्वेषविवेचनमारभते ।

कारणं समवायिकारणमिति ग्रन्थितिप्रयोगौ द्रव्ये
द्रव्यौ, कुत एवमत आह कार्यसमवायात् कार्याणि द्रव्य-
गुणकर्माणि तत्रैव समवयज्ञिं यतः ॥ १ ॥

तत् किं समवायिकारणत्वमात्रं द्रव्याणामत आह ।

पटोत्पत्तौ तत्त्वानां समवायिकारणत्वत् निमित्तका-

वि० प्रसङ्गात् कारणनिरूपयमारभते ।

कारणमिति समवायिकारणमिति अवहारोद्द्वय एव भवति
कार्यसमवायात् समवायेन कार्याभ्यत्वात् नहि कार्यस्य क-
स्यापि समवायेनाधारता द्रव्यभिन्नेषु पदार्थेषु विद्यते येन तत्रा-
पि तद्यवहारः प्रसङ्गेतेऽपर्यः । अन्यथासिद्धिश्रूत्यते सति
नियतपूर्वपर्तित्वं कारणत्वमिति कारणसामाव्यक्षणम्, कारणं
त्रिविधं समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणभेदात्,
तत्र समवायसम्बन्धेन तत्कार्याभ्यत्वं तत्समवायिकारणत्वं
समवायेन कार्याभ्यत्वात् सामान्यतः समवायिकारणत्वम्, तत्र
द्रव्य एव नान्यतेतिभावः ॥ २ ॥

न केवलं द्रव्यस्य समवायिकारणत्वं कार्यसमवायिकारण किञ्चु
असमवायिकारणाभ्यत्यात् प्रीत्वा ह ।

संयोगात् असमवायिकारणसंयोगाभ्यत्वादा द्रव्ये समवायि-

उ० रणत्वमपि, तु रीतन्तु संयोगस्यापि पटकारणलात् तत्संयोग-
दारा तुर्थासन्तोशं पटनिमित्तकारणत्वमपि, वाकारः
समुच्चये तु रीतन्तु संयोगं प्रति तन्मोः समवायिकारणत्वेऽपि
पटं प्रति तद्वारा निमित्तकारणलात् ॥ १ ॥

वि० कारबनितिव्यवहार इत्यर्थः, अत्र संयोगपदमसमवायिकारब-
माचोपज्ञकम्, गद्यसमवायिकारणाश्रयतं द्रव्यादन्त्यस्तित्तद्विज्ञ-
येनातिप्रसक्तिः सम्भावनीया, असमवायिकारबत्वस्य गुणकर्म-
मात्रहृतित्वात्, गच्छ घटरूपस्यासमवायिकारबं यत्प्राप्तरूपं
तदाश्रयत्वस्य कपाळे सत्त्वात् घटरूपस्य समवायिकारबं कपाळ-
मिति व्यवहारः स्यात् न स्याच्छ घटोघटरूपस्य समवायिकारब-
मितिव्यवहार इति वाचं कारणताघटकसम्बन्धेनासमवाय-
कारणाश्रयत्वस्यैव तादृश्यव्यवहारनिर्व्वाहकत्वात्, कपाळरूपस्य
खसमवायिसमवायसम्बन्धेनैव कार्यजनकत्वात् तादृशसम्बन्धेन
तस्य कपालेऽसत्त्वात् घटेसत्त्वाच्च, गच्छ कपाळोयगुणकर्मसामाच्चे-
ष्यपि तादृशसम्बन्धेन तदीघरूपस्य विद्यमानत्वात्तेषु तादृश्य-
व्यवहारप्रसङ्ग इति वाचमसमवायिकारबाश्रयत्वस्यैव सम-
वायिकारबत्वव्यवहारनियामकलोपगमतात्, वक्षुतः समवायिका-
रबनितिसामाच्चव्यवहारनियामकमसमवायिकारबसंयोगाद्या-
श्रयत्वमित्येवैतत्सूचेव द्वयितं न तु विशेषव्यवहारनियामकं
तदिव्येव तत्त्वम्, अतश्च चितन्तुकपटरूपस्य समवायिकारबं
पच्छतन्तुकाः पट इति व्यवहारः स्यात् तदसमवायिकारबस्य तन्तु-
रूपस्य खसमवायिसमवायसम्बन्धेन पच्छतन्तुकपटेऽपि सत्त्वात्
न स्याच्छ शैलः श्वेतश्च संयोगस्य समवायिकारबमिति व्यवहार-
स्तदसमवायिकारबस्य कर्मवाचः शैलेऽसत्त्वादिति पूर्वपच्छाऽपि
निरक्ष इति संक्षेपः ॥ २ ॥

सू० कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥

सू० कर्माणि यादृशकारणतं तदाह ।

असमवायिकारणानीतिज्ञेषः । असमवायिकारणतत्त्वं
कार्यकारणभावसम्बन्धेकार्यसमवेतकारणतं तत्र कार्यका-
र्थसमवायात् कारणैकार्यसमवायादा तत्राद्या सच्ची द्विती-
या महतोति वैश्वेषिकपरिभाषा, तत्र कथाप्रत्यासत्त्वा संयो-
गविभागसंख्याराग् प्रति कर्मणासमसमवायिकारणतमित्यत
आह कारणे समवायात् कारणे संयोगादिसमवायिकारणे
समवायात् तथाच कार्यकार्थसमवायस्त्रिवृण्या सच्चाप्ना प्र-
त्यासत्त्वा संयोगादै कर्मणोऽसमवायिकारणतमित्यर्थः ॥३॥

सौ० असमवायिकारणवहारः कुञ्ज भवतीत्वाकाङ्क्षायामाह ।

कर्माणि असमवायिकारणानीतिवहारः कारणे संयोगवि-
भागवेगस्थितिस्थापकानां समवायिकारणे समवायात् समवाय-
सम्बन्धेन सत्त्वात्, तथाच समवायस्तसमवायिसमवायान्वतर-
सम्बन्धेन समवायिकारणप्रत्यासन्नते सति कारणतमेवासमवा-
यिकारणतं तत्र संयोगादीनामसमवायिकारणे कर्माणि सम-
वायसम्बन्धेन तत्समवायिकारणप्रत्यासन्नतादसमवायिकारण-
वहारः । न च इच्छादिकार्याणां चान्दिकारणेऽसमवायि-
कारणवहारार्पणः, सामान्यकाले आत्मविद्वेषगुरुभिन्नतस्य
विशेषजीयत्वात्, न च तु रीतन्तुसंयोगस्य पटासमवायिकारणत्वा-
पतिः एवं वेगादीनामभिवातादसमवायिकारणत्वापतिरिति
वाचं पटासमवायिकारणकाले तु रीतन्तुसंयोगभिन्नतस्या-

द३० तथा रूपे कारणैकार्थसमवायात् ॥ ४ ॥

उ० रूपादीनां गुणानामवयवर्त्तनामयविगुणादिषु को-
हृषी कारणतेत्यपेक्षायामाह ।

रूप इति रूपरसगन्धसर्शसङ्खापरिमाणपृथक्लगुहत्व-
द्रव्यत्वस्त्रेहाद्युपलक्ष्यति, तथेत्यसमवायिकारणत्वमतिदिंश-
ति, कारणैकार्थसमवायादिति अवयविरूपादीनां समवा-
यिकारणं यदवयवि तेन सहैकार्थसमवायेन महत्या प्रत्या-
सन्ध्याऽवयविरूपादिकमारभते, तद्यथा कपासरूपादि घटे
रूपादिकमारभते इति सर्वत्र द्रष्टव्यम्, चकारादमीषां
कृचित्तिमित्तत्वमपि समुचिनोति ॥ ४ ॥

वि० भिषजाद्यसमवायिकारणत्वस्त्रे वेगादिभिन्नत्वस्य चानायच्चा-
विशेषशीयत्वात्, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रति वेगा-
दिकं वेगसन्दादिकं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्वेवेति तत्त्वस्त्रे
तत्त्वद्विन्द्रियं न देयमेवेति संक्षेपः । ३ ।

अवयवरूपादीनामवयविरूपादिकं प्रति परम्परयैवासमवा-
यिकारणत्वमित्ताह ।

रूपेऽवयवगतरूपादिषु कारणैकार्थसमवायात् स्वसमवायि-
समवायरूपप्रबासनितः तथा उवयविगतरूपादीनामसमवायि-
कारणत्ववृहार इतर्थः, कपासरूपादिकं स्वसमवायिसमवाय-
समन्वेन घटाद्यवयविनि समवायिकारणे वर्तमानं घटरूपाद्य-
समवायिकारणं भवति तत्र परम्परासमन्वयेऽसमवायिका-
रणत्वायामहतीति वैश्वेविकारां परिभाषा चाच्छात् समन्वयेऽ-
च चम्बीति परिभाषेवि संक्षेपः ॥ ४ ॥

सू० कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥
कारणकारणसमवायात् ॥ ६ ॥

**उ० इत्यारब्दे संयोगस्यासमवाचिकारणस्य उच्चीं प्रत्याश-
न्तिमाह ।**

कारणे समवाचिकारणे समवायात् संयोगोऽपि पटादौ
कार्ये कार्यकार्थसमवायस्तुष्ट्या प्रत्यासत्याऽसमवाचिका-
रणमित्यर्थः, पटपदेन कार्यद्वयमाचमुपलक्ष्यति एदित्य-
वयवावयवसंयोगोऽपि पटादेरसमवाचिकारणं तदा कारणै-
कार्यसमवायोऽपीतिकश्चित् ॥ ५ ॥

संयोगस्य क्वचित् महत्या प्रत्यावत्या कारणलमि-
त्याह ।

द्वूषपिष्ठावयवे वर्तमानः प्रचयास्तः संयोगस्याक्षकपि-
ष्ठे महत्वमारभते तत्र कारणैकार्यसमवायः प्रत्याशचिरि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

**वि० इत्ये संयोगस्याऽपि साक्षात् समन्वेत्वासमवाचिकारणलमि-
त्याह ।**

समवाचिकारब्दे तत्त्वौ समवायेवै तत्त्वोः मयोगोवर्त्तते इति
वटं प्रति साक्षात् समन्वेत्वासमवाचिकारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

संयोगस्य क्वचित् कार्ये परम्परयाप्यसमवाचिकारणलमक्षो-
त्याह ।

कारणस्य समवाचिकारणस्य कारब्दे समवाचिकारब्दे समवा-
यात् समवायसमन्वेत्वं वर्तमानसात् संयोगः क्वचित् असम-

सू० संयुक्तसमवायादग्रेवैशेषिकम् ॥ ७ ॥

उ० एवं समवायिनिरूपितां कारणतां निरूप्य निमित्तकारणतां निरूपयितु प्रकरणान्नरभारभते ।

अग्रेवैशेषिकं विशेषगुणचौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजेषु निमित्तकारणम् । उपस्थित्यन्ते इति इति ग्रन्थं प्रति सर्वेषां निमित्तकारणत्वं बुद्धिसुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानां निमित्तकारणत्वमेव सुखादीनां भेदप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

इहानीमात्रायप्रामाण्यं द्रढयितुमुक्तमेवार्थमाह ।

वि० वायिकारबं भवति, यथा तूलकपिण्डमहत्यरिमात्रवृपकार्यं तदवयवगतः शिथिकात्मसंबोग इति ॥ ८ ॥

निमित्तकारणतां निरूपयति ।

अग्रेवैशेषिकं विशेषगुणात्मकमौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजरूपादै निमित्तकारणम्, तथाच पाकजं प्रति खाययसंयोगसम्बन्धेन उच्चास्पर्शेनिमित्तकारणम्, समवायिकारणमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणमिति सामान्यतद्वां वोधम् । अवशिष्टानां पटीक्षा उक्तदिशेव कर्त्तव्येति मुनीनामभिप्रायः नातस्तेषां न्यूनतेवि ।

तदेवं पदार्थं निरूपिताः साधन्यं वैधर्म्यस्य निरूपितम्, कर्मभिः शुद्धचित्तानामेवैतच्छास्त्रात् मनं भवति नाशुद्धचित्तानाम्, कर्मवां चित्तशुद्धिजनकात्मस्य विविदिवन्तोति अुबोक्तं दत्तूर्बोक्तमपि त्राणीर्थं पुनराह ।

सू० दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्यु- दयाय ॥ ८ ॥

उ० दृष्टानां प्रमाणत उपलब्धानां कर्त्तव्यां यागदानस्थाना-
दीनां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तथा-
हि “खर्गकामोयजेत” “अग्निहोत्रं जुड्यात् खर्गकाम”
इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदार्थवादिकं
यथा “यएता राचोरधीयोत तस्य पितरोऽपृतकुल्यामधुकु-
ल्याःशरन्ति” इत्यादौ, क्वचिच्चौपादानिकम्, यथा “विश-
जितायजेत” इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं ना-
र्थवादोपस्थितमित्योपादानिकं कार्यनिकं खर्गस्यैव खर्गः
सुन्दरस्य फलस्य कर्मणीयतात्, तथा चाऽपृतरविनाशिना-
मेतेषां कर्त्तव्यां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनुपपत्त्यमान-
मतएतेषां प्रयोगोऽनुष्ठानमभुदयायापूर्वायेत्यर्थः । ननु
श्रुतिप्रामाण्ये सति स्थादेवं तदेव तु दुर्लभं नहि मीमांसका-
नामिव नित्यनिर्दीप्तलेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वयेवते पौरुषेयत्वे-

वि० दृष्टानां विधिदृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टं विधर्थवादादिका-
शातं प्रयोजनं येषां तथाविधानां कर्मणां यज्ञदानतपःप्रभ-
तीनां प्रयोगोऽनुष्ठानं दृष्टानां तत्त्वमर्मफलानामभावे तत्त्वत्
पद्मकामनाविरहादसम्बवे अभुदयाय चित्तशुद्धिप्रयुक्तविविदि-
वात्मकपदाव भवति तथाच “खर्गकामोऽनुमेषेव यजेत” इत्या-
दिविधिविहितानां खर्गाद्यात्मकप्रतिनिवेतप्रयोजनानां कर्मणां

सू० तदचनादाभायस्य प्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥

अ० नाभुपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रसिष्ठादिसम्भवादत्
आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरेऽसाहादौ भ्रमप्रमाद
सिष्ठादिकं पुरुषदूषणं तदभावे सतोत्थर्यः । क्षितिकर्वत्वेन
वेदवकृत्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधीरेयस्य निर्देशत्वेनैवोप-
स्थितेः, तथाच तदचसां न निरभिधेयता न विपरीताभि-
धेयता न निष्प्रयोजनाभिधेयता, भृतेश्चिद्यमनसां दोषात्
भ्रमप्रमादकरणापाटवादिप्रयुक्ता एव वचसामविष्टुद्धयः
सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि तासां सम्भवः, तदुक्तम् “रागा-
ज्ञानादिभिर्वक्ता यस्त्वादनृतं वदेत् । तेचेश्वरे न विष्टुन्ते
स ब्रूयात् कथमन्यथेति ॥ ८ ॥

ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यचैव विप्रतिपत्तिरत
आह ।

इति शास्त्रपरिष्ठमान्त्रौ तदचनान्तेनेश्वरेण वचनात् प्रण-

वि० निष्प्रामेण शतानां न खर्गादिपश्चाजनकत्वं किन्तु चित्तमुद्धाद्या-
त्मकापश्चाजनकत्वमेव “विविदिष्ठनि” इत्यादिश्चुतेः, “कषाये
कर्मभिः पक्षे सतोज्ञानं प्रजायते” इत्यादिष्ठृतेचेतिभावः । ८ ।

ननु श्रुतेः प्रामाण्यचेतदा तदुक्तकर्मवामपि सपक्षत्वं भवेत्
श्रुतेः प्रामाण्यस्त्राद्यापि सन्दिग्धमित्वाशङ्कायां पूर्वोक्तमपि इत्यां-
र्थमादरार्थं पुनराह ।

इतिकारः शास्त्रसमाप्तिस्त्र॒चकः तद॒मिदं शास्त्रात् प्रथमा-
ध्याये । ९ ।

उ० यनादाक्षायस्त्र वेदस्त्र प्रामाण्यं तथाहि वेदाक्षावत् पैर-
चेया वाक्यलादितिसाधितं नचास्त्रादयस्तेषां सहस्राक्षा-
वच्छिन्नानां वकारः सम्भावने, अतोऽन्तिर्यार्थलात्, न चाती-
न्त्रिर्यार्थदर्शनोऽस्त्रादयः, किञ्चाप्नोक्ता वेदा महाजनपरि-
गृहीतलात्, यत्प्राप्नोक्तं न तन्महाजनपरिगृहीतं महाजन-
परिगृहीतच्छेदं तस्मादाप्नोक्तम्, खतन्त्रपुरुषप्रणीतलभ्याप्नो-
क्तम्, महाजनपरिगृहीतलभ्य सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानु-
ठीयमानार्थलम्, क्वचित् फलाभावः कर्मकर्त्तव्याधनवैगुण्या-
दित्युक्तम्, कर्त्तव्याभावाक्षीवमिति चेत्ति कर्त्तव्यरणस्य पूर्व-
मेव साधितलात्, तत्प्रणीतलभ्य खतन्त्रपुरुषप्रणीतलादेव
सिद्धम्, न तस्मादादीनां सहस्राक्षवेदप्रणयने खातन्त्र्यं
संभवतीत्युक्तलात् । किञ्च प्रमाणा गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमा-
णाच्चपि गुणजन्यत्वमावश्यकं तत्र च गुणोवकृयथार्थवाक्यार्थ

वि० अथ संचेपतः श्राव्यार्थसंयहः । वैश्वेविकमते पदार्थः सप्तविधः
अथगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावभेदात् इत्तिष्ठत्यासाह-
श्यादयोनातिरिक्ताः पदार्थाः, बङ्गिरिव मत्याद्यभावोऽपि दाहा-
दौ हेतुरतोमत्यादिसन्निधाने वक्त्रेन दाहः, वङ्गौ दाहानूकूलानक्त-
इत्तिष्ठत्यागभावतत्त्वसंकल्पनायां गौरवात्, सङ्घापि इत्यगता-
गुणप्रभेद एव, एकं रूपं देखुपे चोद्यो रूपाक्षीवादित्यवहारवि-
वयैकत्वादिकन्तु बुद्धिविशेषरूपमेव, सादृशमपि तद्विज्ञते सति
तद्रूपत्वयोधर्मवस्त्रम्, पदार्थविभाजकाः सप्त इत्यगुणवत्त-
र्मत्व सामान्यत्वविशेषत्वसबवायत्वाभावत्वानि, तत्र इत्यत्त-गुणत-

उ० ज्ञानमेव वाच्यस्तथाच तादृशं एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गाप्य-
र्बादिविषयकसाचाल्कारवान्, तादृशश्च नेत्ररादन्य इति
स्मुषु ॥ ८ ॥

अकृत भवानीतनयो भवनाथसुतो भवार्चने निरतः ।
एतं कणादसूत्रोपस्कारं शङ्खरः श्रीमान् ॥
स्नाधास्यदं यद्यपि नेतरेषामियं कृतिः स्यादुपहासयोग्या
तथापि शिव्यैर्गुहगौरवेण परः सहस्रैः समुपासनीया ॥
इति महामहोपाधायमित्रभवनाथात्मजमित्रश्रीशङ्खरक्त-
ने वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

समाप्तस्त्रेदं शास्त्रम् ।

च० कर्मलाग्नि जातयः, नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वम्, सद्भिः-
द्वात्मे सत्येकमात्रसमवेतत्वं विशेषत्वम्, नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वम्,
इत्यादिष्ठट्कभिन्नत्वमभावत्वम्, इत्याग्नि नव द्वितिजखतेजोवा-
व्याकाशकालदिग्नात्ममनांसि, तत्र सावयवानि इत्याग्नित्या-
नि, नित्यवरनि तु नित्यानि, तत्र कार्यस्य, संयोगस्य, विभागस्य
वा समवायिकारणतावच्छेदकतया इत्यत्वजातिसिद्धिः, अन्यकार-
स्तु तेजोविशेषसामान्याभाव एव, न तु इत्यान्तरम्, तत्र गुणक्रि-
यादिबुद्धिर्बान्तिरेव, इत्यविभाजकानि नव पृथिवीत्वजलत्वते-
जस्त्वबायुत्वाकाशत्वकाशत्वदिक्लात्मत्वमनस्त्रवानि, तेष्वपि आका-
शत्वकाशत्वदिक्लानि न जातयः तदितराग्नि घट् जातयः ।
तत्र ग्रन्थसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजातिः सिद्ध-
ति, एषिवी ऋष्यसंग्रन्थस्यस्त्रसङ्घापरिमितिएष्यक्त्वसंयोगवि-

वि० भागपरत्वापरत्वगुणत्वद्रवत्ववेगस्थितिखापकगुणवती, तच नी-
लशुक्लपीतरक्ताद्यरितकपिश्चित्तात्मकानि सप्त रूपाणि वर्तन्ते,
क्षयायमधुरलवणकटुतिक्षास्त्वभेदेन घटविधोरसः एथित्याम्,
गन्धस्तु तच सौरभासौरभभेदेन द्विविधः, पाषाणेऽप्यनुत्कटोग-
न्तोऽखेव तद्वस्तु गन्धोपलब्धे स्तदुपादानोपादेत्यतेन पाषाण-
स्तु एथित्यीत्यं तेज च गन्धानुमानात्, स्यर्थोऽप्यनुश्चाश्रीतः क्षचित्
याकज्ञः क्षचित् कारणगुणवत्तित्वः । पूर्विवो द्विविधा नित्या-
नित्यभेदात्, तच परमाणुरूपा नित्या तदन्वाऽवयवयोगिन्यनि-
त्या, साऽपि चिविधा श्वरीरेक्षियविषयभेदात्, तच श्वरीरं
जरायुजाङ्गजखेदजोऽद्विष्टभेदात्तुर्बिध्म्, जरायुजाः मनुष्य-
पञ्चाद्याः, अङ्गजाः पञ्चिसर्पाद्याः, खेदजा दंशमशकाद्याः, उद्वि-
ज्ञात्कर्त्तव्यगुणाद्याः, ब्राह्मेक्षियं पार्थिवम्, विषयास्तु द्वाषुकादिन-
स्त्वाङ्गपर्यन्ताः, तच दाभ्यां परमाणुभ्यां द्वाषुकं चिभिर्द्वुक्तैस्त-
सरेऽरित्वादिकमेतावयविनामुत्पत्तिः ॥ ३ ॥

अन्यद्वेष्टसमवायिकारणतावक्षेदक्षतया जलत्वातिसिद्धिः,
रूपरसस्पर्शसङ्घापरिमितिएषक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व-
मुद्भवत्वद्रवत्वस्तेवमा जलस्तु गुणाः, तच रूपं शुक्लमेव, कालिन्दी-
जजादौ नीजत्वप्रतीतिक्षु भान्तिरेव तस्यैव विद्यति विक्षिप्तस्य
धवलिमोपलब्धेः । रसस्तु मधुर एव इद्योदक्षादिभक्षयानन्तरं
रसनेनियेत जलमाधुर्योपलब्धेः । जलीरसादौ अस्त्ररसोप-
लब्धिक्षु अभ्यौपाधिको, स्तर्गच शीत एव, तेजःसंयोगात्-
चाष्टुप्रतीतिर्भान्तिरेव, इवत्वन्तु तच सांसिद्धिकम्, जलमपि
नित्यानित्यभेदाद्विधं परमाणुरूपं नित्यम्, द्वाषुकादिरूप-
मनित्यम्, तदपि चिविधं श्वरीरेक्षियविषयभेदात्, तच अ-
जीयश्वरीरमयोनिजं वद्यत्वोक्ते प्रसिद्धम्, अजोयमिन्द्रियन्तु
रसनम्, विषयास्तु हिमकरकाकासारसदित्सागरादयः ।

वि० हिमकरकादेवत्यस्तु विलक्षणदिव्यतेजःसंयोगात्, तच हिम-
करक्याः काठिन्याद्र जलत्वम्, उश्चिंडा विलोनयोक्तयोर्जलत्वस्य
प्रबद्धसिङ्गत्वात्, यद्वयं यद्वयाभ्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेय-
मिति व्याख्या हिमकरकयोर्जलोपादानकलसिङ्गौ जलत्वसिङ्गे-
रिति । मुक्तावलीकारत्तु अट्टविशेषेण तच इवत्वप्रतिरोधः,
काठिन्यप्रबद्धयस्तु भान्तश्चेत्याह । तच दृष्टतरसंयोग एव काठि-
न्यम्, परन्तु दिव्यतेजसा प्रतिरुद्ध्रं इवत्वमभिभूतं तिष्ठतीत्वेके ।
केचित्सु दिव्यतेजोऽनुप्रवेशात् इवत्वं तच नश्वति उश्चसंयोगेन
दिव्यतेजःसंयोगविगमे पुनर्द्वयत्वमुत्पद्यते इत्याङ्गः । तैतादावपि
जलस्य इवत्वं प्रकृष्टेऽवत्त्वाहङ्करानुकूल्यमिति, दृष्टचन्दनादौ
तु शैयोपलविच्छन्दनान्तर्वर्त्तीतरसजिलस्यैव, एवं वाया-
दावपि तत्संयुक्तसूक्ष्मजलस्यैव शैयोपलविच्छन्दनिति संक्षेपः ॥ ३ ॥

जन्योत्त्वस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया तेजस्वजातिसि-
ङ्गिः, उश्चत्वस्य स्पर्शनिष्ठोजातिविशेषः प्रबद्धसिङ्गम्, तेजस्वं जा-
तिः परमाकावप्यस्ति ‘निवस्य खरूपयोग्यस्य फलावश्चम्भावः’
इति नियमस्याप्रयोजकत्वात्, चन्द्रकिरणादौ तदन्तःपातिजलस्प-
र्शनाभिभवात् मरकतकिरणादौ पार्थिवस्पर्शनाभिभवात् चन्द्र-
रादौ चानुद्भूतत्वादुष्णस्पर्शस्य नोपलविः । तेजसि रूपस्पर्शसङ्घा-
परिमितिएषक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वाप्रत्वत्ववेगा गुणाः स-
न्ति, तच भास्त्रशुक्लरूपमेव तेजसि, वज्रौ मरकतकिरणादौ च
पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपानुपलविः, वज्रादोनां प्रबद्धत्वम्
पार्थिवरूपोक्तव्या भवति शस्त्रस्यैव पित्तयोतिज्ञा, केचित्सु वज्रादेः
शुक्लरूपं नाभिभूतं किञ्चु तस्य शुक्लतमेवाभिभूतमित्याङ्गः । इव-
त्वन्तु नैमित्तिकं सुवर्णादौ तेजसि । तेजोऽपि इविधं नित्वमनि-
त्वम्, तच परमाकुरुरूपं नित्वं द्युमुक्तादिरूपन्त्वनित्वम्, अनित्वं
तेजस्मिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तच तेजसं शरीरमयो-

वि० निजमेव स्थर्यकोकादौ प्रसिद्धम्, तैजसमिक्षियं नयनम्, विवरे-
वक्षिसुवर्णादिः, सुवर्णस्य तेजस्वे मानस्य सुवर्णं तैजसमसति
प्रतिबन्धके अबन्तानलसंयोगेऽयनुच्छिद्यमानजन्मदवत्वात् यद्वैवं
तद्वैवं यथा एथिवीत्यनुभानम्, नचेदमप्रयोजकं एथिवीद्वत्वस्य
अन्यजलाद्वत्वस्य चाभिसंयोगनाश्वत्वात्, नच प्रीतिममुद्वत्वात्य-
स्य पार्थिवस्यापि तदानीं द्रुतत्वात् तत्र अभिघार इति वाच्यं
जलमध्यस्थमसीक्षोदवत् तस्याद्रुतत्वात्, केचित्पु अभिसंयोगे
पोतिमगुरुत्वात्ययो विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्वत्वसंयुक्तः अ-
न्यकामिसंयोगेऽपि पूर्वरूपविजातोयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात्
जलमध्यस्थपीतपटवदिति ताटश्वद्वत्वस्य च एथिवीजलभिन्नस्य
तैजस्वसिद्धिरित्याङ्गः ॥ ३ ॥

अन्यविजातीयस्पर्शसमवायिकारवतावच्छेदकं वायुतं जाति-
विशेषः। वायौ नव गुणाः स्पर्शसङ्खायपरिमितिप्रथक्त्वसंयोग-
विभागपरत्वापरत्ववेगा वर्त्तन्ते, वायोरपाकजानुशाश्रीतस्पर्शः,
तेन विजातीयस्पर्शेन, विलक्षणश्वेदेन, दृष्टितूषादीनां दृष्ट्वा, आ-
खादीनां कम्पेन च वायोरनुभानं भवति उद्भूतरूपाभावाच
न प्रत्यक्षमिति प्राप्तः। नवात्तु उद्भूतरूपस्य चाक्षुषं प्रत्येव इतु-
त्वादायोः स्पार्शनप्रत्यक्षं भवत्वेव ततोऽद्भूतस्पर्शस्य इतुत्वादि-
त्याङ्गः। वायुर्द्विविधोनित्योऽग्निश्च, परमाणुरूपोनित्यस्तदन्योऽ-
ग्नितः, सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, वायवीयं शरी-
रमयोनिजमेव पिशाचादीनम्, शरीरशापकं वायवीयमिक्षियं
त्वक्, वायवीयोविषयत्तु प्राणादिमहावायुपर्यन्तः, प्राणस्वेष-
त्वव इदादिनानाश्वानवश्वाम्बुखनिर्गमादिनानाक्रियावश्वाच ना-
ना संज्ञा जभते ॥ ३ ॥

शब्दाक्यत्वम्, आकाशत्वम्, आकाशस्य षड् गुणाः सङ्खाद्याः
पञ्च शब्दस्तेति, आकाश एकोऽपि उपाधेः कर्मशम्बुद्या भेदाद्विग्रं

वि० ओत्तमकमिक्षियं भवतीति । प्रथमं तावत् शब्देविशेषगुणः चक्र्यहशायोग्यविहिरिक्षिययात्तजातिमत्त्वात् स्पर्शवदित्यनु-मानम्, ततः शब्देऽप्यसमवेतोग्बलात् संयोगवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शविशेषगुणः अपाक-जत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रवच्छत्वात् सुखवत्, प्राकजरूपादौ अभिचारवारणाय सत्यन्तम्, पोलुपाकवादिमते तु सत्यन्तं न देव-मेव, पटरूपादौ अभिचारवारणाय प्रवच्छेति, शब्दो न दिक्कालम-नेगुणोविशेषगुणत्वात्, नात्मविशेषगुणः विहिरिक्षिययात्तत्वात् रूपवत्, इत्यस्य शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगननामकं सिद्धातीति, न च वायवयवेषु द्रव्याशब्दकमेतत् वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द-उत्पत्ततामिति वाचम् अयावद्व्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभा-वसिद्धेः, अयावद्व्यभावित्वस्य खाश्यनाशजन्यनाशप्रतियोगि-यद्यत् तद्विग्रहम्, तच्चासुविनाशिणि शब्दे निरावधेमेव, अत्र अतिरिक्तव वायुस्यर्थोददान्तोच्चेय इति संक्षेपः ॥ ३५ ॥

त्र्यात्मकः कालेनित्य एकस्य, तत्र सङ्काश्याः पञ्चगुणाः सन्ति, सच्च कालिकेन जगतामाश्रयः, एवं जन्यमात्रं प्रति निमित्तका-रणं कालिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगानुयोगो च, ता-द्वशसंयोगाधारतया महाकालस्य सिद्धिः, एवमिदानां घट इति आने सूर्यक्रियारूपैतत्त्वात् घटस्याधारता भासते, साच न सा-क्षात्समन्वेन बाधितत्वात् किन्तु स्वसंयुक्तसंयोगितपनाश्रितत्व-समन्वेन, घटादिग्रा संयुक्तः कालस्तत्संयोगी तपनस्तदाश्रितत्वं तत्क्रियायामक्षीति घटादेः सूर्यक्रियायां वर्तमानस्य परम्प-रासमन्वस्य घटकः कालेऽवश्यं खोकार्यः, वस्तुतस्तु तत्र कालि-क्षमसम्बन्धावस्थाधारतैव भासते सूर्यक्रियाया अपि कालत्वात् ।

“कालानात् सर्वभूतानां स वाचः परिकीर्तिः” ।

वि० इत्याद्यागमसु काले प्रमाणभिति थेबम्, काल एकोप्युपाधिभेदात् चावचवमुद्भृत्यामादित्यवहारविषयः, उपाधिष्ठ चावचवहारे खण्डविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागोवा, पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्न उत्तरसंयोगप्रागभावोवा, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा, स्वरूपित्यसंप्रतियोग्यनाधारः चाव्योवा, ताहश्चाक्यश्च एव, महाप्रक्षये चावचवहारलु चरम-ञ्चसेनोपपादनीयः, मुद्भृत्यामादित्यवहारसु तत्त्वावकूटैर्तिसंचेपः ॥ * ॥

दैशिकपरत्वापरत्वरूपदूरत्वान्तिक्षत्वासमवायिकारवसंयोगानुयोगितया दिक् सिद्धिति, तस्यां सङ्घाद्याः पञ्च गुणाः सन्ति, तस्या एकस्या अपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राचादित्यवहारनियाम-कलम्, वस्य पुरवस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य ग्राधी, उदयगिरित्यवहिताच प्रतीची, एवं तत्पूरवीषसुमेदस-निहिता दिग्दीची, तद्यवहितात्ववाची, “सर्वेषामेव वर्षावां मेदवत्तरतः खितः” इति नियमात्, एवमुदयगिरिसन्निहिता मेदसन्निहिता चैशानीवादिकमेद विद्यश्चोऽपि निरूपणीयादति संचेपः ॥ * ॥

सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयात्मत्वं जातिः सिद्धिति, साचेत्वरेऽस्येवाद्यरूपकारणविरहात् न तत्र सुखाद्युत्पत्तिः, केचित्तु आत्मपदशक्ततावच्छेदकतया सा जातिः सिद्धतीत्वाऽऽः । अन्येतु सा जातिरीत्वरे नास्येव प्रमाणाभावात् चानवत्त्वेन जो-वेत्त्वयोर्विभागान् दशमद्वयत्वमोद्यस्येति वदत्ति, संसार्षीत्वनि-वुज्ञादिष्टकं सङ्घादिप्रस्त्रं धर्माधर्मौ भावनास्त्वसंक्षारच्चेति चतुर्दश गुणाः सन्ति, इत्वरे च संखादिप्रस्त्रं वुज्ञीच्छायत्वाच्चेत्यस्तु गुणा वर्त्तन्ते ॥ * ॥

कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेष पक्षानुपधानं

वि० इहम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां पलोपस्थानमपि कर्त्ता-
मन्त्ररेख नोपपद्यते इत्यतिरिक्तः कर्ता संसार्यात्मा कर्त्त्वते । चा-
र्णाकालु देह एवात्मेति चैतन्यं तस्यैव धर्मः, स एव कर्ता चक्षु-
रादिप्रेरक इत्याङ्गकाम भवेत्तरम्, तथा सति बाल्ये विकेकितस्य
चैवने आविरे वा स्मरणानुपपत्तेः यथा चैतदृष्टं मैत्रो न स्मरति,
न च बाल्ययैव नवार्जुक्षेषु श्रीरमेकमेवेति वाचं परिमाणभेदेन
इत्यभेदस्यावश्यकत्वात्, न च कारणेनानुभृतस्य कार्येण स्मरणं
स्यात्, मात्रदृष्टानां पुच्छेण स्मरणप्रसङ्गात्, एवं श्रीरस्य चैत-
न्ये बालकस्य स्तनपानादौ वानरशिशूनां गर्भग्निः स्मरणदशायां
शाखावलम्बने च प्रहृतिर्ण स्यात् तत्त्वारणस्य इष्टसाधनताज्ञानस्य
तदानीमसम्भवात्, मन्मते तु जन्मान्तरानुभृतेष्टसाधनतायात्-
दानों स्मरणादेव प्रहृतिः, न च जन्मान्तरानुभृतानामन्त्रेषामपि
कथं न स्मरणम्, उद्घोषकाभावात्, अत्र त्वगत्वा जीवनाद्वयमे-
वोद्घोषकं कर्त्त्वते, इत्यत्र संसारस्यानादितया आत्मनोऽयना-
दित्यसिद्धौ अनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं सिद्धतीति, मन-
सि ज्ञानाद्यज्ञीकारे तत्प्रत्यक्षानुपपत्ते र्मनसि महाच्चाभावात् । वे-
दान्तिनकु नित्यविज्ञानमेवात्मा “अविनाशी वायरेऽयमात्मा सर्वं
ज्ञानमनन्तं त्रयम्” इति श्रुते रित्याङ्ग कामगेत्तरम्, नित्यविज्ञा-
नस्य अगदिष्वयते सर्वज्ञत्वापत्तेः यत्क्रित्विदिष्वयते विनिगमका-
भावात् निर्विषयते ज्ञानत्वस्याधातात् “सर्वं ज्ञानम्” इत्यादि-
क्षुतिस्त्रेतरपरा न जीवेषु प्रमाणभावमावहति, न च जीवेश्वर-
योर्न भेद हति वाचं ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां प-
रस्यरं भेदसिद्धौ ईश्वराभेदस्यासम्भवदुक्तिकत्वात्, अन्यथा बन्ध-
मोक्षवस्था आहन्येत, न च “तत्त्वमसि” इत्यादिक्षुतिरेव जीवें-
श्वरयोरभेदे मानमिति वाचं तस्या ईश्वराभेदेनेश्वरोयत्प्रति-
पादकवाक्यालु वर्त्तवादन्वेन अभेदभावनारूपयोगविशेषे आत्मसा-

वि० ज्ञात्वा रौपयिके यतः करणीय इत्येतावस्थाच परत्वात्, न च सं-
सारदर्शकाणां जीवेत्वरयोर्भेदेऽपि मुक्तिदर्शाद्यामभेदो जायते इति
वाचं भेदस्य गित्वस्येन नाश्रयेत्वात् तत्राश्चेऽपि पूर्वावस्थितव्य-
क्तिदयावस्थानस्यानिवारत्वाच, न च तदानीं द्वित्वस्थापि नाश्रात्
अक्तिदयावस्थानं न सम्बवतीति वाचं तत्र निर्धर्मके ब्रह्मवि स-
त्वत्वाभावेऽपि सत्यस्तरूपं तदित्वस्थेव द्वित्वाभावेऽपि दयात्मकै
तावित्वस्य सुवचत्वात्, न च निश्चात्वाभावोऽधिकरबस्तरूपो
ब्रह्मवि सत्यत्वमित्यस्माकं नाहैतमङ्गो नवा सत्यवहारस्यानुप-
पत्तिरिति वाचम् एकत्वाभावस्य अक्तिदयात्मकस्य द्वित्वस्तरूप-
तया दयथवहारसम्यादकताया अप्यस्माभिरङ्गीकर्त्तव्यत्वात् प्रवे-
कमेकत्वेऽपि क्तितजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्वस्य सर्व-
जनसिद्धत्वात्, न च “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति” इतिश्रुतेतदानी-
मभेदः सिद्धतीति वाचं तस्या निर्दुःखत्वादिना ज्ञानिनामीश्वर-
साम्बस्य बोधकत्वात् सम्पदाधिक्षे पुरोहितोऽयं राजा संहस-
इति जौकिकाभेदबोधकवाक्ये साम्यपरत्वस्य दृष्टव्यात् “तथा
विद्वान् पुण्यपापे विश्वूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इति अुक्ता
साम्यस्य स्यष्टतया प्रतिपादनाच, अतएव “हासुपर्णासयुजास-
खायासमानं दृष्टम्” इत्यादिश्रुतेः “दे ब्रह्मयो वेदितव्ये” इत्या-
दिश्रुतेच भेदबोधिकाया नासङ्गविदिति अुतियुक्तगुभवसिद्धं
दैतमपलापन्तोवेदान्तिनोभियं क्रियत्वं तत्त्ववक्तः ॥ ३ ॥

ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखाद्यात्मकः किन्तु ज्ञानाद्याभ्यः “नित्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतौ विज्ञानपदस्य विशिष्टं
ज्ञानं यज्जेति अुत्पत्त्वा ज्ञानाभ्यबोधकत्वात् “यः सर्वज्ञः” इति
अुत्पन्नोरोधत्वात्, आनन्दमित्यस्थापि मत्पर्याप्त्वयेनानन्दव-
दित्यर्थः, अन्यथा न पुंसकत्वानुपरप्तेः, आनन्दोऽपि दुःखाभावे
उपचर्यते, भाराद्यपगमे सुखी संहस्तोऽहमितिवद् दुःखाभावेन

६० सुखितप्रब्लयात्, निवासानवत् निवं सुखं वा ईश्वरे स्तोकार्यं
सुखविशिष्टस्य निवचेऽधकशुला विशेषवस्य सुखस्यापि निव-
लप्रतिपादनात्, न ईश्वरः सुखाभिनः “आगन्दं प्रस्तो-
विद्वा विभेति कदाचन” इतच भेदस्य स्पष्टतया प्रतिपा-
दनादित्याणं पञ्चविंतेन । * ।

एतेन योगाचाराद्वां क्षमिकविश्वागामवादोऽपि निरल्लः,
सर्वेषां सार्वश्वापत्तेः सुवृत्तिश्वायामपि विषयावभासप्रसङ्गात्
अद्याजातवाचकास्य लूनपानादै प्रष्ट्यनपपत्तेच्च ॥ ३१ ।

साक्षात् प्रकृतिः कर्त्री पुरुषसु पञ्चरपणाश्वभिर्बेषः, किञ्चन
चेतनः, चेतनेऽहम्मोरीति बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपर्य-
चेतनकल्पनम्, प्रकृतेष्व प्रथमः परिणामेऽबुद्धिः, तस्याः महात्म-
त्वम्, अन्तःकरणव्यवहृति संशादयमपि, तत्पूर्विर्बिष्टि पुरुषे तद्रूप-
दुःखस्य प्रतिविमः पुरुषस्य संसारः, विवेकस्थातिसंबृक्तेन तत्त्व-
ज्ञानेन बुद्धौ तिरोभूतायां प्रतिविमितदुःखगिर्विष्टिरेव पुरुष-
स्यापवर्गः, बुद्धौ सच्चायामैत्रियप्रवाडिकया विषयसम्बन्धोऽशा-
नाख्येऽबुद्धिः परिणामविशेषः, साच बुद्धिरंशत्यवतो, तच ममेदं
कर्त्तव्यमित्यच मदंशः पुरुषोपरागः बुद्धे सच्चितया चेतनप्रति-
विमादतात्त्विकः दर्पणसेव मुखोपरागः, इदमिति विषयोपराग-
इत्रियप्रवाडिकया परिणामविशेषस्तात्त्विकः, निःशासाभिहृत-
दर्पणसेव मणिनिमा, कर्त्तव्यमिति आपारावेशस्तदुभयायत्तः ।
ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धोदर्पणमणिस्तेव मुखस्योपज्ञिभ्य-
रुच्यते, ज्ञानवत् सुखदुःखस्यादेषप्रयत्नधर्माधर्मो अपि बुद्धेरेव,
ज्ञातिसामानाधिकरणेन प्रतीतेः, नच बुद्धिचेतना, परिणामि-
त्वात्, बुद्धेः परिणामोऽहंकारतत्त्वम्, अहम्मारतत्त्वस्य परि-
णामः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेत्रियाणि च, तत्मात्राणां परि-
णामाः पञ्च महाभूताणीत्वाङ्कर्त्तव्यदर्पण न समीक्षीयं चेतनेऽहं

वि० करोनीति चैतत्त्वस्य छत्रिसामानाधिकरण्यात्तीते; न च सा चैतन्यांशे भान्तिरूपा, तदंशे क्षत्यांशे वेत्तेकाङ्गेष्यस्य कर्त्तुमश्वक-
त्वात्, अव्यथा बुद्धेनिर्बले पुरुषस्य भोक्ताभावप्रकाशः, अनिवाले
तत्पूर्वमसंसारापत्तिः, न चाचेतनायाः प्रकृतेः कार्यताहुद्देशे
चैतन्यं कार्यकारबयोज्जदाक्षादिति वाचं कर्त्तुञ्जन्यत्वस्थासिद्धे-
रन्वया वाचस्य क्षणपाने प्रख्यनुपपत्तेः, तस्मात् कर्त्तुर्नादित्व-
मनायन्नेपेयम्, अनादेभावस्य नाश्रासम्बवादविगाधित्वमिति
किं प्रकृतादिक्षयनेन । न च

“ प्रकृतेः कियमाकाणि गुरुतेः कर्माद्वि सर्वज्ञः ।

अहश्चारविमूढात्मा कर्त्तुऽहमिति मन्वते ” ।

इति गीतावचनविरोध इति वाचं प्रकृतेमूर्खकारबख्याहृष्टस्य गु-
ग्नैरहृष्टमन्यैर्गैरिक्षादिभिः कर्त्तुऽहं कर्त्तुऽहमेवस्तु तदर्थतात् ।

“ तच्चेवंसति कर्त्तारमात्मानं क्षेवकम्नु यः” ।

इत्थादि वचनेनायमर्थेऽप्येप्रकृटीक्षतो भगवतेवत्तमनव्यवस्थ-
नेन ॥ ३५ ॥

विश्वेषगुडोमादात्मनेष्वौकिङ्कं मानसं भवति, तदूतस्य बुद्धा-
दिष्टकस्यापि जौकिङ्कमानसविषयत्वम्, आत्मनएकत्वसङ्घा-
उपि मनोग्राहेति इत्यरमित्याः, आत्मन एकत्वं पदममहत्परि-
माक्षम् इथमपि मनोग्राहमिति सिद्धान्तमञ्जर्वामाचार्य-चूडा-
मन्ययः, तात्पर्यटोकाक्षतां वाचस्पतिमित्याकां मतेऽपि वक्षुभवं
मनोग्राहम्, परामनाम् न प्रत्यक्षं, किञ्चु चेष्टयाऽगुमितिरेवेति
क्षेपः ॥ ३५ ॥

ईत्यरात्मनि तु संख्यादिपृष्ठां बुद्धीक्षायत्ताच वर्त्तते, तस्य
बुद्धीक्षायत्ताच्च गित्वाः सर्वविषयकाच, तच्चेष्वरे प्रमाणम्नु
श्चित्पृष्ठादिकं सकर्त्तव्यं कार्यताहृष्टादिविद्वाद्यनुमानम्, न च
कर्त्तुञ्जन्यत्वसाधनेन इत्यरात्मन्यत्वेन सम्भविष्यति इति वाचं

वि० तस्याप्रयोजकत्वात्, मम तु कर्हत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव-
शबानुकूलतर्कसम्पादक इति, एवं “द्यावाभृती जनयन् देव एव
विश्वस्य कर्ता। भुवनस्य गोपा” इत्याचागमा अपीश्वरे प्रमाण-
मिति संक्षेपः ॥ ३६ ॥

आगस्त्रप्रकृत्याचरणतावच्छेदकतया मनस्यं जातिः सिङ्गति,
मनसि सङ्घादिसप्तर्कं वेमचेष्टादौ गुणाः सञ्जि, सुखसाक्षात्कारः
खक्षरदकोजन्मसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवदित्वनुभानेव मनसः
सिङ्गिः । चाक्षुषरासनादीनामेकवालोक्तिरूपं वैगपद्यं गारु-
दनुभवसिङ्गम्, तच विषयसम्प्रिकर्त्तादौ संब्रह्मियस्त्वम्बादेकमि-
त्रियं इत्यनं जनयति नापरम्, तत् चयुरूपं मनःसौकार्यम्, मनसो
महत्वरिमायखीकारे तेव सह युगपद्मेन्द्रियादीन सम्बन्धसम्भ-
वात् चाक्षुषरासनादीनां वैगपद्यापत्तेः, तच दीर्घशङ्कुकीभक्ष-
णादौ नानाऽवधानभाजाच कथमेकदा नानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाच्चा
नेतृत्वेः, उत्पापत्त्वत्वत्वतिभेद इव तत्रापि यैमपद्यप्रब्रह्मस्य
अमरूपत्वात्, तच मनसः सङ्घेष्टदशायामवैगपद्यं विकासद-
शायाच वैगपद्यं भवतीति वाच्यमनन्तावदवत्त्वाभ्युत्त्वागमभा-
वादिकल्पने ग्रौरवात् चाचवाम्निरवयवस्थैक्येष्वस्य मनस एवैकश-
दीरे वक्ष्यनादिति, कायथूहल्ये अट्टुविशेषेषोपमृष्टीत-गानाप-
त्त्वमनेभिरेव तत्तदभोगनिर्वाहात्, एवं हिन्दुचिक्षादिखण्ड
इयेऽपि बोधमिति संक्षेपः ॥ ३७ ॥

इति इत्यपदार्थं निरूपयम् ॥ ३७ ॥

गुणाच्चतुन्निंश्रतिसंख्याः रूपरसगन्धसर्पसंख्यापरिमिति-
एथक्षत्संयोगविभागपरत्वापरत्वुड्डिसुखदुःखेष्टादेवप्रबलगु-
दत्वद्वत्वत्वेऽसंख्यारधर्माधर्मशब्दरूपाः । इत्यकर्मभिन्नसामा-
न्यवग्निषुकारणतावच्छेदकतया गुणत्वं जातिः सिङ्गति, गुण-

वि० विभागकानि रूपरसत्वादीनि चतुर्विश्वतिर्णातवः, संखा-
रत्वस्य जातित्वं तु सूक्ष्मिकारैर्न मन्त्रते, रूपरसग्रन्थस्यर्थपरत्वा-
यरत्वमुद्भवत्वत्वेहवेगा मूर्च्छगुणाः, बुद्धादवः षट् धर्माधर्म-
भावनाश्चाचामूर्च्छगुणाः, संखादयस्तु पञ्च उभयद्वयाः, संयो-
गविभागदिलादिसंखादिएष्यक्तादिएष्यक्तानि चानेकाचित-
मुखार्थद्विद्वयमुकालु इक्षेषमात्रवृत्तयः, रूपरसग्रन्थस्यर्था बुद्धाः-
दवः षट् धर्माधर्मभावनाश्चाच विशेषगुणाः, सहाददवः सप्त
नैमित्तिकद्रवत्वगुदात्ववेगाच्च सामान्यगुणाः, स्थितिकापकलु चि-
त्तिमात्रवृत्तिरितिमते स विशेषगुणः, मतान्तरेतु सामान्यमुद्भव, स्व,
संखाददवः सप्त द्रवत्वेहवेगाच्च दोक्षियग्राहाः, रूपरसग्रन्थ-
स्यर्थश्चाचाः वाञ्छैकैकेक्षियग्राहाः, गुदात्वावन्वेनियत्वस्थिति-
कापक संखारनिर्विकल्पकचानानुद्भूतरूपरसग्रन्थस्यर्थभाववा-
धर्माधर्मा अतीक्षिवाः, बुद्धादिष्टक्तं धर्माधर्मभावनाश्चाच-
चाचारवद्वयमुद्भवात्पद्माः। अपाक्तारा रूपरसग्रन्थस्यर्थाः सांसारिकद-
वत्वं खेहवेगगुदत्वैकत्वैकएष्यक्त्वपरिमाक्षितिक्यापकाच्च चार-
वद्वयमुद्भवात्पद्माः, संयोगविभागवेगाः कर्मजाः, रूपरसग्रन्थानुद्भ-
वस्यर्थपरिमाक्त्वैकत्वैकएष्यक्त्वेहवृत्तिक्यापकसांसिद्धिकद्रवत्वश-
ब्देषु असमवाविकारवत्वम्, आत्मविशेषगुदेषु निमित्तकारव-
त्वमात्रम्, गुदात्वाच्चस्यर्थवेगद्रवत्वसंयोगविभागेषु निमित्तकारव-
त्वमसमवाविकारवत्वं तिष्ठति, आत्मविशेषगुदसंयोगविभागाः
अथाप्यदृश्यः ॥ ३५ ॥

रूपत्वात्तिः प्रबद्धसिद्धा, शुद्धनीकरक्षयोवहरितकपिश्चि-
त्तभेदेन रूपं सप्तविधमिति तर्कामृते अग्रदीशः, नानाविधमिति
विश्वनाथः, रूपश्चेष्टेष्टेष्टिनी प्रतोर्वि नास्ति, नीक्षेवर्व इव वर्णप-
देष्टेष्टेष्टिवेति केचित्, रूपं द्विविष्टतेजः सु वर्तते, वच्छितौ बो-
क्षादत्रं सर्वप्रकारम्, यस्ते शुद्धमात्रम्, तेवसि भास्तु नुक्तमात्रम्,

वि० उद्भूतानुद्भूतभेदादपि रूपं दिविष्ठम्, तथ भर्त्र्यवक्षयावज्ञादौ योग्योश्चत्तुरादौ चानुद्भूतरूपम्, उद्भूतरूपन्तु घटपटादौ, वहिर्ब्रंशप्रबन्धे उद्भूतरूपं कारबम्, एवं उद्भूतमुख्यस्मानानां चाच्छुष्प्रबन्धेऽपि तदेव परम्परयाकारविभिति प्राप्तः, वज्रालु उद्भादिच्छुष्प्रबन्धं प्रवेशेद्भूतरूपं चारबम्, स्पार्शनप्रबन्धेतु उद्भूतस्यर्थं चारबम्, अतश्च वायोर्न चाच्छुष्प्रबन्धं किञ्चु स्पार्शनं भवत्वेव, प्रभावा उद्भूतस्यर्थाभावात् स्पार्शनं किञ्चु चाच्छुष्प्रबन्धं भवत्वेव, वहिर्ब्रंशप्रबन्धेतु च। त्वादत्तिष्ठद्भिन्नविशेषमुद्दवत्वं तत्त्वमित्ताऽऽः। एकैका एव नीचादिक्षायोवावशीकरणवादित्तवा निवा इति चेचित् नीजोद्धु इत्तादिप्रतीतेनीचीवीचवरत्तीचवमादिप्रवीतेचाच्छुष्प्रबन्धेच्छान्वतं च समीक्षोवम्। तु गन्तव्यस्तैऽप्तिभिन्नानुभिरास्ते पठे चित्तं रूपमुत्पद्यते, तस्य बीरपते प्रवक्ष्यानुपयपत्तेवेव विजातीच्छार्शवद्वववारव्यावदविविति चित्तस्यर्थेऽपि वास्ताव इति प्राप्तः सिद्धान्तरहस्ये मधुरानायेऽप्येवमेवाह, अन्तेतु नानारूपवदवदववारव्यावदविविति अव्याप्तिरूपीनि नानारूपास्तेवोत्पद्यते आप्तहस्तिवारीयानामव्याप्तहस्तिखोकारे चक्रभावात्, अतश्च

“तोहितोवस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाढ्हरः ।

चेतः स्तुरविषाकाभ्यां च नीजोद्धु उच्चते” ।

इत्तादिसूतिरपि साधु सङ्ग्रहते, इतेन स्पर्शेऽपि वास्तावइत्ताऽः। रूपं अवतेजःपरमाद्युषु नित्यमन्वदनित्यम्। पार्थिवपरमाद्यो याकान्त्रूपनाशः । ३६ ।

रसत्तजातिः प्रवक्ष्यसिद्धा, रसः लितिवक्षयोरेवात्ति, स च विष्ठः ववायमधुरवववकटुतिक्षाच्छभेदात्, अन्तेतु मधुर रस रसः हरीवज्जादिकं वद्यज्ञकम्, वानारसवदवववारव्यावदविविति चेऽपि रसो च भवति तत्त्वावववदानामेव रसानामुपचक्षिः, रसलु रसवेन्निवमाचेव एष्टते, अनुद्भूतरसस्तोक्षिवः । ३७ ।

वि० अन्वत्तजातिरपि प्रबल्ज्ञसिङ्गा, अन्वोहिविद्धः सिंहमासौरभमेदात्, अन्वल्लग्निक्षेपा नात्ति, अयन्तु भ्रात्येक्षियमाचयाश्चः, अनुत्त-टो गन्धः पाषाणादावतीक्षियः, मन्थः एथिक्षामेव वर्तते ॥ ३५ ॥

स्पर्शत्तजातिरपि प्रबल्ज्ञसिङ्गा, स्पर्शः क्षितिक्षवदेष्वावायुनागुणः, सच्च चिविद्धः श्रीत उष्णः अनुवाणीश्चित्तेति, तच श्रीतस्पर्शो अजे, तेजसि उष्णस्पर्शः, एथिक्षीपवनयोरनुवाणीश्चित्तस्पर्शः, तत्रापि एथिक्षां पाषाणजोडुपि, वायौ तु अपाषाणेविक्षातीय इव स्पर्शः, अजतेजोवायुपरमाकुमुख्यं निद्वः, अन्तर्ज ब्रह्मेऽग्निक्षः, कठिनसु-कुमारस्पर्शो एथिक्षामेव, काठिन्यादिक्षन्तु संयोगविशेषः स च हिमकरकादावपीक्षेचित्, अग्नेतु काठिन्यादिक्षं न संयोगविशेषः चक्षुयांङ्गात्मापत्तेः, किन्तु स्पर्शविशेष इव, हिमकरकादौ काठि-न्यप्रतीक्षिलु भान्तिरूपैवेकाङ्गः, स्पर्शोपनुद्वेष्टीक्षियः प्रभादौ बोधः ॥ ३६ ॥

रूपरसदन्वस्पर्शः एथिक्षामेव पाषाणजाः, वज्रापि परमावा-वेव पाषाण इति भीकुपाकवादिनोवैशेषिकाः । तेषामयमभिप्राप्तः, अवयविनाऽब्रह्मेषु अवयवेषु पाषाणे न सम्भवति, किन्तु विजा-तीयवक्षिसंयोगेन नष्टेषु अवयविषु स्वतन्त्रेषु परमाकुमुख्याः, पुनर्च विजातीयवक्षिसंयोगेन पक्षपरमाकुमुख्येगाद् द्युक्षादि-क्षमेव महावयविष्यक्षानामुत्पत्तिः । बडेवेगातिशयात् पूर्व-चूहनाशेभ्रटिति चूहान्तरोत्पत्तिचेति अच नवक्षजादिप्रक्रि-याऽन्यत्र ब्रह्मवा यश्चागौरवमिया परिवक्षा ॥ ३७ ॥

न्यायानुसारिक्षः पिठरपाषाणवादिनस्तु अवयविनां सच्छिक्षत्वा-इड़े: द्युक्षावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववहृष्वेष्वपि पाषाणे न विष-धते वैशेषिकमतेऽग्नजावयवादिक्षयने गौरवं स्मैयं वट इत्वा-दिप्रब्लभिज्ञाविरोधस्त्र स्वात्, यत्र तु पाषाणक्षरं न प्रब्लभिज्ञा-तज्जावयविनाशेऽपि श्रीक्षियते इत्वाङ्गः ॥ ३८ ॥

वि० गणनश्चवहारकारणं संख्या, सा च नवस्त्रेव द्रव्येषु वर्तते, तच नित्यगतमेकत्वं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यम्, द्वितीयाः परार्द्ध-पर्यन्ताः संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्मया अपेक्षाबुद्धिनाशनाश्या व्यास-ज्ञानसंख्या, अनेकेकालबुद्धिरपेक्षाबुद्धिः, सा लक्षणयं तिष्ठति, आदावपेक्षाबुद्धिक्षेतोदित्योत्पत्तिस्तोदित्यनिर्विकल्पकं ततो दित्यविशिष्टप्रत्यक्षं भवति, निर्विकल्पककाव्ये अपेक्षाबुद्धेनांश्चैव वस्त्रपत्राके दित्यनाशाद्विशिष्टप्रत्यक्षाबुद्धेनांश्चैव दित्यनाशक्त्वं वस्त्रते, असद्व तत्पूर्वव्यापेक्षाबुद्धिजन्मयं द्वितीय-दित्यं तत्पूर्वव्येक्षेव गृह्णते इति वस्त्रते, वर्त्ताद्यकाव्योनपरमाणवादित्यवित्यस्तु अनिकाऽपेक्षाबुद्धिरीच्छरस्य गृह्णाणान्तरवर्त्तिं-योगिनां वा, एवमतीक्ष्यान्तरेऽपि चेयम्, अभावियतैकत्वबु-द्धिस्ते चित्तादिभिन्ना वज्रत्वसंख्योत्पद्यते इति वन्द्योकारः । अथार्थात् चित्तत्वादिक्षापिकावज्रत्वत्वातिः तथाच चित्तादि-क्षमेव वज्रत्वम्, सेवावनादौ चोत्पन्ने चित्तादौ चित्तत्वाद्यग्रहो-देवात्, इत्यत्र इतोवज्रकेयं सेवेति प्रसीदित्यपद्यते वज्र-त्वस्य संख्यान्तरमेतत्तारतम्याभावादिकाङ्गः । ५५ ॥

परिमितिश्चवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच सर्व-ज्ञानगतं विवेनित्यमनित्येऽनित्यम्, तचतुर्विधमयु महत् दीर्घं क्रमस्तेति, अनित्यं चित्तिधं संख्याजन्मयं परिमाणजन्मयं प्रचयजन्मयस्तु, द्युक्तपरिमाणंप्रति परमाणुगतं दित्यं चसरेणुपरिमाणे च ह्यु-क्तगतं चित्तं कारणम्, तूषकपरिमाणविशेषे प्रचयास्यशिधिक्ष-वेत्राः कारणम्, उठादिपरिमाणे कपाळादिपरिमाणं कारणम्, आश्वयनाशः परिमाणाशेहेतुः, अवयवोपचयापचयक्षम्येऽसम-वायिकारणनाशात् पूर्वव्यक्तवाशस्त्रक्षत्यपरिमाणनाश इति, पूर्व-पठादिसत्त्वेतदवयवे न पठाद्यक्तरोत्पद्धिसमवः मूर्खयोः समाग-

वि० दशताविरोधात् एकदा नानाऽन्यवस्थानुपज्ञिवाधितत्वात्
क्षणित् पूर्वावयविप्रबभिज्ञानम् साजात्वविषयकं सैवेषं हीय-
कलिकेतिवदिवधिकमन्यचागुसम्बेयम् ॥ ३५ ॥

एथग्निति प्रतीक्षसाधारणकारणं एथकृत्वम्, तत्र सर्वेषु इत्येषु
तिछति, निवृद्ध्यगतैकेष्टथकृत्वं नित्यम्, अनित्यगतन्याभ्ययनाश-
नाश्वम्, हिष्ठकृत्वादिकमयेकावृद्धिजन्यं तत्त्वाश्वनाश्वम्, घटात्
एथकृ घटोनेत्वादिप्रतीयेष्वैक्षण्याद्वान्याभावेनास्य चरिता-
र्थका, यदर्थकयोगे पञ्चमी सोऽर्थोनन्यर्थमेदाद्विग्नोगुणाकारमन्य-
चा घटोनेत्वचापि पञ्चमापत्तेरिति संक्षेपः ॥ ३५ ॥

संयोगः सर्वेत्यहृतिगुणः, स चिविधः अन्यतरकर्मजोभव-
कर्मजसंयोगजभेदात्, तत्र श्वेनश्वैकादिसंयोगः प्रथमः, मेषयोः
संयोगोद्दितीयः, कपाक्षतरसंयोगजन्मो घटतरसंयोगकृतीयः,
क्रियाजन्यसंयोगोऽपि दिविधः अभिषात्नोदनभेदात्, तत्र इष्ट-
हेतुः संयोग आदिमः, तदहेतु द्वितीय इति संक्षेपः ॥ ३५ ॥

विभागोऽपि नवदद्यहृतिर्भक्षप्रब्यासाधारणकारणम्, सो-
ऽपि चिविधः, एकक्रियाजन्योभयक्रियाजन्यविभाजनभेदात्,
तत्राद्यः श्वेनश्वैकाद्यो द्वितीयेष्वैमेषयोः द्वितीयसु कारणमात्र-
विभागजन्यकारणकारणविभागजन्यभेदाद् दिविधः, तत्रा-
द्योद्यथा प्रथमं कपाक्षे कर्म, ततः कपाक्षदद्यविभागः, ततोघटा-
रम्भकसंयोगनाशः, ततो घटनाशः, ततस्तेन कपाक्षविभागेन
कपाक्षस्य देशान्तरविभागो अन्यते, ततो देशान्तरसंयोगनाशः,
तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः कर्मनाश इति, नन्द देशान्तरवि-
भागे तत् कर्म कारणम्, आरम्भकसंयोगप्रतिहिन्दिविभाग-
जनकस्य कर्मोऽनारम्भकसंयोगप्रतिहिन्दिविभागजनकत्वासम्भ-
वात्, अन्यथा विकसत्त्वमजुद्गमभङ्गप्रसङ्गात्, तत्र घटनाशात्
पूर्वं कथं देशान्तरविभागो न जायते इति वाच्यमारम्भक-

वि० संयोगप्रतिद्विविभागवतेऽवयवस्य सति इव्ये देशान्तरविभागसम्भवात् । द्वितीयेयथा यत्र इक्षत्रियया इक्षत्रियभिमागत्तस्तत्त्वनितः श्वरीरत्रविभागः तत्र श्वरीरत्रविभागे अधिकरण्यइक्षत्रिया न कारणम्, श्वरीरे तु तदानीं क्रिया नास्ति अवयविक्रियाया यावदवयवक्रियानियतत्वात्, तस्मात्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्यकार्यविभागोजन्यत इति, अयं विभक्तोऽस्मादितिप्रत्ययसिङ्गाविभागो न संबोगनाशेनान्यथासिङ्ग-इति संक्षेपः ॥ ३५ ॥

यदापरत्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे, तेच त्विय-
मेजोवायुमनःसु तिष्ठतः । ते च द्विविधे दैशिके कालिके च, तत्र
दैशिकपरत्वे सूर्यसंयोगभूयज्ञवज्ञानं हेतुः, दैशिकापरत्वं प्रति
सूर्यसंयोगलक्ष्मानं हेतुः, अचावधिस्वार्थकद्विसोयापेक्षा, यथा
पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः, पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेच-
मपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति अवहारः, एवं तदुभयं प्रति तदुभया-
श्च दिक्संबोगोऽसमवायिकारणम्, कालिकपरत्वापरत्वे प्रति
तदाश्चये कालसंयोगोऽसमवायिकारणम्, एते तु प्राणिभिन्ने न
तिष्ठत इति बहवः, यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यप-
रिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठस्तत्र परत्वम्, यस्य च चूगः स कणिष्ठस्त-
त्रापरत्वम्, एते तु जन्यद्वय एवेति विश्वनाथः, तथा सूर्यक्रि-
यापूर्वोत्पत्त्वज्ञानं परत्वस्य कारणम्, तदनन्तरोत्पत्त्वज्ञानम्-
परत्वस्य कारणम्, तादृशापेक्षानुङ्गिनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाश
इति संक्षेपः ॥ ३५ ॥

तुङ्गिरामनि तिष्ठति, सा द्विविधा अनुभूतिभूतिभेदात्,
अनुभूतिरपि काखादमते द्विविधा प्रव्यक्तैङ्गिकभेदात्, प्रव्य-
क्तमपि विविधं ग्राहणरासनचाकुषस्यार्थनश्चावणमानसभेदात्,
तत्र च ग्राहणं गम्यस्य तदूतजातीनाम् भवति, रसस्य तदूतजाती-

वि० नाथ रासनम्, उद्भूतरूप-तदधिकरबद्धा-योग्य* दृष्टिसंख्या-
परिमितिएथकल्पसंयोगविभागपरत्वापरत्वज्ञे इवेगदवत्वक्या-
जातीनां चाच्छुष्प्रव्यक्तं भवति ॥ ३६ ॥

उद्भूतरूपतद्वत्जातिभवानां चाच्छुर्याच्छाकामुद्भूतस्य-
श्च स्य तद्वत्जातीनाथ स्पार्शनप्रत्यक्तं भवति, नवानां मते वाचो-
रपि, वक्ष्यभाचार्थमते गुरुत्वस्यापि, वहिर्व्यक्तप्रत्यक्तं प्रति रूपस्य
कारबलात् नीरूपस्य इत्यस्य स्पार्शनमपि न भवतीति प्राचः,
स्पार्शनप्रत्यक्ते उद्भूतस्यर्थोऽपि इतुर्नातः प्रभायाच्छुतमुवादी-
नाथ स्पार्शनम् ॥ ३६ ॥

आवदप्रत्यक्तं शब्दस्य तद्वत्जातीनाथ भवति ॥ ३६ ॥

बुद्धिसुखदुःखेष्वादेवप्रयत्नानां तद्वत्जातीनाथ मानसं प्रत्यक्तं
भवति आत्मनक्षद्वत्जातीनाथ विशेषगुणयोग्येनैव, अहं सुखी-
त्वादेव प्रत्यक्तं न वै इमिति, आत्मगतैकत्वपरममहत्परिमाणयो-
रपि मानसं भवतीति तात्पर्यटोकाक्षतः, निर्विकल्पकच्छानजीव-
नयोनियन्त्रयोर्न जौकिकं मानसमक्षि तयोरतीक्ष्यत्वात् ॥ ३६ ॥

अच यदिन्द्रियस्य याच्छं यत्, तत्संसर्गभावतदनुयोगिकभेदा-
वपि तदिन्द्रिययाच्छौ, प्रत्यक्षमात्रे महत्परिमाणं इतुर्नातः पर-
माणुशुश्रूकयोक्षद्वयादेवं प्रत्यक्तम्, तत्रापि इत्यप्रत्यक्ते समवाय-
सम्बन्धेन, इत्यसमवेतप्रत्यक्ते स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन, इत्यस-
मवेतसमवेतप्रत्यक्ते स्वसमवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन महत्प्रस्थ
इतुता बोधा, एवमन्यचाप्यूद्घम्। विविधप्रत्यक्ते इक्षियं कर-
यम्, तदपि विविधं ब्राह्मणवद्वृक्षक्षेत्रमनोभेदात्, इक्षि-
यत्वन्तु अखण्डोपाधिरिति न्यायद्वच्छृण्यकारः, इत्येतदोद्भूत-
विशेषगुणानामयत्वे सति चानकारबलमनःसंयोगामयत्वमिक्षि-
यत्वमित्यन्ये, प्रत्यक्तं परम्, तक्ष्णाखण्टु साक्षात्कारत्वजातिभि-

* अच योम्बहनोन्यस्य संक्षादिहाद्ब्रह्मस्यतो हन्तसमाप्त्यात्।

वि० शिष्टस्य ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं वा, अत्र व्यापारोविषयेच्छियसम्बन्धः, सोऽपि विष्णुधिः संयोग-संयुक्तसमवाय-संयुक्तसमवेतसमवाय-कर्मविवरावच्छिद्दसमवाय समवेतसमवाय-विशेषज्ञताभेदात्, तत्र संयोगेन इत्यस्य, संयुक्तसमवायेन इत्यसमवेतानाम्, संयुक्तसमवेतसमवायेन इत्यसमवेतसमवेतानां गुणकर्मगतजातीयानाम्, कर्मविवरावच्छिद्दसमवायेन इत्यानाम्, समवेतसमवायेन इत्यगतजातीयानाम्, विशेषज्ञतया अभावानां प्रत्यक्षं भवति, विशेषज्ञताऽपि संयुक्तविशेषज्ञता-संयुक्तसमवेतविशेषज्ञता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषज्ञता-विशेषज्ञविशेषज्ञतादिभेदेन नानाविधा, तथाच इत्य-तत्त्वमवेत-तत्त्वमवेतत्त्वस्तीयानामभावानामाकाशगतस्य इत्यद्भावस्य इत्यद्वृत्तीनां कलाद्यभावानामभावद्वृत्तीनामभावानामप्रत्यक्षं भवतीति । यत्र घटस्य मध्यदेशावच्छेदेनाक्षेत्रसंयोगेव-हिर्देशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगस्तच घटादेशद्वृतगुणकर्मसामान्यानां तदूताभावानामप्रत्यक्षं न भवतीत्यत्याकृष्टप्रत्यक्ष-कारणतावच्छेदक्षेत्रौ चक्षुःसंयोगांश्च आक्षेत्रसंयोगावच्छिद्दत्वं निवेशनीयम्, एवमुद्भूतरूपावच्छिद्दत्वं महस्वावच्छिद्दत्वचक्षुःसंयोगे निवेशनीयं तेन परमात्मै चक्षुःसंयोगदशायां तदूतायाः सत्तायाः तदीयरूपगतस्य नीत्यादिसामान्यस्य च न चाकृष्टम्, नवा वायौ चक्षुःसंयोगदशायां तदूतायाः सत्तायाः तत्त्वस्थर्गतगुणताविसामान्यस्य च चाकृष्टम्, प्राप्तस्तु अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपक्षिभिः कारणम्, साच अत्र यदि प्रतियोगी स्थानदा उपक्षेतेयाकारकतर्कसहजता प्रतियोगियहाभावात्मिका, अतो नाव्यकारादौ घटाभावादिचाकृष्टं तत्र तादृश्टर्कस्यासमवादित्वाङ्गः। प्रत्यक्षं कौकिकाकौकिकभेदेनापि दिविधम्, तचाकौकिकसमिक्षर्थस्त्रिय-समिक्षर्थस्त्रिय यत्प्रत्यक्षं तदौकिकम्, अकौकिकसमिक्षर्थस्त्रिय-

विद्धः सामान्यज्ञानज्ञानज्ञानयोगजधर्मभेदात्, तत्र सामा-
न्यज्ञाना घटत्वादिसामान्यज्ञानं तेज निखिलतदाअवस्थाकौचिक्कं
प्रत्यक्षं भवति, ज्ञानज्ञानासन्निकर्षेण तु रव्वादौ सर्पत्वादिप्रका-
रणं प्रत्यक्षम्, अन्यथा सर्पत्वादेत्तदानीमसन्निकर्षतया भमे तद्वा-
नानुपपत्तेः, एवं सुरभिचन्दगमितिचाक्षुषे सौरभत्वादेत्पि-
ज्ञानज्ञानयैव भानम्, योगजधर्मस्तु इविद्धः युक्तयुक्तानयोगि-
द्वैविद्यात्, तत्र योगाभ्यासवश्वोक्तमानसः समाधिसमासादि-
तविविधसिद्धिर्युक्त इत्युच्यते तस्य धानं विनैव सर्वेषु पदार्थेषु
सदा प्रत्यक्षम्, युक्तानस्तु विषयच्छास्तमानसः, तस्यतु धानसह-
कारेण्यैव रूर्वचं प्रत्यक्षं भवतीति संक्षेपः ॥ * ॥

जैनिकमनुभितिरूपं यज्ञानं तत्र आसिज्ञानं चरवम्, परा-
मर्शोच्चापारः । आसिस्तु साध्यवदन्वाटतित्वरूपा खल्यापकसाध्य-
सामानाधिकरणरूपा वा, अतिरेकज्ञानिक्षु साध्याभावक्षयपक्षीभू-
ताभावप्रतियोगित्वरूपा, तत्र आसिज्ञानं वक्षियाप्यधूम इत्याद्या-
कारकम्, परामर्शस्तु वक्षियाप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकं
ज्ञानम्, पक्षताऽपि अनुभितौ हेतुः, तत्र आसिज्ञानं वक्षियाप्यधूम इत्यविद्यु-
तिरूपसिद्धाभावरूपा, तेज पक्षे साधनिक्षयदशायां सिद्धाधिय-
वामन्तरेण नानुभितिः, एवमनुभित्याविरहविशिष्टप्रत्यक्षसाम-
यो अनुभितौ कामिनीजिज्ञासादिवत् स्थक् प्रतिबन्धिका, एवं
प्रत्यक्षेष्वाविरहविशिष्टानुभितिसामयी भिन्नविषयकप्रलक्षे प्र-
तिबन्धिकेवन्यच विल्लरः ॥ * ॥

अनुभितितत्वारबज्ञानान्यतरविरेखिज्ञानविषयोहेतुदेवस्त-
त्वान् हेतुर्दृष्टः, स च हेत्वाभास इत्युच्यते, सतु पक्षविद्धः स-
वभिचारविवेद्यासिद्धसव्यतिपक्षवाधितभेदात्, तत्र सवभि-
चारस्त्रिविद्धः साधारबासाधारबानुपसंहारिभेदात्, तत्र स-

वि० पक्षविपक्षदत्तिर्हेतुः साधारणः यथा इवं सम्भादित्वादिः, स पक्षविपक्षाद्यावृत्तो हेतुरसाधारणः यथा शब्देऽनित्यः शब्द-त्वादित्वादिः, केवलान्वयिपक्षकोऽनुपसंहारी सर्वमनित्यं प्रमेय-त्वादित्वादिः ॥ ३८ ॥

साध्यवदवृत्तिर्हेतुर्विद्वः गोत्वान् अन्तर्वादित्वादौ, असि-
द्गस्त्रिविभः आश्रयासिद्ध-खरूपासिद्ध-आप्यत्वासिद्धभेदात्, यत्र
पक्षोऽसिद्धस्तत्र पक्षासिद्धिः काव्यमयपर्वतो वक्त्रिमानित्यादौ,
यत्र पक्षो न हेतुमान् तत्र खरूपासिद्धिः ऋदोइवं धूमादित्वादौ,
यत्र एवंविशेषवषट्टितो हेतुस्तत्र आप्यत्वासिद्धिः वक्त्रिमान्
गीष्मधूमादित्वादौ, यत्र पक्षे साध्यपरामर्शस्तदभावपरामर्शस्त
वर्तते स रूपतिपक्षित इति प्राचः, साधाभावत्वाप्यवत्यक्षादिः
सत्प्रतिपक्षस्तत्र योहेतुः रूपतिपक्षित इति तु नव्याः, साधाभाव-
वत्पक्षादिर्बाधस्तत्र योहेतुर्बाधितः उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो-
गन्धवान् एथिवीत्वादित्वादौ, केचिद्वैश्वेविकानुयायिनः सत्यभि-
चारविद्वद्वासिद्धास्त्रय एव हेत्वाभासा इत्याङ्गः, “अन्तर्वसि-
तोऽपि वष्टो हेत्वाभास इति केचित्, यथाङ्गः साधासाधकः पक्ष-
एव वर्तमानो हेतुरन्तर्वसित इति तस्यासाधारणादित्वं यथा-
सम्भवमन्तर्भावान्न पञ्चभेदातिरेकं इति” इतितु वरदराजेन
तार्किकरक्षाथास्त्राने उक्तम् ॥ ३९ ॥

वरदराजेनानुमानस्य चैविध्यमण्डुकं केवलान्वयिकेवलव्यतिरे-
क्षान्वयव्यतिरेकभेदात्, तच्चेदं वाच्यं चेयत्वादित्वादिकं केवलान्व-
यि, एथिवीतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्त्वादित्वादिकं केवलव्यतिरेकि,
वक्त्रिमान् धूमादित्वादिकमन्वयव्यतिरेकोति ॥ ३९ ॥

खार्थपरार्थभेदेनापि द्विविधमनुमानं तत्र परार्थं न्यायसाध्यम्,
न्यायस्य पक्षावयवात्मकवाक्यायूहः, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनि-
गमनाबीति पक्षावयवाः, पर्वतोवक्त्रिमानित्वादित्वाक्षं प्रतिज्ञा,

वि० धूमादित्यादिकं हेतुः, योथोधूमवान् स वक्षिमान् यथा महानस-
मित्यादिकमुदाहरणम्, वक्षिक्षाप्यधूमवानयमित्यादिकमुपनयवा-
णम्, तस्माद्विक्षिमानित्यादिकं निगमनवाक्षमित्यन्यच विलः ॥ ३६ ॥

उपमितिशास्त्रवेधयोरनुमितावन्तर्भावस्त्रकारस्तु पूर्वे प्रप-
च्छित इति विरच्यते ॥ ३६ ॥

सृतिस्तु पूर्वानुभवजनितसंखाराधीनोच्चानविशेषः, तच उ-
पेच्छानात्मकनिष्ठयः करणम्, भावनात्मसंखारोद्यापातः ॥ ३६ ॥

च्छानसामान्यं प्रति त्वच्छनः संयोगो हेतुर्नातः सुषुप्तिप्राक्षा-
लोत्प्रेच्छादित्यक्षेत्क्षत्सम्बन्धेनात्मनस्य मानसप्रत्यक्षम्, तदानीं पु-
रीताति वर्तमानस्य मनसस्त्वता सह संयोगाभावात्, न च
रासनादिकाते त्वच्छनः संयोगसत्त्वे च्छानयौगपद्यापत्तिरिति
वाच्यमनायस्या रासनादिसामग्र्याः स्पार्शनं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य
खोकरणीयत्वात्, पञ्चधरमित्याच्छु सुषुप्तिदशायामुक्तप्रत्यक्षवार-
णाय चर्ममनः संयोगस्य च्छानसामान्यं प्रति हेतुलमिति न
पूर्वोक्तप्रतिबन्धकताक्षयनमित्याऽः ॥ ३६ ॥

विद्याऽविद्याभेदेनापि बुद्धिर्दिविधा, तच विद्या प्रमा अमसा-
मान्यमित्यं च्छानम्, अविद्या अप्रमा तदभाववति तत्प्रकारकं च्छा-
नम्, अविद्याऽपि दिविधा संश्लयविपर्यासभेदात्, तचैकधर्मित्यि
विद्यक्षभावाभावप्रकारकच्छानं संश्लयः, स च साधारणधर्मच्छा-
नजन्यासाधारणधर्मच्छानजन्यविप्रतिपत्तिवाक्षच्छानजन्यभेदात्
त्रिविधः, विपर्यासो निष्ठयात्मकोभ्यः, देहे आत्मनेऽभेदनिष्ठयः
गौरोऽहमित्यादिः पोतः शङ्ख इत्यादित्य, तचाविद्यायां दोषः
कारणम्, सतु पितृदूरत्वादिरूपो नानाविधः, प्रमाणान्तु गुणः, का-
रणम्, तच विशेषणवताविशेषेण सम्बिन्दः, प्रत्यक्षे गुणः, साध्यवि-
शिष्टपक्षे परामर्शोऽनुमितौ गुण इति, प्रमाणं खतोयाच्छानमिति
गुणभद्रमुरारिमित्याः, तप्त सम्बन्धं तथा सति प्रमाणस्य संश-

वि० यानुपपत्तेः, किञ्चु इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजगतादिवा-
यानुमानं प्रमात्मयाइकमिति संक्षेपः ॥ ३६ ॥

सुखन्तु सर्वेषामभिलाषविषयः धर्मेष्व जायते, तत्रैहिकं सुखं
दुःखानुविज्ञम्, पारचिकं सर्वं सुखन्तु न दुःखावच्छेदकश्चरीराव-
च्छिन्मिति विशेषः ॥ ३७ ॥

दुःखन्तु सर्वेषां देवविषयः अधर्मेष्व जायते नारकिणां यत्
दुःखं तत्र सुखावच्छेदकश्चरीरावच्छिन्मिति विशेषः ॥ ३८ ॥

इच्छा इविधा यजेच्छा उपायेच्छा च, तत्र परमं सुखं दुःखनिष्ठ-
तिच्छ, तत्र पर्वेच्छां प्रति प्रजाज्ञानं कारब्दम्, उपायोभोजनौषध-
पानादिः, तदिविषयीच्छा तु इष्टस्य सुखदुःखनिष्ठत्वतरस्य
साधनताज्ञानज्ञाना, एवं तदुपायादावपि तत्साधनताज्ञानादिच्छा
भवति, प्रवृत्तिइतुरिच्छा चिकीर्षा, साच ज्ञातिसाध्यत्वप्रकारके-
च्छा, तत्र च ज्ञातिसाध्यत्वज्ञानम्, इष्टसाधनताज्ञानम्, बजवदि-
च्छसाधनत्वज्ञानभावच्छ कारब्दम्, यतोन समुद्देश्यनव्ययर्थट-
नादौ चिकीर्षा नवा मधुविषसंएक्षाम्भोजने द्युधातुराजां चिकीर्षा,
केचिञ्चु बजवदिच्छासाधनत्वज्ञानं चिकीर्षाइतुरित्वाऽऽः ॥ ३९ ॥

दुःखदेवे दुःखज्ञानं दुःखोपायदेवे तु दुःखसाधनताज्ञानं का-
रब्दम्, बजवदिच्छसाधनताज्ञानस्त्र देवस्य प्रतिबन्धकं तेन नान-
रोयकदुःखज्ञके पाकादौ न देव इति ॥ ४० ॥

प्रयत्नस्त्रिविषयः प्रवृत्तिनिष्ठतिजीवनयोनिभेदात् तत्र प्रवृत्तिं
प्रति चिकीर्षा ज्ञातिसाध्यत्वज्ञानमिष्ठसाधनताज्ञानमुपादानप्र-
त्यक्ष्य इतुः, निष्ठतिं प्रति दिष्टसाधनताज्ञानं देवस्य कारब्दम्,
जीवनयोनियन्त्रसु जीवनादित्यन्यः शरोरे प्रावसन्तारे कारब्दम्,
सतु अतीक्षियः, स अविक इति केचित्, ज्ञानेच्छाज्ञातिदेवाः
सविषयका इति वहवः । भावनात्मसंस्कारेऽपि सविषयक-
इत्यन्ये इति संक्षेपः ॥ ४१ ॥

वि० गुरत्वं क्षितिजस्योक्तिष्ठति, तत्र अतीन्द्रियम्, तप्तिव्ये नित्यम्, अनित्येऽनित्यम्, आद्यपतनक्षियायां तदसमवायिकारणत्वम्, द्वितीयपतनादै। तु वेगस्यासमवायिकारणत्वमिति, वक्षभाषा-र्थमतेऽस्य स्पार्शनप्रत्यक्षं भवतीति ॥ ३ ॥

इवत्वं क्षितिजस्योक्तिः सु तिष्ठति, तद्विधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकस्य, तचाद्यं जज एव, वक्त्रिस्योगादिनिमित्तादुत्पन्नं नैमित्तिकन्तु घृतादिष्टथिवीषु सुवर्णादितेजः सु च, जजपरमायौ इवत्वं नित्यं तद्विद्वेऽनित्यम्, स्फुन्दनाख्यकर्मणि इवत्वमसमवायिकारणम्, सकृकादीनां संयोगविशेषे पिण्डीकरणाख्ये खेहसहितं इवत्वं निमित्तकारणमतोऽनुतसुवर्णादिना हिमकरकादिना च न सकृकादीनां संयहः ॥ ३ ॥

खेहसु जज एव वर्तते, परमायौ स नित्यः, अन्यथत्वनित्यः, नैकान्तर्वर्त्तिनि जजे प्रक्षालेहोवर्तते ऽतस्तत्त्वाद्यं न वडः प्रतिकूलम्, अपक्षालेहयुक्तस्यैव वक्त्रिनाशकत्वमिति, विग्रं जजमिति-प्रतीतिसिद्धोऽयं गुणोऽवत्येन नान्यथासिद्धः, हिमकरकादौ इवत्वानुपकर्मेऽपि खेहस्योपयनमात् इवत्वत्वति सुवर्णादावग्रुप्तमाचेति ॥ ३ ॥

संख्यारस्त्रिविधः वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्। तत्र वेगः क्षितिजस्योक्तायुमनः सु तिष्ठति, क्षितिस्थापकः क्षितौ, केवाचिन्मते पृथिव्यादिचतुर्क्षे स वर्तते, भावनाख्यसंख्यारक्षु जीवात्मनि जायते, नित्यः संख्यारोगाञ्जिति । वेगस्तावद्विविधः कर्मजवेगजभेदात्, तत्र शरादौ नोदनजनितेन कर्मणा वेगो-जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशादुत्तरं कर्म, एवमुत्तरोत्तरमपि, वेगं विना कर्मणः कर्मप्रतिवन्धकत्वात् पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्तरमित्यन्ते स्यात् । यत्र वेगवता कर्मणेन जनिते घटे वेगो-जन्यते स वेगजेवेग इति । क्षितिस्थापकसंख्यारक्षतोन्नियः

वि० आङ्कुषशाखादोनां परित्वा गे यत्पूर्वदेशगमनं तत्र श्रितिश्चाप-
कोहेतुरिति । भावनाख्यसंखारस्तु उपेक्षानामकनिष्ठयेन जन्म-
ते, सरणे प्रबभिज्ञायाचायं हेतुः, अथमर्त्यं संखारोऽसोऽन्ति-
यस्तरमप्यजनाश्चः क्लचित् रोगादिनाश्चः क्लचित् कालनाश्च,
वेचित्सु समानविवयकं सरबमेव संखारनाश्चकमतएव “जायते
च पुनः पुनः सरवाहृष्टतरसंखारः” इतिदीधितिरपि साधु
सङ्कल्पते इत्याजः ॥ ३५ ॥

धर्मोऽपि जीवे तिष्ठति सर्वेषामैहिकपारचिकाणां सुखाना-
मसाधारणकारणम्, यागदानादिक्रियाचापादतया स कल्पयते
अन्यथा कर्मवामामुविनाशितात् आपारान्तराभावाच काला-
न्तरभाविष्यत्वाजनकालं न स्यात्, न गु अंस एव कर्मणां आपादे-
स्तु, न च प्रतियोगितङ्कं संयोरेकचाजनकत्वम्, सर्वेच तथात्वे माना-
भावात्, न च कर्मवामविच्छिन्ना पश्चादारा स्यात् अंसस्याविना-
शित्वादिति वाचं कालविशेषस्य सहकारित्वोपगमादिति चेत्त
गङ्गाचानादिश्चकेऽनन्तरसंयोगध्वंसानां आपारत्वकल्पनाम-
पेत्यापूर्वस्यैकस्य काघवेन कल्पयितुमुचितत्वात् धर्मादोनां
“धर्मः क्षरति कीर्तनात्” इत्याद्यागमसिद्धत्वाचेति संक्षेपः,
धर्मोनित्योनास्ति, अथमतोऽन्तियो मिथ्याचानजन्मवासनाजन्मस्त-
नातसत्त्वज्ञानिनां यागादिना धर्मोत्पत्तिः, एवमयं कर्मनाशा-
जकस्यर्थादिनाश्च इति ॥ ३६ ॥

अथर्मस्तु निषिद्धकर्मणा जन्मते, दुःखानामसाधारणकारणं
जीवकृतिः, प्रायस्तित्तादिना नाश्वते, अथमप्यतीक्रियोऽनित्यो-
वासनाजन्मस्तेति, प्रारब्धानां धर्मोधर्माणां भोगादेव क्षयः,
तदितरेषान्तु तत्त्वज्ञानादपिनाशः, तत्त्वचरीरभागजनकं यत्
कर्म तत् प्रारब्धमुक्तते, तदभिप्रायकमेव “माभुत्तं द्वीयते कर्म”
इति गीतावचनं वेदितश्चमिति ॥ ३७ ॥

वि० शब्द आकाशे निष्ठति, स इविधेऽधगिवर्णभेदात्, अन्यात्मक-
शब्दसु भेदोदण्डाद्यभिघातजन्यः, वर्णस्य कण्ठसार्थभिघातादि-
जन्यः, सोऽपि खरवज्ञनभेदाद्विधिः, खरा अकाशाद्यः षोड-
श, कादयोद्यज्ञनसंक्षकास्तुस्त्रिंशत्, शब्दसु ओचोत्प्रोग्न्यते
अवबोक्षियेव, तदुत्तिंलु वीचीतरङ्गन्यादेन भवति तथाहि
आदशब्दस्य वहिर्दशदिग्बर्च्छोऽन्यः शब्दसेन शब्देन जन्यते
तेन आपरक्षाद्यापक एवं क्रमेण ओचोत्प्रोग्न्यते इति । केव-
लिक्ष्मते कदम्बगोलकन्यायात् शब्दोत्पत्तिकथाहि आदशब्दादश-
दित्तु दश शब्दा उत्पदन्ते ततस्यान्ये दश शब्दा उत्पदन्ते इति,
एतमतन्तु बजशब्दकस्यनागौरवयस्तमिति । क उत्पदः कोविनष्ट
इत्त्वादविनाशप्रतीतेः शब्दस्यानिवात्वम्, तत्र उत्तरशब्देन पूर्व-
शब्दस्य नाशः, अन्यशब्दस्तपाक्षयशब्दनाशः क्षयिक इति वदन्ति ।
नन्द सोऽप्यं क इति प्रत्यभिज्ञावाकाशशब्दस्य निवात्वमिति वाचं
प्रत्यभिज्ञायाः साजात्वविवद्यकत्वात् यदेवौषधं मया छतं तदेव
चैचेशापि क्षतमित्यादिवदित्यन्यत्र विकार इति गुणिरूपयम् ॥०॥

कर्म पञ्चविधमुक्तेपञ्चावक्तेपञ्चाकुञ्चनप्रसारयगमनभेदात्,
कर्मत्वातिः प्रत्यक्षसिङ्गा, एवमुक्तेपञ्चत्वादिकमपि, अमव-
देवतगस्यन्दनोऽर्जुनतिर्थ्यामनान्यपि गमन एवाक्तर्भवन्ति इति
न विभागन्यूनतेति । कर्म क्षित्यादिच्छतुष्के मनसि च तिष्ठति,
इदम् सज्जन्योत्तरसंयोगेन नाशते, नित्यं कर्म नास्तीति संक्षेपः ।
इति कर्मनिरूपयम् ॥ *** ॥

सामान्यं द्व्यादित्रिके तिष्ठति निवास, तत्र इविधं परापर-
भेदात्, परत्वमधिकदेशदत्तित्वमपरत्वमस्पदेशदत्तित्वं सर्वज्ञा-
वयेक्षयाऽधिकदेशदत्तित्वात् सक्षायाः परत्वम्, इवत्वपृथिवी
त्वादोनान्तु परत्वमपरत्व, चैकत्वादिज्ञातेरपरत्वमेव । ज्ञाति-
वादकानि आचार्येष्वक्षानि यथा ।

वि० “अत्रेषुभेदस्तुत्यत्वं सद्वारोऽयानविद्यतः ।
रूपहानिरसमन्वो जातिबाधकसंयहः” ॥

इति । एकव्यक्तिकलादाकाशत्वादिकं न जातिः, तुत्यव्यक्तिकलात् घटत्वं कलसत्वत्वं न जातिदयम्, सद्वीर्यत्वाद्युत्तत्वं मूर्खत्वत्वं न जातिः, अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः, आदृतस्थभावस्य विशेषपदार्थस्य रूपहानिः स्थादत्ते विशेषत्वं न जातिः, समवायसमन्वयाभावात् समवायो न जातिरिति सामान्यनिरूपणम् ॥* ॥

सद्विद्वत्वे सबेकमात्र समवेतत्वं विशेषत्वम्, एकाभित्तगुणकर्मवारवाय समन्वयम्, सामान्यवारवाय विशेषवदजम्, घटादीनां द्युमुक्तपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्तरं भेदः परमाणुग्राह्य परस्तरं भेदकोविशेष एव, सतु खत एव व्यादृतस्तत्र विशेषान्तरायेच्चा नास्तीति, विशेषत्वं नित्यत्रयेषु निष्ठति नियमेति संक्षेपः, विशेषपदार्थस्तु दर्शनान्तरकारैर्न मन्यते अतएवास्य दर्शनस्य विशेषवदर्शनेति संक्षा, एतमतानुयायिनामपि वैशेषिकेतिसंक्षा वौगिकोति विशेषपदार्थनिरूपणम् ॥ ॥* ॥

अवयवावयविनो गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतो जातिजातिमत्तो नित्यत्रयविशेषयोत्त्वं समन्वयः समवायः, सच्च काषवादेक एव सिद्धिः, तत्रागुमानं प्रमाणं तथाहि गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिं-शेषवविशेषसमन्वयिष्या विशिष्टबुद्धिलाइस्त्रोपुषव इति विशिष्टबुद्धिवत्, न च स्त्रैरुपसमन्वयेनार्थान्तरमिति वाच्यम्, अनन्तस्तरूपादां समन्वयकल्पने गौरवाक्षावदेकस्य समवायस्य सिद्धिः, वायो रूपसमवायस्य सत्त्वेऽपि रूपाभावात्र वायुरूपवानिति प्रतीतिरिति, समवायस्य विशेषवदतासमन्वयेन इत्यादिव्यक्तेति-कृति, अयमतीन्द्रियः नित्यत्वे सति चेतनान्यभावत्वात् कालादिवदित्यगुमानात् समवायस्यातीन्द्रियत्वसिद्धिरिति वैशेषिकाः इति समवायनिरूपणम् ॥* ॥

वि० अभावोद्दिविधः संसर्गभावान्वाभावभेदात्, संसर्गभा-
वोऽपि चिविधः प्रागभावधंसावन्ताभावभेदात्, इत्यादिष्टक-
भिन्नत्वमभावत्वम्, भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गभावत्वम्, तादात्मसम्ब-
न्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्वाभावत्वम्, विनाश्वभावत्वं
प्रागभावत्वम्, जन्माभावत्वं अंसत्वम्, सदात्मसंसर्गभावत्वमन्व-
न्वाभावत्वम्, अंसत्वादिकमण्डेयापाधिरिति केचित्। अभावकु
विशेषणतासम्बन्धेन तिष्ठति, अभावानामधिकरणात्मकत्वमिति
मीमांसकाः, तत्र तथा सति घटाभावव्यूतजमित्याधाराधेयभा-
वावगाहिप्रतीत्वनुपपत्तेत्तद्व्यष्टसगन्वाद्यभावानां प्रत्यक्षानुप-
पत्तेऽप्त तत्तदधिकरणानां तत्तदिक्षियायाद्यत्वात्, यत्र भृत्ये
घटादिकमपसारितं पुनरानीतत्वं तत्र घटकाक्षय सम्बन्धा
घटकत्वात् न घटकाले घटावन्ताभावबुद्धिः, तत्तद्वाचीनभूत-
जादिखरूपस्यैव तत्तदभावसम्बन्धवोपगमात्। तत्रोत्पादविनाश-
ग्राणो सामयिकानामा चतुर्थोऽयं संसर्गभाव इति केचित् इत्य-
तत्र विलक्ष इत्यभावपदार्थनिरूपणम्॥ ५६ ॥

एतेषु सप्तसु पदार्थेष्व गोतमोक्षाः घोडशपदार्थां अन्तर्भ-
वन्ति, तथाहि इन्द्रियरूपं प्रत्यक्षप्रमाणं इत्यएवान्तर्भवति, आ-
स्तिश्चानसादशश्चानपदरूपाणि अनुमानोपमानश्वद्प्रमाणानि
गुणे, आत्मशस्त्रे इन्द्रियमनोरूपाणि प्रमेयाणि इत्ये, रूपादयोऽर्थां
गुणे, बुद्धिगुणे, प्रदृष्टिर्यन्तगुणे, रागदेवभमात्मकमोहरूपा दोषा
गुणे, शरीरसंयोगरूपप्रेत्यभावत्वं गुणे, सखदुःखभोगात्मकं
पद्मं गुणे, दुःखं गुणे, आत्मनिकादुःखञ्चसरूपापवर्णोऽभावेऽन्त-
र्भवति। संशयास्यज्ञानविशेषोगुण एव, प्रदृष्टिर्येत्वच्छिविषय-
रूपं प्रयोजनं यथायथं इत्यगुणकर्माभावपदार्थेषु अन्तर्भवति,
साध्यसाधनोभयसाध्याभावसाधनाभावहयान्वतरवत्तेन वादिप्र-
तिवाद्युभयनिष्ठयविषयरूपो दृष्टान्तोयथायथं इत्यादिषु अन-

वि० भर्वति, ग्रास्तिर्थनिष्ठयरूपः सिङ्गान्तोगुणपदार्थः, इष्टविशेषात्मका अवयवा गुणेभ्यस्तर्भवन्ति, आपत्त्वाख्यमानसज्जानविशेषात्मकस्तर्कोगुणपदार्थः, निर्भयोज्जानविशेषेऽगुण एव, वाक्यविशेषरूपाः वादजस्त्ववितर्णा गुण एवान्तर्भवन्ति, दुष्टहेतुरूपा हेत्वाभासा यथायर्थं इत्यादिष्वन्तर्भवन्ति, इत्यात्मेवाक्यविशेषरूपतया गुणत्वमेव, प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासद्व्याप्तहेतुलक्ष्यार्थान्तरनिरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकामान्युनाधिकपुण्डक्षानां नियहस्यानानां इष्टरूपतया गुणेऽन्तर्भावः, अननुभाववाच्चानाप्रतिभाविक्षेपाचां अभावेऽन्तर्भावः । मतानुज्ञाया वाक्यरूपतया गुणेऽन्तर्भावः, पर्यन्तयोज्योपेक्षणस्याभावेऽन्तर्भावः, निरन्तयोज्यानुयोगस्य वाक्यरूपतया गुणेऽन्तर्भावः, सिङ्गान्तमभ्युपेक्षानियमात् कथाप्रसङ्गस्यापसिङ्गान्तस्य गुणेऽन्तर्भावः, हेत्वाभासार्थानियहस्यानस्य दुष्टहेतुरूपत्वे यथायर्थं इत्यादिष्वन्तर्भावः, देवोद्धावनरूपतेतु गुण एवान्तर्भाव इति संक्षेपः ॥ ५५ ॥

तुतातभद्रमतानुयायिनस्तु इत्यगुणकर्मसामान्यरूपाच्चतार एव पदार्थी इति बदन्ति । इत्यगुणकर्मसामान्यसज्जासमवायसादृशात्मयोऽस्तौ पदार्था इति गुरवः ॥ ५६ ॥

दीधितिक्षतस्तु पदार्थत्वनिष्ठपदाख्ये प्रकरणे कतिपयान् कामादमहर्षिप्रोक्षान् पदार्थान् खण्डयन्ति स तदनुक्षान् कतिपयान्तिरिक्षानङ्गीकृतवक्तव्य, तदिह संक्षेपेण प्रदर्श्यते । दिक्कालौ नेत्ररादतिरिक्तौ, प्राचां घट इदानीं घट इत्यादिष्ववहारस्य इत्यरात्मकविभुविषयकत्वेन्द्रियोपपत्तेः, नच तयोर्भविष्यत्वात्मनुभवसिङ्गमिति वाच्च तथा सति प्राचां घटः प्रतीचां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालदिशेऽरपि बड्डाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथाच उपाधिभेदादेक-

वि० या दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहुगां व्यवहाराबासमुपय-
त्तिक्षणाऽस्माकमपि एकेनेत्रे वाग्मानुभागाभ्यां सिङ्गेन सर्वेषां
मेव ताहृश्चव्यवहारामुपाधिभेदादुपयत्तिः सम्भवति, सूर्यक्रियादौ
खसंयुक्तेश्चरसंयोगितपनाश्रितत्वादिसम्बन्धेन घटादेः सत्त्वसम्भ-
वेन तत्प्रभव्यवधटक्तत्वाऽप्यतिरिक्तकावाद्यसिङ्गेः । अथवा चक्रा
रवातिरिक्ताः इदानीमित्यादिव्यवहारविषयाः, विभागप्राप्त-
भावावच्छिन्नकर्मणः चक्रत्वासम्भवात् भाविकर्मान्तरजन्मवि-
भागान्तरप्राप्तभावावच्छिन्नस्य कर्मणः चक्रचतुष्टयादिक्षायि-
त्वेन ताहृश्चेष्टोपाधित्वासम्भवात्, न च विभागे चक्रन्वत्वं विवक्ष-
यीयम्, चक्रानुगमादनुगमापत्तेः, विभागजननादिद्वायामु-
पाध्यन्तरस्य बाच्यतया तावताप्यनुगमाच, एवेषोपाधीनाम-
तिरिक्तानां चक्रिकपदार्थस्त्रूपादां चक्रानामवश्चाभ्युपेयव-
वा तैरेव ताहृश्चाः सर्वं व्यवहारा उपयादनीयाः किमतिरिक्तेन
कालेनेति ॥ ३ ॥

एवं शब्दनिमित्तकारव्यत्वेन शूलस्येश्चरस्यैव शब्दसमवाचि-
कारव्यत्वं कल्पनीयं किमतिरिक्ताकाश्चक्षयनेन, न च जीवात्म-
गताहृश्च शब्दकारव्यत्वात् जीवात्मनामपि शब्दनिमित्तकार-
व्यत्वेन विनिगमनाभाव इति वाच्यम्, अहृश्च शब्दहेतुलेऽपि
तदाश्रयस्य तद्देतुत्वे प्रमाणाभावात्, अस्मदादेः शब्दाधिकरव्यत्वे-
इह शब्दवागित्यादिप्रत्ययापत्तेच, एवं तत्त्वर्द्धविवराद्युपा-
धिभेदेनेश्चरस्यैव ओष्ठेन्द्रियत्वं न तु तदनुरोधेनाकाशः अस्य-
नीयः ॥ ३ ॥

मनोऽपि च सरेण्यात्मकं भूतमेव, अहृश्चविशेषस्य प्रतिवन्ध-
कतया च न ज्ञानयौगपद्यमन्वया तवापि रासनादिकाले स्यार्थ-
नवारबासम्भवात् ॥ ३ ॥

परमाणुष्याभ्युक्तयोर्मानाभावः चुटावेव विभागात्, च सरेणुः

षि० सावयवस्त्राच्छुद्धत्वात् घटवत् असरेष्वोरवयवाः सावयवा म-
इदवयवत्वात् रूपाद्यवदिक्षादेवप्रयोजकत्वात्, अन्यथा तादृश्वरी-
क्षाऽनवस्थितावयवपरभ्यरासिङ्गिप्रसङ्गात्, गच्छाच्छुपरिमाकास-
स्त्वेऽबुद्धवहारानुपपत्तिरत्क्षत् परिमादं तदधिकरणवद्यस्वावश्य-
मेवाच्छुद्धोकार्यमिति वाचं तदपेक्षयाऽपञ्चलपरिमादवस्त्वस्यैव त-
दपेक्षयाऽबुद्धवहारस्य विषयत्वात्, अन्यथा नारिकेषादामवक्ष-
मणु इवादिकवहारः वाचं स्थादिति ॥ ५५ ॥

ईश्वरे किमपि परिमादं नास्ति, इत्यत्वस्य परिमादवायत्वा-
सिङ्गाद्यत्वेन इतुना चुटिलादेविव परिमादस्यापि नेत्रे
सिङ्गिरिति ॥ ५६ ॥

एवमनुद्भूता गन्धरसरूपस्यश्च अपि न सन्ति, तथा सति
मूर्त्तभावस्यैव रूपाद्यभावस्याप्ययोग्यप्रतियोगिकत्वेनायोग्यतया
वाचौ रूपं नास्तीति प्रबद्धस्यानुपपत्तेः । न च समवेतद्यन्तं
प्रति स्पर्शवस्त्रेन समवायिकारवत्वात् चक्षुराद्यवयवानामनु-
द्भूतस्यश्च आवश्यक इति वाचमतीन्द्रियानन्तस्यपर्णकोटिकल्प-
नामपेक्ष्य जाववाच्छुर्त्वेनैव इत्यसमवायिकारवत्वायाः कल्प-
यितुमुचितत्वात्, मूर्त्तत्वमनु स्पन्दसमवायिकारवत्वेदकतया
सिङ्गं जातिविशेषः न च भूतत्वेन सङ्कीर्णत्वाच्छुर्त्वं न जातिरिति
वाचं मूर्त्तत्वभूतत्वयोर्वटत्वक्षसत्वयोरिवाभिन्नत्वात्, न चेहं भूतं
मूर्त्तस्त्रेति सह प्रयोगस्यानुपपत्तिः, तच भूतपदस्य मूर्त्तपदस्य
वा तत्पदवाचे जातिविशेषत्वात्, समवेतेन्द्रियग्राह्यगुणवद्यति-
इत्यत्वत्वाप्य जातिमत्त्वमेव भूतत्वमित्यपि वेचित्, न च मूर्त्तत्वेन
इत्यसमवायिकारवत्वेन्यावयविना घटादिगाऽपि इत्यान्तरस्या-
रभ्यप्रसङ्ग इति वाचं तत्रासमवायिकारवत्वस्य संबोगविशेषस्या-
भावेन इत्यान्तरारभासमवत्वात् अन्यथा स्पर्शवस्त्रेन इतुताम-
तेऽपि वहोषस्यानिरासादिति ॥ ५७ ॥

वि० एवं एथकृत्मपि न गुणान्तरम्, अन्योन्याभावेनैवायमसात्
एथगितिथवहारोपपत्तेः, नचान्योन्याभावस्य सावधित्वाभावात्
सावधित्वविषयकाताटश्चवहारस्य कथं तेजोपपत्तिरिति वाच्यं
ताटश्चवहारस्य सावधित्वविषयकत्वे प्रमाणाभावात्, नचैवं
घटः पटान्नेत्वपि प्रयोगापत्तिः अन्यारादित्यादित्यचक्रान्यपदस्य
तदर्थकपरतया एथकृश्चक्षमभिक्षाहारहव नन्त्रसमभिक्षाहा-
रेऽपि पञ्चम्याः सम्भवादिति वाच्यं तत्सूच्यान्यश्चक्ष्यत्वस्य तदर्थक-
श्चक्षिप्तेषपरतया नन्त्रसदन्तर्भान्वासम्भवात्, नच “अन्य इत्य-
र्थयहयमितरथयहयं प्रपञ्चार्थम्” इतिसिद्धान्तकौमुदीविरोध
इति वाच्यं तस्या अपि आकृतिगणविशेषे तात्पर्यात्, नच “एथ
गिवनानानाभिसूतीयान्यतरस्याम्” इतिसूचे एथकृश्चयहयं
निरर्थकमिति वाच्यं छत्रीयादितीयार्थमेव तत्सूचे तत्पञ्चयहयात्,
वक्तुतस्तु नजोऽन्यार्थकत्वमेव नान्ति तस्य भेदमाचार्यकत्वात्
एथगिवनेतिसूचे एथकृश्चस्य असाहित्यार्थकस्यापि योगे पञ्च-
म्यर्थं एथकृश्चस्य यहयमतएव “दुनोति चक्रात् एथमप्यन-
क्षः” इत्यादि प्रयोगोऽपि साधु सङ्क्षिप्ते, यदा एथकृश्चस्य भेद-
माचार्यकत्वेन अन्यार्थत्वाभावात् एथगिवनेतिसूचे एथकृश्च-
यहयम्, अव्ययनियातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयासम्बवे ऽपि
एथकृश्चस्याव्ययतया अव्यमसात् एथगित्वच भेदान्वयसम-
वादिति संक्षेपः ॥ ३ ॥

एवं परत्वापरत्वे अपि न गुणान्तरे बङ्गतरात्पत्तरसंयुक्त-
संयोगात्मकविप्रकृष्टलसम्प्रिक्षित्वाभ्यां तत्पागभावाभिकरचक्र-
ग्रात्पत्तिकत्व-तदधिकरणचक्रवृत्तिप्रागभावप्रतिवेगिलरूपाभ्यां
व्येष्टुत्वकगिष्ठत्वाभ्यां द्विविधपरापरत्ववहारोपपत्तेः, तत्र वि-
प्रकृष्टलसम्प्रिक्षित्वत्वे तदन्यतरशून्यं छत्रीयमपेक्षेते, प्रवागतः
काश्चीविप्रकृष्टा मधुरा, मधुरातः काश्चीसम्प्रिक्षितः प्रयाग इत्य-

वि० दिव्यवहारात्, व्येष्ठलक्षणिष्ठत्वेतु परस्पराश्रयमात्रमपेक्षेते
जग्मवाऽन्येष्ठोरामः रामात्मनिष्ठोजग्मव इत्यादिववहारा-
दिति ।

एवं विशेषोऽपि न पदार्थान्तरम्, नित्यानां इत्याखां स्तो-
आवृत्तत्वसीकारेष्वैवोपपत्तेः । ननु योगिनोऽतिरिक्तं विशेषपदार्थं
प्रत्यक्षत एव पश्चन्तीति चेदेवं तर्हि सशपथमेव योगिनः पृच्छ-
न्तां किमेऽतिरिक्तं विशेषपदार्थं पश्चन्ति न वेति ॥ ३ ॥

अथाप्यवत्तिरूपादिकमपि स्त्रीकार्यं पक्षे घटे रक्तं रूपमन्त-
र्नात्मि किन्तु वहिरेवेतिप्रतीतेः भग्ने तस्मिन् अन्तःश्यामत्वस्य
प्रत्यक्षत एवोपलब्धेः । ननु आप्यवत्तिरूपे रूपत्वादिजातेरव्याप्त-
वृत्तिरूपिलं न सम्भवति सविषयकान्यथाप्यवृत्तिरूपिजातेर-
आप्यवृत्त्यवृत्तिरूपिनियमादिति चेत्प तादृशनियमस्याप्रामाणिक-
त्वात् । अतएव

“लोहितोयस्तुवर्णं मुखे पुच्छे च पाण्डरः ॥

नेतः चुरविषाखाभां स नीलोद्धृष्ट उच्यते” ।

इति सूतिरपि साधु सङ्गच्छते, एवम् चित्रमपि रूपं नातिरिक्तं
विजातोयरूपसमानाधिकरणरूपेष्वै चित्रववहारोपपत्तेः नो-
जादेनीलाद्यतिरिक्तरूपाजगत्वेन चित्ररूपोत्यादासम्भवात्,
स्पर्शोऽपि चाव्याप्यवृत्तिः अन्यथा सुकुमारकठिनाभ्यामवयवाभ्या-
मारब्देऽववर्विनि सुकुमारावयवावच्छेदेन त्वक्संयोगे काठिन्य-
स्थाप्युपलभ्यप्रसङ्गः, न च सुकुमारलक्षणत्वे संयोगविशेषौ, चाच्छु-
ष्वत्वप्रसङ्गात् । रसोऽपि चाव्याप्यवृत्तिः अन्यथा तिक्तमधुराभ्याम-
वयवाभ्यामारब्देऽववर्विनि तिक्तावयवावच्छेदेन रसनसंयोगे मा-
धुर्योपलभ्यप्रसङ्गः, नीरस एववाऽववर्वी तत्रावयवसानमेवो-
पलब्धेः, यतेन गन्धोऽपि आख्यातः ॥ * ॥

कर्मापि चाव्याप्यवृत्ति चक्षन्तीषु सर्वासु शाखासु निष्पलमूषे
३ श्र

वि० तदै चक्षतीविप्रबयात् । नगु शाखा एव चलन्ति न पुनर्दृक्-
इत्यपि प्रबयोऽस्तीति चेतस्य सर्वावयवावच्छेदेन चक्षनाभावो
विषयः न पुनः सर्वं धैव चलनाभावः, उक्तप्रबयविरोधात्, अत-
एव सदाक्षमोऽन्त्यवृक्ष इति प्रसिद्धिरपीति ॥ * ॥

अथ द्वाभ्यां चिभिर्वा गोकावयवैर्यचावयवी आरभते तत्त्वा-
वयविजि तत्तदवयवावच्छेदेन नाना गोकां कर्त्तं नोत्पद्यते तत्तद-
वयवगतरूपाद्यां भिन्नतादिति चेत् यथा घटादिसिद्धिर्धर्मस्य
घटादिसाक्षात्कारजनकत्वेऽपि घटपठमठेषु सम्भिरुद्देषु घट-
पठमठान् विषयीकृत्वैकमेव प्रब्लज्जं जायते एवं वक्षिपदामर्शस्य
वज्ञानुमितिमावजनकत्वेऽपि यत्र बङ्गराजोक्तस्य च परामर्श-
द्यं वर्तते तत्र वज्ञाकोकोभयविषयिणी एकैव समूहाखम्भनानु-
मितिरूपा तत्तदवयवरूपैर्मितित्वा एकमेव आपर्ण रूपमुत्पाद्यते
तत्र न कोऽपि विरोधः ॥ * ॥

एवमेकत्वसंख्याया असमवायिकारत्यां नात्ति भावकार्यमाच-
स्यासमवायिकारजन्यते मानाभावात् ॥ * ॥

इत्यनाशं प्रति असमवायिकारजनाशं एव कारणं ननु समवा-
यिकारजनाशः, तस्याकूपस्त्वात्, नियसमवेत्तद्यनाशे असमवा-
यिकारजनाशस्य हेतुतायाः कूपस्त्वात्, समवायिकारजनाशस्यले
च असमवायिकारजनाशानन्तरमेवावयविनाशः कार्यकारज-
भावान्तरकल्पनामपेष्य द्वयविलम्बकल्पनाया एव लघीशस्त्रादि-
ति ॥ * ॥

इत्यस्यार्थनप्रब्लज्जे स्पर्शवच्चमेव प्रयोजकं न तूद्धूतरूपवच्चमपि,
अतएव श्रीतोवायुरिति स्यार्थनभ्यमेऽपि साधु सङ्गच्छते, चसरेषोः
स्यार्थनाभावेतु प्रकृत्यपरिमाणमपि इत्यस्यार्थनप्रयोजकं वा-
च्यम्, रूपस्य प्रयोजकत्वे त्वक्सिन्निर्वानन्तरं वायुर्वातीति सा-
र्वकौक्रिकप्रब्लज्जानुपपत्ते गौरवाच । एवः फूलारा॒ दौ॒ फूलारौ॒

विं० अथः पूत्वारा इत्याद्याकारकं वायुगतसङ्खाप्रत्यक्षन् भवत्वेव,
श्चित्त वायुसङ्खाया अयहोदोषात् । इत्यचाच्छुष्प्रत्यक्षेतु रूप-
मेव प्रयोजकं नतु सर्ववस्तुं मानाभावात् उद्भूतस्यांशुन्यायाः
प्रभावाच्छुष्पे अभिचाराच । समवेतेऽन्नियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेतु आ-
त्मा समवेतरसगत्यश्वद्जातीतरथोग्यधर्मसमवायितं प्रयोजकम्,
सुखादिमादायात्मज्ञादृश्प्रत्यक्षवारखायात्मासमवेतेति, श्वद्व-
वत ईश्वरस्य तादृश्प्रत्यक्षवारखाय श्वद्वेतरेति, योग्यरसवतो-
रसगतपित्तद्रव्यस्य चसरेणोर्ध्वादत्यर्थं इसेतरेति, वायुपनीतसु-
दभिभागस्य चसरेणोर्ध्वादत्यर्थं गच्छेतरेति, पृथिवीत्वादिमादाय
तद्वेषतादवस्थवारखाय जातीतरेति, नित्यज्ञानमादयेश्वरस्य
तादृश्प्रत्यक्षवारखाय योग्येति, वच नित्यज्ञानस्यात्मासमवेत-
त्वाभावाद्योग्येति विशेषवर्णं किमर्थमिति वाचं सुखादिसम-
वायिकारखतावच्छेदकतया सिद्धाया आत्मतजातेदीश्वरावृ-
त्तिसेन नित्यज्ञानादेरात्मासमवेतत्सत्त्वात्, आत्मासमवेतत्वं
विहाय सविवियकधर्मासामानाधिकरण्यनिवेशेतु श्वद्वेतरत्वं
नेपादेयम्, पिशाचारभक्तसंदेशादिवारखार्थन् योग्यतं निवे-
श्चानोयमिति । अस्मदादीनां परिमाणशून्यतं नयनसंबूद्धपित्त
द्रव्यस्य परिमाणवस्त्रज्ञ यद्यज्ञोक्तियते तदा तादृश्प्रत्यक्षे परि-
माणवस्त्रमेव प्रयोजकम्, वायुपनीतसुरभिभामादेः परिमाणा-
नज्ञीकारात्, अथवा नयनसंबूद्धपित्तद्रव्यस्य परिमाणनज्ञोका-
रेण्यि परिमाणवस्त्रं न तादृश्प्रत्यक्षयमिच्चादि, तादृश्प्रत्यक्ष-
रूपानज्ञीकारेण प्रत्यक्षानज्ञीकारात्, न च तद्भूतपीतरूपस्यैव
शङ्खादावारोपात्मकं पीतः शङ्ख इति ज्ञानं जायते तत्स्य रूप-
शून्यत्वे कथमुपपद्यते इति वाचं वस्त्रन्तरदृश्वस्य सृतस्य पीत-
रूपस्यैव दोषवशांश्चादावारोपोपपत्तेः, अन्यथा चैतीयनयनसं-
बूद्धपित्तद्रव्यस्य पीतिमा मैत्रेय वर्णं न गृह्णते । इत्यप्रत्यक्षसा-

वि० मान्येतु शब्दरसगच्छातीतरयोग्यधर्मसमवायितं तत्त्वम्, न च रसनगतपित्रज्ञवायूपनीतसुरभागयोः कथमध्यक्षमिति वा-
चम् असिद्धे; तयोरुपविरहेण चाक्षुषस्य स्पर्शभावेन च सा-
र्गस्यासमवात्, न च रसनग्राहाभ्यां तयोर्यह इति वाचं तयो-
र्ग्यगच्छासामर्थ्यात् ॥ ३५ ॥

एवं घटतत्वादिना घटत्वादेरभावस्यापि न प्रत्यक्षं घटतत्व-
स्य घटेतरादप्तित्वघटितस्य घटेतरातीक्ष्णियघटितत्वेनातीक्ष्णिय-
त्वात्, एवं जातित्वस्यापि नित्यानेकसमवेतत्वात्मकत्वेन अतीक्ष्णि-
यत्वात् तद्बूपावच्छिन्नाभावोऽपि न प्रत्यक्षविषयः ॥ ३६ ॥

सत्ता च न द्रथगुणकर्मण्डितेरेका प्रत्यक्षसिद्धा जातिः, सर्वा-
दीनामतीक्ष्णियत्वेन तच प्रत्यक्षायोगात् सामान्यादावपि सद्यव-
हाराच, न च सत्ताजात्यनक्षीकारे घटः सम्प्रिलादित्यवहार-
स्यानुपपत्तिरिति वाचं वर्तमानतत्वस्य तद्यवहारविषयत्वात्, न नु-
सच्छब्दस्य ग्रन्थतावच्छेदकं किमिति चेत् भावत्वमिति गृहाच,
भावत्वस्वाभावान्यत्वम्, अभावत्वस्वानुगतप्रत्ययसिद्धमखण्डोपाधिः,
अथवा भावत्वमेवाखण्डोपाधिः । न च भावत्वं सदित्यवहारः
कथमुपपद्यते इति वाचं ज्ञेयत्वं ज्ञेयं घटाभावो घटाभाववानि
त्वादिवत् खस्मिन् खदप्तित्वाङ्गीकारेण तदुपपत्तेः ॥ ३७ ॥

एवं गुणत्वमपि न रूपादित्यतुर्विंशतिवेका प्रत्यक्षसिद्धा
जातिः, अतीक्ष्णियेषु प्रत्यक्षायोगात् तुरगादेरत्वृष्टगतिमन्त्रे
त्रास्तादेच देवाद्यभावेऽपि गुणवानयमन्त्रः सगुणोऽयं त्रास्त-
हत्यादित्यवहाराच, न च द्रथकर्मान्यसामान्यवहृप्तिकारणतात्वे-
नानुगतीक्ष्णतानां रूपादिकारणतानामवच्छेदकतया गुणत्वातिः
सेत्यतीत वाचं कार्यतावच्छेदकस्य एकस्य विरहेऽपि येव केना-
पि रूपेण कारणतान्यनुगमय जातिकल्पने द्रथकर्मरूपभिन्नसा-
मान्यवहृप्तिकारणतावच्छेदकतया अयोविंश्टिगुणवहृप्तिजातेरपि

वि० सिद्धिप्रसङ्गात् रूपद्वयेतरसामान्यवदृचिकारखतावच्छेदकतया
उक्तायुक्त्या सिद्धेन जात्यन्तरेण सञ्चारप्रसङ्गात् ॥ ३६ ॥

एवं प्रवद्यानुभित्यादिसाधारणम्, अनुभवलं न जातिः, अनु-
भित्यादावनुभवद्वयवहारस्य सृज्यन्यज्ञानत्वमेव विषयः । जातिस्त्व-
गुभवलं साक्षात्कारित्वमेव, साक्षात्कारिणि ज्ञान एव तत्त्वद्वयात्
सुखाद्यनुभित्यादिज्ञाने सत्यपि सुखमनुभवामीति प्रत्ययाभावात्
इति ॥ ३६ ॥

एवं घटाभावाभावोऽपि न घटस्तरूपः किन्ततिरिक्त एव,
घटाभावो नास्तीत्यवाधिताभावत्वप्रत्ययात्, नचैव द्वतीयतुर्दी-
याभावादीनामतिरिक्तत्वेऽनवस्थेति वाच्यम्, एकस्यैव घटाभावस्य
खाभावाभावरूपत्वे विरोधाभावात् ॥ ३६ ॥

भेदसामान्यभेदस्तु भावलं संसर्गभावत्वमित्युभयस्तरूपमेव
तस्यातिरिक्तत्वेऽनवस्थापातात् ॥ ३६ ॥

ध्वंसस्य प्रागभावो न प्रतियोगितत्वागभावात्मकः, नवा
प्रागभावस्य ध्वंसः प्रतियोगितद्ध्वंसस्तरूपः, घटादेः सत्त्वकाले
तस्य ध्वंसप्रागभावौ न स्त इत्यवाधिताभावत्वप्रत्ययात् । प्राग-
भावश्वापास्तमार्थिक इत्यन्ये ॥ ३६ ॥

सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञायाच्च तत्त्वासंखार एव हेतुः
तत्त्वकारकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकत्वेन संखारसाधारणेन ज्ञान-
ज्ञात्यायाः कारणत्वात्, न च प्रत्यभिज्ञायाः संखारजन्यत्वे सृति-
त्वापत्तिः संखारजन्यज्ञानत्वस्य सृतित्वप्रयोजकत्वादिति वाच्यं
प्रयोजकत्वस्य व्यापकतारूपत्वे विरोधाभावात्, न च शाप्तत्वमेव
प्रयोजकत्वम्, मानाभावेन तस्य शाप्तत्वस्यासिद्धेः, परन्त्रूद्धोधका-
समभित्याहारस्याले सृतिप्रतिबन्धकसमभित्याहारस्याले च सं-
खारात् प्रत्यभिज्ञाया अनुत्पादेन तत्त्वासृतिरेव तद्देतुरिति
मन्त्रायम् ॥ ३६ ॥

वि० अथं स्थार्गुर्वेत्यादिवाक्यशब्दस्यले शाब्दबोधात्मक एव सं-
श्योजायते पदाधीनायाः धर्म्यपश्चितेः कोटिदयोपश्चितेच त-
दुभयविरोधस्थानसंशयात्मकयोग्यताज्ञानादिसमभिक्षाहतायाः
शाब्दसामग्र्याः सच्चात् । “समानानेकधर्मोपयत्ते विप्रतिपत्ते-
रुपलब्धनुपलब्धवस्थातच विशेषापेक्षाविमर्शः संश्यः” इति
स्थूलं प्रश्नयतेऽप्यहर्वेत्य सम्मतमिदम् । एवमेकधर्मिकना-
नाविरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं कोटिदयोपश्चितिप्र-
मुतिसामग्रीसमाजाधीनं न कस्यापि कार्यतावच्छेदकं यथा नी-
लघटत्वम्, एवं संशयत्वसून्यज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वमपि नीलत्व-
सून्यघटत्ववस्त्र कार्यतावच्छेदकम् ॥ ३५ ॥

एवं स्तुतमपि पदार्थान्तरम्, यदेषु विनियोगयोग्यत्वं तदिति
चेत्, तर्हि कोविनियोगः । भक्षणादिकमिति चेत् परकीयेऽप्यज्ञा-
दौ तत्प्रभवात्, शास्त्रसिद्धं तस्येति चेत् किं तच्छास्त्रम्, परस्वं
नाददीतेत्यादिकमिति चेत् स्तुतप्रतीतै कथं तस्य प्रवृत्तिः, त-
स्मात् स्तुतमतिरिक्तमेव, तच्च प्रमाणस्व परस्वं नाददीतेत्यादिकं
शास्त्रमेव, तच्च प्रतियहोपादानक्रयपित्रादिमरणैर्जन्मते, नाश्वते
च दानादिभिः, कारणानमेकशक्तिमत्त्वात् कार्यादा वैज्ञा-
त्यादा कार्यकारणभावनिर्बाहु इति दिक् ॥ ३५ ॥

एवं शक्तिरप्यतिरिच्यते दृश्यादर्शिमविश्वले वक्षिगतजाति-
चयकल्पनामपेत्य तेषु फूलारनिर्मल्यनरविकिरणसम्बन्धानामेक-
शक्तिमत्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्यायत्वात्, समन्व-
चितयनिष्ठेकज्ञात्यज्ञीकारे नोदनत्वादिना सङ्खरप्रसङ्गः । यदि
चान्वयत्वतिरेकाभ्यां दृश्यादेरपि कारणत्वमिष्यते तदा तेषामप्ये-
कशक्तिमत्त्वेन कारणत्वमत्त्वं तथापि जातिचयकल्पनामपेत्य श-
क्तिरप्यकल्पमैव लाघवेन ज्यायसीति । मस्यादिव्यव्यक्तजातिस्ती-
कारे च मणित्वादिना सङ्खरप्रसङ्ग इति ॥ ३६ ॥

वि० एवं शास्त्रस्यलेऽपि घटमितिवाच्चघटकपदजन्यपदार्थोपस्थितिघटितसामग्यां शक्तिः शास्त्रबोधानुकूला स्वीकर्तव्या, नातोघटः कर्मलभित्तादिगिराकाङ्क्षाक्षये तादृशशास्त्रबोधः । इदन्वच्छेयम्, अदृश्यदश्शरथानामीदानीन्तनानां दश्शरथादिपदात् केन रूपेष्ठोपस्थितिः, दश्शरथत्वातेरुच्चातत्वेन तद्रूपेण शक्तिग्रहण्य पदार्थोपस्थितेच्चासम्भवात्, एवं पिशाचाद्यतीन्द्रियशक्तपदस्यलेऽपि कीदृशी शक्तिधीःपदार्थोपस्थितिर्वा । अच्च केचित् दश्शरथपदवाच्चत्वादिनैव दश्शरथाद्युपस्थितिरिति वदन्ति ॥ * ॥

एवं संख्याऽपि पदार्थान्तरं नतु गुणः, एवं रूपमित्यादिप्रत्ययात्, नचासौ भ्यः, बाधकाभावात्, एकार्थसमवायप्रत्यासच्चातथा प्रत्यय इति चेत् विलक्षणाभ्यां समवायैकार्थसमवायाभ्याम् विलक्षणायाच्चदत्ताप्रतीतिरेयोगात्, नच महारजने तदुपरक्तपटादौ च यथाऽविलक्षणा जौहित्यप्रतीतिस्तुत्रं समवायस्वसमवायिसंयोगयोः सम्बन्धयोर्वैलक्षण्येऽपि प्रकारस्य जौहित्यस्यावैलक्षण्यात् तथाचापीति वाच्च तथापि घटत्वादौ एकार्थसमवायसम्बन्धेन एकत्वस्येव हित्यस्यापि सञ्चेन हे घटत्वे इत्यादिप्रत्ययस्य दुर्बारत्वात्, रूपत्वादौ एकार्थसमवायेन दित्याभावात् रूपत्वरस्त्वे हे सामान्ये इत्यादिप्रत्ययस्यापलापापत्तेच्च ॥ * ॥

समवायोऽपि च नैकोजकादेर्गम्भादिमत्त्वप्रसङ्गात्, परन्तु नानैव, समवायत्वं पुनरनुगतमखण्डोपाधिरिति ॥ * ॥

वैशिष्ठ्यमपि पदार्थान्तरं रूपादिप्रतीतिनिमित्ततया समवायस्वेवाभाववत्ताप्रतीतिनिमित्ततया तस्यापि सिङ्गः, स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तथाप्रतीतिनिमित्तमिति चेत्रं समवायोच्चेदप्रसङ्गात् तत्रापि स्वरूपसम्बन्धस्यैव सुवचत्वात्, एतेन ज्ञानादिविषयताद्योग्याताः ॥ * ॥

कारणत्वस्य पदार्थान्तरम्, तत्र कार्यभेदादवच्छेदकभेदाच्च

वि० भिद्यते, कारणत्वेनाखण्डोपाधिगा उनुगतस्तु तत् कारणपद-
इक्षवतावच्छेदकम्, याहकस्तु तस्य क्वचिदन्वयत्वं तिरेकदर्शनसह-
क्षतं प्रत्यक्षं यथा वज्ञादौ धूमादिकारणत्वस्य, क्वचिच्चागमादिकं
यथा यागादौ स्वर्गादिकारणत्वस्य । एतेन कार्यत्वं आख्यातम्,
कारणत्वप्रतियोगित्वमेव कार्यत्वमिति चेत् कार्यत्वप्रतियो-
गित्वमेव कारणत्वमिति किं न रोचयेत्सात् कार्यत्वं कारण-
त्वस्त्रोभयमेवातिरिक्तमिति वक्तव्यम्, प्राभाकरमते कलञ्जभक्षणा-
भावे अपूर्वजनकत्वं “न कलञ्जं भक्षयेत्” इति निवेदेन बोधते
न अप्यदानुशस्त्रवर्त्तिविभक्त्यर्थेनापि न अर्थान्वयस्य स्फुकविशेषे युत्प-
त्तिसिङ्गलात्, अतएव “अभावाद्वावेतत्तिर्णानुपम्यप्रादुर्भा-
वात्।” “तेषांमोहः पापीयान् नामूष्टस्येतरोत्पत्तेः” इति न्वाय-
स्त्रवद्वयं सङ्कर्षते, अनुपम्य प्रादुर्भावाभावात् अमूष्टस्य मोहश्र-
न्वय इतरयो रागदेवयोदत्यन्यभावादिति स्त्रवद्वयार्थं इति क्षतं
प्रक्षबितेन । पदार्थतत्त्वनिरूपण्यग्न्यस्य श्रेष्ठे चीकि पदानि
दीधितिक्षता लिखितानि । यथा,

“अर्थानां युक्तिसिङ्गलानां *मदुक्तानां प्रयत्नतः ।
सर्वदर्शनसिङ्गलविरोधोग्नेव दूषणम् ।
अर्थां निरक्षाः सिङ्गलविरोधेनापि परिषिक्ताः ।
विना विचारं न त्वान्या विचारयत यत्क्षतः ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वान् नत्वा नत्वा भवाद्वरान् ।
इदं याचे मदुक्तानि विचारयत सादरम्” ॥ ३६ ॥
साधम्यवैधम्ये अपि प्रदर्शेते ॥ ३७ ॥

ज्ञेयत्वादिकं सप्तानां पदार्थानां साधम्यम्, अनेकत्वे सति भा-
वत्वं समवायित्वस्त्र इत्यादीनां पक्षानां साधम्यम्, इत्यादयस्त्रयः
सक्षावन्तः, गुणादयः षट् निर्गुणा एवं निष्क्रियाः, सामान्यादीनां

* सयोक्तानामिति पाठः साधृः ।

वि० चतुर्णां सामान्यहीनतम् । अग्रपरिमाणाकाणादिगतपरमम-
इत्परिमाणातीन्द्रियसामान्यविशेषपदार्थानां कारणत्वं वैधम्यं त.
दितेरेवां साधम्यम्, कारणत्वान्यथासिद्धिशून्यते सति नियत-
पूर्ववर्त्तितम्, तच्च चिविधिं समवायिकारणासमवायिकारणत्व-
निमित्तकारणत्वभेदात्, समवायसम्बन्धेन कार्यान्ययत्वं समवायि-
कारणत्वम्, समवायखसमवायिसमवायान्यतरसम्बन्धेन समवा-
यिकारणप्रत्यासन्नते सति कारणत्वम् असमवायिकारणत्वम्, उक्त-
कारणत्वद्यभिन्नकारणत्वं निमित्तकारणत्वम् । अन्यथासिद्धान्तु
पञ्च, कारणतावच्छेदकधर्मः प्रथमोऽन्यथासिद्धः, कारणगतगुणा-
धिधर्मोऽदिवीयोऽन्यथासिद्धः, कार्यान्तरकारणं द्वतीयः, यथा
घटादिकार्यं शब्दसमवायिकारणं गगनम्, कारणकारणं चतु-
र्णान्यथासिद्धः घटादिकार्यं कुलालजनकादिकः, यतच्चतुष्टयभिन्नं
नियतावश्यकपूर्ववर्त्तिभिन्नं पञ्चमं घटादौ कार्ये रासभादिक-
मिति । समवायिकारणत्वं इवस्य साधम्यम्, असमवायिकार-
णत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधम्यम्, कालिकान्यसम्बन्धावच्छिन्न-
तित्वं नियतकाणां वैधम्यम्, चित्तादीनां नवानां इवत्ववत्त्वं
गुणवत्त्वस्य साधम्यम्, चित्तसेजोमरणनसां परत्ववत्त्वमपरत्वव-
त्त्वमपश्चष्टपरिमाणात्मकमूर्त्तत्ववत्त्वम् कर्मवत्त्वम् वेगवत्त्वस्य सा-
धम्यम्, काणाकाशात्मदिशां सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं परममहत्परि-
माणवत्त्वस्य साधम्यम्, चित्तसेजोवायाकाशानां वहिरिन्द्रियज-
न्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यविशेषगुणात्मकं भूतत्वं साधम्यम्,
चित्तादीनां चतुर्णां स्पर्शवत्त्वं साधम्यम्, चित्तादित्यतुष्टयभिन्नानां
इवसमवायिकारणत्वं वैधम्यम्, आकाशात्मनाम् अव्याप्तवत्ति-
विशेषगुणवत्त्वं चण्डिकविशेषगुणवत्त्वस्य साधम्यम्, चित्तसेजसां
रूपवत्त्वं इवत्ववत्त्वं, वहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयइवत्वस्य
साध-
म्यम्, चित्तजलयोग्युरत्ववत्त्वं, रसवत्त्वस्य साधम्यम्, चित्तिते-

विं जोभिनानं नैमित्तिकद्रवत्वं वैधर्म्यम्, क्षित्वसेजोमद्योगामात्
लगां विशेषगुणवत्तं साधर्म्यम् । यस्य यत् साधर्म्यम्, तदित-
रेषां तद् वैधर्म्यम्, यस्य यद् वैधर्म्यं तदितरेषां तत् साधर्म्य-
निति संक्षेपः ॥ ३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रशीतायां क-
ग्नादस्त्रविष्टतौ दशमाध्यायस्य द्वितीयमाङ्किकम् ।

समाप्तस्थायं दशमोऽध्यायः, समाप्तं वैशेषिकदर्शनम्, समाप्ता
चेयं कग्नादस्त्रविष्टतिः ॥ ३३ ॥

कालीपीठोपकण्ठस्थाभिलितवपुष्टालिगङ्गप्रतीचा
माले प्रक्षैर्दिंजौचैः प्रथिततमतनुर्या पुरी पद्मिताच्छा ॥
वह्सासंश्वाभिषङ्गा कवितकुलपत्तुः सागरीरलपूर्वैः
सावर्णैः स्थापितोऽभुदतिविमकमतिर्थलतलच पूर्वम् ॥ १ ॥
श्वामसुन्दरनामाऽसौ भक्तिमान् श्वामसुन्दरे ।
वाचस्पतिरित्यातो वाचस्पतिरिवापरः ॥ २ ॥
पाञ्चालवैदिकश्चेष्वीकासत्त्वात्पायायनान्वयः ।
तत्रानां पूजनीयो बभूव विजितेन्द्रियः ॥ ३ ॥
तद्भाद्रजोरामचक्रकर्णाणामसंचितः ।
पितृश्चादिविधांविद्यामधीत्य प्रथितोऽभवत् ॥ ४ ॥
तत्पुतः श्रीहरिचक्रोविद्यासागरसंचितः ।
धर्मशास्त्रे पुराणे च निषुणोऽद्यापि विद्यते ॥ ५ ॥
तद्वितीयसुतः श्रीमान् जयनारायणः पुनः ।
तर्कपञ्चाननभिख्याविख्यातस्तर्कसंबन्धात् ॥ ६ ॥
वाल्ये व्याकरणादीनि धर्मशास्त्रादि च इमात् ।
वक्षातपादपद्मस्थानादधीतवान् ॥ ७ ॥

वि०

क्षतायाः प्रावतेष्वण्णः कारकात्रामतेष्वण्णात् ।
 विद्याक्षारविष्णाताद्योऽज्ञारमयागमत् ॥ ८ ॥
 अस्ति खल्लिमद्वर्जितार्थनिवहं भूयायमाणं भुवः ।
 कल्प्यातानगरं सुधाविष्णवीन्यकारिसौधोऽच्चलम् ।
 पारेगङ्गमभूय चाङ्गमिव या शाखापुरी शालिका ।
 तच्चासीद्वृध्वन्दवन्दितगुखामोषिर्जगमोऽहनः ॥ ९ ॥
 तर्कसिद्धान्तनामासाववतीर्णः कलौ दुग्धे ।
 गीव्यतिर्मानवीं जीजां क्षत्तुमिष्ठन् महीतपे ॥ १० ॥
 सत्तर्कर्कश्चमतेः सहजानुभाव—
 वाऽवैभवस्फुरितनिर्जितवारिष्ठन्दात् ।
 यस्तर्कदर्शनमितः श्चिरधीरघीत
 वादस्फुरद्वृध्वसमाजसमाद्वतेऽभूत् ॥ ११ ॥
 तथा गुर्जरदेशीयाद्यो नाथूरामग्रास्त्रिणः ।
 वाग्वेद्याः पौद्ववाङ्गुपादेदान्तादीन्यधीतवान् ॥ १२ ॥
 कल्प्याताराजधान्यन्तर्विराजत्याठमन्दिरे ।
 दर्शनाध्यापने राज्ञा यः परीक्ष नियोजितः ॥ १३ ॥
 यो नारिकेलडाङ्गाख्यस्यके लोहाभ्यसन्निधौ ।
 निवसन् सुधियः शिष्यानध्यापयति सन्ततम् ॥ १४ ॥
 यस्य व्येष्ठः शालिकायां मठे श्रीमधुमद्दनः ।
 पाठयत्वधुना तर्कं तर्कवागीशविश्वुतः ॥ १५ ॥
 श्राके द्वग्नाशैक्षेमविमिते वर्षं तर्कं भारतम् ।
 कानिष्ठानमनि राजनीह नयतः संश्वासति श्रीमति ।
 चैच्च मासि कग्नादसूचविद्वतिः सिद्धान्तसंघात्ति—
 नीता तेन समाप्तिम शुदितो भूयादशेषवरः ॥ १६ ॥
 यदच्च खल्लितं किञ्चित् प्रमादेन भमेण वा ।
 मान्या मयि दयावन्तः सन्तः संश्वेषयन्तु तत् ॥ १७ ॥

वि०

समितिर्महतोदानीमासियाखण्डमखण्डी ।
 विद्यावारिधिभिः सम्ये भूषिता भाति भूतले ॥ १५ ॥
 वज्ज्वागीशसंयोगादियोगात्तमसत्तथा ।
 याऽधर्मकार नितराममन्दा देवसंसदम् ॥ १६ ॥
 कीर्तिः कवीनां प्राचीनाऽतिजीर्णा यत् प्रभावतः ।
 यौवनं पुनरादन्तेऽमरत्वमपि गच्छति ॥ २० ॥
 सारान् खकोयानादायासियाभूमिर्भयादिव ।
 यदालयपुरोभूत्वा शङ्के यां शरणं गता ॥ २१ ॥
 तदाश्रया किञ दधती समुद्रता—
 न्तथागता ऋतिपदवीसमीपतः ।
 कखादभूरतिजरती सरखती
 कलेवरं पुनरवहन्मोहरम् ॥ २२ ॥

॥ * ॥ अचैव शिवम् ॥ * ॥

वैश्वेषिकदर्शनस्य

शुद्धिपत्रम् ।

श्लोकः ।	पठन्ते श्लोकः ।	चर्चानि ।	श्लोकः ।
१ .. ८ ..	मनसिद्धिं ..	मनसि शब्दा	
२ .. १३ ..	मृतत्वमिति ..	मृतत्वम्” इति	
५ .. ६ ..	नियमादिति” ..	नियमात्” इति	
५ .. २२ ..	यज्ञेनेत्यादि” ..	यज्ञेन” इत्यादि	
६ .. ७ ..	आत्मनकोदुख ..	आत्मनिको दुःख	
६ .. १६ ..	व्यापकं ..	व्यापकम्	
६ .. १६ ..	किं ..	किम्	
७ .. १६ ..	अुहोतीति” ..	अुहोति” इति	
७ .. २२ ..	मानं ..	मानम्	
८ .. ११ ..	देवेभ्यः” ..	देवेभ्यः”	
८ .. १७ ..	यज्ञोक्तम- ..	यज्ञोक्तम् “अ	
८ .. १६ ..	देवेभ्यः” ..	देवेभ्यः”	
८ .. २३ ..	कला ..	“कला	
८ .. २४ ..	कलावत ..	कलावतः”	
१० .. २५ ..	मननं ..	मननम्	
११ .. ११ ..	योग ..	योग	
१२ .. २१ ..	विदित्वेति ..	विदित्वा” इत्यादि	
१४ .. १२ ..	भावेवा- ..	भावेवा	
१४ .. १० ..	भाव” इति ..	भावः” इति	
१४ .. १६ ..	न्याय लीलावत्यां ..	न्यायलीलावत्याम्	
१४ .. २२ ..	वल्यां ..	वल्याम्	
१५ .. ७ ..	समाप्तं ..	समाप्तम्	
१५ .. ८ ..	ब्रह्मेति ..	ब्रह्म” इति	

४८	१	पक्षवद्वाः ।	चारुद्वानि ।	शुद्धानि ।
१५	१६	.. सप्तधर्माः	सप्त धर्माः	
१७	१८	.. मत्यत्वं	मत्यत्वम्	
१८	२०	.. वाचं	वाचम्	
२०	१९	.. लोकानां	लोकानाम्	
२०	१६	.. नौस्थानां	नौस्थानाम्	
२१	२०	.. गुणा" इति ..	गुणाः" इति	
२२	६	.. जनकत्वं	जनकत्वम्	
२२	८	.. वचनं	वचनम्	
२३	१२	.. { पर्यां अवक्षेपयां }	{ पर्याम् अवक्षेपयाम् }	
		{ आकुञ्जनं }	{ आकुञ्जनम् }	
२४	२१	.. कारणत्वं	कारणत्वम्	
२५	३	.. यत्वन्	यत्वेन	
२५	८	.. क्षेपयां	क्षेपयाम्	
२७	१५	.. नवापाटि-	नवा पाटि-	
२७	१६	.. सामान्यसद्विशेषे ..	सामान्यं सद्विशेषे	
२८	७	.. दिभ्य" इति ..	दिभ्यः" इति	
२८	१५	.. मत्त्वं अनित्यत्वं ..	मत्त्वमनित्यत्वं	
३०	१४	.. मेवद्रव्य-	मेव द्रव्य-	
३१	२	.. तथा गुणाः	तथा गुणः	
३१	५	.. गुणानां	गुणानाम्	
३२	२२	.. ग्रास्त्वार्थ" इत्यपि	ग्रास्त्वार्थः" इत्यपि	
४०	४	.. नियम" इत्यपुचितम्	नियमः" इत्यपुचितम्	
४१	१७	.. विशेषत्वम् । ३ ॥ ..	विशेषत्वम् ।	
४२	१५	.. समर्थक" इति ..	समर्थकः" इति	
४३	१६	.. संग्रह" इति ..	संख्यहः" इति	
४५	५	.. तथाऽल्लु	तथाऽल्लु	

शब्दाङ्कः।	पठ्याङ्कः।	चयनानि।	शब्दानि।
५५ ..	१६ ..	भावःसत्ता ..	भावः सत्ता
५६ ..	२६ ..	समुच्चय- ..	समुच्चयः
५७ ..	१८ ..	गुमानं ..	गुमानम्
५८ ..	१५ ..	गाउनगु ..	गानगु
५९ ..	४ ..	कर्मालतदवा ..	कर्मालं तदवा
६० ..	१२ ..	समाधिकरण ..	समानाधिकरण
६१ ..	९ ..	तिक्ष्णंकार ..	तिक्ष्णं कार
६२ ..	१८ ..	रूपानुभितिः ..	रूपाउगु मितिः
६३ ..	१६ ..	भासं ..	भासम्
६४ ..	१० ..	वस्त्रात ..	वस्त्रात्
६५ ..	१६ ..	त्वेवाऽवि ..	त्वेवावि
६६ ..	५ ..	रसाऊगा ..	रसाना
६७ ..	२६ ..	यदुष्य ..	यज्ञश्य
६८ ..	५ ..	गाउनक ..	गानक
६९ ..	२१ ..	रूपाऊगा ..	रूपाना
७० ..	६ ..	छतख्याऽप्रहृष्टख्याऽभि	छतख्याग्रहणख्याभिः
७१ ..	१६ ..	न्यस्याऊगु ..	न्यस्यानु
७२ ..	१० ..	रवाऊद्धूत ..	रवानुद्धूत
७३ ..	११ ..	नवार्था ..	नवाऽर्था
७४ ..	१४ ..	चरितलेनाऊप ..	चरितलेनानुप
७५ ..	१० ..	तस्यभावो ..	तस्य भावो
७६ ..	१० ..	तत्राऽष्ट ..	तत्राष्टु
७७ ..	११ ..	गाऊनुभितिः ..	गानुभितिः
७८ ..	२० ..	वेतसः” ..	वेतसः”
७९ ..	११ ..	कर्माऽपि ..	कर्मापि
८० ..	१६ ..	अचिङ्गं आकाश ..	अनिङ्गमाकाश

			चार्णोदानि ।	चार्णोदानि ।
१०१	..	२	परिशेषा	परिशेषा
१०१	..	२१	सिद्ध	सिद्धम्
१०१	..	२१	बद्ध ब्रह्म	बद्धब्रह्म
१०४	..	४	इतिष्ठा	इतिरा
१०७	..	१४	इत्यत्र	इत्यत्र
१०८	..	१०	रभमाण	रभमाण
११०	..	२१	उन्नेयं	उन्नेयं
११०	..	२४	वत्ता	वत्त्वत्ता
११५	..	५	वत्तादेत	वत्तादेत
११५	..	०	शतत् काल ..	शतत्काल
११८	..	१७	हितला	हितला
१२२	..	२२	दृष्ट	दृष्टे
१३५	..	१२	कार्षी दैषमो ..	कार्षीरैषमो
१३५	..	१६	इत्यादि	इत्यादिका
१३६	..	१५	नागाळ्याण	नागा, छपाण
१३७	..	१७	इत्यादि	इत्यादिका
१४०	..	१४	मपिनव्य	मपि निव्य
१४६	..	६	दिनाकर	दिना कर
१४६	..	१६	सप्त्वाण नियत ..	सप्त्वाण, नियत
१५१	..	३	वङ्ग	वङ्गे
१५१	..	६	प्रसङ्गात्	प्रसङ्गात्,
१५१	..	१२	करवत्त्वं	करवत्त्वम्
१५२	..	४	यावत् स्तु	यावत्स्तु
१५२	..	७	यावत् साध	यावत्साध
१५२	..	१२	वङ्गि	वङ्गि
१५२	..	१४	वङ्ग्य	वङ्ग्य

शब्दाङ्कः ।	प्रकल्पाङ्कः ।	चश्चानि ।	शब्दानि ।
१५२ ..	१५ ..	वक्ति	वक्ति
१५३ ..	२० ..	कलनीय	कलनीय
१५४ ..	८ ..	आपकं	आपकम्
१५५ ..	१२ ..	चारित्वे ग.. ..	चारित्वेन
१६४ ..	२ ..	दृष्टपरत्व	दृष्टे परत्व
१६५ ..	९ ..	भावाऽभावत्व ..	भावाऽभावत्व
१७३ ..	२२ ..	व्यव	व्यव
१८४ ..	२२ ..	प्रयोगाणां	प्रयोगाणां
२०२ ..	२० ..	नरूप	तेन रूप
२०८ ..	११ ..	विशेषगुणानाश्रय	गुणानाश्रय
२१३ ..	६ ..	मुखते	मुखतो
२२८ ..	४ ..	यत्र पूर्ण	यत्र न पूर्ण
२२९ ..	३ ..	कारणम्	कारणकम्
२३७ ..	१६ ..	द्रवत्व	द्रवत्व
२३७ ..	२६ ..	नाशहति	नाशेति
२३८ ..	२१ ..	{ उसम वायिका } .. { उसमवायिकाराद्यं रथं तद्वश } .. { ताद्वश	
२४४ ..	२ ..	{ मयूरां मनसस्वाद्यं .. } { मणुमनसोचाद्यं, वरद- राजघृतोऽयं पाठः	
२५५ ..	६ ..	१६	२६
२५६ ..	१ ..	वैश्वे	वैश्वे
२५७ ..	१५ ..	तमोहरन्	तमो हरन्
२६२ ..	१२ ..	संसर्गात्	संसर्गात्
२७० ..	१४ ..	अमा..	“अमा
२७० ..	१५ ..	दद्यात्	दद्यात्”
२७० ..	२० ..	कर्म..	कर्म,

पठाइः ।	पठन्नाइः ।	चाइः ।	प्राप्ताइः ।
२७० .. २६ ..	सन्ताप	सन्तोष	
२७१ .. २ ..	नपधा	नुपधा	
२७२ .. १२ ..	मर्ज्ययेदि	मर्ज्ययेत्” इ	
२७२ .. १२ ..	बोधितम्”	बोधितम्	
२७२ .. १६ ..	शक्त याज	शक्त-याज	
२८० .. ८ ..	धर्माधर्मी	धर्माधर्मी	
२८७ .. ६ ..	त्वानुपत्ते	त्वापत्ते	
२९१ .. ९ ..	स्थाच	स्थले	
२९६ .. १६ ..	चातक्षुष	चोत्क्षुष	
३०१ .. ११ ..	महस्तेऽपि	महस्ते अपि	
३०१ .. २३ ..	गुणा	गुणा	
३०८ .. १७ ..	परमह	परम मह	
३०९ .. ६ ..	परमह	परममह	
३१० .. २१ ..	परत्वा	परत्वयोद	
३१२ .. २४ ..	कृतेः पञ्चमी	सृतेः “एषग्विनानाना भिः” इत्यादि यात्रिणि द्वचखण्डं पञ्चमी	
३१२ .. १९ ..	दिवोप		दिशेवोप
३२७ .. २१ ..	भेदा		भेदात्
३३० .. २० ..	विभागन		विभागं न
३३० .. २२ ..	विभगो		विभगो
३३५ .. १ ..	यत्तु		यत् तु
३३८ .. २२ ..	समुत्पिङ्ग		समुत्पिङ्ग
३४१ .. २ ..	छविप्र		छविप्र
३४१ .. २३ ..	कालाभ्यामिति		कालाभ्यामिति
३५५ .. २ ..	इवेष		इवेषु

३८३	पक्षसङ्गाः ।	पक्षसङ्गाः ।	पक्षसङ्गाः ।	पक्षसङ्गाः ।
३८४	१८ ..	दोधर्माः ..	दयोधर्माः ..	दयोधर्माः ..
३८५	६ ..	सार्थ.. ..	सार्थ.. ..	सार्थ.. ..
३८६	२२ ..	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष
३८७	८ ..	यन ..	यन ..	यन ..
३८८	१५ ..	तन्वेवं ..	तन्वेवं ..	तन्वेवं ..
३८९	१६ ..	श्राव्दबोध ..	श्राव्दबोध ..	श्राव्दबोध*
३९०	२२ ..	प्रागभावे ..	प्रागभावे ..	प्रागभावे ..
३९१	२० ..	योगित् प्रागभाव	योगि-तत् प्रागभाव	योगि-तत् प्रागभाव
३९२	१८ ..	विवक्षित ..	विवक्षित ..	विवक्षितम्
३९३	२३ ..	नैकहति ..	नैकेति ..	नैकेति ..
३९४	१३ ..	योजगज ..	योगज ..	योगज ..
३९५	१६ ..	समभिव्यवहारा ..	समभिव्यवहारा ..	समभिव्यवहारा ..
४०१	८ ..	क्षत्याग्न्यि ..	क्षत्याग्न्यि ..	क्षत्याग्न्यि ..
४०२	१० ..	शङ्खधनि ..	शङ्खधनि ..	शङ्खधनि ..
४०३	१३ ..	दशसंख्या ..	दश संख्या ..	दश संख्या ..
४०४	१७ ..	तद्वोधक ..	तद्वोधक ..	तद्वोधक ..
४०५	१८ ..	आकृतादि ..	आकृतादि ..	आकृतादि ..
४०६	१७।१८ ..	अपदेशस्यानुभिव्यज- नकत्स्योक्त्वादिति	अपदेशस्य खरूपा- च्छादनरूपतयाऽनु- भिव्यजनकत्वादिति	अपदेशस्य खरूपा- च्छादनरूपतयाऽनु- भिव्यजनकत्वादिति
४०७	१६ ..	परिभाषया हेत्वाभासे, खरूपाच्छादने		
४०८	२ ..	मितिबुद्ध ..	मिति बुद्ध ..	मिति बुद्ध ..
४०९	१७ ..	हेत्वाभासमाच बो- धकाः हेत्वाभास-	सरूपाच्छादनमाच- बोधकाः सरूपाच्छा-	सरूपाच्छादनमाच- बोधकाः सरूपाच्छा-
४१०	८ ..	स्थान	दनस्थान	दनस्थान
४११		कारीवाचः	कारी वाचः	

शुष्ठाहाः ।	पश्चात्यहाः ।	चश्चाहावि ।	शुष्ठावि ।
४०६ ..	१६ ..	वटे वटे	इह वटे
४०८ ..	२२ ..	क्षत् सह	क्षत् सह
४१० ..	१८ ..	तिथिनम्	तिथिम्
४१५ ..	६ ..	गवमोर्ध्यायः ..	{ गवमाध्ययस्य द्वितीय- माङ्गिकम्
४२७ ..	३ ..	मयवि	मवयवि
४२७ ..	६ ..	द्रव्यत्व	द्रवत्व
४२९ ..	२३ ..	दार्ढार्थं	दार्ढार्थं
४३२ ..	४ ..	सम्भावन्ते	सम्भावन्ते
४३३ ..	१६ ..	निरवयवाणि	निरवयवाणि
४३५ ..	३ ..	करकयाः	करकयोः
४४१ ..	१९ ..	चेतनोऽह	चेतनोऽह
४४७ ..	१५ ..	व्यापिकावज्ज	व्यापिका वज्ज
४५३ ..	१२ ..	वर्तते	वर्तते
४५५ ..	१० ..	सकृका	सकृका
४५७ ..	२४ ..	भागजनकं	भोगजनकं
४५९ ..	१६ ..	विशेषणविशेष्य ..	विशेष्यविशेष्य
४६२ ..	२४ ..	रेखात्मकं	रेखात्मकं
४६८ ..	२४ ..	रूपादिकारखता ..	रूपादिनिष्ठकारखता

॥*॥ वैशेषिकदर्शनस्य शुद्धिपञ्चं समाप्तम् ॥*॥

एतस्यास्तनुतनुतामियेष संस्त् सम्भूता विवृतिरिचं ततः छश्चाही ।
सद्गूपा रसलसितैर्गुणप्रकाशैः सद्ग्नावैरपि समितेस्तनोतु मोदम् ॥

BIBLIOTHECA INDICA ;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,
PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

The ELEMENTS OF POLITY, by KÁMANDAKÍ. Edited by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculus I. being No. 19.

The LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Edited by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prákrita Grammar of Kramadíswara. Edited by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA.

An English translation of the CHHÁNDOGYA UPANISHAD of the Sáma Veda, by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculus I. No. 78.

The VEDÁNTA SU'TRAS. Edited by DR. RÖER, Published, Fasciculi I. and II. Nos. 64 and 89.

The TAITTIRÍYA SANHÍTA of the Black Yajur Veda. Edited by DR. E. RÖER, and E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. and XII. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160 and 161.

The TAITTIRÍYA BRÁHMĀNA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. and IX. Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154 and 155.

The MA'RKADEVYA PURA'NA. Edited by the Rev. K. M. BANNERJEE. Already published, Fasciculi I. II. and III. Nos. 114, 127 and 140.

An English Translation of the SÁHITYA DARPAÑA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED.

	<i>Former Price.</i>	<i>Reduced Price.</i>
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr E. Röer, Nos. 1 to 4,	4 0 0	2 8 0
The Brihad Áranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18,	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135,	3 0 0	1 14 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25,	6 0 0	3 12 0
The Taittiríya, Aittaréya and S'wétás'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34,	3 0 0	1 14 0
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukyá Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31,	6 0 0	3 12 0
The Taittiríya, Aittaréya, S'wétás'watara, Kéna, I's'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukyá Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50,	2 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35,	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55,	5 0 0	3 2 0
The Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralál Mittra, Nos. 47, 48 and 80,	3 0 0	1 14 0
The Uttara Naishadha Charita, by Sri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124,	12 0 0	7 8 0
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by FitzEdward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141,	0 0 0	1 14 0
The Sarvadarsana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyáságara. Nos. 62 and 142,	0 0 0	1 4 0
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146,	0 0 0	2 8 0
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1 14 0